

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र प्रथमकाण्डस्थतृतीयप्रपाठकमवनदनानुवाकमारम्भ

सप्तमप्रपाठकस्थनवमानुवाकान्तो

द्वितीयः भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

पी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् "महादेव चिमणाजी आपटे" इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६२ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४० ।

(अस्य सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायचीकृताः) ।

मूल्यं चतुर्दशाणकयुतं रूपकत्रयम् (३०१४) ।

CENTRAL ARCHIVES OF SINGAPORE

LIBRARY, NATIONAL ARCHIVES

Acc. No. 1892.1894

Date 25. 8. 84.

Call No. 6a 2 V22 / ~~Kao~~ Aga Tai / Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

धीमत्स्यायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता-

छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तस्या द्वितीयो भागः ।

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वाक् आ प्यायता प्राणस्त आ प्यायता
चक्षुस्त आ प्यायता॥ ओ३ त आ प्यायता
या तं प्राणाञ्छुग्जगाम या चक्षुर्या ओ३ यत्तं
करुरं यदास्वितं तत्त आ प्यायता तत्त एतेन
शुभ्यता नार्मिस्त आ प्यायता पायुस्त आ
प्यायता॥ शुद्धाश्चरित्राः समद्भ्यः (१) शमो-
र्षधीभ्यः शं पृथिव्यै शमहोभ्यामोर्षधे त्राय-
स्वेन॥ स्वधिते मेन॥ हि॥ सी रक्षसी भागोऽ-
सीदमह॥ रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान्देष्टि
यं च वयं द्विभ्य इदमेनमधमं तमो नयामीषे
त्वा पुतेन द्यावापृथिवी प्रोष्वथियामच्छिन्नो
रायः सुवीरं उर्वन्तरिक्षमन्विहि वायो वीहि
स्तोकाना॥ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छ-
तम् (२) ॥

(अद्भ्यो वीहि पश्च व) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

अष्टमेऽनुवाके संज्ञापनमुक्तम् । संज्ञापितस्य पञ्चोर्वपोत्सेवेनमभिधीयते ।

वाक् इति । वीचापनः—“ सानुपूर्वे पशोः प्राणानाप्याययति वाक् आ
प्यायतामिति वाचं, प्राणस्त आ प्यायतामिति प्राणं, चक्षुस्त आ प्यायतामिति
चक्षुः, ओत्रं त आ प्यायतामिति ओत्रं तानेव पुनः संमृशति या ते प्राणाञ्छु-
ग्जगाम या चक्षुषां ओत्रं यत्ते कूरं यदास्थितं तच्च आ प्यायतां तच्च एतेन
शुन्वतामिति नाभिस्त आ प्यायतामिति नाभिं, पायुस्त आ प्यायतामिति पायुं,
संमृशत पदः प्रक्षालयति शुद्धाश्चरिषाः शमद्भ्यः शमोषधीभ्यः शं पृथिव्या
इति, शमद्भ्योऽप्यामिति शिष्टा दक्षिणतोऽनुपृष्ठं निनयेत् ” इति ।

आपस्तम्बोऽत्र कंचिद्विशेषमाह—“ या ते प्राणाञ्छुग्जगामेति हृदयदेशं
शुद्धाश्चरिषा इति पादानेकैकमाप्याय्य जपति शमद्भ्य इति पुरा स्तोकानां भूमेः
प्रापणाञ्छमोषधीभ्यः शं पृथिव्या इति भूम्यां शेषं निनीय ” इति ।

हे पशो त्वदीयं वाग्निन्द्रियं गोलकपरित्यागशोकं संपश्य स्वकिरिष्यमाण-
देवतादेहे सुखेनाऽऽप्यायतां वर्षताम् । एवमप्यत्रापि । किंच नियोगकाले हृदय-
मुण्डरीके संकुचितांस्तत्र प्राणवार्यूर्ध्वक्षुरादीन्द्रियाणि च यः शोको जगाम, यच्च
बन्धनमुखनिरोधनादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं, यदपि छेदादिकमास्थितं कर्तुमुप-
स्थितं तच्च तत्सर्वमाप्यायतां शाम्यतु । किंच तच्च तत्प्राणादिकपेतेन जलेन
शुन्वतां भाविदेहप्रवेशाय शुद्धं यवतु । चरत्येमिरिति चरिषाः पादास्तेऽपि
शुद्धाः सन्तु । याभिरग्निः प्रोक्षणं क्रियते, याओषधयो बर्हिःस्वरूपेण पशोरवः
स्थापिताः, या च पृथिवी म्रियमाणं पशुं विमार्ति, यौ बाहोरात्रौ पशुमारण-
काले उपस्थितौ, तेषां सर्वेषां शं सुखं भवतु ।

शोकप्रसक्तिं दर्शयन्प्राचष्टे—

“ पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाञ्छुशृच्छति वाक् आ प्यायतां प्राणस्त आ
प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवास्व शुचिरे शपयति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।

शुभं व्यथां विधत्ते—

(संज्ञापितस्य पशोर्वपेत्येदमनम्)

“ सा पाणेभ्योऽधि पृथिवीं शुक्मं विधाति समहोन्मासिति नि नयत्यहो-
रात्राभ्यमेव पृथिव्यै शुक्लं समयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

पाणेभ्योऽपनीता शुक्लपृथिवीमधिष्ठाय तदीयदेवताशरीरे प्रविशति । एवं
कालादौ धवेशः । प्रविष्टायाः शुक्लः शान्तिर्निनयनेन भवति ।

ओषध इति । कल्पः—“ ओषधे वायस्वैनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन
नाभिमन्तर्धाय स्वधिते भैनं हिंसीरिति स्वधितिना पार्श्वतस्त्रिभंगच्छद्यति ”
इति ।

वा हिंसीरित्येतस्याभिप्रायमाह—

“ओषधे वायस्वैनं स्वधिते भैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै”

[सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

विधत्ते—

“पार्श्वत आ च्छद्यति मध्यतो हि मनुष्या आच्छद्यन्ति तिरस्त्रीनया च्छद्य-
त्यनूचीनं हि मनुष्या आच्छद्यन्ति व्यावृत्तैः ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९]
इति ।

वपोत्वेदनार्थं दक्षिणपार्श्वे छिन्द्यात् । मांसाहारास्तु मनुष्या नामिदेशे
छिन्दन्ति । तत्राप्यनूचीनं पशोर्देह्यमनुसृत्य तदुभयैवैलक्षणापमिह कार्यम् ।

रक्षतामिति । बोधायनः—“ अथैतत्स्व वरिहोऽग्निमत्सचते स्थविमदुभ-
यतो लोहितेनाङ्गत्वेमां दिशं निरस्पति रक्षतां भागोऽसीदमहं रक्षोऽभ्यं तपो
नयाभि योऽस्मान्देष्टि यं च यथं द्विषम इदमेनमधर्मं तपो नयामीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ वरिहोऽग्नौ सव्येन पाणिनाऽऽदत्तेऽथ मध्यं यत् आच्छद्यति
तुभयतो लोहितेनाङ्गत्वा रक्षतां भागोऽसीत्युत्तरमपरमयान्तरदेशं निरस्याद्यै-
नत्सव्येन पदाऽधितिष्ठतीदमहं रक्ष इति ” इति ।

विधत्ते—

“ रक्षतां भागोऽसीति स्थविमतो वरिहिकत्वाऽऽस्थत्यस्नेह रक्षांस्ति निरव-
दयते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

स्थूलस्य भावः स्थविभा तस्मात्तत्तन्मर्थे तस्मिन् । स्थविमतः । स्थविमस-
त्वेन वरिहो मूलभागः स्थूलत्वाद्गुणलक्ष्यते । तस्मिन्भागे रक्तेन वरिहिकत्वा
निरस्पेत् । तथा सत्यगुणैव रक्षांसि निःशेषेण भगवन्ति कृत्वाऽभनयति ।

द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे—

“ इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयापि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तावुनावधमं तमो नयति ” [सं० का० ६ मं० ३ अ० ९] इति ।

अधमं तमो महद्दुःखम् ।

इमे त्वेति । कल्पः—“ इमे त्वेति वषामुत्तिवदति घृतेन द्यावापृथिवी प्रो-
ण्वाध्यामिति वषया विशूलां प्रच्छाद्य ” इति ।

हे वषे यजमानस्य देवतायाधेय्यमाणाभसिद्धयर्थं त्वामुत्तिवदामि । हे शूलद्व-
यस्त्वपे द्यावापृथिवीतुल्ये वषाअवप्यौ घृतसपागया वषया भवद्दीयस्वत्वं प्रोण्वा-
ध्यामाच्छादयतम् ।

विधत्ते—

“ इमे त्वेति वषामुत्तिवदमीच्छत इव शेष यो यजते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

अत्र शूलाग्रेण वर्षां भिन्नान्व वेति विचारं इति निधाय पञ्चद्वयेऽपि दूषण-
मुपन्यस्यति—

“ यदुपतुन्ध्यावुद्रोऽस्य पशून्वातुकः स्वाद्यन्वोपतुन्ध्यादयता स्यात् ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

भेदनमन्तरेण धृताऽपि नियन्तुपशक्यत्वादितस्त्वतः पतेत् ।

दोषद्वयास्पृष्टं पक्षान्तरे विधत्ते—

“ अन्ययोपतुन्ध्यात्यन्यथा न धृत्यै ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

पक्षया शास्त्रार्थो भिन्नादितरया न भिन्नात्तथा सति धृताऽपि भवति रुद्रश्च
न हिनस्ति ।

वषाशब्दशूलशब्दौ परित्यज्यै घृतशब्दप्रयोगस्य द्यावापृथिवीशब्दप्रयोगस्यै
च तात्पर्यमाह—

“ घृतेन द्यावापृथिवी प्रोण्वाध्यामित्याह द्यावापृथिवी एव रसेनानकि ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

(संज्ञापितस्य पशोर्वपोत्सेदनम्)

अच्छिन्न इति । कल्पः—“अधस्तात्परिवासात्पच्छिन्नो रायः सुवीर इति ” इति ।

अयं वषाभागश्छिद्यमानोऽपि मन्वसामध्येन व्यथानुत्पत्तेर्न छिन्नः । कीदृशो भागः । शोभना वीरा मयमानस्य पुत्रपौत्रादयो यस्य स सुवीरः । तादृशो रायो धनानि प्रयच्छतु ।

स्पष्टार्थेदमाह—

“अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

उच्यति । कल्पः—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिपन्नजति ” इति ।

हे वरे त्वमुत्सेदनरूपस्य कौर्यस्य शान्तये विस्तीर्णमन्तरिक्षमनुप्रविश्याऽऽ-
हवनीयदेशं गच्छ ।

इममेवार्थं दर्शयति—

“कूरमिव वा एतत्करोति यद्वपामुत्सिदत्सुर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्तये ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

वषाभपण्योः स्वर्क्ष विधत्ते—

“य वा इषोऽस्माद्धोकाच्च्यवते यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वषाभ-
पणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

वषायाः पुरतः पशोरिव बहर्निं विधत्ते—

“अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथो देवता एव हव्येनान्येति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात्तस्य पृष्ठतो वषानयने सर्वा अपि देवता हव्येनानु-
गता भवन्ति ।

वायविति । कल्पः—“आहवनीयस्यान्तिमेष्वाङ्गारेषु वषाये प्रतितप्यमा-
नाये बर्हिषोऽग्नमुपास्यति वापो वीहि स्तोकानामिति ” इति ।

दिशुलया शास्तया धार्यमाज्याया वषाया उपरि त्वामु ते दधिर इति मन्वे-
षाऽऽज्ये हुते सति तत्सत्काशात्पतन्तो विन्दवः स्तोकाः । हे वायो वान्स्तो-
कान्वीहि विभक्तान्कुरु विदेत्यर्थः ।

(संक्षिप्तस्य पक्षोर्बोत्प्रेक्ष्यम्)

व्यतिरेकमुखेणाऽऽहवनीयस्योत्तरपार्श्ववर्तिष्वङ्गारेषु वषायाः अपणं विधत्ते—

“ नान्तममङ्गारमतिहरेद्यदन्तममङ्गारमतिहरेद्देवता अवि मन्थेत ” [सं०

का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अङ्गारस्य सर्वं देवतात्मकत्वेन सदवज्ञया देवता एवावज्ञाता भवन्ति । तस्मादस्मिन्नेवाङ्गारे वषा अपयेत् ।

धीहीत्यत्र विशब्दस्यार्थं दर्शयति—

“ वायो धीहि स्तोकाणामित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अव पश्यन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

पतन्तीत्यर्थः । वषाया अधस्ताद्द्विरेकस्थापनविधिमर्थेयादिनोचयति—

“ अग्रे वा एतत्पशूनां यत्पुषाऽग्नौवधीनां यद्विरेकेणैवाग्नौ समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून्मति द्यापयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अग्रे अग्रे । ओषधमग्रेण यद्विरेकेणैवाग्नौ वषायाः समुत्तमार्थेणैवाग्नौ पशून्मतिद्वापनार्थं यद्विरेकेणैवाग्नौ अधः स्थापयेदित्यर्थः ।

अधान्तिममयज्ञार्थं भैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः भैषमन्वमुत्पादयति—

“ स्वाहाकृतीभ्यः ऐष्येत्याह यज्ञस्य समिष्टये ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

स्वाहाशब्दबहुला कृतिर्मन्त्रप्रयोगो यासामन्तिममयज्ञदेवतानां ताः स्वाहाकृतपस्तदर्थं हे भैत्रावरुण होतारं प्रेरय । भैत्रावरुणस्तु होता यज्ञदग्निं स्वाहाऽऽप्यस्येत्यादिमन्त्रेण होतारं प्रेषयति । स च होता सद्यो जातो व्यभिधीत यज्ञमित्यादिकां याज्यां पठति । ततोऽध्वर्युरन्तिममयज्ञं यजति । एवमयं भैत्रो यज्ञस्य सम्पन्निष्ठये संपद्यते ।

प्रयाजशेषेण इदिरभिधारणं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पुषदाज्यमात्मा यथा पुषदाज्यमभिधार्यं यथामभि धारमत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

दधिमिभमार्ज्यं पुषदाज्यम् । पुषदाज्यस्य वषायाभ्यामभिधारणेन वषास्त्वे वषात्मनि पुषदाज्यरूपौ पशूनां प्राणापानौ स्थापयति ।

स्वाहेति । कल्पः—“ प्रतिमस्थाताऽऽहवनीये वषाश्रपणी महरति स्वाहोर्ध्वनभसं धारुते गच्छतमिति प्राचीं द्विचूलां प्रतीचीमेकचूलाम् ” इति ।

(वसताहोमः)

हे वषाभपण्यौ युवां स्वाहुते सत्यावूर्ध्वनमःसंज्ञकं मरुतुनं गच्छतम् ।

सत्याभायुपमोगं दर्शयति—

“ स्वाहोर्ध्वनमसं मारुतं गच्छतमित्याहोर्ध्वनमा ह स्म वै मारुतो देवानां वषाभपण्यौ म हरति तेनैवैने म हरति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

व्यत्यस्तामतां विधत्ते—

“ विपुषी म हरति तस्मादिष्वध्वौ प्राणापानी ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

पाण ऊर्ध्ववृत्तिरवानोऽधोवृत्तिरिस्त्रुमयोर्ध्वत्यासः ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ वामग्राऽऽध्यायने शेषं शयहो निनयेन्दुवि ।

ओष स्वधि यथापूर्वं रक्ष दमं सलोहितम् ॥ १ ॥

त्यजेदिदं दाधनीयमिष उत्स्रियते वषा ।

वृते भ्रपण्यावाच्छाये अच्छि सा कृत्यते वषा ॥ २ ॥

उरु पूर्वांनलं गत्वा दापो दर्भमधः क्षिपेत् ।

स्वाहा भ्रपण्युपक्षेपो मन्वा एकोनविंशतिः ॥ ३ ॥ ” [इति] ॥

अथ मीमांसाछन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीभक्तसायणान्धर्वविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं
देवेभ्यो हव्यं घृतघत्स्वाहैन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे
नि देध्यदेन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि वोभुव-
हेवं त्वष्टर्भूरिं ते सस्समेतु विपुरूपा यत्स-
लक्षमाणो भवत्य देवत्रा यन्तमवसे सस्यायोऽ-

नु त्वा माता पितरौ मदन्तु श्रीरस्पश्रिस्त्वा
 श्रीणात्वापः समरिणन्वातस्य (१) त्वा
 ध्रज्यै पुण्यो र* ह्या अपामोषधीना* रोहि-
 ण्यै घृतं घृतपावानः पितॄ वसां वसापावानः
 पितॄन्तरिक्षस्य हविरासि स्वाहा त्वाऽन्त-
 रिक्षाय दिशः प्रदिश आदिशो विदिश
 उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दिग्भ्यः (२) ।

वातस्वाहाविरश्चविध ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके वषाप्रयोगोऽभिहितः । दशमे तु वसाहोमोऽभिधीयते ।

सं त इति । कल्पः—“ शमितुर्हृदयशूलमादाय तेन हृदयमुपतुध्य सं
 शमिवे प्रदाय वृषदाज्येन हृदयमभिधारयति सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो
 जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवात्स्वाहेति ” इति ।

हे हृदय ते मनस्थानीयेन वृषदाज्येन देवानां मनः संगतमस्तु । एवं प्राणोऽपि
 योज्यम् । हव्यं त्वां देवानां प्रियं घृतवद्यथा भवति तथा स्वाहाऽभिधारयामि ।
 सोऽयं मन्त्र उपेक्षितः ।

अभिधारणं विधित्सुरादौ वषोत्सेदप्रष्टुकाच्छिद्रादिधानत्वं पञ्चङ्गं पुरोडाशं
 विधत्ते—

“ पशुमालम्भ पुरोडाशं निर्वपति समेषमेवैनमा लभते ” [सं० का० ६
 प० ३ अ० १०] इति ।

मेधः सारः । पुरोडाशस्य ग्रीहिसारत्वात्सारोपेतं पशुमालम्भवान्भवति ।

(यत्ताहोमः)

निरुप्तस्य होमकालं विधत्ते—

“ वषमा पचये पुरोडाशेन प्र चरत्पूर्वे पुरोडाश ऊर्जमेव वशूनां मन्थते दधात्यथो पशोरेव छिद्रमपि दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

जातवेदो वषमा गच्छ देवानिति मन्त्रेण वषां हुत्वा पश्चात्पुरोडाशहोमः । वषाहृदयादिहोममोर्येष्यं पशूनामुदरस्थानमतस्तत्रैवोर्जं पुरोडाशस्वरूपमन्नं स्थापितवान्भवति । किंच वषाच्छेदेन घृतशेषिच्छिद्रं तत्तिष्ठितं भवति ।

उत्तरदेशे हृदयादिहविः वषन्तं शमितारं प्रति श्रभमन्त्रमुत्पादयति—

“ वृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः पृच्छति शूतः हवीः३ शमितरिति त्रिपत्या द्वि देवाः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

वृषदाज्यस्य शत्रुगतस्यांशं सूतेणोपहत्य पृथक्स्वीकृत्य मन्त्रेण त्रिः पृच्छेत् । शूतं वक्त्रम् । पृच्छतिः प्रभार्था । विरुक्तं सत्यमिति बुद्धिर्येषां ते त्रिपत्याः । व्यतिरेकमुखेणोत्तरविधिमुन्नयति—

“ योऽशूतः शूतमाह स एमसा ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

युज्यत इति शेषः । तस्याच्छृते सत्पुत्तरं ब्रूयादिति विधिः ।

अत्र सूत्रम्—“ अथ पतिप्रस्थावा वृषदाज्यं विहत्य जुहां समानीयामन्त्रेण चात्वालोत्करामुदङ्गुणनिष्क्रम्य पृच्छति शूतः हवीः३ शमितरिति शमितैव उत्तरतो हृदयशूलं धारयंस्तिष्ठति स शूतमिति प्रत्याह तं तथैव द्वितीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः प्रत्याह तं तथैव तृतीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः प्रत्याह ” इति ।

अत्र सं ते मनसा मन इत्यस्य मन्त्रस्पर्धामुपेक्ष्याभिधारणं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं पशोः खलु वा आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि स्मेति यत्पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्पात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अभिसमेत्याभिसृज्येनाऽऽत्मा हृदयदेसमागच्छति ।

अथ वृक्षनामकस्य शास्त्रामवदानाधारत्वेन विधत्ते—

“ पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वामविध्यन्कीति तस्य शिरशिष्ठश्चा मेवं प्राक्षारयन्तस पक्षोऽयवत्तत्पक्षस्य पक्षत्वं पत्तपक्षशास्त्रोत्तरदर्हिर्भवति स्मेधस्यैव पशोरेव दति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पशुना सह स्वर्गे गच्छन्तो देवा मनुष्याणां स्वैः सहाऽऽगमनं मा भूदित्य-
भिप्रेत्य तद्वारयितुं पशोः शिरभिष्ठत्वा मेधं रक्ष प्राक्षारयन्त्सावयन् । स रसो
भूमी पतित्वा वृक्षवृक्षोऽभवत् । तस्मात्क्षरणादुत्पन्नस्य वृक्षनाम संपन्नम् । व-
च्छात्वा बर्हिष ऊर्ध्वं स्थावनादुत्तरवर्हिरित्युच्यते । तदवस्थापनेन सरत्तस्यैव
पशोर्हविरवत्तं भवति ।

अत्र सूत्रम्—“ जुहूपभूतोर्हिरण्यवृक्षकलमवधाय बर्हिषि वृक्षकाखायामव-
दानामवधन्तमेवमिति मनोगायि हविषोऽवदीयमानस्यानुवृहीति, हृदयस्याग्नेऽवध-
त्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यथाकाममितरेषां यज्यतो मुदस्थापयतीत्युक्तम् ”
इति ।

पक्षस्य हृदयादिहविष आहवनीयं प्रत्यानयने मार्गविशेषं विधत्ते—

“ पशुं वै हिषमाणः रक्षाश्च्यनु सचन्तेऽन्तरा यूपं चाऽऽहवनीयं च हरति
रक्षसापहरत्ये ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

अनुत्तचन्तेऽनुगच्छन्ति । यूपस्याऽऽहवनीयस्य च रक्षोघातित्वात्तयोरेतन्त्राले
भयं नास्ति ।

होतारं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ पशोर्वा आलब्धस्य मनोऽयं क्रामति मनोशयि हविषोऽवदीयमानस्यानु
वृहीत्याह मन एवास्याव रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

अग्निदेवता मनोता । त्वं रुन्धे यथयो मनोतेतिमन्त्राम्नानात् । मनस्पृता
संबन्धेति मनोता ।

संख्याविशिष्टान्यवदानानि विधत्ते—

“ एकादशावदानान्यव धाति दश वै पशोः पाप्मा आत्मैकादशो यावानेव
पशुस्तस्याव धाति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

नाभिसंहितानि दश चिह्नानि प्राणा देह आत्माऽय एकादशसंख्यया
कृतानोऽपि पशुरवचो भवति । तान्येकादशाङ्गानि सूत्रेऽभिहितानि—“ हृदयं
जिह्वा वक्षो यक्षद्वययो सव्यं दक्षिणे वार्धे दक्षिणा ओणिर्मुदवृत्तीयमिति देव-
तानि ” इति ।

क्रमं विधत्ते—

“ हृदयस्याग्नेऽव धात्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यदै हृदयेनाभिगच्छति

(वसाहोमः)

तज्जिह्वाया वदति यज्जिह्वाया वदति तदुरसोऽपि निर्वदत्येतद्वै पशोर्वधापूर्वम् ”

[सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

लोके प्रथमं हृदयेन यन्निश्चिनोति तत्पश्चान्निहया वदति । पुनरपि तदेव निःशेषेणोच्चध्वनिना यदा वदति तदानीमुरस ऊर्ध्वदेशगतवलेन वदति । तस्माद्बुद्ध्यादीनां प्रमाणार्थकमेवावद्येत् । एतदेव क्रमावदानं पशोरङ्गेषु यथापूर्वं भवति । यथा लोकेऽभिवदनव्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवति ।

उत्तरेष्वङ्गेषु हृदयादिष्वप्यसक्तं क्रमं वारयति—

“ यस्तैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवदति यथापूर्वमेवास्य पशोरवत्तं भवति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

उक्तप्रकारेण यस्य पशोर्हृदयादीनि धीष्यङ्गान्यवदायोत्तरेषामैच्छिककवेऽपि पूर्वं हृदयाद्यङ्गं यथा न दोषकारि तथेवोत्तरमपि भवति ।

एकादशस्वङ्गेषु गुदकाण्डस्वपङ्गमुत्तममध्यमाधममागैस्त्रेधा विभज्य त्रिषु तेषु भागेषु मध्यमोत्तममागयोर्विकल्पेनावदानं विधत्ते—

“ मध्यमो गुदस्याव दति मध्यमो हि पाण उत्तमस्याव दत्युत्तमो हि पाणो यदीतरं यदीतरमुमयमेवाजायि ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पाणवामुर्मदमध्ये वर्तते, स्वयं जीवनहेतुत्वाच्चक्षुरादिषु सर्वेषूत्तमश्च । अतो यदीतरं मध्यमभागं स्त्री कुर्यात्, यदीतरमुत्तमभागं तदुमयमपि जामिळञ्च भवति, किंत्वनालस्यं दोषरहितमित्यर्थः ।

हृदयाद्यवदानानि प्रशंसति—

“ जायमानो वै ब्रह्मणस्त्रिभिर्गणवा जायते ब्रह्मचर्येण कपिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अनृणो यः पुत्री यथा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव द्यते तदवदानानामवदानत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

ब्रह्मचर्येण वेदाभ्यासेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे वसतीति ब्रह्मचारिवासी वेदाभ्यासादिभिरपाकर्तव्यं यदणं तज्जुदयाद्यवदानैरेवावाकरोति । अणमवदयत एभिरित्यवदानत्वम् ।

स्विष्टकृदर्थं व्यङ्ग्यावदानं विधत्ते—

“ देवातुराः संयत्ता आसन्ते देवा आग्निमनुवन्त्वना श्रीरेणासुतांभामिधेवावेति सोऽजवीदरं वृषे तज्जेरुक्षस्तुवत्सं इति स एतपुष्यास्तुर्वहरत दोऽ पूर्वविस्वगुद ”

मध्यतः श्रोणिं जघनार्धस्य ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यत्पञ्चङ्गनां सप्तवयानि
ज्ञातुंवाभिभूतौ भवत्यात्मना पराऽस्य ज्ञातुं नो भवति ॥ [सं० का० ६ प्र०
३ अ० १०] इति ।

उद्धारमुत्कृष्टं धियमाणमुत्तमं मागमुद्धरे स्वी करवाणि । पशोः पूर्वाधेस्य
संबन्धि दोर्हस्तम् । मध्यतः पशुमध्यभागसंबन्धि गुदम् । अपराधेस्य संबन्धिनीं
श्रोणिम् ।

वक्रगतिं विधत्ते—

“अक्षणाऽथ द्यवि तस्मादक्षणा पशवोऽङ्गनाति य हरन्ति प्रविष्टस्यै ॥
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

महादयः शयनकाष्ठेऽङ्गानि पादानक्षणा वक्रत्वेनावस्थापयन्ति । अत्र
वक्रगतिः सूत्रे दर्शिता—“दक्षिणं दोः सव्या श्रोणिर्मुदतुतीयमिति सौविष्टक-
तानि ॥” इति ।

विधत्ते—

“मेदसा सुचौ धोर्णोति मेदोरक्षा वै पशवो रूपमेव पशुनु दधाति ॥
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

जर्णपटसदृशं हृदयवेष्टनं मेदः । सुचौ जुहुपभूतौ । उभयं मेदसाऽऽच्छा-
दयेत् । सति मेदोबाहुस्ये पशवो रूपवन्तो भवन्ति ।

तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“सूषण्यधाय मोर्णोति रसो वा एव पशूनां यद् रसमेव पशुनु दधाति ॥
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

सूषण्येन मासेन सह एकं जलमुच्यते । तस्मिन्नाले मेदः प्रक्षिप्य तेनाऽऽच्छा-
दयेत् ।

इन्द्र इति । कल्पः—“अथ पशोरवदानानि संमृशत्यैन्द्रः पाणो अङ्गे-
अङ्गे नि देभ्यदेन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि बोमुवदेव त्वष्टर्भूरि ते सत्समेतु विषु-
रुषा यत्सद्यःपाणो भवथ देवता यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो भद-
न्तिवति ॥” इति ।

इन्द्रदेवताकः पाणोऽस्य पशोरस्तस्मिन्तस्मिन्हृदपाद्यङ्गे नि देभ्यभितरां धीय-
तां स्थाप्यताम् । यद्दपानोऽपि विभोभुवद्विशेषेण भवतु । हे देव त्वष्टस्ते तथा-

(वसाहोमः)

नुमहेण भूरि सर्वमङ्गजातं संसेमतु ऋद्धेन विक्षिप्तमपि सपवेतं भवतु । हे हृदयाद्यवयवा यूषं विषुरूपा विलक्षणरूपा अपि सलक्ष्माणो हविष्येन समान-
लक्षणा भवथ । मधस्मात्पूर्वं विषुरूपास्तस्वादित कर्ष्वं सलक्ष्मत्वं संपादनीयम् ।
हे पशो देवता देवेषु घन्ते गच्छन्तं त्वां ससाम इतरे पशवो माता पितरथानु-
मदन्तु । किमर्थम् । अवसे त्वन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वं सेवितुम् ।

श्रीरिति । यौधायनः—“ अथ दक्षिणेन पार्श्वेन वसाहोमं मयौति कुम्भवः
श्रीरस्याभिस्त्वा श्रीणात्वापः समरिणन्तस्य रवा भज्यै पूष्णो रंस्स आपामो-
षधीनां रोहिण्या इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ श्रीरसीति पार्श्वेन वसाहोमं मयौति वातस्य रवा भज्यै
इति तेनैवापि दधाति ” इति ।

मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा । सा च हूयत इति
होमशब्दाभिधेया । पार्श्वशब्देन तत्त्वमस्थि विवक्षितं, तस्यास्थनोऽग्रभागः स्थूलः
कुम्बशब्दाभिधेयः । तेन वसारूपं होमद्रव्यं पात्रे गृहीतं मयौत्यालोदयेदिति
यौधायनवाक्यार्थः ।

मन्त्रार्थस्तु—हे वसे श्रीरसि आभयणीयाऽसि । तस्मादाहवनीयोऽभिस्त्वां
श्रीणात्वाभ्यतु स्वी करोतु । आपभ रवां समरिणन्तस्य कपानुवन्तु तव शेषो
मा भूत् । हे वसे त्वामपि दधामि । किमर्थम् । वातस्य भज्यै वायोर्मतये । पूष्णो
रंसै, आदित्यस्य गतये । अप्संबन्धिनीनामोषधीनां रोहिण्यै परोद्धार्यम् । त्वमि
विधानेन सुरक्षितायां त्वदीयहोमसुकृतेन वायुगमनादिरूपो यगद्व्यवहारः
सुस्थितो भवतीति स्तुयते ।

आलोढनं विधत्ते—

“ पार्श्वेन वसाहोमं म यौति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वं रस एव पशूनां
यद्वसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं मयौति मध्यं एव पशूनां रसं दधाति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अवदानसंमर्शनमन्त्रस्य पूर्वभागे श्रुत ऐन्द्र इत्यसौ वदितो देवतावाची-
त्याह—

“ णन्ति वा एतत्पशूनां यत्संज्ञपयन्त्यैन्द्रः स्वकुलं देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान
ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देभ्यदित्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

संज्ञपनं हेननेन गलनिरौधनाद्युपघातेन संपद्यते । तेनोपद्रवेणावनीतयोः प्रस्था-
पामयोः पुनः स्थापनं कर्तव्यम् ।

द्वितीयभागे त्वष्टशब्दाभिप्रायमाह—

“ देव त्वष्टभूरि दे सत्समेतिवत्याह स्वाहा हि देवतया पञ्चवः ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

तृतीयभागे हृदप्राधाकारेण वैलक्षण्यं . हविर्हवेन सात्सम्यं च प्रसिद्धमि-
त्याह—

“ विपुरुषा यत्सलक्षणां भवथेत्याह विपुरुषा हेते सन्वः सलक्षमाण
एतर्हि भवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

चतुर्थभागेऽमुमदन्तुशब्दस्याभिप्रायमाह—

“ देवता भन्तमवसे सखाभ्योऽनु त्वा माता पित्रो मदन्तिवत्याहानुमतमेवैनं
माता पिता सुवर्गं लोकं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११]
इति ।

श्रीरसि वातस्य त्वेमेतौ मन्त्रादुपेक्षितौ ।

घृतमिति । औपायनः—“ सोऽर्धर्षे माज्यायै वसाहोमं जुहोति घृतं घृत-
पावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वाऽन्तरि-
क्षाय स्वाहेति वषट्छते हविर्जुहोत्येतस्य होमननु प्रतिमस्थाता वसाहोमोद्वेकेण
दिशो जुहोति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो
दिग्भ्य इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ माज्याया अर्धर्षे प्रतिमस्थाता वसाहोमं जुहोति घृतं
घृतपावानः पिबतेत्युद्वेकेण दिशः प्रदिश इति प्रतिदिशं जुहोति मध्ये पञ्चमेन
प्राञ्चमुत्तमं संस्थाप्य नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते ” इति ।

उद्वेकः शेषः । हे घृतपावानो देवा अत्रत्यं घृतं पिबत । एवमुत्तरञ्च । हे वशो
त्वमन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य हविरस्पतोऽन्तरिक्षवासिने त्वां स्वाहा जुहोमि ।
दिशः प्राप्ये दिशे स्वाहेति शेषः । प्रदिशः, दक्षिणायै । एवमन्धत्रापि । पठे
तु मन्त्रे सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्वाहेति योज्यम् । मन्त्रा उपेक्षिताः ।

विधत्ते—

(वसहोमः)

“ अर्धेर्चं वसहोमं अहोत्यसौ वा अर्धेर्चं हयमर्धेर्चं इमे एव रसेनामाकि दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्षत्रयो दिग्भ्य एषोर्जं रसमय कृन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

याज्यायाः पूर्वोत्तरयोरर्धयोरोभिमानिना देवी द्यावापृथिव्याविति मध्ये होमेनोमे अपि रसेनाके भवतः । उद्रेकहोमेन दिग्देवतास्तुप्सन्ति । यजमानस्यापि दिशां सकाशादन्तराप्रान्तिर्भवति ।

अवदानपूर्वकं द्वौ मैत्रिमन्त्रौ मैत्रावरुणं प्रत्युत्पादयति—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यष्टृषदाज्यं वानस्पतरयाः स्वस्तु वै देवतया पशवो यष्टृषदाज्यस्योपहृत्याऽऽह वनस्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये मेध्येति प्राणापानावेव पशुषु दध्याति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

पृषदाज्यस्योपहृत्य पात्रगतं पृषदाज्यं क्षुवेण जुह्यामवदधेत्यर्थः । मैत्रयोर्ममर्थः—हे मैत्रावरुण वनस्पतिदेवतायै त्वमनुब्रूहि पुरोनुवाक्यां पठ, सतो याज्यां पठितुं होतारं मेरयेति । एवं सति वनस्पतिदेवताकेषु पशुषु पृषदाज्यरूपौ प्राणापानौ दध्याति ।

अथेदार्थं वनस्पतस्य इदयाज्यरूपं तस्मात्तमेकत्र समवद्यतीति विधत्ते—

“ अन्यस्यान्यस्य समवत्तं समवद्यति । तस्मान्नासारावः पशवः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

समवत्तपक्षलोक्षम् । अवदेक्षानामङ्गनां बहुविधत्वहोमलभ्याः पशवोऽपि बहुविधाः ।

सर्वेष्ववदानेषु मांसनिःक्षुतजलेनोपसेचनं विधत्ते—

“ यूष्णो व सिञ्चति रसो वा एष पशूनां यधू स्तमेव पशुषु दध्याति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

हविःशेषस्येदोभागस्य भक्षणार्थेदोपाह्वानं होतुर्विधत्ते—

“ इदामुव हवयेते पशवो वा इहा पशून्वेवोप हवयेते स्फुरुषु हवयेते चतुष्पादो हि पशवः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

इहादेवताभ्योऽरुपत्वात्पशव इहेत्युक्तम् । सद्यमेतज्जोदकादेव मातं दद्याऽऽप्पाचारवदिविधित्वद्योतनाय पुनर्विधानम् ।

अथेदार्थं यज्ञे होतृपक्षलोक्षमिदमेतज्जोदकादेव मातं दद्यात्—

“यं कामयेतापशुः स्वादित्यमेदस्कं तस्मा आ दध्याम्बेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्मजत्पपशुरेव भवति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

स्निग्धद्वरहितं मांसमयेदस्कम् । एनं यजमानं पशूनां(शुभ्यो) निर्मजति निरस्यति । अतो यजमानः पशुराहितो भवति ।

विधत्ते—

“यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्याम्बेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रम्—“मेदसोपस्तरि मेदसाग्निधारयति ” इति ।

पृषदाज्येनानुयाजहोमं विधत्ते—

“प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्तस्मादाज्येन मथाजा इज्यन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्येनानुयाजास्तस्मादेतन्विभ्रमिव पश्चात्सृष्टं हि ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

यथा प्रथमसृष्टेनाऽऽज्येन प्रथमभाविनः मथाजा इज्यन्ते, यथा वा मध्यतः सृष्टेन पशुना मध्यतो यजते, तथा पश्चात्सृष्टेन पृषदाज्येन पश्चाद्भावनोऽनुयाजा यष्टव्याः । यस्मादेकं द्रव्यं न पर्याप्तमिति बुद्ध्या पश्चाद्द्रव्यान्वरेण सहैतद्विहितं तस्मादेतत्पृषदाज्यं दधिमिभ्रमेव चोदकमाप्तम् ।

चित्संस्त्वामपोद्य संस्त्वाम्तरं विधत्ते—

“एकादशानुयाजान्यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मेकादशो यावानेव पशुस्तपनु यजति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

पृषदाज्यं प्रशंसति—

“प्रति वा एतत्पशुं यत्संज्ञयन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानुयाजान्यजति प्राणापानावेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“सं तेऽग्निवार्यं हृदमनैन्द्रोऽज्जामिमर्शनम् ।

श्रीः पार्थेन वसां वीति वात पार्थावृता वसा ॥ १ ॥

धृतं वसाहुतिः पृष्टमिदिग्घोमा नम इत्यतः ।

दिरगुपस्थानमनैते मन्वा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पथर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावाद्यो × हस्त्यवार्थत्वदोऽध्यवत् ” इति ।

अग्नीषोमीयस्य पथोर्यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्वह्नयन्यनुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः । तदुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत्पशुरनुष्ठेय इत्येवंरूपत्वात्पथावेव तदुपकारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्याग्निविष्कृतित्वाच्चवादि चोदकोऽस्तीति चेद्वाटम् । अत एव भिन्नचोदकवत्पशुपुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यह्नयनि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि पथर्थैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाऽप्ययमुपकारोऽर्थतः प्राप्तो न वारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिप्रकाशार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा पशुवन्वमध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पथर्थैरुपकारः केन वार्येत । तस्मादन्यार्थैरस्तूपकारः ।

तत्रैवान्वञ्चिन्तितम्—

“ आज्यमग्नौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

लुप्तस्तदो न तौ मेघं प्रयोगांशस्य लोपनात् ” इति ॥

तौ न पशौ करोमीति निषेधादाज्यभागयोः पशवमावेन पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते । तत्र पुरोडाश आज्यभागौ न स्त इति दावत्प्राप्तम् । कुतः । पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानावचेरिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्पुरोडाशे चोदको लुप्यते । चोद- (बाध) कभावात् । पूर्वोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रसङ्गसिद्धेरप्यवकञ्च्यत्वात् । ननु मेघोमवाधेऽप्याज्यभागौ न स्त इति चेन्न । आज्यमग्नौ मति बाधिता(कौ)षाः प्रसङ्गसिद्धेरभावात् । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधाद्वाधितेन प्रयोगवचनशिनाऽऽज्यभागवानुष्ठान्येते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तमाननास्ते देव- दत्तयानं निवर्त्यते न तु वस्त्रालंकारादि तद्वत् ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

× जैमिनीयन्यायमालाबिस्तरे तु “ ह्यर्थस्तत्त्वस्तु लोकात् ” इति पाठः ।

“ प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्गुते ।

पथादौ सामिधेन्मादिविध्वन्तो नास्त्युदास्त्यसौ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तिः ।

लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः साऽ(सोऽ)स्त्यतिदेशतः ” इति ॥

अग्नीषोमीयपञ्चवैकादश प्रयाजाः श्रुताः, चातुर्मास्येषु न च प्रयाजाः, वाय-
व्यपथौ हिरण्यगर्भं इत्याधारमन्त्र इत्यादिभिर्गुतेषु पथाविषु प्राकृतैतिकर्तव्यता
सामिधेन्मादिनास्ति । कुतः । संख्यामन्त्रादिगुणविरहितस्य प्रयाजाधाराद्यङ्गस्य
प्राथम्यविधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पथादौ चोदकस्याप्रवृत्तेरिति पूर्वं
पक्षः । पथादिविहितस्त्यतिदेशनिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृत्याङ्गान्वतिदिश्य वा
तदाकाङ्क्षा पूर्वतां विभक्त्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्य वेति विवक्षायां कदापि-
कामतया प्राकृत्याङ्गविवेक एव न्याय्यः । तद्व्यातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्ग-
मन्य गुणमात्रविधौ लाघवं भवति । गुणविरहिताङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् ।
तस्मात्संख्यामन्त्रमन्त्रान्तराम्नां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्नाधिक्यं प्रयाजाधारसामि-
धेन्मादीतिकर्तव्यता प्राप्नोत्येवातिदेशादिति राक्षान्तः । -

दशमाध्यायस्य सप्तमे पादे चिन्तितम्—

“ पशुः कृत्स्नो हविः किंवा मरयङ्गं हविरन्यथा ।

आद्यश्चोदनस्य भेदनवदानपृथक्त्वतः ” इति ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरैकहविर्हृषं युक्तम् । कुतः ।
अग्नीषोमीयदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोभ्योदितत्वाद् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्प-
शुर्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः—“ हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः ” “ दो-
ष्णोरवद्यति पार्श्वोरवद्यति ” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामभवदानानि पृथगाम्ना-
यन्ते । अवदाने च हविर्हवप्रयोजकः संस्कारः । पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानत्व-
दर्शनाद् हविःशब्दश्च कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं भूते । पथाकृतिचोदना
तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासंनन्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

तद्वैवान्द्यञ्चिन्तितम्—

“ एकेनाङ्गेन सर्वेषां षडैकादशभिर्वायिः ।

एकेन यागसंसिद्धैर्हविषां भेदतोऽसिद्धैः ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न विदोषी गत्यमावाद्दशुनोकेभ्य संचित्वा ” इति ।

(वसाहोमः)

मत्पङ्क्तं हविर्भेदे स्थिते सति वेधा यागे संशयः । तत्रानिर्दिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कर्तव्यस्तावतैव यागस्य सिद्धिरित्येकः पक्षः । षोडशभङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वङ्गेषु चासधिरःप्रभृतिषु सप्तानम् । ततो हृदयादिबर्वादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण हूयमानत्वलक्षणहविर्हृत्स्थापयेवसानास्तद्वैरङ्ग्यांग इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिभिरैकादशभिरेवाङ्ग्यांगः कर्तव्यः । कुतः । अन्येषामर्वादीनां परिसंख्यातत्वात् । कुतः, चोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्रागे हृदयादिवाक्येनांसादपः परिसंख्यावन्ते । ननु परिसंख्यायां विधिः स्वार्थं ज्ञात्वात्तरार्थः कस्तेत प्राप्ते च याधेतेति दोषत्रयं पक्षयेत । प्रत्यङ्गतां नाम । सैति हि मत्पन्तरे तेषां दोषत्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपमिति कृत्वा न दोषतां भजन्ते । किञ्च द्वयानि वांसान्यभिभृशन्ति श्रुताश्रुतानीति केषांभिर्वांसानामपकत्वमुच्यते । पाकस्तु हविषो वांसस्य प्रतिनियतः । तस्मादशुतत्वोक्तिरसप्तद्वपरिसंख्यां गमयति । एतदेवाभिदेत्यांसादिपतिषेधः श्रुत्या वर्ज्यते— “ नांसयोरदधति न शिरसः ” इत्यादिना । तस्मादेकादशभिरेव यागः कर्तव्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ इज्याशेनैरशेनैर्वा अङ्गैः स्विष्टकृतो हुतिः ।

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं पूर्वाधेत्वाकिशेषतः ” इति ॥

पशौ श्रूयते—“ अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति ” इति । तन्नेज्यायां हृदयाद्येकादशाङ्गानां मध्ये येः कैश्चित्पङ्क्तेरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृत्योतम्यः । कुतः । प्रकृत्याविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वात्प्रापि चोदकेन तथात्वादिति प्राप्ते ज्ञापः—“ दोष्यः पूर्वाधेद्विधये समवद्यति मुदस्य मध्यतः भोज्या जघनतः ” इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि वीज्यङ्गानि स्विष्टकृते समागम्यन्ते । न च हृदयादिष्वपि मुदादीन्याग्नान्तानीति शङ्कनीयं, तद्विशेषस्य कस्यचनकरेण दर्शितत्वात् । “ हृदयं जिह्वा वक्त्रो यक्षद्वपुष्चो सव्यं दोक्षमे पार्थं दक्षिणा ओणिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि, दक्षिणं दोः सध्या ओणिर्गुदगुतीयमिति सौविष्टकृतानि ” इति ।

तत्त्वादनज्याशेनैरङ्गैः स्विष्टकृत्योमः ।

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(मुद्रकायकर्मकोषयत्तल्लोकी हीमाः)

“ पुरोडाशस्य सांनार्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्मान्नो हविर्जन्मादिसाम्यतः ” इति ॥

अग्नीषोमीये पञ्चावर्णीषोमीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुतः । देवैक्यत्वादिति चेन्मैवम् । सांनार्यं पशोरुत्पन्नं, पशुरपि पशोरुत्पन्नः, अपणार्थमुत्वा सांनार्यपशोः समा । हविःसाम्यं च बलीय इत्युक्तम् । दस्मात्सांनार्यस्य धर्मः ।

अत्र च्छब्दो नास्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुर्वेदीयसंहितायां प्रथमकाण्डे

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः] ।

समुद्रे गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा
 देवश्च सवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे गच्छ
 स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ
 स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दारसि गच्छ
 स्वाहा धावापृथिवी गच्छ स्वाहा नमो दिव्यं
 गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहाऽहभ्य-
 स्त्वौषधीभ्यो मनो मे हार्वि यच्छ तनूं त्वचं
 पुत्रं नमस्मशिय शुभसि तमभि शोच योऽ-
 स्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विभ्यो धाम्नो धाम्नो राज-
 जितो वरुण नो मुञ्च यदापो अधिनया वरुणेति
 शर्पामहे ततो वरुण नो मुञ्च (१) ।

(अस्ति पृथिवीशक्तिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(गुदकाण्डकल्पकोपपदसंज्ञका होमाः)

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमोऽनुवाके वसाहोमो वर्धितः । एकादशे गुदकाण्डेनोपपदसंज्ञका होमा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ आग्नीध्रादीषयजानङ्गारानाहरति होवीष उपयज उमद्यति शमिनाभित्ठपशुबन्ध उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां गुदकाण्डमेकादश्या तिर्यङ्छिच्छासंभिन्दन्वर्षावर्तयन्नन्याजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं मच्छ स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रं सर्वाणि हुत्वाऽङ्ग्यसर्वाषर्षाभ्य हति वार्हिषि लेपं निमुञ्चं मनो मे हार्दि मच्छेति जपति ” इति ।

समुद्रमिति । हे हविस्त्वं समुद्रादिनापकान्वेषाम्गच्छ । हे लेप त्वामङ्का-
र्षीषभित्तिरुच्यर्थं वार्हिषि नियार्णिम । हृदये भवो हार्दो ह्र्वः सोऽस्यास्तीति हार्दि ।
हे समुद्रादिदेवतासमूह मे हार्दि मनः मयच्छ । त्वत्प्रसादान्नमुत्तमजादियुक्तं
शरीरे त्वत्वं कान्तिममूषं तथा गुणवन्तं पुत्रं वत्सीनं वाशीम माप्नुयाम् ।

उपयजो विधत्ते—

“ यजेन्न वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपमह्भिरेवासृजत यदुपयज उप-
यजति प्रजा एष तद्यजमानः सृजते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

ज्योतिष्टोमप्रज्ञस्य सृष्टिसाधनत्वेऽपि साक्षात्साधनत्वमुपयजमेव । अनुयाज-
समीप इत्यन्त इत्युपयजः ।

पथोः पाश्चात्यभागं ज्वलत्वेन विधत्ते—

“ जघनार्धादत्र घति जघनार्धादि प्रजाः प्रजायन्ते [सं० का० ६ म० ४
अ० १] इति ।

वेधा विभक्ते गुदकाण्डे स्थूलभागं विधत्ते—

“ स्थविमतोऽत्र घति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ म० ४
अ० १] इति ।

निर्गन्तुं सुकरास्स्थूलाच्छिद्रात्मजा ज्ञतद्यन्ते ।

कषेण छिद्रानां भागानां सांकर्यं वारयति—

“ असंभिन्दन्व घति माणानामसंभेदाय ” [सं० का० ६ म० ४ अ०
१] इति ।

अग्रभागं प्रथमतोऽवदाय पश्चान्मूलभागमित्येतादृशं विषयांसं निषेधति—

४२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
(शुद्धकाण्डकरणकोषयज्ञज्ञा होमाः)

“ न पर्यावर्तयति प्रत्यर्पवर्तयेदुदावर्तः प्रजा आहुकः स्यात् ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० १] इति ।

जदावर्तो रोगविशेषः ।

समुद्रादिमन्त्राणां सर्वेषां प्रजोत्पत्तानुपयोगं विवक्षुः समुद्रजलस्य रेतःसाम्य-
मभिप्रेत्याह—

“ समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव तदधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० १] इति ।

अन्तरिक्षे शब्दस्वानकाशप्रदानोपयोगं दर्शयति—

“ अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं
स्तनु प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

भेरकत्वेन तपितुरुपयोग इत्याह—

“ देवः तपितारं गच्छ स्वाहेत्याह तपितुमसूत एवास्मै प्रजाः प्र जनयति ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

उत्पत्तिकालत्वेनाहोरात्रोपयोगमाह—

“ अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्यामेवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे
स्तनु प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

प्राजापतमदत्त्वेन पित्रावरुणयोरुपयोगमाह—

“ पित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राजापतौ दधाति ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

देवतात्वेन सोमोपयोगमाह—

“ सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजाः ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० १] इति ।

प्रजोपदत्त्वेन यज्ञस्योपयोगमाह—

“ यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञिमाः करोति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० १] इति ।

पशुप्रदत्त्वेन च्छन्दासानुपयोगमाह—

“ छन्दास्ति गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दास्ति पशून्वाव रुन्धे ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

(गुदकाण्डकरणकोपपत्रसंज्ञका होमाः)

धारणाय धावाष्टाधिष्णोरुपयोगमाह—

“ धावाष्टाधिषी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता धावाष्टाधिष्णोभ्यामुम-
यतः परि गृह्णाति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

वृद्धिमदानेन नभस उपयोगमाह—

“ नभो दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृद्धिं नि यच्छति ”
[सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

पतिष्ठापदानेन वैश्वानरस्थोपयोगमाह—

“ अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां पति ष्ठाप-
ति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति मन्त्र उपेक्षितः ।

मनो मे हार्दिं यच्छेति मार्येनायाः प्रसङ्गमाह—

“ प्राणानां वा एषोऽथ यति योऽथयति गुदस्य मनो मे हार्दिं यच्छेत्साह
प्राणानेव यथास्थानमुप हवयते ” [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

गुदस्य प्राणाधारत्वेन तदपदाने सति स्थानभ्रष्टाः प्राणाः पुनर्यन्त्रेण यथा-
स्थानं स्थापिता भवन्ति ।

शुगसीति । कल्पः—“ अग्नेण मूर्धं स्पृशेनोऽस्त्यवरोक्ष्य शुष्कस्य चाऽऽर्ज-
स्य च संधौ हृदयशूलमुद्भासयति शुगसि त्वामि शोच योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्ट्य इत्यथाग्निर्घोरैर्जपन्ते धाम्नो धाम्नो राजन्वितो वरुण नो भुञ्च यदापो अ-
ग्निषा वरुणोऽपि श्रपामहे ततो वरुण नो भुञ्जेति ” इति ।

हे हवयशूल त्वं शुगसि शोकरूपमसि । अतो द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं चाभि शोचामि-
माप्य शोचय । हे वरुण त्वमितो धाम्नो धाम्नस्तत्तद्देष्टुदेष्टुव्यस्थानाच्छोकप्राप-
कादस्मान्शोचय । किंच हे आपो हेऽग्निषा हे वरुणेत्येवं वयं तदाऽस्माकमि-
ष्टमाप्यनिष्ठनिवारणार्थं देवं त्वां श्रपामहे वाश्रमहे । महतां परयशं नामग्रहणमे-
व तावन्महान्मोहः । तथा च श्रूयते—“ यो वै वसीयाँसं यथानामपुषचरति
पुण्यादिं वै स तस्मै कामयते ” इति । न केवलमत्र नामग्रहणं किंचित्स्म-
दपेक्षिततदत्तकार्यसाधनमयासम् । तेनोभयेन अन्यं यत्पापमस्ति हे वरुण दतः
पापादस्मान्शोचय । मन्त्रावेतामुपेक्षितौ ।

शूलोद्भासनं विधत्ते—

(सोमाभिषेकोपयुक्त्यसतीवरीषंशकानामपामुपादानम्)

“ पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुशुच्छति सा हृदयशूलमभि समेति साप्रसि-
 म्यां हृदयशूलमुदासयेत्पृथिवीं शुषाऽर्पयेद्यदभ्यवदः शुषाऽर्पयेच्छुष्कस्य चाऽऽ-
 दस्य न संपातुद्वासवत्पुन्यस्य जानयै” [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

उद्वासनकाळे ध्यानं विधत्ते—

“यं त्विष्वानं धमिच्छुर्वैवैनमर्पयति” [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“समुद्रं गुदकाण्डस्य होमा अज्जचस्तु बर्हिषि ।

लेपं मार्षि मयो जप्यः शुक्लं पावाद्गैशुष्कयोः ।

त्यक्त्वा शूलं धाम्नौ मूर्ध्नि भवेत्पञ्चदशोदिताः ॥१॥ ” इति ।

अत्र भीमासायनान्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अंघ्रसो
 हविष्मां आ विधासति हविष्मां अस्तु
 सूर्यः । अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदांसि सादयामि
 सुम्राणं सुम्रिनीः सुजे मा धत्तेन्द्राप्रियोर्मा-
 गधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्माग्धेयीः स्थ
 विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ यज्ञे
 जागृत (१) ॥

(हविष्मतीभतुस्त्रिंशत्) ।

इति रुण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(सोमामिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशोऽनुवाके मुदकाण्डहोमो वर्णितः । एतावताऽग्निषोमयिः पशुः समाप्तः । अथ सोमामिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानं द्वादशोऽनुवाकेऽभिधीयते ।

हविष्मतीरिति । कल्पः—“ अथ यो धीदितः कुम्भस्तं याचति तमादा-
यान्तरेण चात्वालोत्कराबुदङ्गकूपनिष्क्रम्य यवाऽऽवसन्तेति नान्तमा बह्वीरित्येति
न स्थावरणां गृह्णाति प्रतीपे तिष्ठन्गृह्णाति पृथायै चाऽऽवप्य संधौ मृह्णाति
हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अध्वरो हविष्मा आ विवासति हविष्मा
अस्तु सूर्य इति ” इति ।

धीदितो दृढः । इमा गृह्यमाणा वसतीवरीसंज्ञका आपः स्वसंस्कारेण सोमेन
हविष्मत्यो भवन्तु । देव इन्द्रोऽपि हविष्मानस्तु । अध्वरो यागोऽपि हविष्माना-
विवासति समन्ताद्विशेषेण प्रवर्तताम् । वसतीवरीणां प्रकाशकत्वेन सूर्योऽपि
हविष्मानस्तु ।

विभक्ते—

“ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदवशिष्यत् तद्वज्रवन्वसन्तु न न
इदमिधि तद्वसतीवरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन्पातनं समञ्चन्नुदन्तदन्तु भावेश-
यन्ता वसतीवरीरभवन्वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञेष्ववाऽऽवप्य गृही-
त्वोप वसति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

पुरा कदाचिद्देवा आग्नीध्रमण्डपे स्थित्वा यज्ञस्वात्तामशेनदं भवेदं मन्त्रेणैव
व्यभजन्त । ततः सर्वैः स्वस्वभागेषु यदवशिष्टं तदुद्दिश्य परस्परवज्रवद्विदमवशि-
ष्टमिदानीं साधारण्येनास्माकमेव तिष्ठतु प्रातर्विभागं करिष्याम इति । अस्यादस-
त्विवि देवैरुक्तं तस्मात्तस्यांशस्य देवोक्तिषोऽगादसतीवरीरिति नाम संपन्नम् ।
वसन्तित्युक्त्या यच्छेषभूतं तदव्य आपो वसतीवर्यः । ततः प्रातःकाळे पुनः
समागत्य तस्मिन्विशिष्टे विभागं कर्तुं नाञ्चन्नुवन् । तस्याल्पत्वेन बहूनामप्या-
प्तत्वात् । तस्य साधारण्यस्यैकेन ग्रहीतुमशक्यत्वादन्तु परित्यक्तवन्तः । तावदा-
पो वसतीवर्योऽभवत् । ततो यज्ञांशत्वादसतीवरीर्गृहीयात् । तद्यज्ञेन यज्ञे-
वोपक्रम्य दृढं धारयित्वा तत्समीपे वसति ।

४२४ अमितायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१५५मंकाण्डे—

(सोमामिषणोपयुक्तवधतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

तस्य ग्रहणस्य सूर्यास्तमयात्पूर्वकालं व्यतिरेकमुखेन(ग) विधत्ते—

“ यस्यागृहीता अभि निजोचेदनारन्ध्रोऽस्य यज्ञः स्याद्यज्ञं वि स्थिन्वात् ”

[सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

अगृहीता एता अभिलक्ष्य यन्निन्दोचेदस्तपिमातदा पूर्वदिने यज्ञोऽनुपकान्तो भवेत् । तदाऽप्येकुरनुष्ठितोऽपि विच्छिन्न एव स्यात् ।

कथंचिदस्तमये सति त्रेधा मतीकारं विधत्ते—

“ ज्योतिष्मा वा गृहीयाद्विरण्यं वाऽवधाय तदुक्ताणामिव गृह्णाति यो वा जारुणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृहीयात्स हि गृहीतवसतीवरीकः ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

उत्कृष्टा ज्योतिता इत्याद्यः पक्षः । कुम्भे हिरण्यमवधाय तासहिता इति द्वितीयः पक्षः । सोमयाजिगृहे कुम्भवता इति तृतीयः पक्षः ।

उक्तमेव विधिपन्थं पशंसति—

“ वसतीवरीगृह्णाति पशवो वै वसतीवरीः पशूनिवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

पशुपान्निहेतुतया पशुत्वम् ।

ग्रहणकाले धवाहाभिमुखं विधत्ते—

“ यदन्वीतं विधन्त्यगृहीयाभिर्वागुंका अस्तत्पशवः स्युः मतीर्षं तिष्ठन्गृह्णाति पतिरुप्यैवास्यै पशून्गृह्णाति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

यवाहो यन्मुखस्तन्मुखत्वेनवस्थानमन्विषत्वं, तद्वैपरीत्यं मतीषत्वं, निर्वागुंका विमथसाः, पतिरुप्य विनाशं निवार्य ।

यवाहमतोदकं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृषमहन्तोऽजोऽभ्यधियत तासां एमेभ्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तद-
त्यमुष्यत वा बहन्तीरमवन्बहन्तीनां गृह्णाति वा एव मेभ्या यज्ञियाः सदेवा
आपस्वासापेभ्य गृह्णाति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

यवाहेध्वत्पन्तसमीपस्थं अलं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते—

“ नान्तमा बहन्तीरवीषाद्यदन्तया बहन्तीरवीषाद्यज्ञमपि मन्येत ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

अन्तेमा आन्तिकतमाः । अतिमन्धेतवजानीयात् ।

(सोमामिणोपयुक्तसतीवरीसंशकानामपासुपावानस)

वहन्तीष्वपि नदीषु या हृदयविन्ध्यः स्थावरा आपो यथा वटाकादिस्था-
स्वसां ग्रहणं निषेधति—

“ न स्थावराणां गृह्णीयाद्वरुणगृहीता वै स्थावरा यत्स्थावराणां गृह्णी-
याद्वरुणेनास्य यज्ञं माहयेत् ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अपां ग्रहणाय छायातपयोः संधिदेशं विधत्ते—

“ यद्वै दिवा भवत्तपो रात्रिः प्र विशति तस्मात्ताव्ना आपो दिवा वहन्ते
यत्तत्तं भवत्तपोऽहः प्र विशति तस्मात्तवन्द्वा आपो नक्तं दहन्ते छायायै त्वाऽऽ-
तपतश्च संधौ गृह्णात्यहोरात्रयोरैवासौ वर्णं गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र०
४ अ० २] इति ।

अहर्षदा वर्तते तदानीमप्सु रात्रिः प्रविशति । तत्र जलवर्णस्य शुक्लस्य
रात्रिवर्णस्य कृष्णस्य च मेलनादीवत्ताया इवाऽऽप्तो दिने दृश्यन्ते । यथा राहु-
ग्रस्ते चन्द्रे वाप्रात्यं तदत् । यदा तु रात्रिः प्रवर्तते तदानीमहोऽप्सु प्रविशति ।
तत्र शुक्लवर्णयोर्मेलमादापो रात्रौ चन्द्रवदतिथेता दृश्यन्ते । तस्माद्वर्णद्वयोपेतौ
संधिदेशे गृह्णीयात् ।

जलविशेषेण मन्वगतहविःशब्देन हविःसंपादकत्वं विवक्षितमित्याह—

“ हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० २] इति ।

सूर्यशब्देनापां प्रकाशोपेतत्वं विवक्षितमित्याह—

“ हविष्मा२ अस्तु सूर्य इत्याह सशुक्राणामेव गृह्णाति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० २] इति ।

मन्वगतस्य च्छन्दस उपयोगमाह—

“ अनुष्टुभा गृह्णाति वाग्वा अनुष्टुग्वाचैर्वैनाः सर्वया गृह्णाति ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अग्नेरिति । कत्वः—“ अग्नेर्वै जलगृहस्य सदासि सादयामीत्यपरेण शाला-
मुखीयमुपसृजयति, भुम्नाय सुप्तिनीः सुप्ते मा धत्तेति सर्वेषु वसतीवरीणां
सादनेषु यजमानो जपति, निशायां वसतीवरीः परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यजमाने
पत्न्यां च नादीक्षितमभिरिहरेत्सध्वेऽसेऽवाधायापरेण प्राणिहितं परिक्रम्य पूर्ववा
द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्गालीयं धिष्णिष्यं परीत्य दक्षि-

४२६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(सोमामिषनोपयुक्तनक्षत्रीयरीसंज्ञकनामकमुपलक्षणम्)

गस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति—इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थेति, दक्षिणेऽ-
सेऽन्याधाय यथेतं गत्वा पूर्व्या द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं
धिष्ण्येयं परीत्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थेति,
सव्येऽसेऽन्याधाय यथेतं गत्वाऽन्यरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्ण्येषमुपसादयति विधेयां
देवानां भागधेयीः स्थेति, यज्ञे आगृतेति सन्ना अंनुमन्वयते ” इति ।

हे वसुधैवर्षो सुव्यानविनश्वरगृहस्य शाळामुखीयस्याग्नेः सवसि सादयामि
समीपस्थाने स्थापयामि । हे आपः सुप्राय सर्वपाणिसुखाय प्रवृत्ताः सुजिनीः
स्वयमपि सुखवत्यो यूयं मां यजमानं सुप्रे सुसे वत स्थापयत । यूयं यक्षमा-
णानामिन्द्रादिदेवानां भागस्त्वाः स्थ । तस्माद्यज्ञे आगृत् रक्षोनिवारणाय साव-
धाना भवेत । अग्नेर्वः सुम्नायेति द्वौ मन्त्रावुपेक्षितौ ।

हविष्मतीरित्पारम्य ऋचः पादेषु या चतुःसंख्या या च शाळामुखीयोत्तर-
वेद्याग्नीध्रीयस्थानव्यविशिष्टा सादनसंख्या तदुभयं पशंसति—

“ चतुष्पदपर्वा गृह्णाति विः सादयति सप्तसंपद्यन्ते सप्तपदा ऋकरी पञ्चपः
ऋकरी पशुनेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

शाळामुखीयोत्तरवेद्योः सादनं विधत्ते—

“ अस्मे वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य
उपसाद्वेदस्मिन्नोक्ते पशुमानस्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिन्नोक्ते पशुमानस्यादुमयोरुप
सादयन्मुमयोरैवं लोकयोः पशुमन्तं करोति ” [सं० का० ६ प० ४ अ०
२] इति ।

स्थानवये यत्सूक्तं परिचापणं तद्विधत्ते—

“ सर्वतः परि हृति रक्षसावपहत्यै ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

मन्त्रचतुष्टये स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थःवाह यथायजुरैवैत् ” [सं० का० ६ प०
४ अ० २] इति ।

विधत्ते—

“ आग्नीध्र उप वासमत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यद्वाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापरा-
जितं तद्वैना उप वासयति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २ इति ।

(सोमाभिषेचोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपासुपादानम्)

तदेव तस्मिन्नेव ।

यद्विहितं बहन्तीनां गृह्णातीति तदेव प्रसंसति—

“ यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न कियते तदनु यज्ञश्च रक्षास्त्वय चरन्ति
यद्बहन्तीनां गृह्णाति कियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

विततस्य विस्तीर्णस्य यज्ञस्य यतो यदङ्गं विगृह्य न कियते तदेव चिह्न-
द्रमनुप्रविश्य रक्षांस्त्वयचरन्ति अपकुर्वन्ति । बहन्तीग्रहणेन तदङ्गं कियमाणमेव
शये शेते भवति ।

आग्नीध्रे सादितानां तृतीयसवनगताभिषेचपर्यन्तं धारणं विधत्ते—

“ न होवा ईलयन्त्या तृतीयसवनात्तरि शेरे यज्ञस्य संतन्यै ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० २] इति ।

एता आशो न शपगमयन्ति, × किंतु परिशेरेष्वतिष्ठन्ते, स्थापयेदित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हविर्गृह्णाति वसतीवरीरग्रेस्तु सादयेत् ।

शालामुखीयतः पश्चात्सुम्ना स्वामी जपेत्तुमः ॥ १ ॥

इन्द्रमित्रद्वयाद्देदिभ्योऽप्योरासादयेत्कपात् ।

विधे ह्याग्नीध्रविष्णयस्य पश्चादात्तादयेत्तुमः ।

यज्ञेति मन्त्रयेत्सन्धाः सप्त मन्त्रा इहोदिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अत्र न भीमांता ।

अथ छन्दः ।

हविष्मतीरित्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यपकाण्डे तृतीयमपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय
 त्वोर्ध्वमिषमध्वरं ऊधि दिवि देवेषु होत्रा
 यच्छ सोमं राज्ञेशुवं रोह मा मेभां सं
 विख्या मा त्वां हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह
 प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु शृणोत्वग्निः समिधा
 हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । शृणोत
 आवाणो विदुषो नु (१) यज्ञ * शृणोतु देवः
 संविता हवं मे । देवीरापो अपां नपाय ऊर्मि-
 र्हविष्यं इन्द्रियावांस्मदित्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा
 धत्त शुक्र * शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्य स्वाहा
 कार्ष्णिरेस्यपापां मृध्र * संमृध्रस्य वोऽक्षितया
 उक्षये । यममे प्रुत्त मर्त्यमावो वाजेषु र्षं
 जुनाः । स यन्ता क्षश्चतीरिषः (२) ॥

(नु तत्रचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशेऽनुवाके सोमाभिषवाधानां वस्तीवरीणां ग्रहणनुकम् । अभिषेकव्यस्य
 सोमस्य शकटादुपावरोहस्योदशेऽनुवाकेऽभिधीयते । अथ महाराजे मनुष्य
 सोमपात्राण्यासाथ सोममवरोहयेत् ।

कल्पः—“ अथैतच्चर्पकचक्रयोः प्राचीनप्रीतमन्तरलोपोपस्तृणाति यज्ञ प्रवि-
 तिष्ठेति वा तूर्ण्यी वा तस्मिन्संमुस्तान्प्राण्यः छत्वा क्षिपिष्य हविर्वीनैस्त्वान्वरेये

(अग्निषोडशस्य सोमस्य शकटादुपगच्छेत्)

सोमं राजानमुपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजभ्येऋवरोहेति द्वाभ्याम् ” इति ।

मन्त्रं त्वेवमाज्जातौ—

हृदे त्वेति । हे सोम त्वां हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यो मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यो दिवे द्युलोकावसिषो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय चोपावहरामि । त्वमिहं प्रवृत्तमध्वरं विनाशरहितमुर्ध्वनुव्रतं सत्तप्तं ऊषि कुरु । दिविष्ठेषु देवेषु होवा अस्मदीयान्याह्वानानि स्तोत्ररूपाणि वञ्छावस्थापय । हे सोम राजभ्येऋषिष्वस्थाने समावच्छ । शकटादवरोह । मा भेषीः । मा च संविकथाः कम्पिषाः । अहं तु त्वां मा हिंसितुम् । अवस्त्वं देवलोके गत्वा देवीः प्रजा उपावरोह मा-
प्नुहि । प्रजाभ्य त्वामुपावरोहन्तु माप्नुवन्तु ।

अत्रोपावहरोदिति विधिं सूचयन् हृदयादिशब्दानां यथोक्तार्थं दर्शयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्सर्वाभ्यो देव-
ताभ्य उपावहरोदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पि-
तृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावदीर्घं
देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

यो हृदे त्वेति मन्त्रेण सर्वदेवतार्थमुपावहतुं जानाति स एव मुख्योऽध्वर्युरिति
ब्रह्मवादिनामुक्तिः । सोम राजन्निति मन्त्र उपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्त्वेव वाक्यमव कृन्ते ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

राशौ निद्रां कुर्वन्तो मनुष्या उचःकाले प्रबुध्य परस्परं वाक्यं सरं कुर्वन्ति ।
पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति । तद्धि वाचः प्रवदनम् । मातृकालात्पूर्वं होत्राऽनुवकस्य
कक्षसमूहः प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम होतारं प्रति मैत्रोक्तिः । अत्र सूचय-
“ पुरा वाचः पुरा वा वयोम्यः प्रातर्पाविभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि ” इति । प्रवदितोः
प्रवदनात् ।

प्रातरनुवाकस्य प्रथमामृधं विधत्ते—

“ अपोऽग्निर्मह्य्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवामि वाचं वि कृणोति” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

(अभिषेकस्यैव सोमस्य शकटाहुपाकरोहः)

अथोऽभिषेकस्य तत्प्रातिपदिकाभूतमये मथसं ध्याहरेत् । अपो रेवतीः क्षमथा हि वस्व इत्येताभूतमित्यर्थः ।

तत ऊर्ध्वं वक्त्रा कृत्वा विधत्ते—

“ सवांश्चि छन्दास्स्यन्वाह पशवो वै छन्दास्सि वशून्वाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

तत्तच्छन्दोगुका कश्चिकेना मन्धवाहुस्यमयाद्बहुवृत्तबालाये स्पष्टत्वाच्च नात्र प्रदर्शयन्ते ।

प्रातरनुवाकसमाप्तौ पठनोपाभूतं कामनाभिदेन विकल्पितां विधत्ते—

“ गायत्रिया तेजस्कामस्य परि दृष्यातिदुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुहुमा यतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यशस्कामस्य विराजाऽन्वकामस्य ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

परिदृष्यात्समापयेत् ।

कल्पः—“ यवाभिलानात्पशूदुषा रुशत्यशुरिति तत्पचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इति ” इति ।

अभूदुषा इत्येषा प्रातरनुवाकस्य परिधानीया तां होत्रा पठचपानां यदाऽध्व-
र्जुर्जानाति तदा जुहुयात् ।

मन्त्रस्तेषामाम्नायते—

शृणोत्विति । सम्पत्तिभ्यतेऽनयाऽऽज्याहुत्येति सविदाहुविस्तया समिजोऽग्निर्मे हवं मदीयवाहानं शृणोतु । हे आपो मदीयवाहानां दूयमपि शृणुत । कीदृश्यः । विषया विद्योषिताः । देव्यो देवतारूपाश्च । हे आवागोऽभिषेकार्चभिहो-
पार्षयतां यूपं विधुषो नु विद्वांस एव सन्ती यज्ञं शृणुत । सविता देवो मदीय-
माह्वानं शृणोतु ।

अग्न्यादिधनव्यययोजनमाह—

“ शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इत्याह सविदुपसूत एव देवताभ्यो निवेद्या-
पोऽच्छेति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

एकधनसंज्ञकाः पञ्चजनसंज्ञकाश्चाऽऽप आनेतव्याः । अतो मन्त्रेण देवताभ्यो विज्ञाप्य ता अपः प्राप्नुं गच्छति ।

मैत्रमन्त्रमुत्पादयति—

(अभिषेकतन्त्रस्य सोमस्य शकटाकुपावरोहः)

“ अप इष्य होतरित्याहेषितः हि कर्म क्रियते ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

हे होतरनेतव्या अप उद्दिश्य प्र देवता ब्रह्मणे मातुरेतित्यादिका ऋच इष्य पठेत्यर्थः । लोकेशीपितमभीष्टं कर्म सम्पत्क्रियते ”

मैत्रान्तरमुत्पादयति—

“ मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताम्भामेवैना अच्छैति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

चमसिनामृविजां परिचारकाश्चमसाध्वर्यवः । तत्र मैत्रावरुणनाम्न क्वाविजो यश्चमसाध्वर्युर्न संसोऽध्याऽऽगच्छेति नृपात् । तदनेन मैत्रेणोदकमवर्तकमित्रावरुणदेवद्वयेन सहैवैना अपः प्राप्तुं गच्छति ।

देवीरिति । कल्पः—“ अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा बर्हिःरादाय संमेषमाह— अप इष्य होतर्मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिन आदवत मेष्टः पानीमुदानयाभीक्षोतुचमसेन वसतीवरीमिध चात्वाळे प्रत्युपलभ्यस्वेति यथासंमेषं ते कुर्वन्ति यत्राऽऽपस्तघ्नन्त्यधाप्सु बर्हिः प्रास्याभिजुहोति देवीरापो अपां नपाय ऊर्भिर्हविष्य इन्द्रियावान्मद्विन्तमस्तं देवेभ्यो देवता धत्त शुक्रं शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्थ स्वाहेति ” इति ।

न पातयत्युदकमध्ये गूढतया स्थितोऽपि तदुदकं न विनाशयतीति नृपात् । अपां नपादिति बर्हिविशेषस्य संज्ञा । हे आपो देव्यो हे वल्ले यूपं य ऊर्भिर्युष्मदीमस्तं देवता देवेषु धत्त स्थापयत । किमर्थम् । देवेभ्यो देवार्थेनस्माभिर्दवानुद्दिश्य होतुमित्यर्थः । कीदृश ऊर्भिः । हविष्यो हविषे सोमरूपाय हितः । इन्द्रियावान्मी(पी)तः सान्द्रियवृद्धिकारी । मदिन्तवः पीयमानोऽप्यन्तर्हर्षकारी । कीदृशं तम् । शुक्रं दीप्तिमन्तम् । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । येषां यूपं यागभूताः स्थ तेभ्यः शुक्रपेभ्यः सोमपेभ्यः । इदमान्यं युष्मभ्यं हुवमस्तु ।

अग्नीष्यमाभानामपां मूल्यत्वेन हविष्वसंपादनेन येषमाहुतिरुपयुज्यते इत्याह—

“ देवीरापो अपां नपादित्याऽऽहाहुत्यैवैना निष्कीय गृह्णात्यथो हविच्छतानमेवाभिधृतानां गृह्णाति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

कल्पः—“ कार्षीरसीति दर्भैराहुतिमपघ्नाभ्य ” इति ।

कार्षीरिति । हे आज्य त्वमस्तु हुतं सत्कार्षीः कर्षणीयमपनेतव्यमासि । अपां नृधं मुखोपक्षितानिष्ठरूपं त्वापनयामि ।

एतमर्थं दर्शयति—

“ कार्भिरसीत्याह कपलमेवाऽऽसामप झावयति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ३] इति ।

शमले यतिनांशम् ।

समुद्रस्येत्येति । कल्पः—“ समुद्रस्य बोधक्षित्या उन्नय इत्यभिहितानां भैराववहनस्येन गृह्णाति ” इति ।

हे आपः समुद्रवद्युष्माकमक्षीमात्वाय पूर्वोद्यदेसतीवरीर्गृहीत्याऽपि पुनरिदानीं मुञ्चयामि ।

अक्षितिं विशदयति—

“ समुद्रस्य बोधक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादधनानाः शीयमाना आपो न क्षीयन्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ३] इति ।

यथा चमसेन जलं गृहीतं तथा विभिः कुम्भैरेकवना गृह्णीयात्तत्रैकतीक्ष्णं गृह्णीयात् । तथा च सूत्रम्—“ अथैकवना गृह्णीयातीन्द्राश्च वो जुष्टान्मु(शु)-ह्नामिषि वा सुष्णीं वाऽथ एजेजनीर्गृह्णामीति ” इति ।

विवक्षे—

“ योनिर्वै यज्ञस्य पात्वालं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसं च भैरावरुणज्जम्भं च सःस्पर्शं वसतीवरीर्भ्यानि यति यज्ञस्य सपोनिवद्राशो स्वदेवैना योनेः प जन्मयति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ३] इति ।

उत्तरवेदिनिष्पादकतया पात्वालो यज्ञयोनिः । देवविमर्कयज्ञावरोधत्वाद्दसतीवरीणां यज्ञत्वम् । न्याययति व्याप्ता अधिकाः करोति । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ होतृचमसे वसतीवरीभ्यो निविन्दोपारिभारनालं होतृचमसं च भैरावरुणचमसं च सःस्पर्शं वसतीवरीभ्यानि यति तस्यया मन्दरिषामिन्द्राय होतृचमसत्त्वैवावरुणचमस आनयति भैरावरुणचमसत्त्वोतृचमसे ” इति ।

प्रश्नोत्तरमन्त्रावुत्तादयति—

“ अप्यर्थोऽनेरपाऽ इत्याहोतिषमन्त्रमुत्तेषाः पश्येति वसितदाह ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ३] इति ।

प्लुतिः प्रश्नार्था । होऽप्यर्थो, अपः कृपयन्तं श्रवणमिति । सोऽर्थं होतुः प्रश्नः । उत्तेषान्त्रमुत्तेष्यध्यर्थोऽनुत्तरमन्त्रः । सन्त्रवदानस्तीत्येतावदेव न भवति उदापि तु ई वा अनजपुरुषसंवासाः । दूरवर्तित्वेऽपि सन्त्रमन्त्रेण लाभो भवति । उदुपसंभाषि-

(अभिषोक्तस्य सोमस्य शकटादुपावरोहः)

छांसादतिरिच्यते । उतेषा इति वाक्यं मन्त्रस्य व्याख्यानम् । हे होतॄन् केवले
महश्चनमावेण विश्वसिहि किंतिमाः पुरोवर्तिनीः पश्येत्वेवमेव सर्वमन्त्रेणा-
भ्यर्च्यते ।

कल्पः—“ अश्वर्योऽवेरपा३ इति होताऽश्वर्यं पृच्छत्युदेमनश्चमुरिति
मत्सुक्त्वा पचरणीशेषात्क्रतुकरणं जुहोति यममे वृत्तु मर्त्यमिति ” इति ।

यमम इति । हेऽमे यं मर्त्यं वृत्तु संग्रामेषु आबो रक्षसि, किंच बाजे-
श्वन्नमिन्नं यं मर्त्यं जुना गच्छसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः ।
स मर्त्यं सवदनुग्रहेण शश्वीरिषो नित्यान्मन्त्रान्नि धनरूपाणि यन्ता नियंस्वति
प्राप्स्यवीत्यर्थः । मन्त्रोऽप्युपेक्षितः ।

अस्य च क्रतुकरणारूपस्य होमस्य विषयविशेषव्यवस्थितिं विधत्ते—

“ यद्यभिष्टोमो जुहोति यदुक्थ्यः परिधौ नि गार्धि यद्यतिराशो यजुर्वदन्म
पद्यते यज्ञकलूनां व्यावृत्तये ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ३] इति ।

अनुष्ठीयमानस्य कर्मणोऽभिष्टोमत्वे मन्त्रेण क्रतुकरणं जुहुयात् । उक्थ्यत्वे
परिचावाज्यलेपं निमृश्यात् । अनिराजत्वे मन्त्रं पठन्हविर्धानं प्राप्नुयात् । एवं
सत्यभिष्टोमादीनामनुष्ठास्यमानानां परस्परं व्यावृत्तिरिदानीमिवावगता । सक्रतुं
कुर्वीत धनोमयः प्राणशरीरो भारूष इत्युपधिषदि तत्कत्विति त्रैषाप्तकसूत्रे
चोपास्तिष्वपि क्रतुशब्दस्य प्रयोगाच्चद्व्यवच्छेदार्थं यज्ञशब्दः । त्र्यययज्ञास्तपो-
यज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपर इत्यादौ उपःप्रभृतिष्वपि यज्ञशब्दप्रयोगाच्चद्व्यवच्छे-
दाय क्रतुशब्दप्रयोगः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हृदे सोमह्यात्सोमं शकटादवरोहयेत् ।

शृणोऽश्रौ जुहुयाद्देवीरप्सु हुत्वाऽथ दर्भकैः ॥ १ ॥

अप्सूपन्वावयोत्कार्षीः सप्तुत्रो गृह्यते जलम् ।

यममे क्रतुलक्ष्णो मन्त्राः सवेह वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ यमसाध्वर्यवो नान्यं कस्त्विभ्योऽभ्येऽश्ववाग्निमः ।

यैमिकथा संज्ञया मैवं पठन्वा तेभ्यो विभेदनात् ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

व्योतिष्ठोमे अथवे—“ चमसाध्वर्यं तृणीति ” इति । ये पूर्वं त्वन कार्या-
नुसारेणाध्वर्यमुमुस्ता कतिञ्च उक्तास्तेभ्यो न व्यतिरिक्ताधमसाध्वर्यवः । कुतः ।
बौगिकसंज्ञया तदभेदप्रतीयेतः । यथा देवदत्त एव पत्तिक्रियायोगात्तावको
भवति तद्वदध्वर्यमुमुस्ता एव चमसाधोगाच्चमसाध्वर्यव इति चेन्मैवम् । मध्यतः
कारिणां चमसाध्वर्यवो होजकाणां चमसाध्वर्यव इति पृथग्य भेदावभातात् ।
मध्यतः कारिणो होजकाः । होजकाः शनिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः । तस्मादतिव-
र्ग्योऽप्ये ।

सर्वैश्याभ्यश्चिन्तितम्—

⁶⁴ तान्मृषीवेति बहुधा नास्ति नाशस्ति ग्रहीक्यवत् ।

नैवेति चेन्न वैषम्यादित्यसौ बहवाश्रयेः ॥ इति ॥

अपसाध्यसूयणीति इति यद्वहुत्वं श्रुत्वं तन्न विवक्षितं, ग्रहैकत्वबुद्देशयगत-
त्वादिति चेन्नैवम् । ग्रहैवैषम्यात् । ग्रहं संमार्ष्टित्वेत्तन्न ग्रहाध्यामुत्पत्तिवाक्यं,
अपसाध्यसूयणां त्वेकदेशोत्पत्तिवाक्यं, तत्तत्क्षेपामुपदिश्यत्वाच्चद्वयत्वं बहुत्वं विव-
क्षितम् ।

तत्रैवान्यथैव च निवृत्तम्—

“मैयत्ताभूत्यस्ति वा तेषां न नियामकवर्जमाह ।

चमसानां दशत्वेन चमसाभ्यर्च्यो दश " इति ॥

समाप्तः ।

अथ चन्द्रः—

शब्दोत्पत्तिरिति विदुः । यमग्रे पृथिव्यति गायत्री ॥

इति श्रीनत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थमकारे कृष्णसुवैदीयै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठके तृतीयपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽंशकः)

त्वयमे रुद्रो असुरो महो दिवस्त्यः शशो

मारुतं पृथक् ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्योमि इंग-

(काम्यपात्र्यापुरोक्तः यः)

यस्त्वं पूषा विधत्तः पसि नु त्मना । आ
 वो राजानमध्वरस्य रुद्रः होतारः सत्ययज्ञः
 रोदस्योः । अग्निं पुरातनयित्त्नोरचित्ताद्धिर-
 ण्यरूपमवसे कृणुध्वम् । अग्निर्होता निष-
 सादा यजीयानुपस्ये मातुः सुरभातु लोके ।
 युवां कविः पुरुनिष्ठः (१) ऋतायां धर्ता
 कृष्टीनामुत मर्ष्य इन्द्रः । साध्वीर्मकदेववीतिं
 नो अय यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् । स
 आयुराऽगोत्सुरभिर्वसानो भद्रामकदेववृतिं नो
 अय । अक्रन्ददग्निः स्तनयञ्चिव द्यौः क्षामा
 रेरिहद्वीरुधः समजन् । सद्यो जज्ञानो वि-
 ह्वीमिद्धो अरुयदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ।
 त्वे वसूनि पूर्वणीक (२) होतदोषा यस्तो-
 रेरिरे यज्ञियांसः । क्षामेव विश्वा भुवनानि
 यस्मिन्सः सौभगानि दधिरे पावके । तुभ्यं
 ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् ।
 अग्ने कामाय येमिरे । अश्याम तं काममग्ने
 तवोत्यश्याम रयिः रयिवः सुवीरम् । अश्याम
 वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम दुधमजराजरं ते ।
 श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने शुमन्तमा भर (३)
 वसो पुरुस्पृहः रयिम् । स श्वितानस्तन्यतु
 रौचनस्था अजरैर्भिर्मानदग्निर्विष्टः । यः
 पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथुभ्यश्चिरनुयाति

भवन् । आयुष्टे चिन्वतो दधदधमग्निर्वरेण्यः ।
 पुनस्ते प्राण आऽर्यति परा यस्मै सुवामि
 ते । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको
 घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गन्धं
 पितेव पुत्रमग्नि (४) रक्षतादिमम् । तस्मै
 ते प्रतिहर्षते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने
 जनामि सुश्रुतिम् । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे
 अग्निरस्मद्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीय-
 मग्नम् नमणा अजस्रमिन्धान एनं वरते
 स्वाधीः । शुचिः पावक वन्योऽग्ने बृहदि
 रोचसे । त्वं घृतेमिराहुतः । दृष्टानो रुक्म
 उर्या व्ययौदुर्मर्षमायुः अग्नये रुचानः । अग्नि-
 रमृतो अमवद्वयोभिः (५) यदेनं यौरजम
 यत्सुरेताः । आ यदिषे नृपतिं तेज आनद-
 शुचि रेतो निषिक्तं यौरभीकं । अग्निः शर्धम-
 नवयं युवानं स्वाधिर्यं जनयत्सुदर्षच्च । स
 तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य
 शिक्षोः । अग्ने रायो नृतेमस्य प्रभूतौ भुर्याम
 ते सुहुतयश्च वस्वः । अग्ने सहन्तमा भर
 शुम्नस्यं प्रासदा रयिम् । विन्वा यः (६)
 चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् । तमग्ने घृत-
 नासहत् रयिः सहस्व आ भर । त्वं हि
 सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमृतः । उक्षा-
 नाय वशात्राय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमै-

(काम्यवाज्यापुरोनुवाक्याः)

विधमाग्रये । वग्ना हि सूनो अस्वग्रसदा चक्रे
 अग्निर्जनुषाऽज्माजम् । स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्ज
 धा राजेव जेरवृके क्षेप्यन्तः । अग्न आयूर्ध्वि(७)
 पवस आ सुवोर्जमिषे च नः । आरे वाधस्व
 दुच्छ्रनाम् । अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः
 सुवीर्यम् । दधत्योषधं रयिं मयि । अग्ने पावक
 रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्भक्षि
 यक्षि च । स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा*
 इहाऽऽ वह । उप यज्ञ* हविश्च नः । अग्निः
 शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची
 रोचत आहुतः । उदग्ने शुचयस्तव शुका
 भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीर्ध्वर्चयः (८) ॥

(पुरुमिष्ठः पुर्वैषिक भराभि वयोमिषे आयूर्ध्वि विप्रः शुचिभतुर्दश च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(देवस्य रक्षोहर्णो विभूस्व* सोमात्यन्धानां पृथिव्या हवे त्वाऽऽ वदे शाके
 सं ते समुद्र* हविष्मतीर्दे त्वमग्ने रुद्रभतुर्दश) ॥ १४ ॥

(देवस्य गमध्वे हविष्मतीः पवस एकमि*अत्) ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमा-
 ष्टके तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्राठके तनुर्दशोऽनुवाकः) ।

यवोदशेऽनुवाके हविर्धानकटादधिषवणकलकस्योरुपरि सोमोऽवरोहितः ।
अद्याभिषवो वक्तव्यः । तथाऽप्यध्यापकसंमदायेन पथाठकसमाधिरूपत्वाच्चतुर्दशेऽ-
नुवाके काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः क्रमप्राप्ता अभिधीयन्ते ।

तत्र काम्यैष्टिकाण्डे राक्षोघ्नेष्टेरूप्यमिष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वरेदभिरचरन्नेषा वा अस्य घोरा
तनूर्ध्वद्वयस्तस्मा एवैनमा बृधति तानगातिनाच्छेति ” [सं० का० २ व० २
अ० २] इति ।

रुद्रवते घोरतनूमुक्ताय । अभिरचरन्नुं पारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽग्नये । एवं
शत्रुभानृधति समन्ताच्छिन्ना ययच्छति । तानकू तदानीमेव ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

स्वमरुत इति । हेऽग्रे त्वं रुद्रो घोरतनूमुक्तोऽमुरः शत्रूणां निरसिता ।
दिवो द्युलोकस्य मह जलसरूपो हविर्वहेनोत्सवकारित्वात् । त्वं पारुत शत्रौ
मरुतां संवन्धि बलं बलवत्त्वेन प्रतिज्ज्ञानां मरुद्व्यानामपि त्वदनुग्रहेणैव बलं
भवति । अतः पृथ ईक्षिषे मरुद्भिः संपृक्तस्तद्धिं सौम्यं नियमय । किंच त्वं
शंगमः सुखं प्राप्नो वायुवेगैरुणवर्णैरत्यैर्षोसि । किंच शीतकसर्वं नु त्वना
स्वयमेव पासि । कान्, विधत्ते हविषा परिचर्यां विदधतो यजमानान् ।

अथ याज्या—

आ व इति । हे कविग्यजमाना वो मुष्पाकमयसे रक्षणायाभिमाकृणुध्वं
वशी कुरुत । कदा, दनधिरश्नोरचित्वात्, न दिद्यते विश्वं यस्मिन्मरुगे तद्विष्वं
शत्रुणा विस्तारिताद्भयदीपमरणापूर्वमेव । कीदृशमग्निम् । अन्धरस्य राजानं
यज्ञस्वामिनं, रुद्रं शत्रून्मयि कर्तारं, होतारं कलदानाथ भक्तानामाहवातारं, रोद-
स्योः सत्ययज्ञं द्युलोके भूलोके च सत्यपवश्यं कर्मफलं भवति इदावीति सत्य-
यज्ञस्तं, हिरण्यरूपं तत्सदृशम् ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये सुरमित्रे पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वरेद्यस्य शानो वा पुरुषा वा
यवीधेरन्धो वा विभीषादिषा वा अस्य भेज्या तनूर्ध्वतुरमित्रवी तयैवास्मै भेज्यं
करोति सुरमित्रे भवति पूतीगन्धस्यापहत्यै ” [सं० का० २ व० २ अ० २] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

सुरभिपते भेषज्यतनूयुक्ताय । यस्य यजमानस्य दावो वा भूत्वा वा दैविक-
करोमबाहुत्वेन बह्वो भियेरन्स्वयं वा कदाचिदपमृतयोर्भीतो भेषेत्तादृशो निर्व-
पेत्पूतीगन्धस्य शवगन्धस्य निवृत्तये सुमन्धयुक्ताय कुर्यात् ।

एव पुरोनुवाक्या—

अग्निहोतेति । अयमाग्निमांतुरूपस्थे वेदेः समीपवर्तिनि सुरभायु लोके सुर-
भिगन्धयुक्त एवाऽऽहवनीयस्थाने निषत्तादोषविष्टः । कीदृशोऽग्निः । होवा देवाना-
माह्वाता । यर्जीयान्मानुषाद्योतुरतिशयेन यथा । युवा भित्तं दक्षः । कविर्मेधा-
वी । पुरुनिष्ठः पुरुषु गार्हपत्यादिस्थानेषु स्थितः । क्रतावा सत्यवान् । छद्मीनां धर्ता
मनुष्याणां वीरकः । अपि च मध्ये मनुष्याणामुदर इज्यो जाठराग्निरूपेण दीप्तः ।

अथ याज्या—

साध्वीमिति । अयमग्निरथ नो देववीतिमस्माभिर्देवेभ्यो दत्तां भक्ष्यां पुरो-
डाशाहुतिं साध्वीमकः स्वादुमकरोत् । अतो यज्ञस्य जिज्ञास्थानीयां गोप्याम-
ग्निदेवतामविदाम वयं लब्धवन्तः । सुरभिः पुरोडाशाण्यादितुगन्धोपेतः सोऽग्नि-
रायुर्धसानोऽस्मदीयमायुराच्छादयन्गोषापन्नागादानच्छतु । अथ नोऽस्मदीयां दे-
वहूतिं भद्रामकः, देवार्थं होमं यथाशक्तं करोतु ।

इहयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये क्षामयते पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपेत्संग्रामे संपते भागधेयेनैवैनं
शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं वरेषां प्र स
मीयते जयति तत् संग्रामम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

क्षामयते क्षुद्रायुक्ताय । युद्धे प्रत्यासन्ने सति जयार्थी निर्वपेत् । स्वदत्तेना-
ग्निभागेन स्वविषयमग्निं शान्तं कृत्वा पराञ्छत्रध्वजैराभिमण्डलेन निर्दिशति हन्तुं
प्रदर्शयति । यथा सत्यवरेषां स्वसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषं शत्रवो विध्यन्ति स
जीवति । वरेषां शत्रुसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषमितरे विध्यन्ति स प्रविषते ।
ततो यजमानो जयति ।

यथा जयार्थिन एषेष्टिस्तथा बहुमन्धुवरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिति विधत्ते—

“ अभि वा एष एतानुष्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः यपीयन्ते पुरुषाहुति-
हंस्य भियतमाऽग्नये क्षामयते पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं शमयति
नैषां पुराऽऽयुक्तोऽपरः प्र मीयते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

पूर्वापरा ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च । अन्वञ्चो विच्छेदवर्जिताः । येषां बन्धूनां मध्ये बहवो विच्छेदमन्तरेण क्षियन्त एतानमित्यस्यैव क्षामयानमिरुच्यति सम्-
नैवि । कुतः, पुरुषाद्भूतेरेतत्क्षाम्यत्वापुरोडाशेनाभिः क्षाम्यति । तत एषां बन्धूनां मध्ये ज्येष्ठे जीवति सत्यपरः कनिष्ठ आयुःसंपूर्तः पूर्वपणभृत्युना न क्षियते ।

गृहदाहवि निमित्तीकृत्यापि तामेवोर्ध्वं विधत्ते—

“अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दह्यमग्नये क्षामयते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवेन२ क्षामयति नास्यापरं गृहान्दहति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० २ इति ।

अपरं यथा भवति तथा न दहति । न पुनर्दहतीत्यर्थः ।

अस्यां निविधायां क्षामयेतेष्टौ पुरोनुवाक्यमाह—

अकन्ददिति । अयमभिरकन्ददस्मदनिष्ठनिवारभार्थं गर्जन्तु । किमिव ।
स्तनयमिव क्षीर्यथा शुलोकस्थो मेघो गर्जन्तस्य शोषभीर्तिं निवारयति तद्वत् ।
किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्मदिरुद्धं रेरिहृष्टोत्तिहानो वीरुषः समञ्जान्पुण्ड्रतावद-
स्मदनुकूलानि सम्पगमिष्यञ्जयन् । हि यस्याञ्जज्ञान उत्पद्यमानः सद्य ईमिदा-
नीमेवेष्टौ दीप्तौ व्यस्यदिविधं जगत्प्रस्थापयति । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तर्भा-
गुना रसिपता स्वयमाभाति समन्दात्प्रकाशते ।

अथ माभ्या—

त्वे वसूनीति । हे पूर्वर्णिकात्पन्तबहुल होवर्देवानामाह्वातदर्शना राजौ वस्तो-
र्दिवस पशियासौ यज्ञार्हाणि वसूनि हवींश्च ररिर आगच्छन्ति ।
तदनुग्रहात्पूर्वं क्षामेव दग्धं पटादिकमिव विधा भुवनानि निःसाराणि भूत्वा
पावके त्वभ्यनुगृह्णाति सवि पश्चात्सौममानि संदधिरे सौमार्ग्यं प्राप्नुवन् । ताद-
शस्तवमस्थाननुगृहाणेत्यर्थः ।

इष्टमन्तरे विधत्ते—

“अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनयेद्भिमेव कामः
स्तेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्पयत्युवेनं कामो नयति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

कामाय कामप्रदाय, कामितार्थो यं यजमानं न प्राप्नुयात्त निर्वपेत् ।

(काम्यशान्तापुरोनुवाक्याः)

नव पुरोनुवाक्या—

तुभ्यमिति । हेऽङ्गिरस्तमाविशयेनाङ्गन्तारोपेतामे तुमितयो वेदितृष्यशोभन-
भूमियुक्ता विश्वः सर्वास्ताः प्रजाः पृथक्कामयमाना विविचकमितार्थेतिदिप्रदाय
तुभ्यं येभिरे नियमं स्वीकृतवन्तः ।

अथ याग्या—

अरुषामेति । हेऽङ्गी तयोती त्वदीमरुषया तं कामयमीष्टफलमश्वाम व्याप्नु-
नाम । किंच, हे रषियो हे धनवन्तुमीरं शोभनपुनरौवाद्युपेतं रषिं धनमश्वाम ।
किंच, याजयन्तोऽभिमिच्छन्तो ययं याजमन्ममभितोऽश्वाम । किंच, हेऽङ्गर
तव प्रसादादजरमक्षयं शुभं यशोऽश्वाम ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु
श्राग्निमेव यविष्ठः स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।
यविष्ठायातिशेन विमोहकारिणे, युवते विमोहयति । यजमानः पापिना
वैरिणा विमुक्तो जयति ।

एतामेवेष्टिं परमयुक्ताभिचारनिवारणाय विधत्ते—

“अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिमर्चमाणोऽग्निमेव यविष्ठः
स्वेन यागधेयेनोप धावति स एवास्मादक्षांसि यवयति नैनमभिचरन्स्तुणुते ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

यवयति विमोहयति । अभिचरन्वैर्येनमिष्टिकारिणं न स्तुणुते हन्तुं न
शक्नोति ।

एतस्यां द्विविधायामिष्टी पुरोनुवाक्यायाह—

श्रेष्ठमिति । हेऽङ्गे रषिमाभर धनमाहर । यविष्ठातिशयेन विमोहकारिन् ।
यारत कालिग्भिर्मरणीय । वसी, आहुतिनिवासभूत । कीदृशं रषिं, मेष्टं मश-
स्तवमं शुभन्तं दीपिमन्तं पुरुष्टृहं पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं मणिमुकादितृषम् ।

अथ याग्या—

स श्वितान इति । योऽग्निः पावकः शोधयिता पुरुषव आहवनीयगार्हपत्या-
विन्नामभिर्भिक्षाद्विनिसेष्यैश्चात्यन्तं बहुविधः पुरुषणि बहूनि पृथूनि विस्तृतानि

(काम्ययज्ञस्यापुरोनुवाक्याः)

पुरोडाशादिहवींषि भवन्मक्षयन्नुपाति यजमानगृहमनुदिनं गच्छति सोऽग्निर्व-
क्षयमाणमुपोषेत । धितानो दीप्यमानः । तन्पतुः कृतात्मो विस्तारयिता । रोच-
नस्था दीपितस्तु देवयजनेष्ववस्थितः । अजरोभिर्जरारहितैर्नानदृद्धिः स्तुतिं
कुर्वामिर्देवैः संपुतः । यविष्ठोऽतिशयेन वैरिषियोगकर्ता ।

इदञ्चन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकर्णाळं निर्वपेद्यः क्रामयेत् सर्वमायुरिषामि-
त्यग्निषेवाऽऽयुष्मन्तरं स्वेन यामधेयेनोष धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायु-
रेति ” [सं० का० २ व० २ अ० ३] इति ।

आयुष्मत् आयुष्पदाय ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

आयुष्ट इति । हे यजमान ते तुभ्यं वैरप्यः भिष्ठोऽयमग्निर्धित आयुर्दधतं-
पूर्णमायुर्वधातु । अपमृत्युना गृहीतोऽपि ते पाणः पुनरस्यामुग्रहेणाऽऽवाति त्वेदेहे
स पाणच्छतु । ते तव यक्षं व्याधिं परासुवामि विनाशयामि ।

अथ याग्या—

आयुर्दा इति । हेऽग्ने त्वमायुर्दा एषि यजमानस्याऽऽयुष्मदो भव । कीदृ-
शस्तवम् । हविषो जुषाणः पुरोडाशं सेवयानः । घृतपत्नीको घृतोपकन आवारम-
याजादीनां घृतेन हूयमानत्वात् । घृतयोनिरवसानेऽप्यनूयाजादौ घृतमेव योनिर्ज-
न्मोत्पत्तिकारणं यस्यासौ घृतयोनिः । तादृशस्त्वं मधु स्वादुतर्प चारु शोषित-
त्वेन निर्वतं गन्धं घृतं पीत्वा पित्तं पुनमिवैवं यजमानमभितो रक्ष ।

इदञ्चन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकर्णाळं निर्वपेत्पूत्रिकामोऽग्निमेव जातवेदस्त-
स्वेन यामधेयेनोष धावति स एवैनं भूतिं यययति मयत्येव ” [सं० का० २
व० २ अ० ३] इति ।

जातवेदस्त उत्पन्नधनाय मयत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

तस्मा इति । विविधाश्चर्षणयो मनुष्या यजमानो यस्यासौ विचर्षणिः । हे
विचर्षणे जातवेदोऽग्ने यविहर्षते यतिदिनं यजमानगृहं गच्छते तस्यै ते योमना
स्तुतिं जनामि जनयामि ।

(काम्यपाज्यापुरोनुवाक्याः)

अथ याज्या—

दिवस्परिति । अग्निः प्रथमं दिवस्परि ह्यलोकस्पोपरि जज्ञे सूर्यस्तेजोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयस्य मनुष्यलोकस्पोपरि जातवेदा द्वितीयं जज्ञे मसिक्मन्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्नुवान् । अन्तु समुद्रे तृतीयं जज्ञे बहवानलरूपेणोत्पन्नः । अजस्रं विष्मपि जन्मसु नृमणा नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रहनुविध्यस्मासौ नृमणाः । एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिभिर्विषयन्त्वाधीः स्वायत्तचित्तो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्वृक्षावोऽग्निमेव रुक्मन्त्वेन भागधेयेनोष धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

रुक्मते काम्तिमते । रोचते कान्तिमान्भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

शुचिरिति । हे पावक शोधयितरग्ने शुचिर्वन्ध्यश्च त्वं शुतप्रभृतिमिहंभ्यैः समन्ताद्भुतः सन्बृहद्विरोचसे ।

अथ याज्या—

दृशान इति । दृशानो दर्शनीयस्त्वो रुक्मः सुवर्णसदृशोऽग्निरुष्मां महत्या दीप्या व्यष्टौद्वियोतते । किं कुर्वन् । दुर्मर्षमितैररतिरस्कार्यमायुर्जिवनं भिद्ये अयितुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निर्वयोभिरभ्यैर्हविर्भिरसुतोऽभवत् । यद्यस्यादेनमग्निं शीघ्रं लोकावासी देवगणः सुरेताः सज्जनयत्तस्मादस्यामृतत्वं पुक्म् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्त्वेन भागधेयेनोष धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति तेजस्वमेव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

तेजस्वते प्रभादते नियमनसामर्थ्यवते वा ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

आ यादिति । यत्तेज इवेऽभीष्टसिद्धये नृपतिं यजमानपालकमग्निमा समन्तादान्ब्रह्मन्मोक्षं, यदपि शुचि रेतः शुद्धं बीजं मातापितृभ्यां निमिकं तेन तेजसा

(कान्त्याज्यापुस्तककथा)

तेन च बीजेन द्यौर्बुधोक्तस्थोऽग्निर्भीके प्रत्यासक्तकाले शर्वादिभिरेवमप्येवं पुरुषं
जनमदुष्टादपति, सुदुष्टश्च विरोधिपरं नाशकश्चरि । शर्भं कृतवन्तम् । अन्तर्यं
दोषरहितम् । पुत्रान् पुरुषम् । स्वाधिर्यं स्वाधिर्यवितम् । अतो यन्महानाम् वेजो
दातुमभिः शक्नोति ।

अथ याज्या-

स तेजीयसेति । स यजमानस्ततोतस्त्वया सक्षिपः । केन साधनेन । तेजी-
यसाऽयन्ततेजोयुक्तेन मनसा । किंच हेऽग्ने स्वपत्यस्य शीमन्नुग्रौणादिपुक्तस्य
शिक्षोः शकुर्मिच्छतो नृपस्य मनुष्यवस्य मनुष्येषु श्रेष्ठस्य यजमानस्य रायः
शिक्ष धनानि देहि । ते मभूतौ त्वदनुग्रहेण मभूत्वे त्विदं वयं वसो वतुपचनाः
सुकृतवथ शीमन्नुतिपुक्ता बहुयानानुष्ठानेन स्तोत्रशस्त्रैः मभूवा भूयास्व ।

इष्टयन्तरं विधत्ते-

“ अग्नये साहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपाठे निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निवेव साहन्त्या-
स्तेन भावधेयेनोप धावति तेनैव सहते यः सीक्षते ” [सं० का० १ म० १
अ० ३] इति ।

साहन्त्याय सहिष्यत्वे वैरिणामभिभवित्वे सीक्षमाणः सोऽनुयमिष्यतिपुमिष्युः ।
यं वैरिणं सीक्षते यं तेनानुगृहीतोऽभिभवति ।

तत्र पुरोनुवाक्या-

अग्न इति । हेऽग्ने पुनस्त्वास्मदीयस्य वक्षसः सहन्त्यामभिवधितारं वैरिणं
यासहा वक्षमयामरास्तद्वद्ये समानय । रक्षिं वक्षीये वनं चाऽऽनय । सो भर्वाच-
वैक्षीमिनुष्यसेना विधा अस्मदमविषक्षन्ताः त्वां अभितासहन्मिभवेत् । किमि-
मिषं, वजिषु अस्मदीयेष्वनेषु निमित्तभूतेषु । केन साधनेन । आका त्वत्संनि-
धानेन । परामिमया त्वत्संनिध्यतिरिक्तवक्षसो नानेक्षित इत्यर्थः ।

अथ याज्या-

तमग्ने इति । हेऽग्ने [सहसो वक्षवन्] यं वृत्तात्तर्ह परकीयसेनामिष-
क्षयं रक्षिं धनमाभराऽऽहर । हि वस्तार्थं तस्यः परमार्थभूतो वाचरहितोऽ-
द्भुत आश्चर्यचरित्रस्तत्साक्षोमयो बहुयोपुक्तस्य वाजस्याचस्य वाका त्वेदः ।

इष्टयन्तरं विधत्ते-

“ अग्नयेऽनवते पुरोडाशमष्टाकपाठे निर्वपेद्यः कान्त्याज्यापुस्तककथा-

(यजुर्वेदसंहितापुरोमुवाचवाचः)

मेवाज्यमन्त्रं स्वेन भगवन्नेवेनोप धावति स एवेनमज्यमन्त्रं करोत्यज्यमानेन भवति ॥
[सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

अज्यमन्त्रे यज्ययुक्ताय ।

तत्र पुरोमुवाचवाचः—

उक्षाज्यायेति । अज्ये स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेन परिषर्प्य कुर्यात् । कीदृशाव ।
उक्षाज्याय यक्षाज्याय । उक्षा वृषभः । यक्षा वन्ध्या । तत्तत्तद्वपुः कश्चिदाग्रे
इतिहमेन भूयते—“ यो भ्रातृव्यवानस्यात्स स्वर्धमानो वैष्णवानर्हो यक्षायाउभे-
नैन्द्रपुत्राणम् ॥” इति । यद्यप्यत्र देवताज्या तथाऽपि हविर्भावेन दूयत इत्यादि-
रुक्षान्नो यक्षाज्यश्च । एतदज्यान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्रा-
णि यस्यासौ सोमपृष्ठः । अनेकस्तोत्रसंस्तुतदेवतासंयुक्तः सोमोऽज्यस्याज्यामित्यर्थः ।
देवसेज्यस्य विधाने ।

अथ याज्या—

यज्मा हीति । हे सूनो पुत्रवदभिमतकारिभ्यो त्वं यज्मासि यदत्यनयेति
यज्मा वाक्वदभिमनिदेवत्वेन तद्वृषोऽसि । अस्मिन्नर्थे भृत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनाय
हिवाचः । “ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ॥” इति भृत्यन्तरम् । सोऽग्निरत्यद-
धेनमज्यमन्त्रं च यजे । [अज्यम गृहम्] । तन्नामसु पाठात् । विवाहाभिर्जाकमान
एव गृहाभर्षं कारयति । कीदृशोऽग्निः । अग्रसदा, अथवा इत्यद्यात् तस्मिन्ती-
दृशीत्यग्रसदा, मुक्तमर्षं जरयितुं जठराग्निरूपेणात्र सीदति । केन व्यापारेणौ-
चमज्य [च] यजे अनुषा जन्मभावेण न तु व्यापारान्तरेण । न हि संकल्पसिद्धस्य
व्यापारोपेक्षाऽस्ति । हे ऊर्जसने रत्नमद त्वं नोऽस्मभ्यमूर्जं रत्नं धा देहि । राजे-
व मे, राजा यथा जयति तद्वज्रजय । वृक्षवर्दिसको वृक्षः । अनुके हिंसादि-
दोषरहिते यजमाने त्वमनुमहीतुमन्तः क्षेपि निवससि ।

इत्यन्तरं (रे) विधत्ते—

“ अज्येऽज्यादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्बपेद्यः कामयेताज्यादः स्वाभित्यामि-
मेवाज्यमन्त्रं स्वेन भगवन्नेवेनोप धावति स एवेनमज्यादं करोत्यज्याद एव भवत्य-
ज्येऽज्यपुत्रवे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्बपेद्यः कामयेताज्यपतिः स्वाभित्यामिमेवाज्य-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

पतिरस्तेन ज्ञानधेयेनोप धावति स एवैनमनपतिं करोत्यन्नपतिरेव भवति ॥
[सं० का० २ य० २ अ० ४] इति ।

अन्नपतीत्यन्नादस्तत्रिदपिनमुक्तः । अन्नपतिर्वैद्वज्रस्यामी । अन्नयोरपीष्टयोर-
अन्नावलिङ्गन्ताधारणमादेव मात्स्यापुरोनुवाक्यामुगलं ब्रह्मवम् । यद्वा शास्त्रान्त-
रेऽन्नादादिलिङ्गकमन्नपतिलिङ्गकं चान्वेषणीयम् ।

इद्वचन्तरे हवित्सयोपेतं विधत्ते—

“अग्नये पवमानाय पुरोहाशमहाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये
ज्योतामयावी यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्नये पा-
वकाय वाचमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्नये शुचये आशुरेवास्मिन्नेन दधात्युत यवी-
तासुर्भवति जीवत्येव ॥ [सं० का० २ य० २ अ० ४] इति ।

पवमानाय पापानां शोधयित्रे । पावकाय पापानां शुद्धिहेतवे । शुचये, औ-
ष्ण्यत्वेहेतवे । द्वितीयतृतीयवाक्ययोरपि पुरोहाशमहाकपालं निर्वपेदित्यनुवर्तते ।
ज्योतामयावी वीर्यरोगमुक्तः । उतापि च यद्यपि तासुर्भवतापो भवेत्तथाऽपि जी-
वत्येव, तत्र वीरोगो भवतीति किमु व्यकथ्यम् ।

पुनरपि तामेवोर्ध्वं कलान्तराय विधत्ते—

“एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कासो यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्नेन
दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्नये शुचये आशुरेवास्मि-
न्नेन दधात्युत यद्यग्धो भवति एव पश्यति ॥ [सं० का० २ य० २ अ० ४]
इति ।

तत्र कलभेदेन द्विविधायामस्यामिष्ठौ मध्यमहविषः पुरोनुवाक्या—

अग्नि इति । हेऽग्न आर्ध्वं स्वस्मीयजीवनानि पश्यते यथा वर्धन्ते तथा शो-
धयते । ऊर्ध्वं क्षीरादिरसमिषमर्घं च नोऽस्माकमाशुयाऽऽभिमुख्येन घेरय । दुष्पु-
नामुपद्रवकारे दूरे नीत्वा बाधस्व विनाशाय ।

अथ याज्या—

अग्ने पवस्येति । हेऽग्ने शोभनमयः कर्म यस्यासौ स्वपाः । तादृशस्त्वमस्मे
अस्मदीयं वर्चो ब्रह्मवर्चसं सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यं च पवस्व शोधयस्व वर्धयेत्य-
र्थः । शुद्धिं रपि धनं च मयि दधतस्थापय ।

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

अग्ने पावकेति । हेऽग्ने पावक घोषक देव द्योतनात्मक रोचिषा दीप्ति-
यत्पा मन्द्रपा रुक्णपा जिह्वपा वाचा देवानावक्षि यक्षि आवह यज य ।

अथ याज्या—

स न इति । हे पावक घोषक दीदियो दीप्यमानाग्ने नोऽस्मदर्थं देवानिह
कर्मण्यावह, अस्माकमिमं यज्ञं हविर्धोप देवसमीपे प्रापय ।

तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—

अग्निः शुचीति । अयमाग्निः यथर्मं तावच्छुचिश्चतुर्धनः स्वत एव शुचिश्च-
ततमोऽतिशयेन शुच्यं धरतमावरणं दाहपाकमकाशरूपं यस्यासीत् तादृशः । तत
ऊर्ध्वं विप्रामिमानित्वादपि शुचिः । तत ऊर्ध्वं विद्वदमिमानित्वेन शुचिः । ततोऽ-
प्यूर्ध्वमाभिमुख्येन हुतः शुचिर्दीप्तिमान्रोपते शोभते ।

अथ याज्या—

उदग्मन् इति । हेऽग्ने शुचयः शुचास्तव शुका रश्मयो भ्रान्तः प्रकाश-
माना उदीरत उदग्मन्तानि । तथाऽर्थयः पूजका ज्योतीषि भासकानि देवतारूपा-
णि प्राप्नुवन्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ त्वं याज्या रुद्रयजामे हाभिः सुरभिसंयुते ।

अकन्धामधुजे तुभ्यं कामिनि भेठमित्यसौ ॥ १ ॥

यविष्ठमुत आयुष्टे आयुष्मति तथोपरि ।

आतवेदयुते तस्मै शुची रुक्मयुते तथा ॥ २ ॥

आ यत्तेजोयुते सग्ने साहन्त्यगुणसंयुते ।

उक्षान्तसंयुते सग्ने पवमानयुवे तथा ।

अग्ने पावकवत्पाग्निः शुचावष्टौ च विंशतिः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अत्र भीमांसा नास्ति ।

अथ ऋन्दः—

त्वमग्ने रुद्र इत्यादयः षड् । अश्वान तं स भित्वा आयुर्दा अग्ने दिवस्वरि

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपायकृतस्य सोमस्यमित्यर्थः)

हवामनो रुक्म आ यदिचे स तेजीयसा वध्ना हि तूनी, इति च निवृत्तः । तुभ्यं वाः भिदं यविष्ठ तस्मै ते शुभिः पावकोक्षामायेत्येता अम आयुषीत्यादयश्च वद् गायन्धः । अपुष्टेऽग्रे सहन्ते तमग्रे घृननासहमित्येता अनुहुमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यपूर्व-

दीपनैत्तिरीयसंहितामाध्ये प्रथमकाण्डे तृतीयपत्राठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

गुमर्थाभ्युतरो देवादिघातीर्थमहैश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरायणारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरशुकमहाराजस्याऽऽज्ञापनिपातकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यपूर्वदीपनैत्तिरीयसंहितामाध्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयः पत्राठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आ देदे आवाऽस्यध्वरुहदेवेभ्यो गन्मीरमि-
मयध्वरं ऊच्युत्तमेनं पयिमेन्द्राय सोमं सुपुतं
मधुमन्तं पर्यस्वन्तं गृष्ट्विनिमिन्द्राय त्वा वृत्रघ्न
इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिम
इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्या-
वते श्वावाः स्थं वृत्रतुरो राधोगूर्ता असुतस्य
पत्नीस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं धत्तोपहृताः सोमं-
स्य पितृतोपहृतो शुष्माकस् (१) सोमः पितृ

(पात्रेषु रसमहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोमस्याभिषवः)

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्त-
रिक्षे तेनास्मै यजमानायोरुराया ऋध्यर्चि दा-
त्रे योचो धिषणे यद्भु सती वीडयेयामूर्जं द-
धायामूर्जं मे धत्तं मा वाक् हिंसिषं मा मां
हिंसिष्टं प्रागपागुदगधराक्तास्त्वा दिक्ष आ
धावन्त्वभ्य नि ष्वर । यत्ते सोमादाभ्यं नाम
जामुवि तस्मै ते सोम सोमांश्च स्वाहा (२) ॥

(युष्माकरं स्वर यत्ते नर्व य) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःधासितं वेदो यो वेदेभ्योऽस्तित्वं जगत् ।

निर्ममे तपहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥ १ ॥

तृतीयप्रपाठके प्राधान्येनाग्नीषोमीयपशुः पतिपादितः । तत्र ऊर्ध्वं वसतीवरी-
ग्रहणं चोक्तम् । तावता सुत्यादियसापूर्वदिवसेषु यत्कर्तव्यं तत्समाप्तम् । तत्र
उपरितनेनानुवाकेन सुत्यादियसकर्तव्यप्रारम्भाय सोमोपावहरणमुक्तम् । अथ च-
तुर्थप्रपाठके सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः प्राधान्येन पतिपाद्यन्ते । तदनुवाकार्था
विनियोगसंग्रहे दर्शिताः—

“ग्रहप्रभेऽनुवाकास्तु *चत्वारिंशदिहोदिताः ।

सोमाभिषव एकस्मिन् चत्वारिंशत्सु (वि) तद्ग्रहाः ॥

*चत्वारिंशदित्युक्त्या तरंगितित्यादिषट्पञ्चाकानामस्मिन्प्रपाठके भाष्यकारेणैतत्प्रपाठका-
न्तर्गतिकोनविश्वानुवाके अग्निविष्टोमेऽतिप्रधान्युक्तातीत्यदिदत्तत्पञ्चमसप्तसौर्यपहोपयुक्ततरंगिरि-
तिमन्यस्य व्याख्यानावसरे तृतीयमन्त्रप्रपाठस्तु तरंगितित्यादिरारण्यके समाम्नातत्वाच्चात्र व्या-
स्येव इति भाष्यकारोक्त्या च तरंगितित्यादिषट्पञ्चाकानामस्मिन्प्रपाठके पाठो भाष्यकारा-
समत इत्यनुमीयते ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोमस्याभिषयः)

दाक्षिणानि समिष्टाकमयजुंश्चैवभूयस्तथा ।

काम्ययाव्या इति प्रोक्ता अर्था अजानुवाक्यतः ॥ इति ॥

प्रथमानुवाके पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोमस्याभिषयोऽभिधीयते ।

आ दद इति । कल्पः—अथैषां ग्राव्यां यैः सजन्तुरिव तमादत्ते देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽशिनोर्बाहुभ्यां पूज्जो हस्ताभ्यामा दद इत्यादायाभिमन्त्रयते
ग्रावाऽस्यध्वरकृद्देवभ्यो गन्धैरभिमन्ध्वरं कृष्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुपुर्वं
मधुमन्तं ययस्वन्तं वृष्टिबनिमिति ॥ इति ।

आदद इत्याम्नायो मन्त्रो देवस्य त्वेत्पनेन पूरितः । हे मादन्त्रभिषवसाधन
त्वं यशमिष्णादको ददः पादाणोऽसि । तव इमं यज्ञं देवार्थं गहनं कुरु । उत्कृ-
ष्टेन यज्ञसदृशेन त्वयाऽहं सोममीदृशं करोमि । कीदृशं, सुपुर्वं सम्पगमिषुर्वं
मधुमन्तं स्वाशुत्वोपेतं ययस्वन्तं क्षीरयज्ञसोपेतं वृष्टिबनिमाहुविसूर्यद्वारा वृष्टिमदम् ।

तथा य स्मर्यते—

“ असौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जामते वृष्टिर्दुर्दरेभ्यं ततः प्रजाः ॥ इति ॥

इन्द्रार्धमेव सोमं करोमि ।

विधत्ते—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणमा दत्ते प्रसूत्या अभिनोर्बाहुभ्यामि-
त्याह्वाशिनौ हि देवानामध्वर्युं आस्तां पूज्जो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै ॥ [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

ग्रावाऽसीति मन्त्र उपेक्षितः ।

इन्द्रायेति । कल्पः—“ अथैनं पाञ्चं मभित्य विलस्य राजानं ग्रावाणमुपा-
शुसवन्मभिमिती इन्द्राय त्वा वृषन्न इन्द्राय त्वा वृमत्तुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिष्ण
इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावत इति ॥ इति ।

हे सोम त्वामिन्द्रार्थं मिमे । कीदृशयेन्द्राय । वृषध्ने मेघविदारयित्रे, वृष-
तुरे वृषासुरघातिने, अभिमातिष्णे पापघातिने, आदित्यार्थं तृतीयसवने गृहमा-
णत्वादादित्यवते, प्रावःसवने विश्वान्देवानुदित्य गृहमाणत्वाद्विश्वदेव्यावते ।

विधत्ते—

प्रपा० ४ अनु० १]

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४५१

(पात्रेषु रसजह्णाय पूर्वमुपाचकृतस्य सोमस्याभिषवः)

“ पशुमो वै सोमो व्यान उपांशुसवनो यदुपांशुसवनमपि विमीते व्यानमेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

पशुमाहिहेतुस्तात्सोमस्य पशुत्वम् । “ प्राणापानौ वा एतौ यदुपांशुसवन-
सोमो व्यान उपांशुसवनः ” इति रूपकं वक्ष्यति । अतोऽस्य व्यानत्वम् । उपां-
शुनामकग्रहार्थं सोमः स्रवते येन पापाणेन स उपांशुसवनः । तत्रमित्यस्य सोमो
मातव्यः ।

सर्वमन्वेद्विन्द्रशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह—

“ इन्द्राप त्वेन्द्राय त्वेति विमीत इन्द्राय हि सोम आहिषते ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

सौमिकदेवेद्विन्द्रस्य प्राधान्यमिन्द्रवीतस्येत्यादिबन्धस्य च प्रतिज्ञां हिशब्दो
द्योतयति ।

विषते—

“ पञ्च कृतो यजुषा विमीते पञ्चाक्षरा वह्निकः पाह्को यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे
पञ्च कृतस्तूर्णीं दक्ष सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराट्त्वं विराड्विराजैवान्नाद्यमव
रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

सोमो यथा कृतस्त्वद्वद्यमपि मातव्यः ।

श्वाम्रा इति । कल्पः—“ अथ नितं राजानं होतृचमसिषामिरुपतुजति
श्वाम्राः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्वा अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवदेवं यज्ञं यथापहृताः
सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकं सोमः पिबत्विति ” इति ।

हे आपो यूयमेवंविधाः स्थ । कीदृशः । श्वाम्राः शीमकारिण्यः । वृत्रतुरो
वृत्रघातिन्यः । राधोऽञ्च गूर्वाः संपादयितुमुद्यताः । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः
पालयिन्यः । तास्तथाविधा सूर्यं देवीर्देवतारूपा देवना देवेषु इममस्मदीयं यज्ञं
स्थापयत । किञ्च, उपहृता अनुज्ञाताः सत्यः सोमस्यांशं पिबत । सोमधानु-
ज्ञातो युष्माकर्मणं पिबतु ।

उपहृताः सोमस्य पिबतेत्यस्याभिप्रायमाह—

“ श्वाम्राः स्थ वृत्रतुर इत्याहैष वा अपां सोमपीथः ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ४] इति ।

अस्मिन्मन्त्रे पिबदेति यदुच्यते एतदेवान्देवतानां सोमपानम् ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावृत्तस्य सोमस्याभिषवः)

बैद्यनं प्रशंसन्ति—

“य एवं वेद नाम्स्वार्तिमान्छति” [सं० का० ६ पं० ४ अ० ४] इति ।
अतः मरणं न याप्नोति ।

यत्त इति । वीधायनः—“अथैनं संप्रमीति यत्तं सोमं विधिं ज्योतिषैः पृथिव्यां
मंदराबन्धुरिक्षे तेनास्मै यजमानाभ्योक्तं रायां कृष्यपि दाये वोच इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति राजानमभियन्वयते” इति ।

हे सोम त्रिषु लोकेषु त्वदीयं यज्ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषोऽस्मै पञ्चमोनाम
 राया धनिनोऽसृष्ट्यर्थं विस्तीर्णं स्थानं कथि कुरु । किं-अधिकोऽर्थं यज्जमानो
 भक्त्येति दात्रे फलमदायेत्याम ब्रूहि ।

द्वितीयादेस्तात्पर्यमाह—

“यस्य सोम इति ज्योतिरित्याहुर्म्य एवं लोकभ्यः स भरति” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

लोकत्रयेर्जीनं सोमं सम्यक्पूजयति ।

धिषण इति । कल्पः--“तिरभ्यर्णकलके अभिमृशति धिषणे वीदू सती वीदयेधामूर्जे दधाधामूर्जे मे धत्तं वा वाः हिःसिषं वा या हिःसिद्धमिति” इति ।

हे शिष्ये सोमस्य वर्षणो वा धारयिष्यौ वीडू सती विष्टभे सत्यौ वीड-
येयां पुनरप्यभिषवादिघातेन विष्टयो मा भूदिति दृढं स्वप्नयतम् । ऊर्जं सोप-
स्तं दधाधां युवां धारयतम् । ऊर्जं मे महं घत्तं प्रयच्छतम् । अहं युवां मां
हिंसिषुम् । यवानपि मा मा हिंसिषुम् । मन्त्रोऽप्यनुपेक्षितः ।

कल्पः—“ एकग्रहायाऽऽप्तः राजानमुपरि न्युष्य होतुचमसेऽऽशूनवधाय हरिम-
भावाणमुपाःशुसवनमुपेनिधाय विः मदक्षिणमुपरि परिष्ठावधभिद्राभमुपैति
क्षानवाशुदग्धरामिति, यां भार्या कामयेत तां मनसा ध्यायेदम्ब नि ध्वरेति ॥
इति ।

प्रागपामिति । प्रागादपो या दिशस्ताः सर्वा हे सोम त्वं प्रत्याभिमुख्येन
 धावन्तु । हेऽग्न्य मातृस्थानीय सोम निष्परांशुभ्यो रसात्मना निर्गच्छ । प्रागा-
 दिमन्त्रः सोमनिग्रहणहेतुत्वाभिप्राय इत्युच्यते । उपरोऽभिषेकाधारः पाषाणंस्त-
 स्मिन्सोमपवस्थाप्य निद्राभमन्त्रं पठेत् ।

(पात्रेषु रसमन्त्रणायै पूर्वमुपावद्धतस्य सोमस्याभिषवः)

दिशाभाधावनोक्तेस्तात्पर्यमाह—

“ सोमो वै राजा दिशोऽम्बध्यायत्स निशोऽनु माविशारपान्पान्गुवमर्वराणि-
त्याह दिग्भ्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अत्र रुन्धे ” [सं० का०
६ प० ४ अ० ४] इति ।

अम्ब मातरित्यादयः शब्दाः स्त्रीणामुपलालनाय प्रयुज्यन्तेऽतोऽम्बशब्दंमृगिणे-
र्जातं ध्यानविधिः सूच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“ अम्ब नि ष्वरेत्याह ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

यस्मादम्बेत्युपलालनमाह तस्माद्भ्यायेदित्यभिप्रायः ।

वेदनं प्रसंसति—

“ कौमुका एनं त्रियो भवन्ति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प० ४
अ० ४] इति ।

यत्त इति । कल्पः—“ यतिप्रस्थाता राजन्वेद्यांशू द्वौ द्वावपि सृजति यत्ने
सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति ” इति ।

यः सोम जपांशुग्रहाय यमांत ष्वरे न्युषः थावाः स्थेति मन्त्रेण वसतीवरी-
भिरुपसृष्टस्तस्मात्सोमादवादाय षडंशवः स्थापिताः । तथा श्लोकम्—“ उप-
सृष्टस्य राज्ञः षडंशूनाम्रीनसंश्लिष्टानादाय चर्मणि निधाय ” इति । निष्वपि
सर्वेषु मह्यभिषवे' तेषां षण्णामंशूनां मध्ये द्वौ द्वावंशू संसृजेत् । हे सोम ते
त्वदीयं यन्माम शत्रुभिरदाभ्यमतिरक्कार्यं जागृवि जागरुर्कं हे सोम तस्मै सोमाय
ते तादृक्सोमनामधारिणे तुभ्यमिदं सोमांशुद्वयं स्वाहा हुतमस्तु ।

सोमायेत्युक्तेरभिप्रायमाह—

“ यत्ने सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्याहिव वै सोमस्य सोमधीधः ” [सं० का०
६ प० ४ अ० ४] इति ।

यथाऽग्नौ होमनन्तरंजैवावां सोमपानमुक्तं तथा सोमस्याध्येष एव मन्त्रेणां-
शुद्वयमक्षेपः ।

सोमपानवेदनं प्रसंसति—

“ य एवं वेद न सौम्याभार्षिमाच्छति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४]
इति ।

सोमयागविनाशो न प्राप्नोति ।

पण्यान्शूनां संघातात्पृथक्करणं विधत्ते—

“ द्युति वा एतत्सोमं पदमिषुऽवन्तपश्चान्नप गृह्णाति आमत एवैनम् ”

[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अंशूनामपनयनेनाभिपवत्त्वाद्वादेनं सोमं पालयति ।

पहाभिपदे तत्संसर्गं विधत्ते—

“ प्राणा वा अरश्चरः पश्यतः सोमोऽश्नुतुनरपि तृजति प्राणानेव पशुं
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

विषु सवनेषु पृथगंशुतंसर्गं विधत्ते—

“ द्वीद्वापि तृजति तस्माद्द्वौहौ प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४]
इति । पशुः भोजमापेन्द्रियरूपाः प्राणाः मत्पेकं हौ हौ भूत्वा तत्तच्छिदेषु
वर्तन्ते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ आददेऽभमानमादाय आवाऽशीत्यभिमन्त्रयेत् ।

इन्द्रा सोममिति पञ्च धावा निमाम्यसेचनम् ॥ १ ॥

पते सोमं मन्त्रयित्वा पिपेति फलके स्पृशेत् ।

माक्विपः प्रदक्षिणाप्लावो ह्रस्व पानीं विचिन्तयेत् ॥

पते पहापमिपे संशुभोगो नवेरिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमहाशे कृष्णमजुर्वे-

दीप्तवैतिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे चतुर्थपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ मध्यमाष्टके चतुर्थपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वा॒च॒स्प॒तये॑ प॒व॒स्व वा॒जि॒न्व॒षा वृ॒णो अ॒-
शु॒भ्या ग॒र्भ॒स्ति॒पु॒तो दे॒वो दे॒वानां॑ पा॒वित्र॑म॒सि
येषां॑ भा॒गोऽ॒सि तेभ्य॑स्त्वा स्वा॒कृतोऽ॒सि मधु॑-
मती॒र्न इ॒प॒स्तृ॒धि वि॒श्वेभ्य॑स्ते॒न्द्रि॒येभ्यो॑ दि॒व्ये-
भ्यः॑ पा॒थि॒येभ्यो॑ म॒न॒स्त्वाऽध्व॑र्न्तारि॒क्षमा॒र्वि॒हि

(उपांशुग्रहामिधानम्)

स्वाहा त्वा सुभयः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरी-

चिपेभ्य एष ते योनिः प्राणाय त्वा (१) ॥

(वाचः सप्तर्चत्वारिंशत्) ॥

इति छाण्डोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाक उपांशुग्रहणाय सोमाभिषवसंनाहोऽभिहितः । अथ द्वितीये
तुपांशुग्रहोऽभिधीयते ।

वाचस्पतय इति । यौधायनः—“ अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता प्रथमाभ्यामं-
शुभ्यामानयत्यध्वर्युर्दधाति पवस्व वाजिभिर्यन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता मध्य-
माभ्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वेषा वृष्णो अशुभ्यां र्भस्तिपूत इत्यन्तर्दधाति प्रति-
प्रस्थातोत्तमाभ्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वेषो देवानां पवित्रमसि देवां भागोऽसि तेभ्य-
स्त्वेति ” इति ।

आवस्तम्बस्त्वेकमन्वतामाह—“ अष्टौ(६)ऋतोऽग्नेग्रमिपुणोत्यथ प्रतिप्रस्थातो-
पांशुपात्रं धारयेत्पुपात्तानामुपरि द्वावंशू अन्तर्दधाति तस्मिन्मभिषुतमध्वर्युरज्जलिनां
मृह्णाति वाचस्पतये पवस्व वाजिभिर्येवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चापि वैकादसश्च-
त्सो द्वितीयमभिपुणोति द्वादशऋतवस्तृतीयम् ” इति ।

हे वाजिन्नक्षत्रं सोम पवसे पालकदेवार्थं वाचः संवन्दिता मन्त्रेण पवस्व
शुद्धो मय । पुषा रसरूपत्वेन वर्षणसमर्थस्त्वं गमस्तिपूतः पूर्वमरण्ये सूर्यराशिभिः
पूत इदानीं तु वृष्णो वर्षणसमर्थस्य सोमस्यांशुभ्यामन्तर्धापिताभ्यां पवस्व । किञ्च
त्वमापि देव एव सन्देवानां सोमपां पवित्रं शुद्धिहेतुरसि । येनां देवानां भागोऽसि
तेभ्यस्त्वा मृह्णासि ।

विधत्ते—

“ माणो वा एष यदुषाश्चुर्दुषाश्चमा ग्रहा मृहन्ते प्राणमेवानु पयन्ति ”

[सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

यज्ञस्य प्राणस्थानीय उपांशुः । अषानवागादिस्थानीयास्त्वन्तर्धाभिन्वयाय-
वादयः । अतः प्राणत्वेन मुख्यत्वात्पवसेतस्तद्ग्रहणं युक्तम् ।

त्रिषु पर्यायेषु विलक्षणसंस्मरणविशिष्टमभिषवं विधत्ते—

“अरुणो ह स्माऽऽहोषवेधिः प्रातःसवन एवाहं यज्ञं संस्थापयामि तेन तवः संस्थितेन चरामीत्यष्टौ कृतोऽधोऽग्निपुणोत्पद्याक्षरा गायत्री गायनं प्रातः-सवने प्रातःसवनमेव तेनाऽऽधोत्पद्याक्षरा कृतो द्वितीयमेकादशाक्षरा विदुष्वैषुमे माभ्यंदिनं सवनं माभ्यंदिनमेव सवने तेनाऽऽधो वि द्वादश कृतस्तृतीये द्वादशाक्षरा जगती जगते तृतीयसवने तृतीयसवनमेव तेनाऽऽधोत्पद्याक्षरा ह वाव स यज्ञस्य संस्थितिसुवाचास्कन्दायास्कन् २ हि तद्यद्यज्ञस्य संस्थितस्य स्कन्ति ॥ [सं० स्क० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

उपवेशस्य पुनः कथिदरुजनामा यथोक्तविविधामिषवत्त्वापेव यज्ञस्य स्या-मिषुवाच । तदेवदविनाशाय सौख्ये । समाप्तस्य यज्ञस्य संरन्धि यद्वस्तु नश्य-ति तद्विनश्येव ।

द्विष्यवि पर्यायेष्वष्टसंख्येवेति पक्षान्तरे विधत्ते—

“अधो सत्त्वाद्गायत्री वाव प्रातःसवने नष्टिवाद इत्यनतिवादुक एनं आतुष्यो भवति य एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ कृतोऽग्निपुत्यम् ॥ [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

अतिवसेद् गायत्र्येव न वर्तते । विदुष्वजगती तु वर्तते । अधिकक्षरपुक्तकथा-भ्यस्तन्मन्त्रविवादः । न स्यात्सावत्पाक्षरायां गायत्र्यां संभवति । यद्यपि प्रातःसवने छन्दोन्तराण्यपि संभवन्ति तथाऽपि गायत्र्येवामिमानिदेववा । गायत्र्या अतिवाद्यामानं यो वेदं पठति चात्रुरन्यनतिवादुको भवति, अनिन्दको भवतीत्यर्थः । यस्याद्वायत्र्येव सवनमभिमन्यते तस्मात्तदीयैव संख्यया प्रातःसवने विधत्ते पर्यायेष्वभिषोक्तव्यम् ।

स्कन्स्य यथमभागे वाक्यशब्दात्तत्पर्यमाह—

“नक्षत्रादिनो यदग्निं पवित्रयन्तोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते किमपि न उपाश्रुरिति वाक्यमिति इति ब्रूमादाचसते परस्व वाणिनित्याह वाचैर्वैनं परयति ॥ [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

उपाश्रुण्यतिरिक्ता ग्रहा दशापवित्रनामकेन वस्त्रेण शोधिता गृह्यन्ते न तूर्पा-शुः । तस्य किं शोधकमिति यज्ञः । यन् एव शोधकमित्युत्तरम् ।

(उपांशुग्रहामिधानम्)

मामान्वराणामर्थः प्रसिद्ध इत्याह—

“ वृष्णो अशुभ्यामित्याह वृष्णो होतावशू यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह यमस्तिना होतं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो होष सन्देवानां पवित्रं वेष्टां भगोऽसि तेभ्यस्तेत्याह वेष्टा होष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ५] इति ।

स्वांकृत इति । बौधायनः—“ अथ प्रतिपस्थातुर्ग्रहमादत्ते स्वांकृतोऽस्तीत्यथैनमेवेक्षते मधुमतीर्न इपरकधीत्यथैनमूर्ध्वमुन्माद्वि विश्वेभ्यस्तेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इति ” इति ।

आपस्तम्बस्तेकमन्त्रमाह—“ स्वांकृतोऽसीत्यथ्वयुर्ग्रहमादाय ” इति ।

हे उपांशुग्रह त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि । मधुमतीरिवो मधुराण्वभ्यानि मोऽस्मदधि कधि कुरु । देवजन्मनि मनुष्यजन्मनि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो हिताय त्वां स्वी करोमि । स्वांकृतशब्देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वाधीनत्वं विवक्षितम् । मधुमतीशब्देन स्वादुरत्वम् ।

दिश्यपार्थिवशब्देन जन्मद्वयमिति दर्शयति—

“ स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इपरकधीत्याह सर्वेवेष्टास्मा इद्वयं स्रजयति विश्वेभ्यस्तेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोममेवेष्ट देवमनुष्येषु प्राणान्दधाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ५] इति ।

यजस्स्वेति । बौधायनः—“ उपोषिद्वति मनस्वाऽहवित्पुर्वन्तरिक्षमग्निहीत्वेत्याऽऽह्नन्मग्निं जुहोत्यम्बारन्वे यजमाने स्वाहा त्वा सुमवः सूर्यायेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ उर्वन्तरिक्षमग्निहीति दक्षिणेन होवारपदिकामति येन वा होता प्रतिपादयेन्मनस्वाऽहविति दक्षिणतोऽवस्थाप दक्षिणपरिधिसंधिमम्बुग्रहत्वं स्वाहा त्वा सुमवः सूर्यायेति दक्षिणतः माञ्जगृणु संततं दीर्घं हुत्वा देवेभ्यस्त्वामरीचिषेभ्य इति मध्यमे वरिचौ सेपं निमार्ष्टि ” इति ।

ह प्राणरूपोपांशुनामकं ग्रह त्वां मनोऽहु व्याप्नोतु । विस्तीर्णमन्तरिक्षमनुसृत्य त्वमाहवनीयदेशे गच्छ । हे सुमवः शोभनं भवः सद्भावो मध्यावस्थितिलक्षणो यस्य प्राणस्य सोऽयं सुमवाः । हे प्राण त्वा त्वद्वृषं ग्रहं सूर्याय बहिष्प्राणरूपाय स्वाहा जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूपत्वमाथर्ववेजैरान्नातम्—“ आदित्यो ह वै नाहः प्राण उदयत्येव होतं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णाति नः ” इति । हे सेप त्वां मरीचिपाठकदेवार्थं परिचौ मार्ष्टि ।

क्रमेण मन्वान्याचष्टे-

“ मनस्वाऽक्षित्याह मन एवाभूव उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि माणः स्वाहा त्वा सुमनः सूर्यायेत्याह माणा वै स्वमनसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिवेभ्य इत्याहोऽक्षित्यस्म वै रश्मयो देवा मरीचिपा- स्तेषां तद्भागधेयं दानेव तेन वीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

स्वमनसः स्वशरीरेऽस्थिता देवाः माणसायनः । तत्र माणेभ्यः स्वादित्युक्ते तेषां प्रत्यक्षहोमो भवतीति तत्परित्यज्य सूर्यायेभ्युक्तत्वादयं परोक्षहोमः । यद्वा स्वमनस इति वक्तव्ये सति सुमनस इत्युक्त्वा परोक्षतम् । रश्मिनाऽपकाशेयना देवा अचेतनानां मरीचीनां पालकाः ।

क्षेममार्गेण हस्तस्माधोमुखत्वपूर्वमुखत्वं च फलभेदेन विधत्ते-

“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद्वृष्टिमेव नि मच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि मृज्याद्वृष्टिमेवोपच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

वैरिणं मायमिचरता पुरुषेण होमापूर्वं पाठयेन्मन्त्रिचोषमुत्पादयति-

“ मायमिचरेदमुं जलपथ त्वा होमामीति ज्ञ्यादाहुतिमेवैवं येप्तन्हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

हे माणस्त्व सूर्यामुं देवदत्तनामकं वैरिणं यथमतो मारय दध्वात्वां यति होमामीति ज्ञ्यात् । एतन्मन्त्रं श्रुत्वा देव आहुतिमपेक्षयाज एनं वैरिणं मार- यत्येव ।

वैरिणो दूरदेशवर्तित्वे सत्यमिचरतोऽनुष्ठानविशेषं विधत्ते-

“ यदि दूरे स्वादा तमितोस्तिष्ठेत्प्राणपेवास्थानुगत्य हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

आ तमितोरा गच्छनेर्षाकत्वं कालं निरुच्छ्वातः स्थातुं शक्नोति तावत्तिष्ठेत् । ततोऽयं निरोधोऽस्य वैरिणः मायमनुगत्य मारयत्येव ।

एष त इति । नौधायनः-“ अथ यदक्षिणमावेत्यांऽधायनस्थात्यां ग्रहस्य संज्ञावचनमपि एव ते योनिरित्यथैतस्मिन्नुपांशुपांशेषु प्रोस्थाप्येनं दक्षिणव उपांशुसवनेन संस्पृष्टं सादयति दायाम त्वेति ” इति ।

(अन्तर्यामिन्नाभिधानम्)

आपस्तम्बः—“ सर्वमाद्यपणस्थास्यां संपातमवनीय, एष ते योनिः प्रा-
णाश्च त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादयमित्या तस्मिन्नेशुदवास्य तं तृतीयसवनेऽ-
पिसृज्याभिगुणुयात् ” इति ।

हे संज्ञाव संपात, एष आग्रयणाख्यस्ते तव योनिः स्थानम् । अथवा हे
उपांशुपात्रे त्वरस्य दक्षिणोत्तरदेशस्ते स्थानम् । अतः प्राणदेवतासंपातार्थं
स्वायम् सादयामि । सरो नाम दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरस्तान्मृदं पश्चिम्य
निष्पादितो देशः पात्रपयोगार्थः । तथा च सूत्रम्—सरे पात्राणि प्रयुज्यन्तमग्नि-
देवतेति दक्षिणेऽस्त उपांशुपात्रं सोमो देवतेत्युत्तरेऽस्तेऽन्तर्यामस्य मृहन्मसीति ते
अन्तरेण प्रायाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं संस्पृष्टं पात्राभ्यां तमन्तरेण प्रत्यञ्चि
द्विदेवस्यपात्राणि ” इत्यादि । एष ते योनिः प्राणाश्च त्वेत्येष मन्त्र उपेक्षितः ।

अभिचरतः पात्रासादनाय मन्त्रान्तरमुत्पादयति—

“ यद्यभिचरेदमुष्य स्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसन्धो वै प्राणः प्राणये-
वास्य सादयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

हे उपांशुपात्र प्राणरूपं स्वाममुष्य वैरिणः प्राणे स्थापयामीत्युक्ते सत्यस-
न्धो विनाशरहितो यजमानप्राणो वैरिणः प्राणं सादयति विनाशयति ।

अभिपुतः सोमरसः यतिप्रस्थातृहस्तगत उपांशुपात्रे यदा गृह्यते तदा महा-
न्तरवद्वेगेण सोमनं न भवति किंतुंशुभिरिति विधत्ते—

“ षड्भिरंशुभिः पचयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरैवं पचयति ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

नात्र षण्ण्यार्धशूर्णा युगपत्पयोगः किंतु त्रितु पर्यायेष्विति विधत्ते—

“ त्रिः पचयति त्रय इमे लोका एभिरेवं लोकाः पचयति ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

नात्र वक्ष्यमाणमहेष्विव दशापविक्ताभिस्तुतया धारया ग्रहणं किंतु त्रिष्वपि
पर्यायेष्वप्ययोरञ्जलिनेति विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो वेदंस्मि कस्मात्सत्त्वाजयः पशूनां हस्तादाना इति यन्निरुपां-
शुं हस्तेन विगृह्णाति तस्माजयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कटः ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

गोपहिवादयः सर्वे पशवो मुस्तादानाः । एते तु जयो हस्तादानाः । पुरुषोऽ-
पि “ब्रह्मणो ब्राह्मणमात्मभवे ” इत्यादावालभ्यत्वात्पशुः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाचो सुपाशुग्रहणं स्वायादत्तेऽभ्यहस्ततः ।

उरु गत्वा मनस्वेति वेदेर्देक्षिणतः स्थितिः ॥ १ ॥

स्वाहा कुहोति देवेभ्यो मध्यमे परिधौ तंथा ।

तेषां निमाष्टर्येव पार्श्वे सादृष्टेस्तत्र वर्णिताः ” ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यायकाशे रुक्मयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्वाहि सोम-

मुरुष्य रायः समिधो यजस्वाम्तस्ते दधामि

यावांप्रुधिषी अन्तर्यन्तरिक्षं सजोषा देवै-

र्यरैः परैश्चान्तयोमे मघवन्मादयस्व स्वांश-

तोऽसि मधुमतीर्न इषंस्कृधि विश्वेभ्यस्तेन्द्रि-

येभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्व्याऽध्वन्त-

रिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यापि देवे-

भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय

त्वा (१) ॥

(देवेभ्यः सप्त च) ।

इति रुक्मयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अन्तर्यामिग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयोऽनुवाकः वर्षाशुभहोऽभिहितः । अथ तृतीयमारभ्य षट्त्रिंशान्तेऽनुवाक-
केऽन्तर्यामिनादिकाः षोडशमन्ता ग्रहा अभिधीयन्ते । तत्र वैश्वदेवो पठ पठ
नियामकः ।

उदयश्चमगृहीत इति । कल्पः—“ उदित आदित्येऽन्तर्यामिं गृह्णात्यतिपवना-
मस्य राशेऽपवाहमगृहीतोऽस्थन्तर्धच्छ मधवन्वाहि सोमबुरुष्य रायः समिपो यज-
स्वन्तिसि दधामि घावापृथिवी अन्तरुन्तरिक्षं सजोषा देवैरवरैः परेभ्यस्तर्धमि
मधवन्तर्धस्वेति ” इति ।

अतिवर्धमानस्य दशोपविजेतात्यन्तशुद्धस्य । हे सोमरस त्वमुत्तमागृही-
तोऽसि । उपवासः पृथिवी । “ इमं वा उपवासः ” इति श्रुतिः । पृथिव्यामुत्पन्नं
वर्त्ममधवन्तर्धमसंज्ञकं पार्श्वमधवन्तर्धमशब्देनोच्यते । हे मधवन्तर्धच्छ, इदं
पावमस्माकं भ्रातृभ्योऽन्तर्यामिं यथा ययति तथा नियमय । ततः सोमं पातय ।
रायो धनानि उरुष्य रक्ष । समिपः समीचीनान्वयानि यजस्व देहि । घावापृथिवी
तवानुग्रहादन्तर्धमि व्यवधायिके करोमि । दित्तिर्गमन्तरिक्षमप्यन्तर्धमि । हे
मधवन्तर्धच्छ परेभ्यः सैर्वैर्वैः सजोषाः सह [प्रियमाणः सेवमानो वा] अस्मि-
न्तर्धमानग्रहे पादयस्व । त्वं हृष्टः सन्नन्यानपि हर्षय ।

अन्तर्यामिनाञ्च सौमरसमर्हणं विपत्तेः—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा उपाशो यज्ञं सत्सत्त्वा-
व्यवस्थन्तमुपाशो संमस्थापयन्तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यासन्त ते देवा विन्यत
इन्द्रमुपाधावन्तामिन्द्रोऽन्तर्यामिणान्तरधत्त तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं यदन्तर्यामी शु-
क्ष्मं भ्रातृभ्योमेव तर्धजमानोऽन्तरधत्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ६] इति ।

त्रैलोक्यजगन्निष्ठतामसुराणां व्यामोहार्थमुपाशुग्रहे यज्ञं समापनीयं सत्त्वा
रहासि देवारसं तथा चक्रुः । स प्रकारमज्ञात्वा क्रुद्धानसुरानिन्द्रोऽन्तर्यामिभ्योऽन्तर्या-
मिहोतामकरीत् । तदी भ्रातृभ्यान्तर्धमानावान्तर्धमि ग्रहीतव्यः ।

मन्त्रमग्निं घावापृथिव्युक्तेः प्रयोजनमाह—

“ अन्तर्ये दधामि घावापृथिवी अन्तरुन्तरिक्षमित्पाहोमैरेव लोकेभ्य-
धानी भ्रातृभ्यामन्तरधत्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ६] इति ।

सजोषा इत्यादेः मयोजनमाह—

“ ते देवा अमन्मन्त्रेन्द्रो वा इदमभ्युद्यन्त्यः स्य इति तेऽब्रुवन्मघवन्ननु न आ
भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीद्ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वा-
भजत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वा-
यजति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

यदैश्वर्यं प्राप्तुं ययमिच्छावन्तः स्य इदं सर्वमिन्द्र एवाभूत्प्राप्तवानिति भवता
ते देवा अब्रुवन् । हे मघवन्सत्त्वामन्वस्मानपि यागिनः कुर्विति । तत इन्द्रः सजो-
षा इत्यादि वाक्येनानुजज्ञौ । तयाऽनुज्ञया ये चोत्कृष्टा देवा ये च निष्ठुष्टास्ता-
न्सर्वान्मागिनोऽकरोत् । अतोऽत्रापि सजोषा इत्याद्युक्त्या सर्वान्मागिनः करोति ।

मादयस्वेत्यत्र यथा मानलाभेन देवानां हर्षस्तथा यज्ञविघ्नाभवेन यजमान-
स्यापि हर्षं द्योतयति—

“ अन्तर्यामि मघवन्मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरेति ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

यन्वीपक्रमगतस्य गृहीतशब्दस्य मयोजनमाह—

“ उपयामगृहीतोऽसित्याहापानस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

अवानदेवताया अन्तर्यामाभिमानितया तस्मिन्गृहीते माणिनामवानो धृतो
भवति ।

नानोपांशोरिकाञ्जलिना ग्रहणं किंतु दद्यापवित्रेणामिक्षितया धारयेत्यभि-
प्रेत्याऽऽह—

“ यदुभावपवित्रौ गृह्येयातां प्राणनवानोऽनु न्युच्छेरमवायुकः स्यात्पवित्रवा-
नन्तर्यामो गृह्यते प्राणापानयोर्विधृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

प्राणद्वारिः स्वभावतो यद्भिर्गच्छत्यतः प्राणरूपस्योपांशोः पवित्रेण नियमनं
नापेक्षितम् । यद्यन्तर्यामोऽपि तद्द्वयपवित्रः स्यात्तर्हीनियमितत्वात्तद्व्योऽवा-
नोऽपि निर्गच्छन्तं प्राणमनु निर्गच्छेत् । ततः प्राणापानयोरमावाप्तिश्च्येत । पवि-
त्रेण नियमिते त्ववानेऽग्रे तद्विनाभूतः प्राणो निर्गच्छन्नपि नात्यन्तं देहं परि-
त्यजेत् । तस्मादुभयोर्धारणाय दद्यापवित्रेणान्तर्यामं गृह्णीयात् । तत्प्रकारः सूत्रेऽ-
भिहितः—“ अदाभ्यांशुम् (भ्यो)पांशुपा (स)वनौ चापितृन्त्य सर्वेऽभ्यव्यवो दिग्भ्यो
महाभिषवमभिषुण्वन्ति अभिषुतमभ्यर्च्युराञ्जलिना संतिश्चति तमुन्नेताऽन्तरेपेजो-

[ऐन्द्रनायकमहाभिधानम्]

(चो)द्वृषोत्तरत आधवभीषेऽवमयति उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदी-
चीनं दशावचिवं वितनन्ति एवितस्य यजमानो नार्भि कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन
धारां सावयत्सुदश्वनेनोनेताऽऽधवनीयाद्धोतृचमस आनयति संतता धारा साव-
यितव्या धाराया अन्तर्यामे गृह्णति सर्वाश्वातो ग्रहानाहुवात् ” इति । मह-
णादूर्ध्वमन्तर्यामस्योपांशुवत्स्वाकृतादिमन्त्रप्रयोगः कर्तव्यः ।

स्वाकृत इति । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ।

उपान्तर्यामपात्रयोरुत्सादने मध्यमतेनोपांशुसवनेन सह स्पर्श विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ यदुपाऽन्तर्यामौ व्यान उपाऽशुसवनो यं काम-
येत प्रमायुकः स्यादित्यसंस्पृष्टौ तस्य सादयेद्वचानेनैवास्य प्राणापानौ विच्छि-
नन्ति ताजकम भीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्वचा-
नेनैवास्य प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरेति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ सर्वमाययणस्थाल्यां संघातमानीयैव ते योनिरपानाय त्वेति
रिक्तं पात्रमायतने सादयेति व्यानाय त्वेति ते अन्तरेण आवाणमुपांशुसवनं दक्षि-
णामुखं संस्पृष्टं पात्राभ्याम् ” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उपान्तर्यामकस्त्वत्र स्वाकृतादि तु पूर्ववत् ” ॥ १ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्प्रायश्चित्तसंहितायां माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आ धांयो भूष शुचिपा उर्ष नः सहस्रं ते
नियुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मध्यमयामि
यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् । उपयामगृहीतोऽसि
वायवे त्वेन्द्रवायु इमे सुताः । उप प्रयोभिरा
मेतमिन्द्रवो वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽ-

श्रीन्द्रवायुभ्यां त्वेव ते योनिः सज्जोषाभ्यां
त्वा (१) ॥

(आ वायो विश्वविरिचत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

कृष्णः—“ ऐन्द्रोऽसौ मूहणात्वा वायो भूय शुचिषा इत्यनुदुत्थोऽस्मान्मूही-
योऽस्ति वासवे त्वेति मूहीत्वोपपन्नेन्द्रवायु इमे सुता इत्यनुदुत्थोऽप्यस्मन्मूहीयोऽस्ती-
न्द्रवायुभ्यां त्वेति मूहीत्वा पवित्रदवाभिः परिसृज्यैव ते योनिः सज्जोषाभ्यां त्वेति
सादयति ” इति ।

मन्वास्त्वेषं पठन्त्ये—

आ वायो इति । हे वायो त्वमायत्य ग्रहान्भूषासंकुरु । हे शुचिप्लवः
शुद्धसोमपासवं नोऽस्मान्पागच्छ । हे विश्ववार विश्वव्यापक हे सहस्रं त्रिपुतः
सन्नि । निगच्छस्वेन वामुदाहनमूहा अथा उच्यन्ते । तत्रान्धः सोमस्तस्मिन्पचं
मर्धं हर्षकरं तस्मादुपो समीपे त्वामग्राणि प्राप्नोमि । हे देव यस्य सोमस्य संव-
न्धि रसवर्ण्यं पूर्वेषां प्रथममेव वातव्यमिति मनो दृष्टिषे भुतवानसि तादशेन
सोमेन त्वामुप(पा)यामीत्यन्वयः । हे सोमरस त्वमुपयावेन पृथिवीरूपदारुणावेण
मूहीतोऽसि । त्वां वासवे मूहणामि । हे इन्द्रवायु इमे सोमाः सुता अभिपुता अतो
युवां पयोभिरेतैः सोमरसस्यैपरमैर्मित्तभूतिकृष समीप आगतमागच्छतम् । हि यस्मा
दिन्द्रवः सोमरसा वानुष्मन्ति युवां कलमन्वे । हे सोम दारुणावेण मूहीतोऽसि ।
इन्द्रवायुभ्यां त्वा सृजामि । हे पुरैष स्रस्वैकदेशस्ते योनिस्तव स्थानम् । अ-
तोऽव सज्जोषाभ्यां सज्जोषीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामिन्द्रवाभ्यर्थं त्वां सादयामि । एते
मन्वा उपेक्षिताः ।

द्विदेवत्यमहेष्त्वथ प्राथम्यं विधत्ते—

“ वाग्या एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवामा ग्रहा सृजन्ते वाचमेवानु म
यन्ति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

(ऐन्द्रवायवमहाभिधानम्)

ऐन्द्रवायवमैवावरुणाभिनमहाणामभिधानिदेवता वाक्चक्षुःश्रोत्राभिधाः ।
तस्मादैन्द्रवायवो वामित्युच्यते । तस्य प्राथम्यं सति वार्चं पुरतः प्रपत्नीं चक्षुरा-
दयोऽभ्यु प्रमन्वि ।

तत्प्राथम्यं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ वायुं देवा अकृण्वन्तोमः राजानः हनामेति सोऽग्रीवीदरं वृषे मदमा एव
वो महा गृह्णन्ता इति तस्मादैन्द्रवायवामा महा गृह्णन्ते तमध्वन् ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

अभिषवः सोमदेवताया हननम् ।

तदेव प्राथम्यं द्रष्टव्यं पुनरपि वायुं प्रशंसति, अथवा वायुस्तुत्या वायवे
गृहीयादिति विधिरुच्येवः ।

“ सोऽग्र्यं देवा नोपाधुण्युवन्ते वायुमश्रुवन्मि नः स्वदेवेति सोऽग्रीवीदरं
वृषे मदेवत्यान्वेव वः प्राणायुच्यन्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्या-
न्युच्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदयन्तस्माद्यत्पूति तत्प्रदाते वि वजन्ति वायुर्हि तस्म
प्रायिता स्वदधित ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

अयं सोमो हतः सत्सपुमद्दुर्मन्त्रोऽभवत् । नोपाधुण्युवन्त्याहुं कर्तुं नाशकमुचत् ।
मैवावरुणाभिनानीमपि महावाचाणि वायव्यानीत्युच्यन्ते । अत एवाऽऽज्जातम्—
“ आग्राण आवायव्यानि ” इति । लोके यद्वस्तु देवाधिकम्यातूतिगन्धोर्नेतं
भवति तच्छोषयितुं प्रकृष्टं वामौ विवजन्ति प्रसार्य स्थपयन्ति । अतस्तादृशस्य
वस्तुनो वायुः शोषयिता स्वादुकर्ता च ।

सर्वग्रहसाधारणमुपयामगृहीतोऽसीत्यमुं मन्त्रं दधाचष्टे—

“ तस्म विग्रहणं नाविन्दन्ताऽदिविरग्रीवीदरं वृषा अथ मया वि गृहीध्वं
मदेवत्या एव वः सोमाः सन्ना असन्तित्युपयामगृहीतोऽसीत्यग्रादितिवेदव्यास्तेन
यानि हि दारुमयाणि शान्ताण्यस्यैवानि सोनेः संभूतानि यानि मृन्मयानि साक्षा-
त्तान्यस्यै तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

विविधदेवतार्थत्वेन गृह्यते येन मन्त्रेण तादृशं मन्त्रं नाळमन्त । अदितिः
पृथिवी । मया भूमिप्रतिपादकमन्त्रेण । ये युष्मार्कं सोमास्ते सर्वेऽपि होमकाळे
युष्मदेवत्वत्वेऽप्यासादनकाळे मदेवत्याः सन्तिवति भूमेर्वचः । उपयामगृहीतोऽसी-

(ऐन्द्रवायव्यमहानिधानम्)

त्येतादृशं यन्त्रं भूमिराह । उपपत्तेन भूमिसंवादिपात्रेण गृहीत इति मन्त्रार्थः ।
 सेतुत्तन्मन्त्रयोगेण पूर्वोक्तद्वारेण च सोमा अदितिदेवताः । द्विविधानि सोमपा-
 त्राणि दारुमयाणि ग्रहरूपाणि मृन्मयाणि चाऽऽमयगस्थात्पादीनि । तत्रास्या
 भूमेः संवन्धिनी या वृक्षरूपा योनिस्तस्याः संभूतानि ग्रहादीनि, स्थाल्यादीनि
 तु साक्षादेव भूमेः कार्याणि । तस्मादुपयामगृहीत इत्येवं मन्त्रो ब्रूते ।

ऐ(इ)न्द्रवाय्वैरेकस्मिन्पात्रे सह ग्रहणं विधत्ते—

“ वाय्वे पराच्यव्यालताञ्चदत्ते देवा इन्द्रमनुवन्निना नो वाचं व्याकुर्विहि
 सोऽमवीद्वरं वृणी पशं चैव च वायवे च सह गृह्णाता इति तस्यादेन्द्रवायवः सह
 गृह्णते तामिन्द्रो यध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोधस्मादियं व्यालता वागुचते ” [सं०
 का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

येधे वैदिकमन्त्ररूपा वाक्त्रा पूर्वं पराची समुद्रचोपवेदेकमन्त्रेण द्रष्टव्यमाना
 तस्यां वाच्येतावदेकं वाक्यं तस्मिन्वाच्येऽप्येतावदेकं पदं तस्मिन्वेऽपीयं प्रकृति-
 रप्यं यदुच्यते इत्येवं विभज्य सङ्गतः करणं व्याकरणं तद्वह्नितावदस्याल्लेखावदस्य-
 वृत्ता । तान्मिन्द्रो यध्यतोऽवक्रम्य वाक्यपदादिरूपेण तत्र तत्र विच्छिद्य विभि-
 न्नां कृतवान् ।

ऐन्द्रवायव्यग्रहणमुपसंहरति—

“ तस्मात्सुखादिद्राव्य मध्यतो गृह्णते द्विर्वायवे द्वौ हि स वराइवृणीत ” [सं०
 का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

यस्यादिन्द्र एकमेव सहग्रहणरूपं वरमवृणोत्तस्मात्सुखदेवेन्द्रस्य सोमग्रहणम् ।
 यस्माच्च वाचं यध्यतो विपक्वास्तस्मादुभयोर्वाच्यर्थग्रहणयोर्मध्य इन्द्रार्थं ग्रह-
 णम् । आ वायो भूवेति केवलस्य वायोरादौ ग्रहणम्, इन्द्रवायू इमे सुता इत्यत्र
 वायुः पश्चात्तदुच्यते । तस्मादिन्द्रस्य मध्ये स्थानम् । तस्माद्वायोर्महावायवेऽप्ये-
 वरः । सुवृषाणां वायव्यत्वं द्वितीयो वरः । तस्मात्तस्य द्विः सोमग्रहणम् ।

इव आरभ्य विनियोगसंग्रहः षड्विंशानुवाकस्यान्त उदाहरिष्यते ।

अथ मीमांसा ।

इन्द्रोवायव्यस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ पुरोर्वाशीकृतं स्वस्य स्थाने स्यादेन्द्रवायवः ।

आयोऽथत्वविधेर्मेव धारापूर्वकामवोक्तितः ” इति ।

(ऐन्द्रवायवमहाभिधानम्)

ज्योतिषिणे भूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्ना महा गृह्यन्ते ” इति । मन्त्रकोणहो-
षिकोणहोमोहाणोमय पाठक्रमः—उषाशुभ्रहः मध्यमः । अन्तर्यामिहो द्वितीयः ।
ऐन्द्रवायवमहस्तृतीयः । मेधावरुणमहश्चतुर्थ इत्यादि । तत्रैन्द्रवायवस्याग्रत्वं
विधानादुषाशुभ्रहोत्पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तम् । अग्रत्वस्य धो-
राग्रहोपेक्षात्वात् । ऐन्द्रवायवादयो धारामहाः, तद्वाक्ये धारेया गृह्योदीदि भूतस्या-
त् । एवं सति पाठक्रमो न बाध्यते । तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्वेव स्थाने ग्रहीतव्यः ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सर्वोदी स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ।

पुनर्विधेरादिमोऽन्यः कामयेतद्विधानतः ” इति ॥

ज्योतिषीय एव भूयते—“ ऐन्द्रवायवामान्महान्गृहीयायः कामयेत यथापूर्व
मर्जाः कुलेरन् ” इति । सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुषाशुभ्रमृतीनां ग्रहा-
णांमात्रे स्वात् । कुतः । धारामहादित्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्यग्रतावि-
धानादिति यात्रे ज्ञानः—नान्न सर्वोत्त्वं विधातुं शक्यम् । धारामहाणां मूलत्वात् ।
अतो यथामान्ताग्रत्वोपेक्षायां धारामहाणां कामसंयोगोऽत्र विधीयत इति स्व-
स्थान एवायमैन्द्रवायवग्रहः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ रथंतरं साय सोमे भवेत्तद्बृहज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाग्नाश्च ग्रहाः भुताः ॥

रथंतरादिसंयुक्तमन्यत्कर्मार्थवा गुणः ।

गार्ग्यादियुतात्पूर्वादिन्यद्व्यावृत्तितो गुणैः ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिषोमसमर्पके ।

ग्रहाम्गत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ” इति ॥

ज्योतिषोमप्रकरणे भूयते—“ यदि रथंतरस्तामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्ना
[ग्रहान्] गृहीयाद्यदि बृहत्तामा शुक्राग्रान्यादि जगत्तामाऽऽग्रयणाग्नाम् ”
इति । तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यामोऽभिधीयते । तस्मिन् यामे
भाष्यदिनसप्तमे पृष्ठस्थोत्रे रथंतरबृहज्जगज्जामकानि सामानि विकल्पेन विहि-
तानि । अभि त्वा शूरेत्यस्यां योनाशुत्तर्जं रथंतरम् । त्वामिच्छि हवामह इत्य-

(ऐन्द्रवायव्यसमिधानम्)

स्यामुत्तमं बृहत् । जगतीछन्दस्कामामुत्तमं जगत् । ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, काशिराजः, शुक्रः, मन्थी, आमयणः, उक्थः, ऋक् इत्यादयो ग्रहाः प्रातःस्तु-
 पुने गुह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद्ग्रहा भवन्ति । सोमपात्रस्य रथं-
 त्रस्तामोपेतत्वपक्षे तेषु ग्रहेभ्यैन्द्रवायवः मध्यमे ग्रहीतव्यः । बृहत्तामोपेतत्वपक्षे
 शुक्रः माधूमिकः । जगत्तामोपेतत्वपक्षे आमयणः प्राधूमिक इति विषयवा-
 त्प्रार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तद्व्यावृत्त्यर्थमिह
 रथंतरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायव्यामत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराणि
 विधीयन्त इति याति ब्रूमः—यदि रथंतरस्तामा सोमः स्यादित्युक्तौ यः सोम-
 शब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । तस्मिन्समर्पिते ग्रहाग्रत्वं गुणो
 विधीयते । न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य
 प्रातःस्तुतनादौ गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथंतरादिषोडश्यापि संभवात् ।
 किं तर्हि व्यावर्त्यत इति चेत्, रथंतरपृष्ठजगतां परमार्थतो व्यावृत्तिरिति ब्रूयामः ।
 रथंतरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथंतरानुवादेनेतरी पक्षौ व्यावर्त्येते ।
 एवमितरत्रापि । तस्मादयं गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां
 सोमपात्रानां प्रकृतिः । न हि प्रकृती जगत्यामुत्तमं सामं विहितमस्ति । अतः
 एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके ‘यदि जगत्तामा’
 इतिवाक्योक्तमाश्रयणाश्रयत्वं पिबुवनामके मुख्येऽङ्गनि व्यवस्थापितम् ।
 नातं, तथाऽपि नात्र कश्चिद्विरोधः । आश्रयणाश्रयत्वाक्यं न कर्मान्तरविधायकं,
 किन्त्वन्येन विहिते सोमपात्रे यत्र जगत्तामं संभवति तत्र गुणविधायकमित्ये-
 तावत् एवात्र प्रतिपाद्यत्वात् ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे विनितम्—

“ ऐन्द्रवायवयोषस्य सकृद्भक्ष उतासकृत् ।

पूर्वेन्यायासकृद्भक्षो द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत् ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे योऽम्यैन्द्रवायवग्रहस्तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात्सकृदेव
 शेषकार्यमिति चेन्नैवंम् । द्विदैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्भक्षस्य वषट् करोतीति
 वचनाद्विर्भक्षणम् ।

अथ च्छन्दः—

आ वायो भूषेति त्रिष्टुप् । इन्द्रवायू इति गायत्री ॥

(मित्रावरुणमहामिथानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदाथैषकाद्ये कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋता-
बुधा । ममेदिह श्रुतं हव्यम् । उपयामर्गही-
तोऽसि मित्रावरुणाम्भ्यां त्वेप ते योनिर्ऋतायु-
भ्यां त्वा (१) ॥

(अयं वां विशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ अयं वां मित्रावरुणेति मित्रावरुणं गृहीत्वा श्रुतशीलेन यमसा श्रीत्वा, एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति सादयति ” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

अयं वामिति । हे ऋताबुधा सत्यस्य वर्धको मित्रावरुणो युवयोः सोमः सुतोऽभिषुतः । इदिति हेतौ । यस्मादाभिषुतस्तस्मादिह कर्मणि यम हवं मदीय-
माह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् । ऋतायुभ्यां सत्यमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाम्भ्याम् ।
स्युष्टमन्यद् ।

मन्त्रानुपेक्ष्य गृहीतस्य सोमरसस्य क्षीरमेकनं विभित्तुः प्रस्तौति—

“ मित्रं देवा अनुवन्सोमं राजानं हनोमेति सोऽवधीन्नाहं सर्वस्य वा
अहं मित्रमस्मीति तमब्रुवन्हमस्मैवेति सोऽवधीदरं वृषे यमसैव मे सोमरे श्रीज-
निति तस्मान्मित्रावरुणं यमसा श्रीणान्ति तस्मात्प्रयोज्याक्रामग्निनः सन्धूरमकरि-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

हनोम त्वया सहिता यममित्यर्थः । नाहं सोमं हन्मीति शेषः । सर्वमित्रत्व-

महनेने हेतुः । अत एवास्माकमपि मित्रत्वाद्धनमैवास्मदधिं कार्यं हेननैर्हं त्वया सहैव कर्मः । श्रीणन्मिभयेयुः । क्रूरं सोमवधं कृतवन्तस्तस्मान्मित्राद्भिताः पश-
वोऽपक्रान्ताः ।

विधत्ते—

“ कस्तूरमिव खलु वा एषं करोति यः सोमिनं यजति दस्मादेवशयोऽय कामन्ति
यन्मैवावरुणं पयसा श्रीणावि पशुभिरेव तन्मित्रं समर्पयति पशुभिर्वजमानम् ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

तत्तेन भयजेन विधदेवयजनानयोः पशुसमुद्भिर्भवति ।

अस्तु यजमानस्य पशुसमुद्भिर्भवस्य तु कुतस्तेत्याशङ्क्य तदर्थमेव च तस्य
पुनरवादित्वाह—

“ पुरा खलु वावैधं मित्रोऽवेदप मत्क्रूरं चक्रुवः पशवः कमिष्यन्तीति तस्मा-
देवमवृणोति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

क्रूरं सोमवधं कृतवतो मयोऽपक्रान्तिरित्येवमुपार्थं मित्रः सोमवधात्पुनरेव खल्व-
वेद्विदितवान् । तस्मादेव कारणात्पशुसमुद्भिहेतुं क्षीरमिभयमवृणीत ।

अथ मित्रावरुणयोरिकेनैव पात्रेण ग्रहणं विधत्ते—

“ वरुणं देवा अजुबन्तवधाऽश्शभुवा सोमं राजानं हनमेति सोमं देवा
बुधे मरुं चैवैव मित्राय च सह गृहाता इति तस्मान्मैवावरुणः सह गृह्णाते त-
स्माद्वाजा राजानमश्शभुवा ग्रन्थि वैश्येन वैश्यं सूद्रेण शूद्रम् ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अथोऽध्यमोर्गं भवते प्राप्नोतीत्यंशभूदीयादः । सोमो वरुणे च परस्परं द-
यादौ । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इत्यादिनां मुहूदाश्रयके सात्रियत्वैर्नैककुलत्वैर्न-
त्वस्य समान्नायत्वात् । यस्मादंशभुवा वरुणेन सह सोमं हनमेति देवैरुक्तं तस्मि-
न्लोकेऽपि तथा कुर्वन्ति । तद्यथा रामो विभीषणेनोऽंशभुवा सहितो रावणं जघान ।
वैश्यशूद्रयोरप्युदाहार्यम् ।

मैवावरुणस्यैन्द्रयोर्भवानन्तर्यं विधत्ते—

“ न वा इदं दिवा न नक्तमासीदंभावृत्ते ते देवा मित्रावरुणावजुवन्भिर्नो
वि वासयवमिति तावज्जुतां वरं वृणावहा एके एवाऽऽवत्पूर्वो महीं गृह्णाता इति
तस्मादिन्द्रयोर्वयः पूर्वो मैवावरुणादृष्टवते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

इदं कालस्वरूपमव्यावृत्तमविभक्तं पूर्वमासीत् । एतावदहरिदि दिवा नाऽऽ-

(कृष्णयजुर्वेदीयसंहितायाम्)

सीत् । एतावती रात्रिरिति नक्तं नाऽऽसीत् । इदमविभक्तं कालस्वल्पं नोऽभ्य-
र्द्धं विवासायतं विभज्य स्थापयतम् । आवदावाभ्यामस्पर्शमाहादित्यर्थः ।

ननुपाशन्तर्मावापि भैत्रावरुणात्पूर्वमेव गृहीतावित्प्राशङ्क्याऽह—

“ माणापानौ ह्येतौ यदुपाशन्तर्मापौ ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०

८] इति ।

माणापानयोः सतोः पश्चादितरेन्द्रियस्थितिरिति तयोः पूर्वभाषितमविवादम् ।
इतरेषु तु ग्रहेष्वेन्द्रियाय एक एव भैत्रावरुणात्पूर्वः । वरं लब्ध्वाऽहोरात्रयोर्वि-
भागमजनयदामित्याह—

“ भित्रोऽहरजतयद्वरुणो रात्रिं ततो वा इदं व्योच्छिद्यन्मैत्रावरुणो गुह्ये
व्युज्ये ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

सूर्योदयपारम्भे तदस्तमसपर्यन्तं कालोऽहरित्येवं त्रिभः कल्पमात्रात् । तदूर्ध्वं
पुनः सूर्योदयपर्यन्तं रात्रिरित्येतद्वरुणस्य कल्पनम् । तत् आरम्भोभयत्रयस्य-
त्वं व्योच्छिद्यमकमासीत् । व्युज्या अहोरात्रविभासात् ।

अथ ऋग्—

ॐ वां वामित्येषा गायत्री ॥

इति श्रीपुस्तकालयाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमञ्जरीके छण्ययजुर्वेद-

संहितायाम् तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

या वां कक्षा मधुमत्यश्विना सूनतावती ।

तया यज्ञं विमिक्षतम् उपयामगृहीतोऽस्यश्वि-

भ्यां त्वेप ते योनिर्माश्वीभ्यां त्वा (१) ॥

(या वां पञ्चादश) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके-

चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्रात॒र्यु॒जौ वि भु॑च्ये॒थाम॒श्विनावे॒ह गच्छ-
तम् । अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये । उ॒प॒धा॒मगृ॑ही-
तोऽस्य॒श्विभ्यां त्वै॒ष त यो॒नि॒रा॒श्विभ्यां
त्वा [१] ॥

(प्रातर्युजावेकान्वविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठसप्तमानुवाकी) ।

कल्पः—“ आश्विनं गृह्णाति या वां कश्चेति ग्रहणस्यादनौ द्रोणकलशाद्-
धारामहाः परिष्ठवया गृह्णन्ते वचनादन्यतः ” इति ।

पाठस्तु—

या वां कश्चेति । हेऽश्विनाऽश्विनौ देवौ वां युवयोर्वा कशा या वाकेषा
यज्ञं निमित्तकं तेऽनुविच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः । कशासमानया जिह्वेतेतज-
त्वाद्वागेनाव कशा । कीदृशी । मधुमती परुषशब्दरहिता । सूनुतावती मियवचनो-
पेता । मधुना पूर्णा(र्वा) इतिर्माध्वी । तादृशीभ्यामश्विभ्योर्द्विभ्यां त्वां सादयामि ।

आश्विनग्रहायाम्पो विकल्पितो मन्त्र एवमाग्न्यापते—

प्रातर्युजाविति । हेऽश्विनौ युवां प्रातर्युजौ प्रातःकाल एवानेन यजमानेन युक्ती
सन्तापितैर्यजमानैर्विमुच्येथाम् । इह कर्मण्यामच्छतम् । किमर्थम् । अस्य
सोमस्य पीयते पानाय । स्पष्टमन्यत् ।

एतामन्त्रानुपेक्षयाऽऽश्विनग्रहणं विधत्ते—

“ यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावनुवन्मिषजौ वै स्थ इवं यज्ञस्य
शिरः पवि धत्तमिति तावज्ज्ञातां वरं वृणावहे ग्रह एव नास्वपि गृह्णतामिति
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्त्वो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ता यदाश्विनो गृह्णते
यज्ञस्य निच्छत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

यज्ञपुरुषः पुरा कदाचिद्देवानां वस्तु गृहीत्वा देवैः सह योषुं सज्यं धनुर्वाप-

(आग्निनग्रहामिधानम्)

हस्ते धृत्वा धनुष एकां कोटिं भूमौ द्वितीयं कोटिं गले प्रतिष्कम्पातिष्ठत् । तदानीमुपदीकानामभिर्जन्तुभिर्द्विभेदे ष्यामागे भक्षिते सति व्रुटितज्या-
कस्य धनुष ऊर्ध्वकोटिः स्वयमुद्वृच्छन्ती यज्ञस्य शिरोऽपि स्थित्वा स्थापना
सहोर्ध्वमुदगमयत् । सीज्यं वृत्तान्तः प्रवर्ग्यब्राह्मणे समाम्नातः—“ तस्य
धनुर्विमेवमाणः शिर उदघर्षयत् ” इति । तदिदमत्र संगृह्यते—यज्ञस्य शिरोऽ-
स्थित्यतेति । अत्राप्यग्निहोत्रेऽप्यावयोर्ग्रह एव ग्रहीतव्यः । यद्यप्याग्निर्न द्विक-
पालमाग्निं धूषललाभवालमेतत्तद्विष्टोरत्स्पावयोर्हविस्तथाऽप्यग्निहोत्रे पूर्वं नास्ति ।
तत्रापि लेपमार्जनादिना नाऽऽश्रयोः परितोषः, किंतु ग्रहेणैवेत्यभिप्रायः । तस्मा-
दाग्निनग्रहणं यज्ञस्य निष्ठत्यै मवति ।

आग्निनग्रहणस्य स्तोत्रादूर्ध्वकालं विधत्ते—

“ तौ देवा अमुष्यपूतो वा इमौ मनुष्यचरौ मिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन
भेषजं न कार्यमपूतो होत्राग्नेष्यो यो मिषकौ बहिष्पदमानेन वधयित्वा ताम्बा-
मेतमाग्निनमगृह्णन्तस्माद्बहिष्पदमाने स्तुतं आग्निनो मृशते ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ९] इति ।

छन्दोगानामुत्तराग्रमधोपक्रमे शुक्लत्रयमुपास्यै गायता नर इत्यादिक्रमान्नातं
तस्य गायत्रस्तम्ना गायव्यम् । तदिदं बहिष्पदमानस्तोत्रम् । यावदग्निनो विक्रिस्ता-
स्त्वेण मनुष्यचारित्वेन शुक्लत्वादपूतौ तयोः स्तोत्रेण शुद्धत्वात्तत्तोत्रादूर्ध्वं तद्वी-
रग्रहस्य कालः ।

विधत्ते—

“ तस्मादिदं विदुषा बहिष्पदमान उपसंघः पवित्रं वै बहिष्पदमान आत्मा-
नमेव पवयते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

एवं विदुषा स्तोत्रस्य शुद्धिहेतुत्वं जानन्तीत्युक्तोऽमुंश्रुत्यः ।

तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उदग्धः यज्ञा बहिष्पदमानाय पञ्चातिनः सप्त-
न्वारब्धा सर्वन्यम्भर्यु वस्तीवाऽन्वारभते वस्तीवारं वतिहर्ता वतिहर्तारमुदगातो-
व्रातारं जला जलार्णं वज्रमानः ” इत्यादिः ।

अत्र मसङ्गाद्यौकिकविक्रिस्तायामहोपकरणजकं किंचिदङ्गं विधत्ते—

“ तयोस्तथा भेषज्यं वि म्यदधुरग्नौ तृतीयपन्तु तृतीये ब्राह्मणे तृतीये तस्मा-

दुदपात्रमुपनिषाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाय भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं भवति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

अग्न्युदकब्राह्मणेष्वदृष्टद्वारेणोपकारकं यज्ञेष्वयं वेधा स्थितं तदेवास्तयोरधिनोः स्थापितवन्तः । तस्मादधिनोरनुग्रहाय लौकिको भिषग्दकुम्भं समीपे निषाय ब्राह्मणमुपवेद्याग्निं नोपसमिष्य भेषज्यं कुर्यात् । तथा सति यावदङ्गना-
तमाकनयकं तेन सर्वेण सह कृतत्वात्समृद्धं भेषज्यं भवति ।

अथ द्विदेवत्यानामिन्द्रवामवमैत्रावरुणाधिनमहाणां वचत्प्रतिनिमास्रपात्रैः सह होमविधिमर्थपादेनोचेतुकामः प्रश्नमुत्थापयति—

“ नस्तवादिनो मदग्निं कस्मात्सत्यदेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्णन्ते द्विपात्रा हूयन्त इति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

ग्रहणकाले सोमानामेकैकपात्रत्वमुक्तरीत्या दृष्टव्यम् । होमकाले द्विपात्रत्वं सूत्रे दर्शितम्—“ हविर्धामं गच्छन्संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यामनुगृहीति, उप-
वायमगृहीतोऽसि वांशसदसीत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्रोणकलशदैन्द्रवा-
मवस्य प्रतिनिमास्रं गृहीत्वा सादस्यैन्द्रवायवमादायाभ्वमुर्द्रेणिकलशान्च परिष्ठा-
यवा राजानमुमौ निष्कम्य दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहत्याभ्वरो
यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिष्ठयथाऽऽधारणधारयत्याभ्राव्य प्रत्याभाषिते संप्रेष्यति
वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेप्येति वषट्कृते जुहुत एवमुत्तराभ्यां ग्रहाभ्यां प्रच-
रतः ” इति ।

मभस्योत्तरं दर्शयति—

“ यदेकपात्रा गृह्णन्ते तस्मादेकोऽन्वरतः प्राणो - द्विपात्रा हूयन्ते तस्माद्द्वौ द्वौ
बहिष्ठात्प्राणाः ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

बभ्रुरादिमाणानामन्तरेकालकत्वाद्बहिर्द्धारमेवेन द्वित्वात्तत्साम्याधिकपात्रत्वं द्वि-
पात्रत्वं च कुर्यादित्यर्थः ।

अथ सप्तमीयपुरोडाशानां स्थिष्टकृतिं हुते सति द्विदेवत्यग्रहमचारो विहितः ।
पुरोडाशसंचन्धिन दडोपाह्वानस्यापि स्थिष्टकृदनन्तरभावी चोदकमात्रः कालस्तं
बाधित्वा द्विदेवत्यशेषमक्षणादूर्ध्वमुवाह्वानस्योत्कर्षं विधत्ते—

“ प्राणा वा एते सवद्विदेवत्याः पशव इडा यदिडा पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उप-

(आम्बिनमहाभिधानम्)

हवयेत पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद्द्विदेवत्यान्मक्षमित्वेडागुव हव-
यते प्राणानेवाऽऽत्मन्धित्वा पशुनुष हवयते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

द्विदेवत्वशेषमक्षणेभ्यः प्राग्निडायाः पशुत्वाया उपाह्वाने प्राणानां व्यवहि-
तत्वाद्यजमानो विधेय, पश्चादाह्वाने तु नार्य दोषोऽस्ति ।

मक्षणे विशेषं विधत्ते—

“ वाग्या ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्वैवावरुणः श्रोत्रमाग्निः पुरस्तादैन्द्रवायवं मक्षयति
तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तान्मैवावरुणं तस्मात्पुरस्ताच्छक्षुषा पश्यति सर्वतः
परिहारमाग्निं तस्मात्सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

पुरस्ताद्वमत्तो यथामृहीतमेवेत्यर्थः । सर्वतः परिहारं शिरः मदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ।

पात्राणां सादने पुरोडाशशकलादिसहितत्वं विधत्ते—

“ प्राणा वा एते यद्द्विदेवत्या अरिकानि पात्राणि सादयति तस्मादरिका
अन्तरतः प्राणा यतः तल्लु वै यज्ञस्य पितरस्य न क्रियते तदनु यज्ञं रक्षा-
स्य चरन्ति यदरिकानि पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षासा-
मनन्ववचाराय ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

शकलादियोगः सूत्रे दर्शितः—“ पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रेऽवदधाति
ययस्यां मैवावरुणस्य धाना आग्निनस्य ” इति । अन्तरतः प्राणानामरिकत्वं
नामाऽऽर्द्धस्थानोपेतत्वम् । पात्राणामरिकत्वेन यज्ञे विस्मृतमप्यङ्गं क्रियमाणमेव
संतिष्ठत इति रक्षासां संचारद्वारं नास्ति ।

सादनस्थाने विधत्ते—

“ दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्वाऽऽदयति वाच्येव वाचं दधाति ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

उत्तरस्य चक्रस्य मार्गे सादयेत् । वर्तन्वायां वाच्येव महत्त्वां वाचं
स्थापयति ।

सादितानां महाणायवस्थानावधिं विधत्ते—

“ आ तृतीयसवनान्तरि शेरे यज्ञस्य संतत्ये ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९]
इति ।

शेरे पसन्तीत्यर्थः ।

अथ धीर्मांसा ।

५.आमन्त्रयस्व चतुर्थपाठे चिन्विताम्—

“आधिनो दशमः पाठो यवाग्रा ऐच्छिकः कर्मः ।

निष्करो राधिमः पाठोऽनुत्पत्त्यां सप्तदाः ।

पाठात्कर्म कलानीयः पत्यस्तु भूतेः कर्मः ।

स्ततिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य भुत्तर्थो यवस्यै वयः ” इति ।

अधोविहोत ऐन्द्रकायवाग्निहोताधिमहातुर्विधस्थाने पठितः । तस्य च दशवस्थानत्वं वाचकेनैव उच्यते—“आधिनो दशमो गृह्यते ” इति ।

तत्र कर्मबोधकोऽभुतिंतांशौ सप्तकौ । तथाध्विहोतहोमादूर्ध्वं यवाग्राकः पाठितः । स चार्थवशात्पूर्वं पाठः । उक्तश्रौतांशौ सप्तकौ । तस्मादुभयवैच्छिकः कर्म इति प्राप्ते भूतः—पाठो हि न कर्मभाभिधायकः, किन्त्वन्वयाऽनुपपत्त्या कर्मं कल्पयति । दशम इत्येकः भुतिस्तु साक्षदेव कर्ममिषते । ततः पाठादपि भुतिः प्रवृत्ता । अतः पाठः कर्मं कल्पयत्कस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । अंतामर्थं च यवाग्राः पूर्वसन्निहोतं निष्कृतं, कृष्णमन्त्रेण होमासंभवान् । तस्मात्पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणोऽर्थ उच्यते—इत्यर्थस्य सदाव्यावत्पम् । भुत्तर्थो पाठं वाधिरा कर्मं निबन्धतः ।

[अथ च्छन्दः—]

या वां कशव पावर्षुजाधिरवेतो गामभ्यौ ॥

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते वाचकीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्च-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे चतुर्थपाठके

पठस्तमयानुवाको ॥ ६ ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थपाठकेऽहोऽनुवाकः) ।

अयं वेनश्चोदयत्पृथिगर्भां ज्योतिर्जरायु
रजसो विमाने । इममपां संगमे सूर्यस्य
शिञ्जुं न विप्रां मतिभीं रिहन्ति । उपयामगं-
हीतोऽसि शण्डाय त्वैर ते योनिर्वीरतां
पाहि (१) ॥

(शुक्लामन्थिभूतयोरभिधानम्)

(अयं वेनः पञ्चविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

तं प्र॒त्न॒थां पू॒र्व॒थां वि॒श्व॒धे॒म॒यां ज्येष्ठ॒तांतिं
वर्हि॑ष॒र्द॒ सुव॒र्वि॒र्दे प्र॒ती॒ची॒र्न वृ॒ज॒र्न दो॒ह॒से
मि॒राऽऽशुं॑ ज॒य॒न्त॒मनु॒ यासु॑ वर्ध॒से । उ॒प॒या॒-
म॒गृ॒हीतोऽसि॒ म॒र्कायि॒ त्वैष॒ ते योनिः॑ प्र॒जाः
पा॒हि (१) ॥

(त्र० षड्विंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमनवमानुवाकौ) ।

कल्पः—“ अयं वेनधोवपति शुक्लं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वैष ते योनिर्वी-
रतां पाहीति सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

अयं वेन इति । अयमित्यन्वो निर्दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । विन
कान्धावित्पस्माद्धातोः कल्पत्वात् । वृश्चिरादित्यस्तस्य गर्भभूता आपः । तथा
चान्यत्र प्रभोत्तराभ्यामयमर्थः भूयते—“ केमा आपो निविशन्ते । यदितो यान्ति
संप्रति ” इति प्रश्नः । “ आपः सूर्ये समाहिताः । अभ्राण्यपः पपद्यन्ते ”
इत्युत्तरम् । अयं वेनः वृश्चिर्गर्भोदयत् । अपो वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयम् ।
ज्योतिर्जरायुः । विद्युच्छृङ्गं वेजो जरायुनेद्वेदनं यस्मात्तौ ज्योतिर्जरायुः । कुशार्थं
वर्षति । रजसो विमाने । धूलेर्विशेषेण निर्माणं यस्मिञ्चतुष्के भूपदेशे तत्र वर्षति ।
अपां सूर्यगर्भाभावः कथं संपन्न इति चेत् । अतोऽप्यवे-विषा कल्पिजः सूर्यस्पर्शा च

संगमे निविचभूते सवमिमिन्द्रं शिशुं स्तनंधयं शिशुमिव लालयन्ते (न्तो)
मतिभिर्मन्त्रसहिवाभिराहुविमी रिहन्ति यजन्तीत्यर्थः । आहुतिदेवताभिरिवा
आपो पीयन्ते । एतदेवाभिषेत् श्रूयते—“भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्य-
ग्रयः ” इति । हे शुक्रग्रह दारुपात्रेण गृहीतोऽसि । शुक्रपुत्राय शण्डाय त्वां
गृह्णामि । एष स्वरैकदेशस्ते योनिः स्थानम् । तादृशस्त्वं यजमानस्य वीरतां
कर्मशूरत्वं पालय ।

कल्पः—तं प्रत्ययेति मन्थिनं गृहीत्वा सक्तुभिः शीघ्राति एष ते योनिः
प्रजाः पाहीति सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

तं प्रत्ययेति । इन्द्रायाजुहवुरिति ब्राह्मणादयं मन्त्र ऐन्द्रः । तमिन्द्रं स्तुम
इति शेषः । प्रत्ययेत्यादौ धामत्यम उपमार्थः । प्रताः पुरातना भुग्वादयो यथा
त्वामस्तुवेस्तथा इममपि त्वां स्तुमः । पूर्वथा पित्रादय इव । विशधाऽजीताः सर्वे
यजमाना इव । इमथा वर्तमाना इमे यजमाना इव । कीदृशमिन्द्रम् । ज्येष्ठता-
विम् । स्वार्थं तातिप्रत्ययः । महिषदं याने संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । सुवर्चिदं
यजमानाय दातव्यत्वेन स्वर्गं मेधीति सुवर्चितम् । हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं
मतिगमनमस्मत्पातिकूलं वृजने वर्जनीयमालस्याभ्रज्जादि दोहसे रिक्ती करोषि
विनाशयसि तादृशं त्वां स्तुमः । क पुनः स्तुमः । यातु क्रियासु त्वमाशु क्षिप्र-
कारिणं जयन्तं सम्पगगुष्ठमेन यजमानान्तराद्विशयेनोपेतं यजमानमनु सोमपा-
नेन स्तुत्या च वर्धसे तातु क्रियासु तमिन्द्रं स्तुमः । हे मन्थिग्रह त्वमुपयामगृही-
तोऽसि शुक्रपुत्राय कर्मनामकाय त्वां गृह्णामि । एष स्वरैकदेशस्तव स्थानम् ।
त्वं यजमानस्य प्रजाः पालय ।

मन्वानुपेक्ष्य ग्रही विधत्ते—

“बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा
आसन्नब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तेऽन्योन्यं नाशकनुबन्धमिभविर्तु ते देवाः शण्डामर्कावुषा-
मन्त्रयन्त तावज्ज्ञां वरं वृणावहै ग्रहावेव नावत्रापि गृहेतामिति ताभ्यामिति शुक्र-
मन्थिनावगृह्णन्तौ देवा अभवन्पराऽसुरा मस्यैवं विदुषः शुक्रमन्थिनौ गृहेते
भवत्वात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०
१०] इति ।

(शुकामन्त्रिग्रहयोरभिधानम्)

अलण्वन्तः पुरोहितानुष्ठितमन्त्रसामर्थ्येपिताः । उषामन्त्रयन्त रहस्युपच्छ-
न्दितवन्तः । यद्यप्यन्वयः शण्डामर्कयोरावयोर्मज्ञमानो नास्ति तथाऽप्यत्राप्य-
भिद्योमे सोऽस्तु । तत्रापि ग्रहविव न तु लेपादिः । अत्र गृहेतामित्येताव-
देव शण्डामर्काभ्यां वृत्तं न तु हूयेतामिति । ततो देवा ग्रहणमात्रेण स्वकार्यं
साधितवन्तः ।

अथार्थवादेन ग्रहयोरपस्तासुमानां पांस्तूनामप्यन्वयसर्गं विधातुं विधिमुच्ययति—

“ तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्रायजुहुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति
ह्यार्यं दिव्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैतौ सहाप नुवते ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० १०] इति ।

देवः स्वकार्यसिद्धेरुर्ध्वं तौ शण्डामर्कादपसार्यं स्वकीयायेन्द्राय तौ शुकाम-
न्त्रिग्रहावजुहवुः । तस्माद्ग्रहयोरधोलभां धूमिमप्यन्वयस्यन्वयः समाप्तमपनु-
त्ताविति मन्त्रं ह्यार्यं । अमुनेत्यत्र द्वेष्यस्य हेतुश्च नाम ध्यायेत् । अत्र सुत्रम्—
“ तौ प्रोक्षित्वाभ्यां शकलाभ्यामपिधायाप्रोक्षित्वाभ्यामपस्तापांस्तूनामप्यन्वयस्यतोऽप-
नुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेत्यपनुतः शण्ड इति वाऽप्यर्पेर्द्वेष्यं मनसा ध्यायन्-
पनुत्तो मर्क ईति तं वतिप्रस्थाता ” इति ।

अन्यत्राऽऽत्मनेन मन्त्रेण ग्रहहोमस्य विधिमर्थवादेनोच्ययति—

“ स प्रथमः संछतिर्विधकर्मैवेवैतावात्मन इन्द्रायजुहुरिन्द्रो सेवानि
रूपाणि करिकदचरत् ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

मन्त्रपाठस्तु—“ स प्रथमः संछतिर्विधकर्म । स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः ।
स प्रथमो बृहस्पतिर्विकित्वान् । तस्मा इन्द्राय जुतथा जुहोमि ” इति ।

स इन्द्र प्रथमो देवानां मुख्यः सर्वाधिपतित्वात् । तदीधीना रुतिर्निर्माणं
यस्यासौ संछतिः । तादृशो विधकर्मनामको देवोऽपि स इन्द्र एव । मित्रो
वरुणोऽग्निः स एव । विकित्वानामिन्द्रो बृहस्पतिरपि स एव । तादृशायेंद्राया-
भिपुर्तं सोमं सर्वतो जुहोमि । यस्मादिन्द्र एतानि विधकर्मत्वादीनि रूपाणि करि-
कदमर्थं कुर्वेद्भगवच्चरत्तस्मात्तद्विपादकेऽनेनैव मन्त्रेण होमो मुख्यते ।

होमात्पुरा ग्रहावादायाऽऽच्छाद्याध्वर्युमपिप्रस्थादारौ पाह्मुखौ निर्गच्छेता-
मिति विधत्ते—

४८० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
(शुक्रामन्त्रिरहयोरभिधानम्)]

“असौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा प्रथमपिबुधः प्राञ्चौ निष्कामतस्तस्या-
त्याञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

पश्चिमदिश्यस्तं गत्वा पुनरुदयाय माह्मुस्वतः प्रा गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ दृष्टुं
केऽपि न शक्नुवन्ति । तस्माद्ग्रहयोरान्छादनं युक्तम् ।

होमाय प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते—

“प्रत्यङ्भावृत्य जुहुतस्तस्यात्पत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० १०] इति ।

उदयापूर्वं प्रत्यङ्मुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सर्वे पश्यन्ति । अंतो ग्र-
हयोरान्छादनमपनीय प्रत्यङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिर्होमार्था युक्ता ।

उत्तरवेदेरभितः परिक्रमणं विधत्ते—

“चक्षुषी वा एते प्रज्ञस्य यच्छुक्रामन्त्रिणौ नासिकोत्तरवेदिरभितः परिक्रम्य
जुहुतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्यान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्ववः परि-
क्रामतो रक्षतामपहत्यै” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“उत्तरवेदिं परिक्रामतः सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । शुक्रः
शुक्रशोचिषेति दक्षिणेनाश्वर्युः प्रतिपद्यते सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । मन्थी
मन्थिशोचिषेत्युत्तरेण प्रतिपस्थाता” इति । तदेव तत्सर्वतः परिक्रमणं रक्षोवधाय
संपद्यते ।

अत्र चमसहोमे प्राङ्मुखत्वं ग्रहहोमे प्रत्यङ्मुखत्वं च विधत्ते—

“देवा वै याः प्राचीराहुवीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्तास्ताभिः प्राणु-
दन्त याः प्रवीचीर्मे पश्चादसुरा आसन्तास्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्था आहुतयो
हूयन्ते प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्त्रिणौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो आतुषान्प्र शुदन्ते
तस्मात्प्राचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रवीचीर्जायन्ते” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०
१०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“पुरस्तात्प्रत्यङ्भावृत्य जुहुः पश्चात्प्राञ्चमसैश्चमसाध्वर्यवो
जुहति” इति । वाक्यं तु विष्णुप्रस्तावेऽपि गतम् ।

सूत्रकारेणोदाहृतौ परिक्रमणमन्त्रौ पदेकान्तर आम्नाताविह व्याचष्टे—

“शुक्रामन्त्रिणौ वा अनु प्रजाः प्र जाप्रन्तेऽवीश्वाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः
प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि मन्थी मन्थि-

(शुक्रामन्त्रिग्रहयोरभिधानम्)

शोचिषेत्याहैता वै सुवीरा वा अधीरेताः सुपजा वा आद्याः ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १०] इति ।

अधीर्भोक्त्र्य उत्तमजातयो ब्राह्मणादम आद्या भोग्या नृपिजातयो भूत्य-
कर्मकरादयः । मन्त्रार्थस्तु—शोभना धीरा उत्तमा यासां ताः सुवीराः । शोभनाः
सेवाकुशलाः मजाः पुत्रादयो यासां ताः सुपजाः । हे शुक्रमह त्वं मजमानस्य
शोभनभोक्तृयुक्ताः मजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेर्दक्षिणतः परीहि । शुक्रमहस्त्वं शुक्र-
देवतासंबन्धिना तेजसा रक्षतामपघातं कुर्याति शेषः । हे मन्थिमहस्त्वं मजमानस्य
शोभनसेवकरूपाः मजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेरुत्तरतः परीहि । मन्थिमहस्त्वं मन्थिदेवता
संबन्धिना तेजसा रक्षांस्पवजहि । एता वै सुवीरा इत्यादिकं मन्त्रव्याख्यानम् ।

वेदने मशंसति—

“ य एवं वेदान्मस्य मजा जायते नाऽऽद्या ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १०] इति ।

मन्थिपात्रस्य विकल्बन्तवृक्षस्य सकुम्भेन च विधत्ते—

“ मजापतेरक्षयश्चमत्पराऽपतत्तादिकल्बन्तं पाविशत्तादिकल्बन्ते नारमत तद्यत्
पाविशत्तादिकल्बन्तं तद्यत्तस्य यवत्वं पदैकल्बन्तं मन्थिपात्रं ममति सकुम्भिः श्री-
णाति मजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १०] इति ।
सकवो यवविष्टानि ।

आहवनीये हुत्वा मत्पञ्चः परेत्य सदसि मक्षामन्तीति पचनादितरपात्रवन्म-
न्थिपात्रस्यापि सदःपवेशः पान्नोति तन्निषेधं मन्त्रोत्तराभ्यामुच्यति—

“ ब्रह्मपादिनो वदन्ति कस्मात्सत्मान्मन्थिपात्रं सदो नाश्रुत इत्यार्थपात्र-
हीति त्रयाद्यदभ्युदीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमाच्छेत्तस्मात्प्राश्रुते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १०] इति ।

आर्तपात्रं रोगयुक्तचक्षुःस्वरूपमिदं पात्रम् ।

अथ भीमांसा ।

दशमाध्यायस्य पञ्चमे पादे चिन्तितम्—

“ स्वस्थाने पतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ।

स्थाने मैवे सद्भ्रत्वाप्राप्तिः स पतिकृष्यताम् ” इति ।

व्योतिष्ठोमे श्रमते—“ शुक्राद्यान्गृहीतादमिचरतो मन्थयमान्गृहीतादमिचर्य-

(शुक्रामन्त्रिग्रहयोरभिधानम्)

माणस्य ” इत्यादि । ऐन्द्रवायव्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते
ब्रह्मः—ऐन्द्रवायवस्य भारामहाश्रवं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु
मेति वैषम्यम् । तथा सति विधीयमानममृतं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात्प्र-
सिद्धम्येव ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ स सर्वादावैन्द्रवायवादी धाम्नाविशेषतः ।

सर्वादावाभ्यदैन्द्रवायवादी भूतेरपि ” इति ॥

स पूर्वोक्तः पतिकर्षः सर्वेषामुपाधादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः । विशेष-
बाधवशात् । सामान्यतः भुवनमृत्यमनपेक्षितत्वात्सर्वादी मुख्यम् । नैतदेवेम् ।
प्राक्तताभारामहानाभित्य फलाय शुक्रौग्रहविधानात् । किंच “ धारयेयुस्त्वं
यं कायाय गृहीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् ” इति श्रूयते । तत्र काम्यस्य
शुक्रादेर्धारणाद्वाग्नन्तरमैन्द्रवायवग्रहणं विवक्षितार्थे लिङ्गम् । तस्मान्दैन्द्रवायवादी
पतिकर्षः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याभुतत्वतः ।

न मेवं ग्रहशेषत्वात्तच्चाशक्तेर्ग्रहान्तरे ” इति ॥

सर्वत्र ग्रहो गृहीत्वा सादयेत् । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षस्तत्र
सादनस्यापकर्षो न शङ्कीर्यः । अभुतत्वात् । शुक्राग्रानित्यत्र(ग्र)शब्देन यथा
ग्रहरपापकर्षः श्रूयते न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।
तस्माद्भाष्यकर्षः । नैतद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशेषत्वात् । तच्च शेषत्वमशक्तेरव-
गम्यते । न हि पूर्वं ग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । अतोऽन ग्रहा-
णापकर्षे तच्छेषमूर्तं सादनमप्यवकृत्यते ।

अथ छन्दः—

अयं वेन इति चिह्नम् । तं मत्नयेति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुर्वेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके—

दमनवपानुवाकौ ॥ ८ ॥ ९ ॥

(आग्रयणमहानिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ये दे॒वा दि॒व्येका॑द॒श स्थ॑ पृ॒थिव्या॑म॒ध्येका॑-
द॒श स्था॑न्मु॒षदो॑ म॒हिर्नैका॑द॒शस्थ॑ ते दे॒वा
य॒ज्ञमि॑मं जु॒षध्व॑मु॒षया॑म॒गृही॑तोऽस्वाग्र॒यणो॑ऽसि
स्वाग्र॒यणो॑ जिन्व॑ य॒ज्ञं जिन्व॑ य॒ज्ञप॑तिम॒भि
सर्व॑ना पाहि॒ विष्णु॑स्त्वां पा॒तु विशं॑ त्वं पा॒ही-
न्द्रि॒येणै॑ष ते योनिर्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्यः॑ (१) ॥

(ये दे॒वास्त्रि॑च॒त्वारि॑२२ शत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

त्रि॒२श॒स्रयं॑श्च ग॒णिनो॑ रु॒जन्तो॑ दि॒वश् रु॒द्राः
पृ॒थि॒वीं च॑ स॒चन्ते॑ । ए॒का॒द॒शासो॑ अप्सु॒षदः॑
सु॒त२ सोमै॑ जु॒पन्ता२ सर्व॑नाय वि॒श्वे । उ॒प॒या-
म॒गृही॑तोऽस्वाग्र॒यणो॑ऽसि स्वाग्र॒यणो॑ जिन्व॑
य॒ज्ञं जिन्व॑ य॒ज्ञप॑तिम॒भि सर्व॑ना पाहि॒ विष्णु॑-
स्त्वां पा॒तु विशं॑ त्वं पा॒हीन्द्रि॒येणै॑ष ते योनि-
वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्यः॑ (१) ॥

(त्रि॒२श॒स्रद्वि॑च॒त्वारि॑२२ शत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थपाठके दशमैकादशानुवाकौ) ।

कल्पः—“ये देवा दिवीत्युपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपयामेन वा यजुषा
ह्याभ्यां भाराभ्यां स्थात्वाप्राग्रमेणं गृह्णाति एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इति सादयित्वा ” इति ।

पाठस्तु—

ये देवा इति । अप्सुषदोऽप्युपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्तीत्यप्सुषदः । महिना स्वम-
हिम्ना एव सीदन्ति । हे देवा ये सूर्यं त्रिषु लोकेषु मत्त्येकमेकादशावस्थितास्ते
सर्वे यज्ञमिमं सेवध्वम् । हे सोम त्वमुपयामेन स्थातीरूपेण प्राधिववादेण गृही-
तोऽसि । आग्रयणनामाऽसि । सुष्टु अग्रं श्रैष्ठ्यं तस्य प्रापकः स्वाग्रयणः ।
तादृशस्त्वं यज्ञं प्रीणय यजमानं च प्रीणय । सवनान्याभिमुख्येन पाठय ।
विष्णुना रक्षितत्वं यजमानस्य प्रजामिन्द्रियेण सामर्थ्यप्रदानेन पालय । एष
स्वरस्ते तव स्थानं, विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा सादयामि । ये देवा आग्रयणोऽ-
सित्वेतौ मन्वावापस्तम्भमते विकल्पितौ । वीधायनमते ये देवा इति ग्रहणम् ।
आग्रयणोऽसीत्यभिवदेत् ।

ये देवा इत्येतस्य स्थाने भ्रातृव्यवतो मन्वान्तरमान्नाघते—

त्रिंशत्त्रयश्चेति । एकादशात्मकास्तयो गणा एषां सन्तीति गणितः । ते
च त्रयस्त्रिंशत्संख्याका रुजन्तः रात्र्यन्विनाशमन्वो रुद्राः रात्रुनारीणां रोदधि-
तारः । तन्मध्ये केचन दिवं सवन्ते सेवन्ते । केचन पृथिवीं सेवन्ते अवशिष्टास्ते-
कादशसंख्याका अनुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्ति । ते विश्वे सर्वे तुतमभिषुतमिधं
सोमं सवनाय तृतीयसवने सेवन्ताम् ।

मन्वान्याविस्वामसुराग्रयणस्य ग्रहणं विधत्ते—

“देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा आग्रयणाग्रान्ग्रहानपरय-
न्तानगृह्णन्त ततो वै तेऽग्नं पर्यायन्त्यस्यैवं विदुष आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्णन्तेऽग्र-
मेव समानानां पर्येति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

आग्रयणमग्रं (णोऽग्रः) मथमं (मो) येषां त आग्रयणाग्राः । अत्र
सूत्रम्—“यदि रथंतरसामा सोपः स्पादैन्ववायवाग्रान्गृह्णायाद्यदि बृहत्सामा
शुक्राग्रान्पदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रान्पद्युमयसामा वाधाकामी ” इति । माध्यं-

(आद्यपण्यग्रहभिधानम्)

दिने सवने पृष्ठस्तोत्राणामाद्ये स्तोत्रे रथंतराख्यं साम यस्मिन्स्तोमयागे स आगो रथंतरसामा । एवमन्यत्रापि योज्यम् । एकस्मिन्भागे रथंतरं भागान्तरे बृहदित्ये-
वमुभयसामत्वम् । अग्रं पर्यायन्, श्रैष्ठ्यं पर्याधाः ।

विंशत्रयमेति मन्त्रस्य विषयं दर्शयति—

“ रुग्णवत्पत्नीं भ्रातृव्यवतो गृह्णीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाग्नाः समानानां
पर्येति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ११] इति ।

रुग्णे रुजिधातुः, सोऽस्यामस्तीति रुग्णवती । गणिनो रुजन्त इति रुजि-
धातुर्मन्त्रे दृश्यते । रुक्त्वा रोगमुत्पाद्य ।

तयोर्मन्त्रयोर्वैवसंख्योक्तिस्थान्सर्वानुद्दिश्य ग्रहीतुमित्याह—

“ ये देवा दिव्येकादश स्थेत्यहैवावतीर्षे देवतास्ताम्य एवेनः सर्वाम्यो गृह-
णाति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ११] इति ।

सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्यभिधानं युक्तमित्याह—

“ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो शेष देवतया ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० ११] इति ।

वाग्विसर्गं विधत्ते—

“ वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं
ग्रहानगृह्यत साऽमन्यत वामन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदाग्रय-
णस्याऽऽग्रयणत्वम् । तस्मादाग्रयणे वाग्विसृज्यते यत्तूष्णीं पूर्वं ग्रहा गृह्यन्ते ”
[सं० का० ६ प० ४ अ० ११] इति ।

केनापि निमित्तेन वाग्देवता यज्ञार्थं स्वकीयं स्वममकाशयमाना देवेभ्योऽ-
मक्रम्य देवैर्विगृहीतैस्तूष्णीमेव गृहीतेषु सा वागित्थममन्यत—एते देवा वरदाना-
दिना मां न समादधते किंतु मयि निरपेक्षा एव स्वकार्यं कुर्वन्तो मामन्तर्यन्ति
परित्यजन्त्येवेति । ततो देवैरनाहूता सा वागाग्रयणं प्रति स्वयमागच्छत् । तस्मा-
दग्रमभिमुह्येति गच्छति वागित्यग्रायणं (ग्वस्य सोऽग्रायणः) । तत्र त्रीर्ध-
व्यत्ययादाग्रयणं (ण) नाम संपन्नम् । यद्यस्मात्पूर्वं तूष्णीं गृहीता वाक्चेदा-
नीमागता तस्माद्वाचोऽस्मिन्काले समागमादाग्रयणे गृहीते वाचं विसृजेच्च तु पूर्व-
ग्रहवदुत्तरग्रहांस्तूष्णीं गृहीयात् । ननु पूर्वग्रहेष्वपि प्रतिग्रहं मन्त्राणामभ्यासत्वा-
त्कथं तूष्णीं ग्रहणम् । एवं तर्हि तूष्णींशब्दवाग्विसर्गशब्दाभ्यामुपाश्रित्यैव गृहीतौ

विवक्षेयाताम् । अत एवीशानुवाक्यकाण्डे समान्नायते—“ यान्प्राचीनमाग्रय-
णाद्ग्रहान्गृहीत्वासानुवाक्यं गृह्णीयाद्यान्ध्वोस्तानुपबिन्दतः ” इति ।

ध्वनिद्वयं लौकिकदृष्टान्तेन विशदयति—

“ यथा त्सारीयति स आस इयति नाम रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तद्-
ध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि सृजते ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० ११] इति ।

त्सारि छद्मगतिन्यायः । तत्तच्छद्मगताविति धातुः । स व्याधो मनस्यादौ
विचार्य पश्चाद्वाणानुपावसृजति मुञ्चति । वराहान्वाणान्पातयितुं मार्गे यो गर्तं
आमयेन खन्यते स आसः । यमेतावति दूरमासस्तिष्ठति अहं त्वीषत्पुरोगत
इयति दूरे स्थितो नापरात्प्रवाभि । वराहादिभिः स्वस्य पारधमेकोऽपराधः ।
स्वात्पानं दृष्ट्वा वराहादेः पलायनमन्योऽपराधः । स्वेन मुक्तस्य बाणस्य स्खलन-
मपराधान्तरम् । एतत्सर्वमियति दूरे मय न भविष्यतीति निश्चित्याऽऽगतिस्तत्र
स्थित्वा पश्चादवसरे सति पश्चादुद्भूतो यथा बाष्पान्मुञ्चति तथैव तत्राध्वर्युर्गुण्डध्वनिः
काश्चिद्ग्रहान्गृहीत्वा यज्ञं दृढनवष्टभ्य पश्चाद्ध्वनिं मकटी करोतीत्येतदुपपद्यते ।

विधत्ते—

“ जिहिं करोत्युद्वातूनेव तद्वृथीति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११]
इति ।

हिंकारस्य सामसु मसिद्धत्वात्सामयानां तेन वरणं युक्तम् ।

हिंकारस्य कालं विधत्ते—

“ मजापतिर्वा एव यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति मजापति-
रेव तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्मादत्सं आतं गौरभि जिघ्रति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ११] इति ।

आग्रयणहिंकारयोः पौर्वापर्यं यदस्ति तत्तेन प्रजापतिरेव यजमानस्य प्रजा-
नां मूर्धन्याघारणं करोति । अत एव पशुध्वम्पेवदीक्षयते ।

सघनव्रजेऽप्याग्रयणं विधत्ते—

“ आत्मा वा एव यज्ञस्य यदाग्रयणः सघनेसघनेऽभि गृह्णात्यात्मजेव यज्ञ-
सं तनोति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

(आग्रयणमहाभिधानम्)

दशापवित्रस्योपरि सोमरसस्याव(स्याऽऽ)नयनं विधत्ते—

“ उपरिष्ठादानयति रेत एव तद्वधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

दशापवित्रस्थापस्वात्सवन्त्या धारया(यो) [५] ग्रहणं विधत्ते—

“ अधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव तत् ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

सवनत्रयममाग्रयणं प्रदर्शयति—

“ अलवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्गायत्री कनिष्ठा छन्दस्ता२ सती स-
र्वाणि सवनानि बह्वीत्येव वै गायत्रियै वत्सो यदग्रयणस्तमेव तदभिनिवर्त्त२ स-
र्वाणि सवनानि बह्वि तस्माद्भूतमपाकृतं गौरभि नि वर्त्तते ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ११] इति ।

अल्पाक्षरत्वात्कनिष्ठा । प्रातःसवने बहिष्पवमानसूक्तानामुपारम्भे गायतेत्यादी-
नां छन्दो गायत्री । माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमानसूक्तस्योच्चा ते जातमन्त्रस-
हस्रस्य गायत्री । तृतीयसवनस्याऽऽर्भपवमानसूक्तस्य स्वादिष्ठयेत्यस्य गायत्री ।
एवमुदाहर्त्तव्यम् । यथा गौरपाकृतं स्वीयं वत्समामिलक्ष्य गृणादिकमपि परित्यज्य
निवर्त्तते तथा गायत्री स्ववत्समग्रयणमामिलक्ष्य पुनः पुनर्निवर्त्य(वृत्त्य) सवनानि
निर्वहति । ये देवास्त्रिंशश्चेत्येते त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्ययजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

दशमैकादशाधनुवाकौ ॥ १० ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वय-
स्वत उक्थायुवे यत्त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा
विष्णवे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्था-
युवे (१) ॥

(उपयामगृहीतो द्वाविंशतिः) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“स्थात्सोऽप्यथ गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्व-
त इति ग्रहणसावनौ ” इति ।

पाठस्तु—

उपयामगृहीत इति । हे सोमोऽयमेव स्थात्स्या गृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा
गृह्णामि । कीदृशाय । बृहद्वते बृहत्सायमिषाय । तत्सायमोऽयामुचि त्वां वृषे-
ध्विन्द्र सायमिमिति हि श्रुतम् । वयस्वदे वयोऽजं सोमरूपं तद्वते तत्पिषाय ।
उक्थं शस्त्रं तदात्मन इच्छतीत्युक्तयामुत्तरस्यैवे । इन्द्र यत्ते तव बृहद्वतो महदर्च
सोमरूपं तस्मै पानार्थं त्वां, मार्थय इति शेषः । हे सोम विष्णवे त्वां गृह्णामि ।
एष स्वरप्रदेशस्तव स्थानम् । उक्थश्चास्यमिषयेन्द्राय त्वां स्वरे सादयामि ।

मन्त्रव्याख्यानायाऽऽदुक्थ्यग्रहणं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृषाय वज्रमुदयच्छत्स वृत्रो वज्रादुद्यतादधिमेत्तोऽज्वीन्मा मे प्र
हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत्समै
द्वितीयमुदयच्छत्तोऽज्वीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामी-
ति तस्मा उक्थ्यमेष प्रायच्छत्समै तृतीयमुदयच्छत् विष्णुस्त्वतिष्ठत जहीति
सोऽज्वीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव
प्रायच्छत्तं निर्माणं भूतमहन्पशो हि तस्य मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव
तदीर्यं प्रजपानो भ्रातृव्यस्य बृहत्के ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

मा मे प्रहा मां मा प्रहारीः । वीर्यमुक्थ्यरूपं श्रेष्ठं वस्तु, उक्थ्यस्थास्यां म-
न्त्रेण गृहीतः सोम इत्यर्थः । तस्य सवनप्रपिषया विः प्रदानम् । अग्निहोमे
तृतीयसवन उक्थ्यमाभावेऽपि संस्थान्तरेषु विद्यते । अथवा मातःसवन एवोक्थ्य-
स्थास्यामुक्थ्यप्राप्ते विमर्हीतव्यं, तदपेक्षया विः प्रदानम् । तृतीयपर्याये विष्णु-
र्जहीत्येवं वदन्निन्द्रमन्त्रतिष्ठत सहकारी सन्वस्थितः । उक्थ्यरूपो पशो वृत्रस्य
माना । यस्मादुक्थ्यलोभेन मोहित इन्द्रो वृत्रं न जघान्, त्रिष्वप्युक्थ्येषु दत्तेषु
निर्माणं मोहितुमसमर्थं वृत्रं हतवास्तस्मादिन्द्रवदैरितवमिन्द्रियसामर्थ्यं विनाश-
यितुमुक्थ्यं गृहीयात् ।

वृषेणेन्द्राय दत्तत्वान्मन्त्रेऽधीन्द्रयित्युक्तिर्युक्तेरमाह—

“ इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत् ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

(उक्थ्यग्रहामिधानम्)

विष्णोरपि सहकारित्वेन भागित्वात्तन्मन्त्रोऽपि युक्त इत्याह—

“ तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह संदेर्वे विष्णुरन्वतिष्ठत जह्नीति तस्माद्विष्णुम-
न्वाभजति ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १] इति ।

स्थात्वा गृहीत्वा सादितस्य सोमस्य होमकाळे पुनर्दाकषावे विचारग्रहणं
विधत्ते—

“ विनिर्गृह्णाति विहिं स तं तस्मै प्रायच्छत् ” [सं० का० ६ म० ५
अ० १] इति ।

स पुनस्तमुक्थ्यं तस्मा इन्द्राय निः प्रायच्छत् । तस्मात्स्थास्तीगत्वं सोमं वेधा
निच्छन्द्य पर्यायवयेण गृह्णीयात् ।

दारुपात्रे गृहीतस्याऽऽसादनमन्त्रं स्थात्पमिमर्षनमन्त्रं चोत्पाद्य व्याचष्टे—

“ एष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः पुनस्तस्माच्चिर्गृह्णाति ” [सं० का०
६ म० ५ अ० १] इति ।

हे दारुपात्रे गृहीत सोम तवैष स्वरमदेशः स्थानम् । अनेन मन्त्रेण सादयेत् ।
हे स्थास्तीगत सोम त्वं गृहीतशेषोऽपि पुनर्गृह्णाम्यत्पाद्यविरेवाति । अस्तत्स्था-
स्तीगतात्सोमाद्ग्रहीष्यमाणं पर्यायद्वयमपेक्ष्य पुनः पुनरित्युक्तिः । अत्र सूत्रम्—

“ उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि देवेभ्यो देवायुर्वमुक्थ्येभ्य
उक्थ्यामुर्वमित्युक्थ्यात्तृतीयं गृहीत्वैष ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयित्वा
पुनर्हविरसीति स्थास्तीममिमृशति, एवं विहितावुत्तरौ पर्यायौ ताभ्यां प्रतिपस्थाता
चरति ” इति ।

उक्थ्यहोमचमसहोमान्विधत्ते—

“ चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यं हुतं सोमा अन्वाभवन्ति तस्मादात्मा
चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्त्रं बह्व्योऽनुमन्ति तस्मादेको बहूनां भवो भवति तस्मा-
देको बह्वीर्जाया विन्दते यदि कामयेताध्वर्मुंरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽ-
हवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेदात्मानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत
यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तरा सद्योहविर्धाने तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञ-
यशसेनार्पयति ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १] इति ।

चक्षुःस्थानीय उक्थ्ये हुते सत्यनन्तरपेवेतरस्थानीयाश्रमसा होतव्याः । आ-
त्मा सर्वावयवसंघातव्यः पुरुषः । अवयवेषु मुख्यस्य चक्षुषो दृष्टिः पुरतो शर्म

मन्त्ररविः ततः संवातरूप आत्माऽनुगच्छति । एकं मुख्यं परिगच्छन्तं बहवो भूत्या अनुगच्छन्ति । एको मुख्यश्चक्षुरिव ह्यापक आचार्यो बहूनां शिष्याणां यन्त्रे भद्रः पूज्यो भवति । एको मुख्यः स्वतन्त्रः पुरुषः परतन्त्रा बह्वीर्जाया लभते । ९मिहैष्टान्त्रैश्चमसानामुक्थ्यानन्तरं होमो युक्तः ।

अत्र सूत्रम्—“ग्रहमध्युरादक्षे चमसांश्चमसाध्यैव आभाष्य प्रत्याभाषिते संप्रेष्यति उक्थ्यशा यज सोमानामिति वषट्कवानुषट्कते जुह्वति भक्षान्हरन्ति” इति ।

मुख्यचमसे संपातस्यावनयने विधत्ते—

“यदि कामयेत तदस्यान्पशयशसेनार्पयेयमिति तद् आलभ्यावनयेत्तदस्या-
नेव यज्ञयशसेनार्पयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

यज्ञयशसं यज्ञफलम् । आलभ्य प्रविश्य । अत्र सूत्रम्—“द्वेभ्यस्तथा देवा-
युवं पृणामि यज्ञस्याऽऽयुष इति मुख्ये संपातमवनयति यदि कामयेताध्युरात्मानं
यज्ञयशसेनार्पयेयमित्युक्तम् ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

सु॒धा॒नं॑ दि॒वो अ॒रतिं॑ पृ॒थि॒व्या वै॒श्वान॒रमु॒-
ताय॑ जा॒तम॒ग्निम् । क॒विः स॒म्राज॒मति॑र्थि॒ज-
ना॑नामास्तथा पात्रं॑ जनयन्त दे॒वाः । उप॒याम॒गु-
हीतोऽस्य॑मये॒ त्वा वै॒श्वान॒राय॑ ध्रु॒वोऽसि॑ ध्रु॒व-
क्षि॑तिर्ध्रु॒वाणां॑ ध्रु॒वत॑मोऽच्यु॒ताना॑मच्यु॒तक्षि॑त्-
म ए॒ष ते॒ योनि॑र॒ग्नये॑ त्वा वै॒श्वान॒राय॑ (१) ।

(सु॒धा॒नं पञ्चविंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(ऋग्वेदमहाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थः पाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थास्या ऋवं पूर्णं गृह्णाति एष ते योनिरग्नये त्वा वैभानराग्नयेति हिरण्ये सादयेत् ” इति ।

पाठस्तु—

मूर्धानमिति । अत्र गृहीत्वा भुवोऽसीत्यादिकं पठेत् । तदुक्तं बीभाषणेन—
“ अथेनमधिवदते भुवोऽसीति ” इति । मूर्धानमिति मन्त्रे स्तुम इति वदमभ्याह-
त्याग्निं वयं स्तुम इति योजनीयम् । कीदृशमग्निम् । दिवो मूर्धानं शिरोवदुन्नतदेशे
सूर्यरूपेणावस्थाप्य घुल्लोकस्य भासकम् । अरतिं पृथिव्या रतिरुपरतिस्तद्वहिवम् ।
नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदग्निरुपरमते किंतु दाहकात्मकाशैः सर्वाननुगृह्णन्त-
र्वदा वर्तते । स चाग्निर्वैभानरनामकः । यथा दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेत्या-
म्नातं तथा पृथिव्यां वैभानरः । तथा पृथिव्यामुत्थाप्य जातं यज्ञार्थमाहवनीया-
दिरूपेणोत्पन्नम् । कविं स्वमकाननुग्रहीतुमभिज्ञम् । सभाजं सम्पद्दीप्त्वमानम् ।
जनानां यजमानानामगिर्धिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । आत्तन्, ईदृशस्याग्नेरास्ये
होतुं देवाः रावं सोमग्रहचमसत्स्वमाजनयन्त सर्वत ऐन्द्रवायवादिस्थानेषूत्पादित-
वन्तः । हे सोम स्थास्त्रीरूपेणोपयामेन गृहीतोऽसि । वैभानरायामग्नये त्वां गृह्णामि ।
हे ग्रह त्वं ऋवोऽसि ऋवनामकोऽसि । ऋवक्षितिः स्थिरनिवासः । अवैभ-
देवशसनमवस्थानात् । ऋवाणामादित्यस्थात्पादीनां मध्येऽतिशयेन ऋवः ।
तस्यैव व्याख्यानमप्युक्तानामप्युत्पाक्षितम् इति । एषोऽनुवोत्तदेवस्तस्य स्थाने तत्र
वैभानरायामग्नये त्वां सादयामि ।

ऋवग्रहं विपत्ते—

“ आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्ऋव जन्मो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणाना-
मुत्तमम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

ऐन्द्रवायवाद्यो यथा यज्ञस्य वागादिप्राणरूपास्तथा ऋवोऽप्यायुःस्वरूपः ।
स च ऋवोऽन्तर्यामैन्द्रवायवादीनां धारामहाणामुत्तमधरमो यथा भवति तथा
गृहीतव्यः । अत एव ऋवग्रहमस्तावे सूत्रकारेणोक्तम्—“ अत्र भारा विरमति ”
इति । यस्मादायुःस्थानीयो ऋवो ग्रहाणामुत्तमस्वस्मादायादीनां प्राणानां मध्ये
जीवनरूपमायुरुत्तमम् । सति हि जीवने प्राणाः शोभन्ते ।

मध्ये मूर्धानमित्यादिशब्दप्रयोगेण ज्ञातीनां मध्ये यजमानं श्रेष्ठं करोती-
त्याह-

“मूर्धानं दिवो अरारिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनः समानानां करोति”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

आयुषो वैश्वानराभिधानिदेवत्वादायुःस्थानीयचक्रवत्स्य ग्रहणे वैश्वानरशब्दो
मुक्त इत्याह-

“वैश्वानरमृताय जातमग्निमिवाह वैश्वानरः हि देवतयाऽयुः” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अस्माभ्युपरितने यजुषि च वैश्वानरशब्दप्रयोगो नाभिरुर्ध्वोवर्तिप्राणसा-
म्प्राप्येत्याह-

“उभयतोवैश्वानरो मृशते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

यथा बाह्वलुरादय उपरिर्वर्तिनो मुक्तत्वान्धत्वचभिरावादिहृत्तानत्पान्यवहा-
सनिरोपान्धारमन्तो देहस्यार्धं कृत्य निर्वहन्ति अधोभागवर्ती तु प्राणो मलमूत्र-
निरोधं वहान्तं निवारयन्धर्धकृत्यं निर्वहति तथैवान्ये ग्रहा यज्ञस्यार्धं निर्वहन्ति
चक्रवत्त्वर्धमिति प्रशंसति-

“अभिनीऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धी चक्रवत्तस्मादध्वंवाहप्राणोऽन्येषां प्राणानाम्”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अधित्वमिति बोधः ।

चक्रवत्स्येतरविलक्षणं सादनस्थानं विधत्ते-

“उपोदेऽन्ये ग्रहाः सायन्तेऽनुपौते चक्रवत्तस्मादस्थानाऽन्याः प्रजाः प्रदिविष्ठन्ति
मासेनान्याः” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

सुदमुपोष्य स्वरिक्तो प्रदेशे ग्रहान्तरसादनं, केवलभूम्यां चक्रवत्स्य सादनम् ।
मस्मादेवैतलक्षणं तस्माल्लोकेऽपि अन्या गवादिरूपाः प्रजा अस्थिवत्कठिनखु-
रेण भूमौ निष्ठन्ति, अन्यास्तु मनुष्यरूपाः प्रजाः पादतलगेन मांसिनावतिष्ठन्ते ।

भूमौ सायमानस्य चक्रवत्स्योत्तरहविर्धानसमीपदेशं विधत्ते-

“अमुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्तां देवा चक्रवेजाहः हन्तुश्चक्रवत्स्य

(सतुमहाभिधानम्)

भ्रुवत्वं यद्भ्रुव उत्तरतः साद्यते धृत्यै ” [सं० का० ६ प० ५ अ० २] इति ।
पर्याचिकीयन्वर्थाकर्तुमुत्तरत आकहुमैच्छन् । भ्रुवस्थोत्तरदेशे सादनेन शुश्रूषी धृता
भवति । अथ सूत्रम्—“ उत्तरस्य हविर्धानस्याग्नेजोपस्तम्भनमनुषोते भ्रुवस्था-
लीम् ” इति ।

भ्रुवैश्वस्थितस्य सोमस्य होतृचमसेऽवनयनं विधत्ते—

“ आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्भ्रुव आत्मा होता यजोतृचमसे भ्रुवमवनयत्वा-
त्मजेष्वेव यज्ञस्याऽऽयुर्वधाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० २] इति ।

अवनयनस्य कालं विधितुमैतान्तराण्युपन्यस्यति—

“ पुरस्तादुक्थस्याधनीय इत्याहुः पुरस्ताज्ज्यायुषो भुङ्क्ते यध्यतोऽधनीय इत्याहु-
मैध्यमेन ह्यायुषो भुङ्क्ते उत्तरार्धेऽधनीय इत्याहु रुचमेन ह्यायुषो भुङ्क्ते ” [सं०
का० ६ प० ५ अ० २] इति ।

अर्क्यं शस्त्रम् । तच्च त्रेधा विभज्य पूर्वभागे शस्यमानेऽवनयेत् । एवमितर-
योरपि । आयुषः पूर्वभागे बाले बहुकृतो भुज्यते । यध्यमे भागे बहन्नं भु-
ज्यते । उत्तमे भागे शक्त्यभावेऽपि बहु भोक्तुमिच्छति ।

इदानीं विधत्ते—

“ वैश्वदेव्यामुचि शस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्तेषाऽऽ-
युर्वधाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० २] इति ।

उत नोऽहिर्बुध्नियः शृणोत्वित्येषा वैश्वेदी ।

मूर्धनं दिव इत्येषा निहुप् ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

मधुश्च माध्वश्च द्राक्श्च द्राचिश्च नभश्च
नभस्पर्शश्चेपश्चोर्जश्च सहश्च सहस्पर्शश्च तर्पश्च
तपस्पर्शश्चोपयामगृहीतोऽसि स॒सर्पोऽस्य॒ह-
स्पृत्तार्य॒ त्वा (१) ।

(मधुश्चि२शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ ऋतुग्रहैः प्रचरतो द्रोणकलशाद्गृह्यन्ते न साद्यन्ते पूर्वेषां शेषे-
पुत्तरानाभिगृह्णातिः पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जवन्यः प्रतिप्रस्थातोपयामगृहीतोऽस्ति मधु-
भेत्सेतैः प्रतिमन्त्रं स२सर्पोऽस्थ२हस्पत्याय त्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ गृह्येते ”
इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

मधुश्चेति । अथ मध्वादिग्रन्थाः क्रमेण वैवादिमासानां वाचकाः । संसर्पो-
हस्पतिशब्दयोरर्थोऽप्यत्र दर्शितः—

“ असंक्रान्तावेकवर्षं द्वौ चेत्संसर्प आदिपः ।

क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चाहस्पतिसंज्ञकः ” इति ॥

मन्त्रादावुपयपेति प्रयुञ्जीत । हे सोम त्वमुपयामगृहीतो मधुश्चासि । एवमन्त्र-
वापि योष्यम् ।

ऋतुग्रहं हान् विधत्ते—

“ यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्थन्त मनुष्या नोऽम्वाभविष्यन्तीति
ते संवत्सरेण योषयित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहेरेवानु प्राजानम्यहनु-
ग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३]
इति ।

संवत्सरेण योषयित्वा कालविलम्बेन मोहयित्वा । एत ऋषयो मनुष्येष्वभिज्ञाः ।

संसर्पं विधत्ते—

“ द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

त्रयोदशचतुर्दशयोरप्येतदुपलक्षणम् । अथ एव सूत्रकार आह—“ द्वादश
त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्यन्ते ” इति ।

आदावन्ते च द्वयोर्महर्षा विधत्ते—

(ऋतुमहाभिधानम्)

“ सह पथमौ एतेते तहोत्तमौ वस्माद्दौदायुत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

पथुश्च माध्यमेत्येतौ पथमौ । तपश्च तपस्यधेत्येतादुत्तरौ । “ वस्माद्दयोः साहित्यमथ विहितं तस्माद्दौदौ मासादुत्सपमौ ।

पात्रस्थसोमं वक्षौ सावमिदं पितृस्य पार्थयोर्दे मुखे विधत्ते—

“ उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति को हि वदेद यत ऋतूनां मुत्सम् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

ऋतूनां मुत्समृतुधर्ममवृत्त्यारम्भो प्रतो यस्यात्कालादारम्भ भवति तत्को नाम वेद । तस्मादृतुपात्रस्य मुत्सद्वयं कुर्यात् ।

अध्वर्युमतिप्रस्थात्रोः प्रेषमन्वावृत्त्यादयति—

ऋतुना प्रेष्येति वदुक्त्य आह वद्वत् ऋतवे ऋतूनेव प्रीणारमुत्तमिरिति चतु-
श्चतुष्पद एव पशून्प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह द्विपद एव प्रीणाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

हे प्रेषावरुण ऋतुना निमित्तेन होतारं प्रेष्य तमिमं मन्त्रं पथमवृत्तयपञ्चमे-
व्यध्वर्युर्नृणात् । द्वितीयचतुर्थपष्ठेषु मतिप्रस्थाता नृणात् । एवं वदुक्तत्वेस्तद्वचनम् ।
तेन भवत्यृतूनां प्रीतिः । ऋतुभिः प्रेष्येति सप्तमनमपमपोरध्वर्युर्नृणात् । अष्टमवृत्त-
मयोः मतिप्रस्थाता । तेन चतुरावर्तनेन पशूनां प्रीतिः । ऋतुना प्रेष्येत्पञ्चमसु-
रेकादशे नृणात् । मतिप्रस्थाता द्वादशे । तेन द्विरावर्तनेन मनुष्याणां पक्षिणां
च प्रीतिः ।

पूर्वोक्तमेव वदुक्तुर्द्विसंख्यामुपजीवोपजीवकभावेन प्रशंसति—

“ ऋतुना प्रेष्येति वदुक्त्य आहर्तुमिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव ऋतुन
जीवन्ति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद्द्विपादश्चतुष्पदः पशूनुप जीवन्ति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

गवादयश्चतुष्पादः शीतोष्णादीनृनुपमानुपजीवन्ति । मनुष्याश्च द्विपादः पशु-
गवक्षीरादीनुपजीवन्ति ।

स्वर्गारोहणसोपानरूपेण प्रशंसति—

“ ऋतुना प्रेष्येति वदुक्त्य आहर्तुमिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहाऽऽकमणयेव

तस्मैतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य सवष्टवै ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

आक्रम्यते प्राप्यते स्वर्गोऽनेनेत्याक्रमणः सेतुः । यथा सेतोरधोभागो विशाल ऊर्ध्वभागः संकुचितरतथैवात्र षट्चतुर्दिसंख्या ब्रह्मणा । सोपानेष्वप्येतत्समानम् ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्ध्वगपद्ममनं निषेधति—

“ नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत यदन्योऽन्यमनुपपद्येततुं कंतुमनु प्र पद्येतर्गवो मोहकाः स्युः ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्रथमद्वितीयौ ग्रहौ सह गृहीतौ । ततो हविर्धाना-
च्छिष्कस्य मत्वाऽऽहवनीये हुत्वा पुनः प्रत्यागत्य हविर्धाने ग्रहान्तरं ग्रहीतव्यम् ।
क्षत्रैकः पुरतोऽन्यः पृष्ठत इत्येवं युगपन्न गन्तव्यं किंतु पर्यायेण । यद्यनुग्रहे
तयोः सहगमनं स्यात्तदानीमेकमृतुमन्योऽनुप्रविशेत् । तदा सांक्रियादृतवो मोह-
हेतवो भवेयुः ।

कालभेदबहुभयोर्गर्भेर्ध्वं विधत्ते—

“ मसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते मसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः
पञ्चासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेण ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

प्रथमतः सिद्धं मसिद्धमादित आरम्भेत्यर्थः । तस्माददित्वजोर्दक्षिणोत्तरी द्वौ
भागौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणायनोत्तरायणे भवतः । अत्र सूत्रम्—“ ग्रहा-
वादायोपनिष्कामत्रो दक्षिणेमेवाध्वर्युर्द्विर्वाहं निभ्रममाण उपनिष्कामत्युत्तरं
प्रतिप्रस्थातो द्विर्वाहं निभ्रममाण उपपत्त्यथाध्वर्युराश्रावयति आश्राववास्तु
श्रीषड्भक्तुना षेप्येति षषट्छते जुहोति निष्कामत्येवं प्रतिप्रस्थाता प्रपद्यते
तथाऽध्वर्युः ॥ इति । यदा हविर्धानात्प्रतिप्रस्थाता निष्कामति तदाऽध्वर्युर्हवि-
र्धानं प्रविशतीत्येवं व्यत्ययेनोभयोर्यमनम् ।

बधुश्चेत्यादिमन्त्रैरेव द्वादशमासानां ग्रीतत्वात्सत्सर्वमन्त्रस्य निर्विषयत्वमाशङ्क्य
व्याचष्टे—

“ उपयामगृहीतोऽस्ति सत्सर्पोऽस्यऽहस्यत्याव त्वेत्याहस्ति त्रयोदशो मास
इत्याहुस्तमेव तत्पीजति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अधिकमासस्तत्रयोदशः ॥

(पेन्सिलवैनिया स्टेट्स कॉलेज ऑफ एजुकेशन)

इति श्रीसहस्रनामसंस्कृतविरचिते सृष्टीधरे वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-

(अथ प्रथमाहिकं सत्सुर्यमण्डले पञ्चदशोऽनुशासः) ।

इन्द्राग्नि आ गतरसुतं गीर्गिर्नयो बरे-
ण्यम् । अंस्य पातं धियेषिता । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेष त योनिरिन्द्राग्निभ्यां
त्वा (१) ॥

(इन्द्राग्नीषिशिवः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्विंशत्याहमे, पौंडरीत्युवाकः) ।

आमांसश्रवणीधृतो दिव्ये देयास आ गंत ।
दाश्राक्षो दाक्षः सुतम् । उपयामर्गहीनोऽस्ति
दिव्येभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते, योनिर्विद्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः (१) ॥

(ओमासो विश्वातिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्राष्ठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे चतुर्थपाठके पञ्चदशोद्देशानुवाकौ)।

कल्पः—“अभक्षितेन पात्रेणाभ्यर्चयेद्भाद्राश्वं गृह्णातीन्द्राग्नी आ गतः सुवमिति
मरुगसाधनैः” इति ।

॥१॥

इन्द्राभी इति । हे इन्द्राभी सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागतमागच्छतम् । की-
दृशं सोमम् । श्रीर्धिः स्तुतिर्निर्युक्तमिव शेषः । नमो नमोवास्थितैः स्वर्गनिवा-

सिभिर्देवैर्वरं माधर्नीयम् । अस्य सोमस्य संवम्बिनं स्वकीयैर्दं मातं युवां
विधत् । कीदृशी युवान् । धिया बुद्ध्येषिता पार्थितौ । स्पष्टमन्यत् ।

कस्यः—“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णात्योमासधर्षणीभूत इति महणसादनौ ”
इति ।

पाठस्तु—

ओमास इति । हे विश्वे देवा आगताऽऽमच्छत । कीदृशाः । ओमासो
रक्षितारः । धर्षणीभूतो मनुष्यपरोपकाः । अनिष्टनिवारणं रक्षणम् । इष्टमापणं
पोषणम् । सुतमभिपुतं दाशुषो दत्तवतो यजमानस्य दाशंसः फले पूर्वं दत्तवन्तः ।
स्पष्टमन्यत् ।

मन्वानुगेक्ष्येन्द्राग्रमहं विधत्ते—

“सुवर्गाग्र वा एते लोकस्य गृह्णन्ते यद्वतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्री यदैन्द्राग्रमु-
पात्रेण गृह्णाति ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्वाति सुवर्गस्य लोकस्थानुरुपात्यै ”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।

यद्वतुग्रहावमभ्यर्च्युत्सृजे मरुत्कालीयेन सोमोपेतं तेनैन्द्राग्रं गृह्णीयात् । तथा
सत्युत्सृज्यैः प्राप्तः स्वर्ग इन्द्राग्निय्योतिषा प्रकाशितो भवति ।

मल्लप्रदत्वेनैन्द्राग्रं प्रशंसति—

“ओजोमुलौ वा एतौ देवानां ज्योतिरिन्द्राग्री यदैन्द्राग्रौ गृह्णत ओज एवाव
रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।

मरुत्कालं विधत्ते—

“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो
यदैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति
तस्मात्सर्वं इव मन्यते मां प्रत्युद्गादिति” [सं० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।
शुक्रग्रहस्य यथावं तेन वैश्वदेवं गृह्णीयात् । वैश्वदेवीः सर्वाः प्रजाः प्रति शुक्रग्र-
हाभिधान्यादित्यः परमङ्गमत्येकमभिमुख उदेति । तदेतत्सर्वस्याप्यनुभवासिद्धम् ।

तेजःप्रदत्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति—

“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यदैश्वदेवं
शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्तेज तेजो दधाति” [सं० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।
इन्द्राग्री ओमास इत्येते गायत्र्यौ ॥

(मरुत्वतीयमाहन्द्रग्रहाभियज्ञम्)

इति श्रीनक्षत्राणामाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
पञ्चदशषोडशाबनुवाकौ ॥ १५ ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशीऽनुवाकः) ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारि दिव्यं
शासमिन्द्रम् । विश्वासाहभवसे नूतनायोऽग्रं
संहोदामिह तं हुवेभ । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा मरुत्वन्त एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वन्ते (१) ॥

(मरुत्वन्तं १ पृथ्विरितिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशीऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशीऽनुवाकः) ।

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति
अपिबः सुतस्य । तव प्रणीति शूर शर्मन्ना
विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वन्त एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा मरुत्वन्ते (१) ॥

(इन्द्रं मरुत्व एकान्विति १ शब्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशीऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

मरुत्वार्थं इन्द्र वृषभो रणां य विषीः सौम-
मनुष्वधं मदाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्व-
ऊर्भि त्वं राजाऽसि शदिवः सुतानाम् । उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत पूष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा मरुत्वते (१) ॥

(मरुत्वानेकान्विश्रुतः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

महा इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा-
इव । स्तोमैर्वत्सस्थं वायुधे । उपयामगृही-
तोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय
त्वा (१) ॥

(महानेकाग्रविरुद्धतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

महा इन्द्रो नृवदा चरणिषा उत द्विवहो
अमिनः सहोमिः । अस्माद्विषेवाङ्गैर्व दीषा-
योरुः पृथुः सुकृतः कर्तृमिर्मूर्धः । उपयामगृ-
हीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय
त्वा (१) ॥

(मरुत्वतीयमाहिद्वयमाभिधानम्)

(महानुवत्सहविरेकतिः) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशत्येकविंशानुवाकाः) ।

फलपः—“ मरुत्वन्तामिति स्वेनर्तुपात्रेणाश्वयुः पूर्वं मरुत्वतीयं गृह्णातीन्द्र मरुत्व
इति स्वेन पदियस्थातोत्तरम् ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वन्तामिति । इहास्मिन्कर्मणि तस्मिन्ब्राह्मणाय । कीदृशम् । मरुद्गो-
रुपेत्तं जलस्य वर्षितारं कामानां वर्षयितारमकुलितारिं वृत्रादीनां शत्रूणामतिप-
यत्तवान्, दिवि भवं दुष्टानां शासितारं विथं पालयितुं सहिष्णुमलसमित्यर्थः ।
अवसे रक्षणाय । नूतनायोगरम्, इदानींतेभ्यो वैरिभ्यो यजमानं शक्तितुं तद्विरि-
भूमरमित्यर्थः । सहोदां चलप्रदम् । हे मरुद्वयमुक्तेन्व त्वमिहास्मिन्कर्मणि सोमं
पाहि पितृ । यथा शा(श)र्मातिनामकस्य यजमानस्य संवेन्धिनि कर्मण्यभिषुतस्य
सोमस्थाशमपिबस्तद्वत्तूर खल प्रणीती प्रणयनेनानुज्ञया सुगन्ताः पूर्वं कवयस्तव
शर्मणि सुखे निमित्तभूये तस्याभिमुख्येन विवासन्ति पग्निव्य(र)न्ति तद्दयमपि
यजमान इत्यर्थः । स्पष्टमन्यन् ।

फलपः—“ अभक्षितेन पात्रेणाश्वयुस्तृतीयं मरुत्वन्तीयं गृह्णाति मरुत्वाद् इन्द्रे-
ति मह्यसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वाः इन्द्रेति । हे इन्द्र मरुद्भिर्गुह्यं वर्षिता च त्वं रणाय कीदृशं
सोमं पितृ । कीदृशम् । अनुश्रवम् । स्वधाजन्तोऽन्तवाची सवनीयपुरादाशाना-
वष्टे । सौपनुसुत्य वर्तपानम् । किंय ! मदाय हवींष मध्वो मधुरस्य पीतस्य सो-
मस्योर्भि सारं त्वेदीये जठरे आसिञ्चस्व स्थापय । त्वं मदिवः प्राप्यस्य स्वर्गस्य
सुतानां सोमानां च राजाऽसि । अत एव प्रार्थने । स्पष्टमन्यन् ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहामिषानम्)

कल्पः—“ माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति महाः इन्द्रो य ओजसेति ग्रहण-
सादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

महाः इन्द्र इति । वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा वलेन महान्त
इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्षताम् । स्पष्टमन्यत् ।

अस्मिन्नेव माहेन्द्रग्रहे विकल्पितं मन्त्रान्तरेमेवमान्तायते—

महाः इन्द्र इति । अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदाचर्षणिप्राश्नर्षणीन्मनु-
ष्यान्मति अभीष्टभेयैः पूरयतीति चर्षणिप्राः । यथा राजामात्यादिर्मनुष्यः
सेवकानभीष्टमोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं इषोः प्रकृतिर्विकृतिरूपयोः सोम-
यागयोर्वर्हो वृद्धिरस्येति विवर्हाः । सहोभिर्वर्हैरमिनोऽमित उपमानरहितः ।
अस्मद्वियमस्तत्सदृशो वावधे वृद्धिं प्राशः । यथा वयमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं प्राप्ता-
स्तथैवायमप्यस्मदीयैर्हविर्भिर्विवृद्धः । एतदेव प्रपञ्च्यते—वीर्याय सामर्थ्यासिद्धये
कर्तुंभिर्जमानैरयं सुखलो भूस्तुष्टु वर्षितोऽभूत् । कीदृशी तस्य वृद्धिः । उरुर्य-
शसा विपुलः पृथुर्वलेन विस्तृतः । स्पष्टमन्यत् । मन्त्रा उपेक्षिताः ।

वीन्मरुत्वतीयग्रहान्विषते—

“ इन्द्रो मरुद्भिः सावित्रेण मार्घ्यदिने सवने वृत्रमहन्यन्मार्घ्यदिने सवने मरु-
त्वतीया गृह्णन्ते वार्षा एव ते यजमानस्य गृह्णन्ते ” [सं० का० ६ प०
५ अ० ५] इति ।

सावित्रेण संप्रतिपत्तिरैकमत्यम् ।

तेषां ग्रहाणां पावं विवन्ते—

“ तस्य वृत्रं जघ्नुव क्रतवोऽगृह्णन्तस क्रतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात्ततो वै
स क्रतून्माजानाद्यदतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्णन्त क्रतूनां प्रज्ञातैः ” [सं० का०
६ प० ५ अ० ५] इति ।

ग्रहवयं वज्ररूपेण प्रशंसति—

“ वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृभाय प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथ-
मेन गच्छति प्र हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीयेन ” [सं० का० ६ प० ५
अ० ५] इति ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रमहाभिधानम्)

स्त्वृणुते हिनस्ति ।

धनुःसंपादनरूपेण पुनः प्रशंसति—

“आमुधे वा एतद्यजमानः स१ स्कुरुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ऽप्या
द्वितीय इषुस्त्वृतीयः” [सं० का० ६ म० ५ अ० ५] इति ।

संपादितस्म धनुषः प्रयोगरूपेण पुनः प्रशंसति—

“प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सुभति द्वितीयेन विध्वति तृतीयेन” [सं०
का० ६ म० ५ अ० ५] इति ।

प्रतिधत्त एव बाणं संदधात्येव ।

माणादिप्रीणयितुत्वरूपेण पुनः प्रशंसां कर्तुमाख्यायिकामाह—

“इन्द्रो वृत्र२ हत्वा परां परावतमश्छदपाराधमिति मन्त्रमानः स हरि-
तोऽभवत्स पशान्मरुतीयानात्मस्पर्णानपश्यन्तानगृह्णीय प्राणमेव प्रथमेमास्त्वृणुता-
वान् द्वितीयेनाऽऽभ्यान् तृतीयेन” [सं० का० ६ म० ५ अ० ५] इति ।

प्रबलेनारिकुलेन सह विरोधरूपमपरार्धं छतवानस्मीति भूत्वा परां परावत-
मत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो विध्वर्णोऽभवत् । आत्मस्पर्णान्स्वस्य भीतिनिवार-
णेन प्रीणयितुं प्रविजग्राह माणापानक्षेत्रज्ञानां प्रीतिरभूत् ।

इदानीं प्रशंसति—

“आत्मस्पर्णा वा पते यजमानस्य गृह्णन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथ-
मेन स्त्वृणुतेऽप्यान् द्वितीयेनाऽऽभ्यान् तृतीयेन” [सं० का० ६ म० ५ अ०
५] इति ।

अथ माहेन्द्रमहं विधत्ते—

“इन्द्रो वृत्रमहन्तं देवा अनुपन्महाम्वा अयमभूदो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य
महेन्द्रत्व३ स एतं माहेन्द्रमुद्धरमुद्धरत् वृत्र२ हत्वाऽभ्यासु देवतास्वधि यन्महेन्द्रो
गृह्णात उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽभ्यासु प्रजास्वधि” [सं० का० ६
म० ५ अ० ५] इति ।

उद्धामिते गृह्णात इत्युद्धारो महेन्द्रमुद्धरतामृह्णात् । वृत्रहननेनोद्धरिणैवाय-
मभ्यासु देवतासु मध्येऽध्यधिकोऽभवत् ।

माहेन्द्रस्य वार्षं विधत्ते—

“शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानेदमग्नौ वैः प्रहेन्द्रं जः सुको यन्माहेन्द्रं
शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो ददाति ॥ [सं० का० १६ प० ५
अ० १५] इति ।

मरुत्वान्मन्त्रं मरुत्वो मरुत्वान्महा इन्द्रो नृवदित्यतास्त्रिष्टुभः । महा इन्द्रो
य ओजसेति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं भाष्ये वदार्धमकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंश-

विंशैकविंशानुवाकाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

२० ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

कदा च न स्तरीरं सि नेन्द्रं सश्वसि दाशुषं ।
उपोपेक्षु मंचवन्भूय इक्षु ते दानं देवस्य पृच्यते ।
उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । कदा च न
प्र युच्छस्युमे नि पांसि जन्मनी । तुरीयाऽऽ-
दित्य सर्वनं त इन्द्रियमा तंस्थावमृतं दिवि ।
यशो देवानां प्रत्येति सुप्रमादित्यासो भवंता
मृदयन्तः । आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्त्याद्दहो-
भ्रिया वरिचोविचरासत् । विबस्व आदि-
त्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्य तेन तृप्य
तृप्यास्म ते वयं तर्पयित्तरो या विभ्या वृष्टि-
स्तया त्वा शीणामि (१५) ॥

(वः तृपयित्तरो) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(आदित्यब्राह्मिधानम्)

(अथ मथमकाण्डे चतुर्थमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ आदित्यपात्रेण य आदित्यस्वात्मां दिदेवत्यग्रहसंपादोस्तेभ्यः
सोमं गृह्णाति कदा चन स्तरीरसीवि कदा चन य मुच्छसीति द्यूतातङ्क्यं दधि
यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृहीत्वा विवस्व आदित्येति तस्मिन्ब्राह्मणमुपांशु-
सवनमवधाय तेनैनं मेलयित्वा या विव्या वृष्टितया त्वा भीषामीवि द्यूतात-
ङ्क्येन दध्ना पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वा तद्ब्राह्मणमुद्गृह्णाति यद्युद्गृहीतस्य
ताजग्बिन्दुः शक्नन्देद्वर्गुकः पर्जन्यः स्याद्यदि विरमवर्गुको न सादयति ” इति ।

मथममन्त्रपाठस्तु—

कदा चनेति । हे इन्द्र त्वं कदाचिदपि स्तरीरहितको न भवसि । किंतु दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय फलप्रदानार्थं सम्भसि मच्छसि । कुन । उपोषेन्नु यज-
मानस्यायन्तसमीप एव । हे मधवभूय इन्नु पुनरेव देवस्य तव दामं देयं हविः
पुष्यते संबध्यते यजनानेन हविर्दयिव इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

कदा चन प्रेति । मथन्दो निषेधार्थः । मुच्छिवातुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र
कदाचिदपि न प्रमाद्यसि किंतु वर्तमानमागामि चेतुषे यजमानस्य अन्मनी
निपासि नितरां पालयसि । तृतीयमित्यस्मिन्नर्थे वर्णम्वत्ययेन तुरीयशब्दः
प्रयुक्तः । हे आदित्य तृतीयसवनं ते त्वदीयं, तस्मिन्सवन इन्द्रियाभिवृद्धिकार-
णममृतसमानं दधि दिवि शुभोक्तमाने हरिर्चान आभिमुरत्येन स्थितम् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

यज्ञ इति । अयं यज्ञपुरुषो देवानां गुप्तं सुखं मत्सेति जानात्युत्पादयती-
त्यर्थः । हे आदित्या अस्यान्मृदयन्तः तुल्यन्तो भवथ (त) । गुप्ताकं तुम-
तिरनुग्रहवृद्धिर्वाचीनेष्वस्मात्तु पवन्ता तत्यावदुत्पादावर्तमान् । या सुप्रतिरेवाहो-
भिदस्वदीयपापाद्भ्यावर्तते (त) । पारं विनाशयतीत्यर्थः । ता तुमतिर्विजोविच-
राऽतद्विजयेन परिचर्यामिक्षा भवतु ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

विवस्व इति । हे विवस्वो विशिष्टनिपाताऽऽदित्य विवस्वभाषक एव तृती-
यस्तव सोमस्तेन सोमदर्शनेन वन्द्य इहो भव । तेन सोमशानेन तृतो भव । तव
तर्पणवित्तो वधमपि तुप्ता भूयास्य ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

या दिव्येति । हे सोम दिव्यवृद्धिहेतुना दध्ना त्वां पिबयामि ।

अत्राऽऽदित्यग्रहं विधातुमाख्यायिकामाह—

“ अदितिः पुत्रकामा साभ्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमश्नन्तस्मा उच्छेपणमददु-
स्तत्माभ्रात्सारेतोऽश्नन् तस्यै चत्वार आदित्य अजायन्त ” [सं० का० ६
प० ५ अ० ६] इति ।

साभ्येभ्यः साध्यनामकेभ्यः । आधानप्रकरणौक्तविधानेन संपादितो ब्रह्मौदनः ।
उच्छेपणं हृतशिष्टम् ।

पुत्रपुष्टयेनाम्पनिर्वृत्ते कामे पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

“ सा द्वितीयमपचत्साऽन्यतोच्छेपणान्मं हमेऽज्ञत यदमे प्राशिष्याधीतो मे
वसीयात्सो जमिष्यन्त इति साऽमे पाभ्रात्सारेतोऽश्नन् तस्यै भ्यूज्यमाणमजायत ”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

हमेऽज्ञत चत्वारोऽजायन्त । अत्यन्तधनिकपुत्रोत्पत्त्यपेक्षया होमात्प्राप्तमेव प्रा-
प्तेनैवापराधेन तस्या आण्डं गर्भस्थानं भ्यूज्यं गर्भशून्यमभवत् ।

व्युद्धिनिवारणाय पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

“ साऽऽदित्येभ्य एव तृतीयमश्नन्नेष्टाव य इदं भ्रान्तमस्त्विति हेऽङ्गवम्बरं
वृणामहे योऽसौ जायात अस्माकं स एकोऽज्ञतोऽस्य यजायत्सुज्यांवा अस्माकं
भोगाय भवादिति तयो विषस्वान्तादित्योऽजायत तस्य वा इमं यजा यन्मनुष्यास्ता-
स्तेक एवर्जो यो यजेत देवानां भोगाय भवति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६]
इति ।

इदमाण्डं भ्रान्तं गर्भाभावेन पुरा संवत्समासीत् । इदानीं मम गर्भप्रसवेनादि-
तेर्भोगायास्तिष्ठत्युक्त्वा ब्रह्मौदनमादित्येभ्योऽङ्गहोतुः । त(अ)त आण्डाद्यो जायते
सोऽस्माकं मम एक आदित्योऽस्तु । अस्याऽऽदित्यस्य सप्तभिर्भ्यां यजामां यः
समुजः सोऽस्माकं भोगाय भवत्विति वरः । इत आण्डादिवस्त्वानामक आदित्य
उत्पन्नः । ये मनुष्यास्ते तस्याऽऽदित्यस्य यजां व्युद्धिनिवारणोत्पत्त्युक्त्वा । वातु
यजातु यो यजेत स एव समुजः देवानां भोगाय भवति ।

इत्थनाख्यायिकया ग्रहदेवतां निरूप्य ग्रहणाश्रयानां निरूपयितुमाख्यायिकान्त-
रग्राह—

(आदित्यग्रहनिषेधे)

“ देवा वै यज्ञाद्गुदमन्तरायन्त आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान्वाषण्ण ता-
न मणि प्रावच्छन्तस्मादपि वध्मं प्रकन्ते न मति म यच्छन्ति ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

देवा यज्ञं कुर्वन्तस्वास्मिन्यज्ञे रुदं विस्मृतवन्तः । स च रुद आदित्याननुमा-
न्यावाधत । तेन बाधिता आदित्या ऐन्द्रवायवादिग्रहान्शरणं प्रपन्नाः । ते च
ग्रहदेवास्तानादित्यान्ब्रह्माय नैव प्रत्यर्पितवन्तः । तस्याल्लोके परैर्वर्ध्मोऽपि चोरादि-
र्यदि शरणं प्राप्नुयात्तदा ते परैर्भ्यो नैव प्रत्यर्पयन्ति ।

आदित्यग्रहं विधत्ते—

“ तन्माद्विद्वदेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्णते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ०
६] इति ।

यस्मादादित्या द्विदेवत्माग्रहान्मपन्वास्तस्माद्विदेवत्यग्रहेभ्यो निषिष्याऽऽदित्यग्रहं
गृह्णीयात् ।

आदित्यानां हृतशेषेण ब्रह्मादमेनोत्पन्नत्वत्तिषां द्विदेवत्यशेषाद्ग्रहो युक्त इत्याह—

“ यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ६] इति ।

ग्रहणे कदा चनेत्यादिषन्धानिनिर्गृह्णके—

“ तिसृभिर्भागिमर्गहणाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुल्लं गर्भा जरायु
तदेव तन्मिथुनम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

मातापितृत्वरूपं मिथुनं पुत्रेण सह तदकं(व) त्रयात्मकम् । गर्भवेदनोदकमुल्लं,
तद्वेष्टनं पट्टसदृशो जरायुनामकम् । तदुभयरूपं मिथुनं गर्भेण सह त्रयात्मकम् ।
तेन तत्त्रयमिदमृत्रयात्मकम् ।

अस्मिन्ग्रहे दधिमेलनं विधत्ते—

“ पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ध्वं गन्धि दध्ना मध्यतः श्रीणात्यर्जुनैव पशूनां
मध्यतो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

आदित्यस्य वृद्धिद्वारांश्च शूषकांरित्वात्पशुत्वम् । दध्नो भोज्यत्वात्तद्वपत्वम् ।
तेन दध्ना सोमं मध्ये मेखवेत् । प्रथममग्नेः सकृत्सोमं गृहीत्वा तृतीयमग्नेः
पुनर्यहीष्यमाणो मध्यममग्नेः दधिं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

दध्मः किं(कं)चिद्गुणं विधत्ते—

“शुदातकूप्येन मेध्यात्माय दस्मादना पक्वं दुहे” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

श्रुतिं बुध्नात्मानकीति वचनात्तानामप्यमाणे क्षीरे सम्पन्नतीति तत्र पश्चा-
त्वात्तन्नीयम् । इह तूष्ण एव क्षीरे यदातश्चनेन निष्पन्नं दधि तेन मेतनीयम् ।
यस्मादत्र तत्र क्षीरं तस्मात्सोकेऽपि आया पाकरहिता गोः पक्वं धारोप्यत्पुं
क्षीरं दुहे दुग्धे प्रयच्छति ।

ग्रहस्याऽऽच्छादनं विधत्ते—

“पशवो वा एते यदादित्यः परिभित्य गृह्णाति प्रतिकृष्यैवास्मै पशून्गृह्णाति”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

अन्यतः पशून्किञ्च मज्जमानार्थमेव तान्गृहीतवान्भवति । अत्र सूत्रम्—
“दर्भैर्हस्तेन दाऽपिधायोत्तिष्ठति” इति ।

तदेतदेवाऽऽदित्यग्रहपरिमणमनूय प्रशंसति—

“पशवो वा एते यदादित्य एव रुद्रो यदग्निः परिभित्य गृह्णाति रुद्रदेव
पशून्तर्दधाति” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

अनेन ग्रहत्वाणां पशूनां घातकाग्रुद्राद्व्यवधानं भवति ।

मन्वेनादित्यपरं ग्रावपरतया व्याचष्टे—

“एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाऽशुत्तवनः स एतमेव सोमपथि परि घम
आ तृतीयस्तपनादिवस्व आदित्यैव ते सोमपथि इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्यः
सोमपथ्येन समर्धयति” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

विवस्वश्चामकस्याऽऽदित्यस्य ग्राहमिमानित्वाद्ग्राह्यस्तद्रूपत्वम् । स च ग्रावे-
तमेवाऽऽदित्यग्रहत्वं सोमं तृतीयस्तवनस्तमात्रिपर्यन्तं परितः शेते । अतो ग्राववि-
षयत्वं मन्त्रस्य युक्तम् ।

काम्यदधिअयणं समन्त्रकं विधत्ते—

“या दिव्या वृद्धिस्तथा त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवाव
रुन्धे यदि ताजकमस्कन्देद्गुरुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुकः” [सं० का०
६ प० ५ अ० ६] इति ।

(आदित्यब्रह्माभिधानम्)

अस्यार्थः पूर्वेष्वेव सूत्रे स्पष्टमुदाहृतः ।

ग्रहान्तरवत्सादनादिमतकौ प्रतिषेधति—

“न सादयत्यस्य अग्निं प्रजाः प्रजायन्ते नानु वषट्करोति यवनुवषट्कृत्यंशुर्हं प्रजा अन्ववनुजेभ्य हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुक्तः स्याच्चस्मान्वाग्नी-
स्पः” [सं० का० ६ म० ५ अ० ६] इति ।

एष ते योनिरिति मन्त्रस्यानाम्नात्तत्वात्त्र गृहीतस्य सादनं सिद्धम् । किंतु तथैव प्रचारः । असञ्जाद्वर्भाशयम्यतिरिक्तस्थानेऽप्यतितात् । यथा ग्रहान्तरं वषट्कारानुवषट्कारयोर्मित्ते हूयते नात्र तथा किंतु सल्लदेव । अनुवषट्कारे तु प्रजा अनुलक्ष्य रुद्रं क्रूरं भेरयेत् । अन्वीक्षणेऽध्वर्युरन्वो भवेत् । इत आर-
भ्य च्छन्दो लक्षणग्रन्थादुन्नेतव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

वाममद्य संवितर्वामसु श्वो दिवेदिवे वाम-
मस्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षर्यस्य देव
भूररया धिया वामभार्जः स्याम । उपयाम-
गृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे (१) ॥

(वामं चतुर्विंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अवन्धेभिः सवितः पायुभिष्ट शिवेभिर्नय
परि पाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुवि-

ताय नव्यसे रक्षा मार्किनो अघशरसं श्वात ।

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे (१) ॥

(अर्द्धेभिस्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यपाणिभूतये सवितारमुषं ह्यये । स
चेत्ता देवता पदम् । उपयामगृहीतोऽसि देवाय
त्वा सवित्रे (१) ॥

(हिरण्यपाणि चतुर्दश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः) ।

सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष
ते योनिर्विभ्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः (१) ॥

(सुशर्मा द्वादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशचतुर्विंशपञ्चविंशषड्विंशानुवाकाः)

कल्पः—“ वामपक्षं सवितरित्यन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाम्रपणाद्गृहीत्वा न
सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

वाममयेति । हे सवितरयात्मभ्यं वामं वननीयं कर्मकलं सावीः पेरय देही-
त्यर्थः । श्रोमि वामं सावीः । त्वत् कर्णं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य

(सावित्रैश्च देव्यहामिधानम्)

वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्येच्छयाऽऽनया भद्राभुक्तया
पुङ्गवा वामभाजो वननीयकर्मोनुष्ठातवन्तः स्याम । स्पष्टमन्यन् ।

अत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्त्र एवमाभ्यासते—

अद्व्येभिश्चिरिति । हे सवितस्त्वमद्व्येभिश्चिरिंहिसिन्धुः पाशुभिः पातकैः शिवेभि-
र्यज्ञैरनुग्रहविशेषैर्नोऽस्माकं मयं गृहं परिपाहि सर्वतो रक्ष । हिरण्याजिह्वो
हिता रमणीया जिह्वा यस्य सोऽस्माकं हिदं मियं च वदतीत्यर्थः । तादृशस्त्वं
सुविताय सुष्टुगमनाय स्वर्गप्राप्तये मन्वसे नूतनाय तदिदं कर्म रक्ष । नोऽस्माक-
मघशंसः पापावपादनिन्दको भवान्माकिरीशत शक्तो मा भूत् ।

तृतीयो मन्त्रो विकल्पित एवमाभ्यासते—

हिरण्यपाणिमिति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिः ।
तादृशं सवितारमुपगम्य ह्यय आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणम् । स
सविता देवतत्त्वाः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता ।

कल्पः—“ एतेनैव सशेषेण वैभवेन पूतभूतो गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसि
सुशर्माऽसीति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

सुशर्मेति । हे वैभवेदग्रह शोभने शर्म यस्य तव स त्वं सुशर्माऽसि । सुष्टु
प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्यासी सुप्रतिष्ठानोऽसि । उक्ते शस्त्रे शस्त्रमानाय तुभ्यं
गृह्णन्तोऽस्तु ३ स्पष्टमन्यन् ।

सावित्रिमहं विदते—

“ अन्तर्यामिपात्रेण सावित्रमाश्रयणाद्गृह्णाति मजापतिना एष मदाश्रयणः
मजानां मजननाय ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७.] इति ।

आश्रयणग्रहस्थ कर्मोन्मेषादिद्वारेण मजापातकत्वात्प्राप्तित्वादाश्रयणाद्ग्रहणं
मजोत्पत्तये भवति ।

सादनादिकं पूर्ववाचिवेदति—

“ न सादयत्यसन्नादि मजाः मजाभ्यन्ते नातु वषट्करोति यदनुवषट् कुर्मो-
दुदं मजा अन्ववसृजेत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७.] इति ।

विहितं सावित्रग्रहं प्रथंस्तति—

“एष वै गायत्री देवानां यत्सवितैष गायत्रिमै लोके गृह्यते यदाग्रयणो यद-
न्तर्यामपावेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

तत्सवितुर्वरेण्यमित्याम्नादत्वाद्देवानां मध्ये सविता गायत्रीसंबन्धः । आग्रय-
णञ्च गायत्र्याः स्थाने प्रातःसवने गृह्यते । अनेन संबन्धेनाऽऽग्रयणः सावित्रस्य
स्वकीयो योनिः ।

सावित्रस्य तृतीयसवनसंबन्धं विधत्ते—

“विधे देवास्तृतीयं सवनं नोदयच्छन्ते सविदारं प्रातःसवनभागं सन्तं
तृतीयसवनमपि पर्यणयन्ततो वै ते तृतीयं सवनमुदयच्छन्त्यस्तृतीयसवने सावित्रो
गृह्यते तृतीयस्य सवनस्योद्यत्वे ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

विधे देवाः स्वकीयं तृतीयसवनमुद्योक्तुं नाशक्नुवन् । प्रातःसवने भागः सवि-
तुर्येकस्तस्य गायत्रत्वात् । तादृशमपि सहकारित्वेन समानीय तृतीयसवनमुदयहन् ।
अतोऽत्र सावित्रो युक्तः ।

वैश्वदेवग्रहं विधत्ते—

“सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः
सविता मसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृपसूत एवास्मै
प्रजाः प्र जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

यद्यपि पूर्वमन्तर्यामपात्रं तथाऽपीदानीं सवितृपात्रं संपश्यन् । कलशाद्ग्रीष्म-
कलशात् । प्रजानां विधिर्देवैः पाल्यत्वेन वैश्वदेवत्वम् । सर्वदेवताधारणसोमाधा-
रत्वात्कलशस्य वैश्वदेवत्वम् ।

सावित्रशेषे सोमे वैश्वदेवं विधत्ते—

“सोमे सोममभि गृह्णाति रेव एव तद्वपाति ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ७] इति ।

अथ एव मन्त्रे तुमतिष्ठान इत्येतदुपपत्तिरित्याह—

“तुमतीमति तुमतिष्ठान इत्याह सोमे हि सोममभिगृह्णाति मविहित्वै ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

मन्त्रपदानां किञ्चिद्विशेषविषयत्वं दर्शयति—

(पात्नीवतग्रहामिधानम्)

“ एतस्मिन्वा अपि ग्रहे मनुष्मेभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः कियते सुशर्वांसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्मेभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैतः सर्वाभ्यो गृह्णाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ७] इति ।

अपि वैतस्मिन्नेव वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदैर्मनुष्यादीनां सूचितत्वात्सर्वार्थमिदं ग्रहणम् । तत्र सुशर्मशब्देन स्त्रीबीजमुत्साधिनी मनुष्याः सूचिताः । बृहच्छब्देनाधिकमहिमोपेता देवाः । नमःशब्देन नमस्कारप्रियाः पितरः ।

सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्येतावत्सर्वार्थत्वाद्युक्तिमाह—

“ एष ते योमिर्विश्वेभ्यस्तथा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो संपः ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ७] इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवमिदं वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशच्चतु-

विंशपञ्चविंशश्चतुर्विंशानुवाकाः ॥ २३ ॥

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिस्तस्य त इन्द्रो इन्द्रियावतः

पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यन्ना ३ इ पत्नी वा ३ः

सजुदेवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा [१] ॥

(बृहस्पतिस्तस्य पञ्चदश) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिस्तस्य त इत्युपांशुवागेण पात्नीवत-
माश्रयणाद्गृहीत्वा न सादयत्यन्ना ३ इ पत्नीवा ३ इति वषट्कवे जुहोति नानु-
वषट्करोत्यपि बोषास्तु वषट्कुर्माद् ” इति ।

पाठस्तु—

(पालीवतग्रन्थविधानम्)

बृहस्पतिरिति । हे इन्द्रो सोमं ववः संवन्धितं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् ।
पत्नीवदेवताकम् । कीदृशस्य तव । इन्द्रिपावतो वीर्यवतः । बृहस्पतिर्यजमानः ।
बृहत्तोः यज्ञस्य परिपालनात् । तेन सुतस्याभिपुत्रस्य । हे पत्नीवन्धसे त्वद्ग्रा. देवेन
सज्जः सह सोमं विव स्थाहृत् हुतमिहमस्तु ।

पालीवतस्य ग्रहस्य पारं विधत्ते-

“प्राणो वा एष यदुपाशुर्बहुपाशुप्राणेण प्रथमश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते
प्राणमेवानु मयन्ति प्राणमनुयन्ति ” [सं० का० ६. प० ५ अ० ८] इति ।

उपाशोः प्राणत्वं पूर्वमुक्तम् । पाचस्वतये पवस्वेत्यनेन गृहीतः प्रथमो ग्रहः ।
बृहस्पतिस्तुत्येति गृह्यमाणश्चोत्तमो ग्रहः । प्रद्यपि दक्षिणदः पूर्वभावी तथ्यपि
नास्तौ सोमग्रहः । अदाभ्यांश्च सोमग्रहावपि न तौ मित्यौ । तस्मान्नित्येषु सोम-
ग्रहेषुपांशुरेव प्रथमः । द्वारियोजनस्य पश्चाद्भावित्वेऽप्यग्निष्टोमसाम्नि समाधिं सति
पञ्चशेषत्वेतानुष्ठानम् । तस्मादग्निष्टोमापेक्षया पालीवतस्योत्तमत्वम् । तयोः मध्य-
मोचाममोरुपांशुप्राणेण ग्रहणं कुर्यात् । तथ्य सति प्राणमेवानुसृत्य मयन्ति पार-
मन्ते । उद्यन्दि समापयन्ति ।

पालीवतग्रहं विधत्ते-

“पजापतिर्वा एष यद्वायव्यः प्राणः उपाशुः पत्नीः मजाः प जनयन्ति
यदुपाशुप्राणेण पालीवतग्रहयजमानाद्गृह्णाति मजान्त्रं मजतनाम् तस्मात्प्राणं मजा
अनु म जापन्ते, ” [सं० का० ६. प० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीरिति मधमा । प्राणमनु प्राणयुक्ताः मजा उत्पद्यन्ते ।

विहितं ग्रहं प्रशंसति-

“देवा वा इवदतः पत्नीः सुवर्गं लोकमविनास्तस्ते सुवर्गं लोके प्राजानन्त
एवं पालीवतग्रहयजमानाद्गृह्णाति ततो वै. वे. सुवर्गं लोकं प्राज्यातमस्तारनीवतो गृह्येते
सुवर्गस्य लोकस्य मज्जात्ये ” [सं० का० ६. प० ५ अ० ८] इति ।

[देवाः] पत्नीरिति इतः पालीवतग्रहमुपेक्ष्यान्यस्मादग्रहात् [सुवर्गं] ज्ञातुमिच्छ-
न्तोऽपि त मज्जातवन्तः । पालीवतग्रहमेव तु मज्जातवन्तः । इत्येवमग्रहो गृह्येते ।

एतद्गृहे घृतमेष्टनं विधत्ते-

“स सोमो नमदिष्ठव स्त्रीभ्यो गृह्यमाणत्वं घृतं वज्रं कृत्वाऽमन्तं निरिन्दिषं
भूतमगृह्णन्तस्मात्स्त्रियो निरिन्दिषा अदामादीरपि पापात्पुञ्च उपस्तिवतः वदन्ति

(पत्नीयत्वमभिधानम्)

यद्धुतेन पत्नीयत्वः श्रीणाति वज्रैरेवेने वशे कृत्वा बृहन्नाति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

नाविधत् स्त्रीदेवताकृत्वमसहमानः स्वात्माने न प्रकाशितवान् । अन्नित्वाह-
यन् । निरिन्द्रियं भूतं निर्बीर्यं जातम् । यस्मात्स्त्रीदेवताम्नी गृह्यमाणः सोमो
निःसामध्येस्वस्माहोके श्रियः सामध्येरहिता अफलेषु द्वाधमाजौ न भवन्ति ।
पापात्पवितादपि पुंसोऽप्युपस्थितरं क्षीणवरं स्त्रीस्वत्वैर्ददन्ति ।

आभ्रातस्य बृहस्पतिसुतस्येति मन्त्रस्य चोर्ध्वं पूरयित्वा व्यचिष्टि-

“उपधामगृहीतोऽभ्रित्पाहेयं वा उपधामस्तस्यादिनां प्रजा अन्नु मे जयन्ते ॥
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

उपधाः प्रजा मेच्छति उत्पादनधारणादिना व्यवस्थापयणीयुपपायौ भूभान-
विशेषः ।

बृहस्पतिशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह-

“बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह भ्रष्ट वै देवानो बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र-
जनयति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्दुशब्दो द्रव्यैव साम्येन रेत उपलक्ष्यतीत्याह-

“इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दु रेत एव तद्वधाति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्द्रियशब्देन तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्ष्यन्ते इत्याह-

“इन्द्रियाव इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयति ॥ [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अग्निरशब्दपत्नीवच्छब्दयोरभिधायं दर्शयति-

अभ्रा इत्याहोभिर्देवैरेतौधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय ॥ [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

त्वष्टृशब्दप्रयोजनमाह-

“सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं विचेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूप-
मेव पशून् दधाति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीयत्वमिहस्य हीमन्त्रे त्वष्टुः परामर्शो न युक्त इति शङ्कनं वारयति-

“देवो वै त्वष्टारिभजिवाः सन्तस्ते पत्नीः मायद्यत तं न धति धायच्छन्त-

स्मादपि बन्धं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात्पत्नीदेवे त्वष्ट्रेऽपि वृक्षते ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

यस्मात्पत्नीः शरणं गतस्तस्मात्प्रवृत्ता पत्नीरनुभागी भवति ।

सादनस्य प्रसक्तौ तद्वारयति—

“ न सादयत्यसक्तान् प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अनुवषट्कारे तूपांशुत्वगुणं विधत्ते—

“ नानु वषट्करोति यदनुवषट्कुर्पाद्वृत्तं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्तानुवषट्कुर्पादशा-
न्तमग्रीत्सोमं भक्षयेदुपांशुनु वषट्करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तम-
ग्रीत्सोमं भक्षयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अन्ववसृजेदनुप्राप्य सुष्टिं वारयेत् । अशान्तमनिष्ठकरम् ।

अग्नीष्टेष्टीरभ्यर्च्योः प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—

“ अग्नीष्टेष्टीरुपस्थया सीद् मेष्टः पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टरिरेतो दधाति
मेष्टा परिणयाम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

हे आग्नीष्ट मेष्टः समीपमागत्योपविश । हे मेष्टः पत्नीमुत्थाप्येष्टाऽऽनय ।
अनेन प्रैषद्वयेन रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्येऽपि स्थपितं भवति ।

नेष्टृकारयितृकुमुह्यातृकर्तृकं पत्नीविषयं दर्शयति विधत्ते—

“ उद्वावा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा एव यदुद्वावा प्रजानां प्रजननाय ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीकर्तृकं पत्नेजनीसंज्ञकजलस्य पवर्तनं विधत्ते—

“ अप उप प्र वर्तयति रेत एव तस्मिञ्चति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

प्रवर्तनाय तच्छलपक्षेपस्य स्थानं विधत्ते—

“ ऊर्ध्वोऽपि प्र वर्तयत्पूरुषा हि रेतः सिच्यते ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ८] इति ।

ऊरुपदेये सावितं जलं मुखपर्यन्तं प्रवर्तते लोकेऽप्यूरुसहिदेन प्रजननेन
रेतः सिच्यते ।

ऊरुपदेये बस्त्रापनयनं विधत्ते—

“ नम्रं कृत्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नम्र ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी भवतोऽथ
रेतः सिच्यतेऽथ प्रजाः प्र जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणाभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्स्वस्ततः पालीवतस्य ग्रहणे सति ॥

तद्भक्षणं द्विदेवाः किं सार्वं पालीवतेन वे ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्धायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्ध आग्रयणात्पालीवतो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीबानेन लक्ष्यते ” इति ।

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्वाः । तेषां शेष आदित्यस्थालीभागश्छाति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीभागश्छाति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पालीवतो गृह्यते । तस्य पालीवतस्य भक्षणं ऐन्द्रवायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः—“यदुपांशुपात्रेण पालीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति ” इत्याग्रयणपात्रस्यापादानत्वश्रवणात्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संयन्धेऽप्येवे सति पश्चात्पालीवदेवतायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्ताभिन्नस्य पालीवतस्य पूर्वदेवेष्वआकाङ्क्षा नास्ति । पूर्वाधिकरणोक्तस्तु पुनरभ्युज्जीवः सोम ऐन्द्रयेवेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संयन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पालीवतभक्षणं ऐन्द्रवायवादयो नोपलक्षणीयाः ।

तत्रैवान्वञ्चिन्नितम्—

“सह पत्नीवता त्वष्टा तैवृग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्ट्रा पिबेत्युक्तेर्देवत्वासौऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमार्जं त्वष्टुः स्यान् पातृत्वमैशब्दनात् ।

चोदनाया अभावाच्च न देवोऽथो न लक्ष्यते ” इति ।

तस्मिन्नेव पालीवतग्रहे शेषभक्षणमन्वे पत्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तदेवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । “अग्रा ३६ पत्नीवा ३ः सजुर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा ” इत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुतान्तेन पदेन संयोज्य त्वष्ट्रा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत इव त्वष्टुस्तदेवत्वम् ।

१ क. ऐन्द्रवायवादय । २ क. “या मैज्ज” । ३ क. सहैन्द्र । ४ ल. “जे मैज्ज” । ५ क. ऐन्द्रवायवादयो । ६ क. भक्षणे । ७ क. “मदर्शना” । ८ क. “यामभानाच । स. “यामभा” । ९ क. देवेऽप्योपल” ।

ततः पत्नीवत्त्वहृषीतस्येत्युपलक्षणाभिव्यक्तिरिति सूत्रम्—पानकाळे सहावस्थानमात्रं त्वदुः
सञ्जूरित्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पातृत्वम् । असंज्ञोचितस्य त्वष्टुः विधेत्यनेन
काव्येन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृसहस्रवशादेन पातृत्वं, “सहैव
दशभिः पुत्रैर्भारं ब्रूति मर्दनी” इत्यत्र मुञ्चाणं कोट्टवत्तदर्थेनात् । आस्तां मेन्द्रः,
विधियत्तात्त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । “पत्नीवत्त्वमात्रवशाद्गृह्णाति” इत्यत्र त्वष्टु-
रमतीतिः । तस्मादेवत्वात्स्वष्टा नोपलक्षणीयः ।

(× तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“पत्नीवत्त्वस्यसिद्धदेवास्तान्मादयेत्यपी ।

लक्ष्यं न वा यावत्तप्येकेर्देवावाहुपलक्षणम् ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽग्नौ तु वह्निना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वाभ्याम्बेदामुपलक्षणम् ॥

तस्यैव मत्स्वीयतमस्य वाच्यायामग्निं संशोभ्य पत्नीवत्त्वमाधारिण्यस्यसिद्धदे-
वात्मादयेत्यभिधीयते—“पत्नीवत्त्वसिद्धं वीथ देवानुष्वधमावह मादयस्व” इति ।
अनुष्वधमनुषदानम् । अत्र ह्यधनात् सोमरसेन मादनीयत्वात्पार्श्वार्थं तदेवत्वम् ।
अग्नौऽग्निं यजमानेन उपलक्षणा इति चेत्, न । यजमानेन मादनीयस्यत्वेरेव तदे-
वत्वात् । यमसिद्धदेवास्तु वह्निना मादन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्माच्चो-
पलक्षणम्) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यजुर्वे-

दीपवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे चतुर्थपपाठके

सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थपपाठकेऽष्टविंशोऽनुवाकः) ।

हरि॑रसि हा॒रि॒शो॒ज॒नो ह॒र्योः स्या॒ता व॒र्ज॒स्य
भ॒र्ता पृ॒थ्वेः प्रे॒ता तस्य॑ ते दे॒व सो॒मे॒त॒र्ध॒जुषः
स्तु॒तस्तो॒मस्य॑ श॒स्तो॒क्यस्य॑ ह॒रि॒व॒न्तं अ॒हं
गृ॒ह्णामि॑ ह॒रीः स्य॑ ह॒र्यो॒र्धा॒नाः स॒हसो॒मा इन्द्रा॑य
स्वाहा॑ (१) ॥

× अनुभिद्वान्तर्गते स. पुस्तक एव ।

१ क. मन्त्रवि ।

(हरिः षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ पशुभिषु बह्वेषु भेदा हारियोजने मृक्षाणि उपमासृहीतोऽसि हरि-
रस्मीति द्रोणकलशेन सप्तमाभयणं गृहीत्वा न सादयति बह्वीभिर्भानाभिः श्वेता
हरीः स्थ हयोर्भाना इति वषट्कतानुवषट्कते हुत्वा हरति मक्षम् ” इति ।

पाठस्तु—

हरिरस्मीति । हे सोम त्वं हरिरसि हरितवर्णोऽसि । हरितवर्णं पुनर्जीविं
हारियोजन इन्द्रस्त्वस्य संवर्धी हारियोजनः । इन्द्रदेवताक इत्यर्थः । हयोर्स्थ-
योः स्थाता हरिभ्यामश्वभ्यां युक्ते रथे तिष्ठतीत्यर्थः । यद्यपीन्द्र एव रथे तिष्ठति
तथाऽपि तदीयत्वात्सोमोऽपि तिष्ठतीत्युपचर्यते । इन्द्रेण ऐश्वर्यादिभ्यामेतेन ब्रह्मस्य
पोषकः । पुश्चिरन्तं तस्य देवा यागसाधनद्वारेण प्रेरयिता । हे सोम देव तस्य
ते तादृशस्य तव संवन्धिनं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् । हरितवर्णमिन्द्रदेवताकम् ।
कीदृशस्य । इष्टयजुषः । इष्टं यज्ञसाधनत्वेन ययुर्कं ग्रहणसाधनादिसम्पन्नं
यजुर्वस्य सोऽयमित्ययजुः । स्तुतास्तिवृत्तश्च दशसप्तदशैकविंशतामकाः । सोमा
यस्यासौ स्तुतस्तोमः । शस्तानि उक्तानि यजमान्यनिष्केयस्य मरुत्वतीमैश्वर्यदेव्यामि-
मारुतनामकानि शस्त्राणि यस्यासौ शस्तोक्तयः । भृशस्तण्डुल्य भानाः । हे भाना
यूयं हयोर्निन्दरथवाहकाथयोः संवन्धित्वेन हसीहरिशब्दाभ्यां रुढाः स्थ । सोमेन
मिथितत्वात्सहसोमाः स्थ । तादृशमिदं हविरिन्द्राय स्वाहा हुतमस्तु ।

हारियोजनग्रहाविधिमर्थवादेनोचयति—

“ इन्द्रो वृषमहन्तस्य शीर्षकपालमुदीञ्जत्स द्रोणकलशोऽभक्तस्तस्मात्सोमः
सप्तसंवत्स हारियोजनोऽभवत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

उदीञ्जदुत्तानमभवत् । तस्माद्वृषाशिरसौ निष्पन्नाद्रोणकलशास्तुताः सोमेन
सौ हारियोजनोऽभवत् । तस्माद्रोणकलशेन हारियोजनं गृहीयात् ।

धनमेतन्नं विधत्ते—

“ वै व्यविक्रितसज्जुहवानी ३ मा हौषा ३मिति सोऽमन्यत यजोऽव्यव्यान २

होष्यामि यन्न होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमधिरयत होतुः सोऽधिरज-
सीन्न यष्यामः होष्यसीति तं धानाभिरश्रीणाच्च शृतं भूतमजुहोयज्जानाभिर्हारि-
योजनः श्रीणाति द्युतत्वाप शृतमेवैनं भूतं जुहोति ” [सं० का० ६ प० ५
अ० ९] इति ।

तं हारियोजनं ग्रहं प्रति । आममपकम् । यज्ञवेशसं यज्ञविचारम् । स इन्द्रस्तं
ग्रहं होतुमप्रियत् निधयमकरोत् । न होष्यसि मा हौषीः । शृतं भूतं एकं जातम् ।

धानानां बाहुल्यं विधत्ते—

“बद्धीभिः श्रीणात्येतावतीभिरेवास्यामुष्मिँल्लोके कामदुषा भवन्त्यथो खत्वाहरे-
ता वा इन्द्रस्य पृथग्यः कामदुषा यद्धारियोजनीरिति तस्माद्बद्धीभिः श्रीणीयात्”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

संख्यया यावद्यो धानास्तावत्यो यजमानस्य स्वर्गे कामधेनवो भवन्ति । किंच
हारियोजनीधना इन्द्रस्य कामधेनवः । पृथग्योऽल्पतनवः ।

सवनीयस्य पशोः परिधिषु ग्रहतेषु हारियोजनकाल इत्येतद्विधत्ते—

“अकृतापि वा इन्द्रस्य हरी सोमपानी तयोः परिधय आधानं यदमृत्य परि-
धीञ्जुहुयादन्तराधानाभ्यां घासं य यच्छेत्पहत्य परिधीञ्जुहोति निराधानाभ्यामेव
घातं य पच्छति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

अकृतामेवेदात्मकाविन्द्रस्थाधौ । तावप्यव सोमं विचतः । अत एव ह्ययोर्धाना
इत्युक्तम् । सवनीयपथङ्गभूता ये परिधयोऽग्निं परित आवृत्य तिष्ठन्ति ते तयो-
रभयोरारधाम् । आधीपते मुखे पक्षिष्यतेऽथं नियन्तुमित्याधानं खलीनम् । मुस्त-
स्यान्तः स्थितमारधानं ययोरभयोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्याम् । परिधिग्रहरणाद्धूर्ध्वं
होमे निराधानत्वासुखेनैव घासमर्जुं + शक्यते ।

नावाभ्यर्चोहोमः किञ्चेतुरित्यमुमर्थं विधत्ते—

“उजेता जुहोति यादयामेव सेतर्ह्यध्वर्युः स्वमाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा
विमुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

एतस्मिन्कालेऽध्वर्युर्धस्मात्स्वगाकृतः स्वाधीनमग्निः कृतः प्रधानग्रहाणां समा-
वृत्तेन वारतः स्याभावानत्सादृश्यं गतसाररूप इव । तथा सत्यध्वर्योर्होमे विमुक्तस्य
बलीवर्दस्य श्रान्तरस्य पुनः शक्यते योगं इव भवति ।

+ माये लट् । अत्र निराधानाभ्यामिति कर्तृपदाध्यहारः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. “तमप्रियत् स । २ क. ख. ग. घ. ङ. “होतुं ति” । ३ ख.
बसीऽर्जुं । ४ क. ग. घ. ङ. “शक्यतेति” ।

(हारियोजनमहामिधानम्)

भूहीतस्य हारियोजनस्य होमात्पूर्वं शिरसि धारणं विधत्ते—

“ शीर्षं न विनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ बद्धीभिर्धानाभिः श्रित्वा शीर्षं न विनिधायेपनिष्क्रम्य ” इति ।

होमकालेष्वाभावणदेशादीपतुरतो बलनं कृत्वा होतव्यमिति विधत्ते—

“ विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हीन्दो वृषमहन्तसमृद्धये ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

भक्षणकाले हारियोजनधानानां मानसं चर्षणं विधत्ते—

“ पशवो वै हारियोजनीर्षत्संभिन्धादल्पा एनं पशवो भुञ्जन्त उप विठेर-
न्यञ्च संभिन्धाद्बहव एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप विठेरन्पनस्ता सं बाधत उभयं
करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप विठन्ते ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

पशुमासिहेतुत्वाद्धानाः पशवः । संभिन्धादितैः खण्डयेत् । यथा सति
कतिचिदेव पशव एनं यजमानं क्षीरदानादिभिः पाळयन्तः प्राप्नुयुः । असं-
भेदे बहवः प्राप्नुयन्तोऽपि क्षीरादिभिर्न पाळयन्ति । मानसचर्षणे तु संभेदन-
मसंभेदनं चैष्यमयस्य कृतत्वात्पशूनां नास्पर्यं नापि क्षीरादिराहित्यम् ।

उज्जेतुहस्वगतं हुतशेषं सर्वे भक्षयितुमुज्जेतुरनुज्ञामपेक्षेरमिति विधत्ते—

“ उज्जेतुर्पश्वमिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्यमेवाव रुन्धते ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

सर्वमक्षितावशेषाणां क्षोणकलशगतसोमानां निनयनं विधत्ते—

उत्तरवेद्यां नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो हारियोजनीः पशुभ्येव
पशून्वति तापयन्ति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

ग्रहहोमे परिसमाप्ते सति ग्रहान्प्रशंसति—

“ ग्रहान्वा अनु यजाः पशवः म जायन्ते ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

एतदेव विस्पष्टयति—

“ उपा२ अन्तर्मापावजावयः शुक्रमन्थिनौ पुरुषा कतुग्रहानेकशका आदि-
त्यग्रहं गारः ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

आदित्यग्रहस्य गवां च सादृश्यप्रकटनेन ग्रहमनु गवां जन्मोपपद्यति—

“ आदित्यग्रहो भूषिष्ठाभिर्कर्मिर्गृह्यते तस्माद्गावः पशूनां भूषिष्ठाः ” [सं०
का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

कदा च न स्वररीरसीत्यादिका सन्धे भूषिष्ठाः ।

उपाशुग्रहमनु जातानामजानां ग्रहेण सह वित्यसाम्यं दर्शयति—

“ यत्रिरुपा२पु२ हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ भीमजा जनयति ” [सं०
का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

द्वौ वा भीमा न तु विभ्योऽधिकमपत्यं ता सह जनयति ।

यस्मादन्तर्माग्रहे संकीचसंस्पर्शविशेषो न भूतस्तस्मात्पशु जायमानामा-
मवीनां भूषितत्वं युग्येषुक्तमित्याह—

“ अथावयो भूयसीः ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

अथ कर्ध्वेचिदाग्रयेणसोमः क्षीयेत तदा द्यौःकलशात्तद्ग्रहणं विधत्ते—

“ पिता वा एष यदाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कलशाद्गु-
ह्नीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प०
५ अ० १०] इति ।

यथोक्त्यन्तर्मादाग्रयणः पिताः १ भ्रातृदावितया कलशः पुत्रः । क्षितः क्षीज-
जुतिः । उपधावति जीवकाभिर्मुल्लनीतिः ।

कलशासोमक्षये वैपरीत्यं विधत्ते—

“ यत्कलश उपदस्येदाग्रयणाद्गुह्नीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

कलशन्वायं ग्रहेऽपि दर्शयति—

“ आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो वैपदस्येदाग्रय-
णाद्गुह्नीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञमध्यवर्तितादाग्रयणो यज्ञस्याऽऽत्मा दृष्टान्तत्वेन कलशस्य पुनरुपदानम् ।
यज्ञं यज्ञनेन ग्रहणेनाऽऽत्मन उपरि पुनः संधाति ।

अथ कथमस्या होमसाधनत्वभावे कर्ता निन्दन्ति क होमसाधनं दारुपात्रं प्रथंसति—

“अविज्ञातो वा एष गृह्यते यदाज्यवपः स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्माद्गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

आ आतो भूयेत्यादिशब्देष्वप्येव यथा देवता स्वमात्रविशेषेण विज्ञायते न तथा ये देवा विन्वेकादय स्थेस्यव, तामविशेषाभूतेः । तस्मादविज्ञात आश्रयवः स्थाल्या भूम्या गृह्णाति न तु जुहोति । वाक्स्थेन तु दारुपात्रेण जुहोति । यस्मिन्ने देव इति मन्त्रोक्तविज्ञातत्वात्कालवर्त्ति शक्तेः देवानुद्दिश्य स्थाल्या गृहीतः सोमो ग्रहणभावेण तदेव तावतापि होमाभावात्परित्यक्त इव तस्माच्छोकेऽप्यविज्ञातेन गर्भेण ब्रह्महा भवति । योषिते भर्तारि आरज्यवो गर्भो भर्तारं प्रत्यविज्ञातस्तेन गर्भोत्पद्ये ब्रह्म जहति परित्यजतीति ब्रह्महा । अविज्ञातयोगंभाष्यणयोः परित्यागस्तुल्यः । तं च स्थालीगतं सोमं पुनर्दार्कमयेऽन्तर्भावभावे सविनयं गृहीत्वा जुहोति । ततो दारुपात्रं प्रथंसत् ।

प्रकारान्तरेण दारुपात्राणि प्रथंसति—

“अबभूधमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्मुद्राबन्वाभि हरन्ति तस्मात्स्त्रियं जातां पराऽस्यभ्युत्पुमास्तः हरन्ति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

यदाबभूधं गच्छन्ति तदानीमाश्रयणीकथ्यक्रवादित्यस्थालीभूतसो वेद्यामेव परास्पन्ति परित्यजन्ति । वागवर्त्तानि दारुपात्राण्युद्धरन्त्यबभूधदेशे नयन्ति । तस्मात्स्थालीवस्त्रोकेऽपि स्त्रियं दुहितरं विवाहेन वरकुले परित्यजन्ति । पुपोसे वायव्यवदुद्धरन्ति सम्यक्प्रोक्तमिति ।

पुरोरुचं ग्रहणं सादनं च क्रमेण प्रथंसति—

“यत्पुरोरुवमाह यथा वस्यस आहरति तादगेव तद्यज्यहं गृह्णाति यथा वस्यस आहस्य माऽह तादगेव तद्यत्सादयति यथा वस्यस उपनिधा गावकामति तादगेव तत्” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

उपयामगृहीतोऽर्शीत्वेवस्मात्पूर्वं पठ्यमानत्वादा नामो भूयेत्यादिका पुरोरुक । वस्यसे वसुपत्तमाय राजामात्वादिकाय । यथा लोके धनिकापीपापनमाहृत्यैतदेव ममेत्पुक्त्वा पुस्तो निधाय गच्छन्ति तथा पुरोरुगादिनयं ब्रह्मणम् ।

यजुःसावनी निम्बभिव पुरोरुचं प्रथंसति—

१ क. म. घ. ङ. “ने वा” । २ स. स्थाल्या । ३ क. म. घ. ङ. “जन्मनेन । ४ स. “नि तु दा” । ५ स. “सं तु वा” ।

“यदे यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यदवा तद्दृढं पुरस्तादुपयाना यजुषा भूतान् उपरिष्टादुपयाना कृत्वा यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञसंबन्धि यदङ्गं यजुःसामभ्यां क्रियते तेष्वि शिथिलमिव । वेदेषु सर्वत्र विश्वासाय तदेतद्वत्ताऽभ्युक्तमित्यत्र एवोदाहरणात् । उपयामगृहीतोऽभ्यन्त-
र्यन्तं भवन्नित्यादिवन्वैश्वस्यार्थाः पुरस्तादुपयामाः । आ वापो भूमेत्यादिभि-
स्तुपरिष्टादुपयामाः । तत्र यजुषो दाढ्यार्धमुपयामपूर्वत्वम् । फलस्तु स्वयमेव
दृढत्वात् तत्पूर्वत्वम् । तदुपर्यं यज्ञस्य धृत्यै भवति ।

सोमपात्राणि पशंसितुं देवा विभजति—

“ ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

कानिचित्पात्राणि प्रकर्षेण युज्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते पुनरावर्त्यन्त इत्यर्थः । यथा—
उपार्थन्तर्पामपात्रयोः प्रातःसवने प्रयुक्तयोः पुनस्तृतीयसवनेऽपि प्रयोगः । “यदु-
पाश्चुपात्रेण वातनीकवयःप्रयणाद्गृह्णाति ” “ अन्तर्पामपात्रेण सावित्रपात्र-
यणाद्गृह्णाति ” इत्यान्तात्तत्वात् । अन्यानि तु नाऽऽवर्त्यन्ते किंतु सक्तदेवा-
नुष्ठीयन्ते । तद्यथा—द्विदेवत्यैग्रहादीनि, तेषु सक्तदर्मुष्ठितेषु स्वर्गजयः ।

आशुषेस्त्वेतल्लोकजय इति प्रशंसति—

“ यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराङ्गिब हसौ
ल्लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं
ल्लोकः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

पराचीनान्यानिवृत्तानि । स्वर्गः पराङ्गिदानावृत्त इव । स्वर्गे स्थितस्यापि
पुनर्जन्मान्तरेऽपि स्वर्गं प्राप्तुमुद्योगासंभवात् । प्रयुज्यन्ल्लोके स्थितस्य पुनरेतदर्थ-
मुद्यमोऽस्तीति तस्य पौनःपुन्यम् ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्य-
न्वोषधयः परा भवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

फलउपाके विनाशः पराभवः । संवत्सरान्ते तदुत्पत्तिः पुनराभवनम् ।

(हारिषोऽन्नग्रहाभिधानम्)

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“मान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यमव यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

आरण्या व्याघ्रादयोऽरण्यमेवो(वा)यन्ति न कदाचिदपि ग्रामम् । ग्राम्यास्तु गवाद्यस्तृणमत्तुमरण्यं गत्वा पुनर्ग्रामं प्रत्यागच्छन्ति ।

शस्त्रं प्रशंसति—

“यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान्भरयाज्यमित्युक्तं तद्वै ग्रहाणां निदानं यदुपांशु शंसति तदुपांश्वन्तयार्मयोर्षदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेवद् ग्रहाणां निदानं य एवं वेद निदानवान्भवति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

आज्यमित्युक्तमाज्यपडगादिनामकं शस्त्रं, प्रशंसाद्वारा ग्रहानुष्ठानमयोजकत्वाद्वै ग्रहाणां निदानं मूलकारणम् । तदेतद्यो वेद स निदानवांभिरजीविभिर्षा-
वापितृस्वामिभिः संयुक्तो भवति । शस्त्रेणैव यदुपांशु चास्यते तद्वै योर्षदयो-
र्निदानं, यदुच्चैस्तदितरेषां सर्वेषामित्येवं विशेषं जानतोऽपि तदेव कलम् ।

स्थालीवामस्य रूपं द्वंद्वं प्रशंसति—

“यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद स प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्थालीमिरन्ये
ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद स प्रजया पशुभि-
र्मिथुनैर्जायते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

आम्रयणोक्त्यादिग्रहाः स्त्रीरूपाभिर्मृन्मयस्थालीभिर्मृसन्ते । उपोऽधन्तर्षा-
दिग्रहास्तु पुरुषरूपैर्षोऽप्येः । वेदने तु मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रजायते मुक्तो
भवति । य एवं वेदेति पुनरभिधानमुपसंहारार्थम् ।

अथ सवनीयेपुरोडाशान्विधत्ते—

“इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्ख्याच्छत आत्मचारमणं नादि-
न्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपस्यत्ताभिरवपत्तैर्वै स आत्मचारमणयकुरुव त-
स्मादनुसवनं पुरोडाशा निरुज्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां माश्रीपादात्मजे-
बाऽऽरण्ये कुरुते नैनं सोमोऽपि ववेत” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

(अतिग्राह्योऽशिवहामिमान्)

अतो नास्ति ग्रावस्तुतस्तव भक्ष इति पाप्मे ब्रूमः—अथशब्देनैवकारेण च चम-
स्तिमात्रेणान्नमपोर्षे वाक्मेन विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिधियापेण संकोचापो-
गादस्ति ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ॥

इति श्रीपरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये यथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

ष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्ने आ॒यू॒र्ऽपि प॒व॒न्त आ सु॒षो॒र्ज॒मि॒षं च
मः । आ॒रे वा॒ध॒स्व दृ॒च्छु॒नाम् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒-
तोऽ॒स्य॒ग्नये॒ त्वा ते॒ज॒स्वते ए॒ष ते यो॒नि॒र॒ग्नये॒
त्वा ते॒ज॒स्वते (१) ॥

(अग्ने अयोर्वि१ सतिः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः) ।

उ॒त्ति॒ष्ठ॒क्षो॒र्ज॒ता॒ सह॒ वी॒था शि॒घ्रे अ॒वे॒प॒यः ।
सो॒म॒मि॒न्द्र॒ थ॒मू सु॒त॒म् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒तोऽ॒स्ती॒-
न्द्रा॒य त्वो॒ज॒स्वते ए॒ष ते यो॒नि॒र॒ग्नये॒ त्वो॒ज॒-
स्वते (१) ॥

(उत्तिष्ठक्षोर्जता सह वी१था शि१घ्रे अ१वे१प१यः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः) ।

॥ त॒रणि॑र्वि॒श्वदर्श॑तो ज्योति॒ष्कदर्श॑सि सूर्य॑ ।
वि॒श्वमा॒ भा॒सि रो॒चनम् । उप॒याम॑गृ॒हीतोऽसि॑
सूर्या॒य त्वा॒ भ्राज॑स्वत ए॒ष ते॒ योनिः॑ सूर्या॒धि
त्वा॒ भ्राज॑स्वते (१) ॥

(तरणिर्विश्वरातिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वित्रिंशोऽनुवाकः) ।

आ॒ प्या॒यस्व॒ मद॑न्त॒म सोम॑ वि॒श्वाभि॑रू॒-
तिभिः॑ । भ॒वा नः॑ स॒प्रथ॑स्तमः (१) ॥
(आ श्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वित्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

ई॒युष्टे॒ ये पू॒र्वतरा॑मप॒श्यन्त्यु॒च्छन्ती॑मु॒पस॑
मर्त्या॑सि । अ॒स्माभि॑रू॒ नु प्र॑ति॒चक्ष्या॑ऽभू॒दो ते
यन्ति॑ ये अ॒परी॑षु प॒श्या॑न् (१) ॥
(ईयुरेकान्विशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

(अतिमाहपोढशिम्हामिधानम्)]

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं
त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि
भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा साद-
यामि मल्मलाभवन्तीं त्वा सादयामि दीप्य-
मानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादया-
म्यजन्त्रां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा
सादयामि षोडशन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं
त्वा सादयामि (१) ॥

(ज्योतिष्मतीं षड्विंशं शतम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः] ।

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा विया-
साय स्वाहा संयासाय स्वाहोपासाय स्वाहाऽ-
वयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा
तप्यत्यै स्वाहा तपते स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(प्रयासाय चतुर्विंशं शतम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

चित्तं संतानेन भवं यक्ना रुद्रं तनिम्ना

पशुपतिर्ऋथूलहृदयेनाग्निः हृदयेन रुद्रे लोहि-
तन स्रग् मत्तस्नाभ्यां महादेवमन्तःपार्श्वेनौ-
पिष्ठहनः शिष्यनिर्कोश्याभ्याम् (१) ॥

(वित्तमष्टादश) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

आ तिष्ठ वृत्रहन्त्यं युक्ता ते ब्रह्मणा इरी ।
अर्वाचीनः सु ते मनो आवा ऊणोतु वगुना ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनं एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनं (१) ॥

(आ तिष्ठ षड्विंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥ (३१)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रमिद्धरी बहूतोऽप्रतिष्ठंशवसंसृषीणां
स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनं एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा षोडशिनं (१) ।

(इन्द्रं षड्विंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥ (३२) ।

(अतिशुभ्रप्रोक्तशिवह्यभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

असावि सोम इन्द्र ते शविष धृष्णवा
गृहि । आ त्वा पृणकित्वन्द्रिय रजः सूर्य न
रश्मिभिः । उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा
पोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिने
(१) ॥

(अज्ञावि सर्वपि रशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥ (३३) ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्वोपस्थ आ-
धित । स्योनाऽस्मै सुपदा भव यच्छास्मै
शर्म सप्रथाः । उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा
पोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोड-
शिने (१) ॥

(सर्वस्य गृहपि रशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥ (३४) ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

महा इन्द्रो वर्जवाहुः पोडशी शर्म
यच्छतु । स्वस्ति नो भववा करोतु इन्द्र
पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसि-
न्द्राय त्वा पोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिने [१] ॥

(महाभ्यह्विरिधातिः) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥ [३५] ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

स॒जोषां॑ इन्द्र॒ सग॑णो मरु॒द्भिः सोमं॑ पिब
 वृ॒जह॑न्धूर वि॒द्वान् । ज॒हि शत्रू॑र॒प मृ॒धो
 नुद॒स्याथा॑भयं छणुहि वि॒श्वतो॑ नः । उ॒प॒या-
 मगृ॑हीतोऽसी॒म्राय॑ त्वा पोड॒शिनं॑ ए॒ष ते॒ योनि॑-
 रिन्द्रा॑य त्वा पोड॒शिनं॑ (१) ॥

(स॒जोषां॑स्त्रि॒शत्) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥ (३६) ।(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशतिश्लोकविंशतिशतशतश्लोकविंशतिशत-
श्लोकविंशतिशतश्लोकानुवाकः) ।कल्पः—“ वीरमिष्टोमेऽतिमोहान्मृक्तात्वाग्नेयमेन्द्रं सौर्वमित्यम आमुस्त्युति-
हंस्तरणिरिति महणसावनाः ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अ॒ग्न इति॑ । हेऽग्ने त्वं भ॒काना॑मायुं पि॒बसे॑ शो॒धय॑सि वर्ध॑यसीत्यर्थः ।
 अस्माकविषमजमूर्जं बलमासुव प्रयच्छ । दुष्कुर्ना वैरिसेनापारे दूरं यथा स्या-
 त् यथा नाधस्व । स्पष्टमन्यत् ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

उ॒त्तिष्ठ॑न्निति । हे इन्द्र सु॒र्व सोमं॑ पीत्वौजसा॒ बलेन॑ सहोचिह्नं भूम् म॒क्षण॑करणभूते
 शिमे हन् अ॒वेप॑यश्वालप । तच्चा॒लन॑लिङ्गेन तु॒ष्टमा॑त्मानमस्माकं दर्श॑येत्यर्थः ।
 स्पष्टमन्यत् ।

(अतिग्राह्यपेक्षशिष्याभिधानम्)

तृतीयमन्त्रपाठस्तु तरणिरित्यादिरारण्यके समाम्नातत्वान्नात्र व्याख्येयः ।

कल्पः—“ आग्रयणेग्रहं गृहीत्वाऽथ षोडशिनं गृह्णाति आ तिष्ठ वृषहन्त्रि-
त्यनुद्वयोपयामगृहीतेऽस्तिन्द्राय त्वा षोडशिने जुष्टं गृह्णातीति परिमृग्याऽऽसा-
दयति एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन इति ” इति ।

पाठस्तु—

आ तिष्ठेति । हे वृषहन्त्रिन्द्र तव हरी अथौ ब्रह्मणा मन्त्रेण युक्ता रथ-
योजितौ । अतो रथमातिष्ठाऽऽरोह । अयं यावा वग्नुना वचनेनाभिषवध्वनिना
त्वन्मनोऽभिषुते सोमेऽर्षाचीनमभिमुखं करोतु । षोडशसंख्यापूरकं स्तोत्रं वास्तं च
यस्येन्द्रस्मात्सप्तौ षोडशी । स्पष्टमन्त्रम् ।

अस्मिन्नेव ग्रहे पञ्च मन्त्रा विकल्पन्ते । तत्र प्रथमः—

इन्द्रमिदिति । करीणां मन्त्राणां स्तुतीष्व मातृषाणां यज्ञं षोडश्यामाविभृष्ट-
शवसं केनाप्यतिरस्कृतबलमिन्द्रमेव हरी रथेन बहवः ।

अथ द्वितीयः—

असाधीति । हे ऋषिष्ठातिशयेन बलवन्निन्द्र ते त्वर्थं सोमोऽस्तावि सुतः ।
हे धृष्णो धातृर्धैयुकाऽऽग्रागच्छ । इन्द्रियशक्तिस्त्वामावृणक्तु आपूरयतु ।
किमिव । रश्मिभिः स्वीकृतं रज उदकं सूर्यमिव । एतच्चोन्मेषत्राऽऽम्नातम्—
“ आपः सूर्ये सप्ताहिताः । अत्राप्यवः प्रपद्यन्ते ” इति ।

अथ तृतीयः—

सर्वस्येति । सर्वस्म भूतजातस्य प्रतिशीद्वर्षाभिमुख्यशायिनी भूमिस्त्वा-
भिन्द्रोपस्थ उपरितनस्थान आधिताऽऽदधातु । हे भूमेऽस्मा इन्द्राय स्योमा सुख-
प्रदा सुपदा शोभननिवासस्थाना च भव । अस्मै मजमानाय समया अग्निवि-
स्तृता सती शर्म सुखं प्रपच्छ ।

अथ चतुर्थः—

महा० इन्द्र इति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ पञ्चमः—

सजोषा इति । हे वृषहन्त्रशूरेन्द्र सजोषाः प्रीतिसहितो मरुद्भिर्पुङ्क्तया
सगणस्त्वं यजमानमग्निं विद्वान्स्तोमं विव । अस्माकं मारभोयताञ्छत्रून्धारय ।
इतरान्मृधो वैरिणोऽपनुदस्व । अनन्तरमस्माकं सर्वतो भयराहित्यं कुरु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ ऐन्द्रबायध आ वायो इन्द्र इत्य पुनर्यहः ।

मैत्रावरुणकेयं वामाग्निं द्वौ विकल्पितौ ॥ १ ॥

अुक्ते यान्तिनि वैकैकः प्राग्निनाऽऽययणे द्वयम् ।

एकैक उक्तयोरुक्तयोश्चतुर्दश तु पञ्चकाः ॥ २ ॥

अनुग्रहेषूपवापः सर्वेष्वग्नीं प्रयुज्यते ।

ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च ययो माहस्त्वग्रहः ॥ ३ ॥

वैकल्पिकौ द्वौ माहन्द्रे कदाऽऽदित्यग्रहस्त्वथा ।

कदा दधिग्रहस्त्वच यज्ञः सोमं पुनः क्षिपित् ॥ ४ ॥

विषं ग्राव्याऽऽलोहयेथा काम्यो दध्मः प्रतिश्रयः ।

त्रयो विकल्प्याः सावित्रे वैश्वदेवे परो ह्यग्नी ॥ ५ ॥

पात्नीनतग्रहस्यास्य होमोऽग्ना इतिमन्वतः ।

हारियोजननाम्नस्तु हरीः स्थेति हुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

अग्नेऽतिग्राह्य आग्नेय उतिष्ठग्राह्य ऐन्द्रकः ।

पृथ्विकस्याऽपोऽग्निनि ग्रहकाण्डं सभाष्यते ” ॥ ७ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छद्मपञ्चवेदीम-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशमारभ्य

पट्विंशपर्यन्ता अष्टानुवाकाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिन्वित्त्वारिंशोऽनुवाकः) ।

उद् त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् । चित्रं देवानामुर्वगाद-

नीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्निः । आऽग्रा

धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्स्त-

स्थुषश्च । अग्ने नय सुप्रथा राये अस्मान्वि-

श्वानि देव वयुनानि विह्वान् । युयोध्यस्मज्जु-

दुराणमनो भूरिष्ठां ते नमःउक्तिं विधेम । दिवं
गच्छ सुयः पत रूपेण (१) सो रूपमभ्येमि
वर्यसा वयः । तुयो वो विश्ववेदा वि भजतु
वर्षिष्ठे अधि नाके । एतत्ते अग्ने राध ऐति
सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयतस्य पथा प्रेतं
चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीर्वा-
हणमय राध्यासमूर्पिमार्षेयं पितृमन्तं पितृमत्यश्
सुधातुं दक्षिणं वि सुवः पश्य व्यन्तारिक्षं यतस्व
सदस्वैरस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः
प्रदातारमा यिज्ञातानवहायास्मान्देवयानेन
पथेत सुकृती लोके सीदत तर्जः सस्सकृ-
तम् (२) ॥

(रूपेण सदस्वैरहावश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
पपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४३ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे चतुर्थपपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः) ।

सप्तत्रिंशोऽनुवाके ग्रहाः समापिताः । सप्तत्रिंशे दक्षिणा वर्ण्यते—

कल्पः—“ प्रचरण्या दाक्षिणानि जुहोति हिरण्यं प्रबध्य घृतेऽवचाषोदु र्त्वं
चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ” इति ।

तत्र मथना—

‘उदु स्यमिति । केतवो रश्मयस्त्यं जातवेदसं तमग्निसदृशं सूर्यं देवमुद्रहन्ति
ऊर्ध्वदेश एव प्रापयन्ति । किमर्थम् । विधाय ऊर्ध्वस्थ जगतः सूर्यं दृशेद्ब्रह्म ।

अथ द्वितीया—

चित्रमिति । चित्रं रक्त्येवादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं सैम्यसदृशं

मण्डलमुदमादुदयं गच्छति । कीदृशम् । मित्रादिवोपलाक्षितस्य छत्रस्य प्राणि-
जातस्मेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुस्थानमयं तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य त-
स्थुषः स्थावरस्य चाऽऽत्मा सैलोक्यव्यवसायाः पूरितवान् ।

कल्पः—“ अग्रे भेषावाग्नीध्रेत्य जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्ने नयेति । हेऽग्रे राये पारलौकिकधनप्राप्त्यर्थमस्माज्जोभनेन भोगेन
नय । हे देव त्वं विश्वानि वसुनानि सर्वान्मार्गान्विद्वान्ज्ञानासि । जुहुराजं कुटिल-
धेनः वापयस्वद्युषोधि विषोदय । तुभ्यं भूयिष्ठां नमस्करोमि विधेम कुपाम् ।

दाक्षिणहोमं विधत्ते—

“ सुवर्ग्यं वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्दाक्षिणानि ” [सं० का० ६
प० ६ अ० १] इति ।

दक्षिणां दित्सुना होतव्यानि दाक्षिणानि ।

होमाधिकरणं विधत्ते—

“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विषाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्त-
रिक्ष एवाऽऽक्रमते ” [सं० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

द्वाभ्यां वक्ष्यमाणाभ्याम् ।

आग्नीधहोमादूर्ध्वं सदःप्रवेशं विधत्ते—

“ सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं नमयति ” [सं० का० ६ प० ६ अ०
१] इति ।

गन्धान्विमिश्रुक्ते—

“ सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवत्यर्चाऽऽ-
ग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्ये ” [सं० का० ६ प० ६ अ० १]
इति ।

उदु त्वं चित्रमित्येते सौर्यौ । अग्ने नय सुपथेति नयवती ।

दिवमिति । कल्पः—“ दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हृत्योद्गृह्णाति ”
इति ।

हे हिरण्य त्वमाकाशं मति गच्छ, ततः स्वर्गं प्राप्नुहि ।

अनेन यजमानस्य स्वर्गमाप्तिरित्याह—

(दक्षिणावर्गिनम्)

“ दिवं गच्छ सुवः एते हि हिरण्यं ह्रस्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं यम-
मति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

यद्विरण्यं यमस्य धृतोऽवहितं तद्विरण्यं धृतहोमादूर्ध्वं हस्तेनोद्धरेत् ।

कल्पः—“ रूपेण वो रूपमभ्यैमीति दक्षिणा अभ्यैति ” इति ।

पाठस्तु—

रूपेणेति । हे दक्षिणा अनेनोद्धृतहिरण्यरूपेण वेदेर्दक्षिणभागेऽवस्थितानां
मुष्माकं रूपमाभिमुख्येन ग्रामोमि । कीदृशेन हिरण्यरूपेण । यमसा कमनीयेन ।
कीदृशं मुष्मद्भुजम् । यमः कमनीयम् ।

रूपेणेत्ययं शब्दो हिरण्यपर इत्येतद्वर्धयति—

“ रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण हासार् रूपमभ्यैति यद्विरण्येन ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

हिरण्येन यद्रूपमभ्यैति तद्रूपेण वो रूपमिति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः ।

कल्पः—“ तुथो वो विश्वेदेवा वि भजत्विति वा यजमानस्तुथां छण्णाजिने
पुद्बुधाय चतुर्थमध्वर्युम्यो विभजति यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं प्रतिप्रस्थाने
तृतीये नेह्रे चतुर्थमुभये, एतेनेतरेषां दानमुक्तम् ” इति ।

पाठस्तु—

तुय इति । हे दक्षिणा वृद्धतमे स्वर्गेऽधिकृष्टस्तुधनायको देवः सर्वज्ञो
मुष्मान्यथोचितं विभजतु ।

एतमेवार्थं स्पष्टयति—

“ तुथो वो विश्वेदेवा वि भजत्वित्याह तुथो ह स्म वै विश्वेदेवा देवानां
दक्षिणा वि भजति तेनैवैना वि भजति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ एतत्ते अग्ने राध इति दक्षिणाभिजमने ” इति । मन्त्र इति शेषः ।

पाठस्तु—

एतदिति । हेऽग्ने दक्षिणादभ्याग्नि ते राधस्तव समृद्धिकारणं सोमप्लुतं
सोमयामे प्राप्तमेतदक्षिणादभ्यैमेत्यागच्छति । तद्द्रव्यं मित्रस्य पथा शान्तस्य तव
मार्गेण नय । हे चन्द्रदक्षिणाः सुवर्णादिद्रव्यरूपा क्रतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण
प्रेत प्रकर्षेण गच्छत सत्यकलेन देवेन यथापथं विभक्ता गच्छतेत्यर्थः । की-
दृश्यध्वद्दक्षिणाः । सुविता शोभनगमनयुक्तेन यज्ञस्य पथा यज्ञपुरुषस्य मार्गेण

सदोगार्हपत्ययोमेष्यवर्तिना नयन्तीर्दक्षिणदेशादुत्तरदेशे नीयमानाः । अत्र सूत्रम्—

“ हिरण्यपाणिस्त्र्येण गार्हपत्यं नयति जघनेन सदोऽन्तराऽऽग्नीध्रं च सदश्च वा उदीचीः ” इति ।

दक्षिणाद्रभ्यस्य सोमंभ्युतत्वं प्रशस्तमित्याह—

“ एतत्ते अग्ने राघ ऐति सोमंभ्युतमित्याह सोमंभ्युतः सस्य राघ ऐति ”

[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

मित्रशब्दप्रयोजनमाह—

“ नम्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

तुभ्यो रुद्रोऽग्निरिति श्रुतत्वाद्गृह्यस्य पथा वेदशान्तिः स्यादतो मित्रस्येत्युच्यते ।

क्रतुशब्दो नात्र यज्ञवाची किंतु सत्यवाचीत्याह—

“ क्रतुस्य पथा मेव चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा क्रतुः सत्येनैवैना क्रतेन विभजति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

सुख्यस्पाधिर्नस्तुतीयिनः पादिनश्चाग्निर्वा यथोचितं विभजतीत्यर्थः ।

दक्षिणानां सदोगार्हपत्ययोमेष्यवर्तिना यज्ञमार्गेण गमनं प्रसिद्धमित्याह—

“ यज्ञस्य पथा सुविदा नयन्तीरित्याह यज्ञस्य क्षेत्रः पथा यन्ति यदक्षिणाः ”

[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ ब्राह्मणमद्य राध्यासमित्याजेषाय प्रथमाय हिरण्यं दद्याति द्वितीयाय तृतीयाय वा तदभावे ष आर्षेयः संनिहितस्तस्मै दद्यात् ” इति ।

त्रिविधा अजिवाः प्रवरे पैठिता अतः—प्रथमायेत्यादिविशेषणम् ।

पाठस्तु—

ब्राह्मणमिति । अद्यास्मिन्प्रज्ञादिने ब्राह्मणमग्निगोत्रोत्पन्नं राध्यासं हिरण्येन साधयानि सौषधानीत्यर्थः । कीदृशम् । कर्षि वेदार्थज्ञम् । आर्षेयं वेदार्थविदः पुत्रम् । पितृमन्त्रं विद्या सम्पन्नमुचिष्ठम् । पितृमन्त्रं पितृमत्याः सम्पन्नमुचिष्ठायाः पतिव्रतायाः पुत्रम् । शोभनो धातुः सर्वधातुभ्य उत्तमं हिरण्यं दक्षिणा यस्यासौ सुधातुदक्षिणस्तादृशम् ।

ब्राह्मणादिशब्दैर्बेदशास्त्रपारं गतो विवक्षित इति दर्शयति—

“ ब्राह्मणमद्य राध्यासमुपिभार्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण कपिरार्षेयो यः शुश्रूषान्तस्यादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

(दक्षिणावर्जनम्)

कल्पः—“ सद एव पि सुवः पश्येत्पुनर्वक्षते ” इति ।

एतदेवाभिषेत् सदोऽभ्येतीति पूर्वं विहितम् ।

पाठस्तु—

वि सुवरिति । हे यजमान स्वयं विपश्यान्दरिद्रं च विपश्य । सदस्यवस्थि-
वैविमैः सह यत्स्वानुविष्ठ ।

सुवः पश्येत्पुनर्वाभिषायं दर्शयति—

“वि सुवः पश्य न्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेकैर्न लोकं गमयति ” [सं० का०
६ य० ६ अ० १] इति ।

सदस्यैरित्यनया सहाय्ये तृतीयया मित्रताऽभिहितेत्याह—

“ यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वाय ” [सं० का० ६ य० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ अस्पृष्टा देवता गच्छतेति भीता अनुमन्व्य ” इति ।

पाठस्तु—

अस्मद्वाजा इति । हे दक्षिणा अस्माभिर्देवताः सत्यो देवेषु सत्त्विक्षु गच्छत ।
हे गावो मधुरक्षीरिषेताः सत्यः परलोके प्रदातारं यजमानं स्वान्तरेणाऽऽविशत ।
अस्मान्नवहापापरित्यज्य देवयानेन पथेत सुकृता मार्गेण गच्छत । गत्वा च
पुण्यकृता स्थाने सीदत । तत्स्थानं दोऽस्पृष्टं सैरुत सन्वगुपमोनवोग्यतया
निष्पादितम् ।

प्रदातारमाविशतेत्यस्यार्थेत्याह—

“ अस्मद्वाजा देवता गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतेत्याह ययमिह
प्रदातारः स्मोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति वाचितदाह ” [सं० का० ६ य० ६
अ० १] इति ।

मथमती दातव्यं विधत्ते—

“ हिरण्यं ददाति ष्योतिर्वै हिरण्यं ष्योतिरेव पुरस्ताच्छे सुवर्गस्य लोकस्या-
नुरूप्यात्यै ” [सं० का० ६ य० ६ अ० १] इति ।

तस्य प्रतिग्रहीतृसंबन्धं विधत्ते—

“ अग्नीधे ददात्यग्निमुखानेवर्तुमग्निमाति ” [सं० का० ६ य० ६ अ०
१] इति ।

अग्निमुत्तानप्रिसंहितानां धानं कौलवतन्तादृतम् । अत्र सुवम्—“ हिरण्यं पूर्ण-
पात्रमुपबर्हेण सार्वभूतमित्यग्नीध्रे ददाति ” इति ।

कृत्विगन्तरे दानं विधत्ते—

“ ब्रह्मणे ददाति प्रसूतये होत्रे ददात्यात्मा वा एव यज्ञस्य यजोताऽऽत्मान-
मेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः सगर्भयति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

प्रसूत्या अनुज्ञानाय । होतुर्बहुमन्त्रपाठेन यज्ञात्मत्वम् । एवमुत्विगन्तरे दान-
मुत्तरेपम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ऋद्धिभिर्दक्षिणानां होत्रो दिवपतो घृतात् ।

हिरण्यमुर्गुल्य रूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥ १ ॥

तुधो वो विधवेदेति भिन्यान्धर्मणि दक्षिणाः ।

एतच्चा निनयेद्ब्राह्म हेमाऽन्वेयाय यच्छति ॥ २ ॥

वि सुवः सद् आडोक्ष्य सस्मदावाऽनुमन्यनम् ।

सप्तदिशेऽनुवाकेऽस्मिन् दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ भीषासा ।

दशवाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ कृत्विग्दानमदृष्टार्थमानस्यै वाऽग्निमः भुतेः ।

वैरूप्याभियमान्यैर्ब दृष्टत्वादार्नतेः भुतिः ॥

भूतौ च निषपादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनोत्तेन सत्रेषु स्वामित्वान् भुतिः कृत्वि ॥ इति ।

कृत्विग्नो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किमदृष्टार्थमानस्यैवेति
संशयः । भूत्या परिकीर्य वशीकार आनतिः । अदृष्टार्थं तत्स्यात् । अग्निहिर-
ण्यादीनामदृष्टार्थं त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । प्रयेतदानं भुतिः स्यात्तदा-
नीमत्साधिककर्मानुरूप्येण इत्थं देयम् । वैरूप्यं तत्र दृश्यते—स्वल्पकर्माणि वैधा-
तनीये सहस्रं देयम् । अधिकं कर्मण्युत्तरेषु स्वल्पं सोमनमसपार्जं दयिते । तथा
द्वादशशतादिपरिमाणानि प्रमो मन्त्रनिधमश्च भूतौ नोपपद्यते । कर्मकसनुमत्या
न्यूनानाधिकभावसंभवात्तत्परज्जकादिभूतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माददृष्टार्थमित्यग्निमः
पक्षः शास्त्रोति । नैवम् । आनतेर्दृष्टमयोजनत्वात् । दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थभूतावप्य-

(दक्षिणावर्जनम्)

स्ति । भूतिर्द्वयोऽपि प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रानियमाददृष्टमस्तु । दृष्टस्यांशोऽपि ।
वेत्तव्यं तु वचननडादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भूतिरूपत्वं परमशब्देनैवाव्याहृत्यै-
वगम्यते—“ दक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रिता कृतिवजो याजयेयुः ” इति ।
तस्मादतिवन्दानमानत्वार्थम् । एवं च सति सत्र कृतिवजो यजमानत्वाद्भूतिरूपं
दक्षिणा न कापि देवत्येतद्विचारकलं दृष्टव्यम् ।

तत्रैव तुलीयपादे चिन्तितम्—

“ दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्व्यादिषु ।

सर्वेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये तस्येकं मिलितेषु वा ।

संख्यागुणस्य तस्येकं गवाद्यभ्युपगतोऽग्रिमः ।

वाक्यभेदात् परिकृतु मिलितेषु समुच्चयात् ॥

× प्रस्थापौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥

संख्यापौचित्येन पशवो नैव तस्येत्यनन्वयात् ।

एकत्वेऽप्यत्र परिकृषिन्माषा वा गाव एव वा ॥

परिकृषिन्मियमाभावान्माषाः संहितितत्वात् ।

माषा गिराकृता गावः प्राथम्यान्धोपकारतः ।

तस्येति वाक्याद्गोद्वयं न युक्तः पशवः कतुः ।

संख्यान्तरं चेद्विहती स्याद्गवां वाक्यसाम्यम् ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—

“ गौध्याभ्याभ्यतेरैश्वर्यं गर्दभभ्यामाभ्ययश्वं धीहयश्वं यदाश्वं विळाश्वं माषाश्वं

तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ॥ इति । द्वादशाधिकं शतं द्वादशशतम् । तत्र संशयः—

येषां संख्या सा किं गवादिपूर्वव्यविषया किंवा कतिपयविषया । सर्वपक्षेऽपि

प्रतिद्रव्यमिषं संख्या, उत मिलितानाम् । तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि, संख्या

तु-तद्वतो गुणः । प्रतिप्रधानं गुणानुत्तिर्याद्या । तस्माद्गवादिद्रव्येषु सर्वेषु तस्येक-

मिषं संख्याति पथमवसगते मध्यमे संख्यादिकल्पे प्राप्ते ज्ञमः—नैतद्युक्तं वाक्य-

× जैमिनीयन्यायमाहाविस्तरे तु संख्यानौचित्यत इति पाठः ।

मेदपक्कात् । अतो विदितानामपि संख्येति द्वितीयः संख्याधिकस्थोऽभ्युपग-
म्यस्यः । तथा सति समुच्चयवाचिनश्चशब्दा अनुसृजन्ते । एतद्व्ययुक्तमनौचित्यात् ।
न भीहिषवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्वर्गता दिवादिसंख्योपिवा । परिकी-
टस्यचिजो द्विर्विहीहिषीजैः प्रयोजनाभावात्प्रस्थाधिकस्त्वामौदिसंख्या तजोचिता ।
न चेन्मम श्रुता । तस्मान्निष्ठियानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः ।
कतिपयद्रव्यविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किं गवाद्याः पशूविद्याः पशवः किंवा
दशसु गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु भ्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वा-
त्पशव इति प्राप्ते भ्रूपः—नैतद्युक्तम् । तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्यनेनै-
कवचनान्तेन वण्णां गवादिपशूनामन्वेतुममोम्यत्वात् । एकत्वपक्षेऽपि यत्किं-
चिदेकं किंवा मापद्रव्यमुत्र गोद्रव्यम् । तत्र नियामकमावाद्यात्किंचिदिति प्राप्तम् ।
तत्र । संनिधेर्नियामकत्वात् । मापाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणोक्ति माया
संनिहिताः । तर्हस्तु मापद्रव्यमिति चेत् न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौ-
चित्येन निराकृतत्वात् । तस्माद्गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतत्वो-
पकारी एव नियामकौ । अस्ति हि महानुपकारः । कत्विजः प्रतिग्रहीतुमर्थै-
राभ्यक्षीरादिभिरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः । ननु तस्य प्रकृतस्य कतोद्वादिश-
शतं दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न । यद्गोद्रव्यं तस्य द्वाद-
शशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतिः । वाक्यं हि प्रकरणाद्वर्ज्यः । तस्माद्गवां
द्वादशशतमिति सिद्धान्तः । विह्वलिषु यत्र गोदक्षिणायाः संख्यान्तरं श्रुतं यत्रा-
स्याः संख्याया चाधो विचारकत्वम् ।

तत्रैवान्वच्चिन्तितम्—

“ गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वाऽन्विमेऽपि किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽयमिदः ।

अविभागो बहुलोकैर्बहुत्वं न विवक्षितम् ।

विभागः स्यात्प्रत्यक्षासिद्धेर्लिङ्गं च दृश्यते ” इति ।

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः । कत्विज्यो देयानामुक्तसंख्यानां गवां
विभागाविभागयोर्ब्रजमानेच्छैव प्रयोजिका, उदास्त्यन्वतरनियतिः । यदाऽपि
नियतिसिद्धाऽप्यविभागो विभागो वा । तत्र नियामकस्यानुकत्वादिच्छेति ताव-

(समिष्टयजुर्होमः)

त्प्राप्तम् । कृत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य पतिग्रहीतृ-
त्वाद्विभाग इति पक्षान्तरम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यमतत्वाद्बहुवचनं न विवक्षितमित्ये-
कैकः पतिग्रहीता । तथा सति विभागोऽवश्यं भवेति । समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य
स्वामित्वाभावात्परस्वत्वापादनलक्षणो दानशब्दार्थो न सिध्यति । किं च—“ तुभ्यो
यो विश्वेदेवा वि भजतु ” इति मन्त्रे विभागलङ्घनं दृश्यते । तस्माद्विभागनियमो
राज्यान्तः ।

तवैवाभ्यर्चयन्तितम्—

“स विभागः समो नो वा विशेषाभ्यगतास्तपः ।

वैषम्यं स्याद्यथायामेवं तत्समास्तमास्तपसा ” इति ।

पूर्वोक्तः स विभागः तपः स्यात् । वैषम्यहेतोर्विशेषस्याभ्यगतात् । साम्यहेतु-
स्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात्तप
इत्येकः पक्षः । कर्मकरेण ययात्तानुरूपे(ष्वे)ण भूतितास्तम्यं दत्तं तद्वदनापीति
द्वितीयः पक्षः । द्वादशाहे दीक्षायामेवं समास्तमायते—“ अर्धिनो दीक्षयन्ति पा-
दिनो दीक्षयन्ति ” इति । अर्धं येषामुत्तिष्ठति तेऽर्धिनः । एवं पादिनो योजनीयाः
तद्विशेषो मशिकमुखादवगन्तव्यः । तपः भूतसमास्तमानुरूपे(ष्वे)ण केषांचिदर्धं
केषांचित्पाद इत्यादिर्विषमो विभाग इति राज्यान्तः ॥

इति श्रीमत्सामण्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकरणे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थव्यवस्थितोऽनुवाकः] ।

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्नि-
धिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया स-
रराणो यजमानाय द्रविणं दधातु । समिन्द्र
णो मनस्ता नेषि गोभिः स० सरिर्भिर्मयवन्तस०
स्वस्था । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवा-

ना^{*} सुम^२त्वा यज्ञि^३यानाम् । सं वर्चसा पथंसा
 सं तनुभिरगेन्महि मनसा स^{*} शिवेन । त्वष्टा
 नो अत्र वरिवः कृणोतु (१) अनुं माह्वं
 तनुवो यद्विलिङ्गम् । यद्य त्वां प्रयति यज्ञे
 अस्मिजग्ने होतारमवृणीमहीह । अर्धगयादृध-
 गुताशमिष्टाः प्रजानन्यज्ञमुप याहि विद्वान् ।
 स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजगम सध-
 नेदं जुषाणाः । अक्षिवा^{*}सः पपिवा^{*}सश्च
 विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि । याना^{*}श्वेह
 उदातो देव देवान्तात्र (२) प्रेरय स्वे अग्ने
 सधस्थे । वहमावा भरमाणा हवीरपि वसुं
 धर्म दिवमा तिष्ठतानुं । यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञ-
 पतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैष तं यज्ञो
 यज्ञपते सहस्रं कवाकः सुधीरः स्वाहा देवा
 गातुषिदो गातुं वित्त्वा गातुर्मित मनसस्पत
 इमं नो देव देवेषु यज्ञ^{*} स्वाहा वाचि स्वाहा
 वाते धाः (३) ॥

(कृणोतु दानद्वारं त्वारिश्चञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

सप्तविंशोऽनुवाके दक्षिणा निरूपिता । अष्टाविंशे समिष्टयजुर्होमो निरूप्यते ।

कल्पः—“ जुह्वां नवगृहीतं गृहीत्वा घाता रादिरित्यन्तर्वेद्यन्वस्तिष्ठन्सर्वं स-
 मणो न च समिष्टयजुषि जुहोति ” इति ।

(समिष्टयजुर्होमः)

तत्र षड्भक्ष्यस्त्रीणि यजुंषि जुहोति ।

षट्सु प्रथमा तावदेवं पठिता—

धातेति । धाता सविता प्रजापतिरग्निस्त्वष्टा विष्णुश्चेतः षड्देवा नोऽस्माक-
भिर्दं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशो धाता । रातिर्दानशीलः । कीदृशः प्रजापतिः ।
निषिषतिः, महाशङ्खस्त्रसर्पादिनामकानां नवानां निधीनां पालयिता । सोऽयं देव-
मयो । यजमानसंबन्धिन्त्या प्रजया संरराणः सम्यग्रममाणस्तथा यजमानार्थं द्रविणं
दधातु षोडशतु ।

अथ द्वितीया—

समिष्टेति । हे इन्द्र त्वमनुग्रहयुक्तेन मनसा नोऽस्माग्गोभिः संनेषि संयोज-
य । सूरिभिर्विद्वद्भिर्होतृममुखैः संयोजय । हे मधवन्स्वस्त्या क्षेमेण संयोजय ।
मत्स्रणा वेदेनार्थज्ञानसहितेन देवकृतं देवार्थं कर्म यदस्ति तेन संयोजय । यज्ञ-
संबन्धिनां देवानां सुमत्याऽनुग्रहयुज्या संयोजय ।

अथ तृतीया—

सं वर्चसेति । वयं देवतानुग्रहयज्ञाद्वर्चसा वलेन तज्जेतुना च पयसा क्षीरा-
दिना समगन्महि संगताः स्मः । तनुभिः शरीरैः शोभनैः संगताः । शिवेन भक्षा-
स्तुना मनसा संगताः । त्वहा देवो नोऽस्माकमवास्मिन्कर्मणि शरिवो वरणीयं
वर्नं कृणोतु करोतु । किंच तनुवः शरीराणि अनुगार्हं शोधयतु । यद्विलिप्तं
वापं तदप्यनुगार्हं ।

अथ चतुर्थी—

यद्येति । हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणादधास्मिन्दिन इह देवमजनदेशेऽस्मिन्मन्त्रे
प्रयति पवर्तमाने सति त्वां होतारं होमनिष्पादकमवुणीमहि तस्मात्कारणादधवत्स-
मुखं यथा भवति तथाऽप्याहवाक्षीः । जतावि च त्वमृधक्त्सुमुर्दे प्रजान्मन्त्राभिष्टा
अस्मद्विज्ञानान्तिष्कार्षीः । अतस्त्वं विद्वानस्मद्भक्तिं जानन्निर्म यज्ञमुपयाहि
प्राप्नुहि ।

अथ पञ्चमी—

स्वगा व इति । हे देवा ये यूयं जुषाणाः पीयमाणा इदं सवना इमानि
श्रीणि श्रवणानि आजग्माऽऽगतवास्तेषां वः सदर्शनं स्थानं स्वगा स्वाधीनमकर्म ययमका
कर्म विधे ते सर्वे यूयं ज क्षिर्वांसः सवनीयपुण्ड्राणाम् क्षिः-वन्मः पविर्वांसः

१ क. 'स्तया य' । २ क. घ. क. 'स्मच्छान्ति' ।

सोमं पीतवन्तश्च । हे वसवो निवासहेतवो यूयमस्मे अस्मासु वसूनि धनानि
धत्त स्थापयत ।

अथ पथी-

यानावह इति । हेऽग्ने देवोऽशतो हवींषि कामयमानान्यान्देवानावहो वर्ण-
व्यत्ययादाह्वय आहूतवानसि, तान्देवान्स्वे स्वकीये सधस्थे संहनिषासस्थाने
मेरय । हे देवा हवींषि वहमाना रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तो वसुं
जमनिवासहेतुं धर्ममादित्यमाविष्टवाऽऽगच्छत । अन्धनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ।

अथ त्रयाणां यजुषां मन्त्रे प्रथमं यजुः-

यज्ञेति । हे यज्ञ त्वं स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलप्रदानार्थं
यज्ञपतिं यजमानं गच्छ । स्तुतिष्यत्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रिया-
शक्तिं गच्छ । स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ द्वितीयम्-

एष त इति । हे यज्ञपते यज्ञस्वामिनेषोऽनुष्ठीयमानस्ते यज्ञः सूक्तवाकैः
स्तोत्रैः सहितः, शोभना वीराः कर्मकुशलाः क्रतिवजो यस्यासौ सुवीरः । तत्
इदमाज्यं त्वया स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ तृतीयम्-

देवा इति । हे मातृविदो मार्गज्ञा देवा मातुं वित्वा भवदानमनमार्गं ज्ञात्वा
यज्ञे समाप्ते सति मातृपितृ पुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे मनसस्त्वे देव परमेश्वर
नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु हविर्भुक्षु स्वाहा प्रथमं स्थापय । ततो वाचि मन्त्रस्त्वा-
यां वाग्देवतायां स्थापय । ततो वाते क्रियाप्रवर्तकं देवे वाः स्थापय ।

यथोक्तमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते-

“ समिष्टयजुर्ऋषि जुहोति यज्ञस्य समिष्टचै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विसिद्धं यद्-
त्येति यन्नात्येति यदतिकरोति यन्नापि करोति तदेव नैः प्रीणाति ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

सम्पद्यजनं समिष्टं मुष्यन्ते मयुष्यन्त इति धात्वा रातिरित्यादयो मन्त्रा
यजुंषि । समिष्टार्थाणि यजुंष्युच्चार्याऽऽज्यं जुहुयात् । तच्च यज्ञस्य सम्पद्यनुष्ठित्यै
संपद्यते । क्रूरादिदोषाणां होमेन समाहितत्वात् । क्रूरं मशुर्हिसादि । विसिद्धं

(समिष्टयजुर्होमः)

विहितस्य दक्षिणादिद्वयस्यात्पीभावः । अत्ययानत्ययो कालकृती । तथा हि—
पाशुकानां प्रयाजानां चोदकवशेन हविरासादनादूर्ध्वमनुष्ठानं यासं वचु विठन्तं
पशुं प्रयजन्तीति वचनेन पशुविशसनात्प्रामपठष्टं, तदनादृत्य चोदकवशेनैवानु-
ष्ठानमपशास्त्रीयः कालात्ययः । तथा तृतीयसवनोपक्रमे सवनीयपशोरङ्गप्रचारा-
नन्तरमेवानुयाजाश्चोदकवशेन प्राप्तास्ते त्वाग्निपारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति वच-
नेन तृतीयसवनस्य समाप्तिकाल उत्कृष्टाः, तदनादृत्योपक्रम एव तदनुष्ठानम-
पशास्त्रीयः काला[न]त्ययः । अपवाहर्हिषः प्रयाजाभ्यजतीति वचनेनावभूथे यदि-
नामकथ्यतुर्थप्रयाजो निषिद्धः । तन्निषेधमतिक्रम्य तस्यानुष्ठानमतिक्रमणम् ।
विहितस्य कस्यपिदङ्गस्य विस्मृतिरकरणम् । अपिशब्दः क्रूरादीनां समुच्च-
यार्थः । तैश्च क्रूरादिकं तैरेव होमैः प्रीणाति समादधाति ।

आहुतिसंख्यां विधत्ते—

“ नव जुहोति नव वै पुरुषे पाप्माः पुरुषेण यज्ञः संमितो यावानेय यज्ञस्तं
प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

पाणास्तदाधारच्छिदाणि ।

नवसु मन्त्रेषु क्रम्यजुषोरवान्तरसंख्यां विधत्ते—

“ बहुक्रामिपाणि जुहोति बहुवा कतव कतूनेव प्रीणाति त्रीणि यजूंषि
त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

यज्ञस्य यजमानप्रातिः स्वकारणप्रातिश्च मन्त्रपाठोदेव संपद्यत इत्याह—

“ यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्पाह यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योर्नि
गच्छेत्पाह स्वामेवैनं योर्नि गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

सुवीरशब्देन वीर्यप्रातिः सूच्यत इत्याह—

“ एव ते यज्ञो यज्ञवते सहसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

देवा गानुविद् इत्येतन्मन्त्रप्रशंसार्थमाख्यायिकापाह—

“ वासिष्ठो ह सात्यहोम्यो देवभागं यमच्छ यत्सृज्यमान्वहुयाजिनोऽग्नी-
यजो यज्ञे यज्ञं यमयतिष्ठिपा३ यज्ञपता३विति स होवाच यज्ञपताविति सत्पादौ
सृज्ययाः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञं वाच यज्ञः पतिष्ठाप्य आसीद्यजमान-

स्यापराभावायेति देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमितेत्साह यज्ञ एव यज्ञं मति
मापयति यजमानस्यापराभावाय ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० २] इति ।

वसिष्ठमोत्रोत्पन्नः सत्त्वहवस्य पुत्रो देवभाग्नमामे मुनिं मपच्छ, यदा सुअ-
याख्यदेशस्थान्बहुविधसोमयामागुष्टाषिनो याजितवानसि ददा किं यज्ञं स्वाहि-
त्येवं यज्ञलिङ्गके देवा गातुविद् इत्येतस्मिन्पत्रे यज्ञं समिष्टयजुर्होमं सवापितवान-
सि, उत यज्ञपातौ गच्छेत्येवं यज्ञपातिलिङ्गके यज्ञ यज्ञं गच्छेत्येतस्मिन्पत्रे
इति । तत्र द्वितीयपक्षे सति यस्मात्सत्त्वाद्यज्ञात्पराभवंस्तस्मात्प्रथमपक्ष एवोपा-
देय इत्युक्तम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ धादानुवाके सर्वस्मिन्समिष्टाख्ययजुर्वि हि ।

कचः षडाद्याः शेवाणि यजुष्येतैर्जुहोति हि ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके—

द्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

उरु० हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्था-
मन्वेत० वा उ० । अपदे पादा प्रतिधातयेऽकरुता-
पवक्ता हृदयाविर्धञ्चित् । शतं तं राजन्मिषजः
सहस्रं मुर्वी गम्भीरा मुमतिष्ठे अस्तु । वार्धस्व
द्वेषो निर्झतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमु-
ग्ध्यस्मत् । अभिष्टितो वरुणस्य पाशोऽग्रेर-
नीकमप आ विवेश । अपां नपात्प्रतिरक्ष-
सुर्यं दमेदमे (१) समिधं यक्ष्यमे । प्रति ते
जिह्वा घृतमुच्चरण्येत्समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः ।

(अवमुष्ठाभिधानम्)

सं त्वा वि॒ञ्जन्वो॒षधी॒रुताऽऽपो य॒ज्ञस्य॑ त्वा
य॒ज्ञप॒ते ह॒विर्भिः । सु॒क्तवा॒के न॒मोवा॒के वि॒धे-
माव॑भूय नि॒चक्षु॑ण नि॒चेरु॑रसि नि॒चक्षु॑णाव॑
दे॒वैर्दे॒वकृ॑तमे॒नोऽया॒डव॒ मर्त्यै॑र्मर्त्यकृ॒तमु॒रारा नो॑
दे॒व रि॒षस्या॑हि॒ सुमि॒त्रा न आप॑ ओष॒धयः॑ (२)
संभु॒ दुर्मि॒त्रास्त॑स्मै भूयासु॒र्योऽस्मा॑भ्द्वेष्टि॒ वं
च॒ वयं॑ द्वि॒ष्टो दे॒वीरा॑प ए॒ष यो ग॑र्म॒स्तं वः
सुप्रो॑ति* सु॒भूत॑मकर्म॒ देवे॑षु॒ नः सु॒कृता॑ ब्रू॒ताप्र-
ति॒युतो॑ वरु॒णस्य॑ पा॒ज्ञः प्र॒त्यस्तो॑ वरु॒णस्य॑
पा॒ज्ञ ए॒धोऽस्ये॑षिषी॒महि॑ सुमि॒दसि॑ तेजो॒ऽसि
तेजो॑ मयि॒ धे॒स्यो अ॒न्व॒चारि॑ष* र॒सेन॑ स॒म-
सू॒क्ष्महि॑ । प॒यस्वा* अ॒म आ॒ग्मं तं मा॑ स॒
सृ॒ज॒ व॒र्षसा॑ ॥ [३]

(दमे॒दम् ओष॑धय॒ आ व॑र्ष) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्विंश-
पाठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४५ ॥ [३९]

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थमपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

अष्टाविंशोऽनुवाके सामिष्यजुर्होमोऽभिहितः । एकोनचत्वारिंशेऽनुवाकेऽवमुष्ठा-
वर्ण्यते ।

कथं—“ उरु॒ हि राजा॑ वरु॒णश्च॑कारेति वेधा अभिमयान्तो वदन्ति पार्था-
लाक्षा ” इति ।

पाठस्तु—

उरु॒ हि॒ इति॑ । उरु॒भ्योऽव॑धारणे । वरु॒ण ए॒व राजा॑ सूर्याय॒ भूय॑स्थान्वितै,
अनुक्रमेण गन्तुमर्धे निषाठभ्वेऽन्तारिष उरुं पन्थां विस्तीर्णं मार्गं यस्याचकार

तस्मादस्माकमपि पादा प्रतिधातवे पादं प्रक्षेप्तुं मार्गपक्कः करोतु । उवापि च यः
शत्रुरपवका निन्दको यथा हृदयाविधो हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति, निच्छब्दः
समुच्चये, सोऽपि प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोत्वित्यर्थः ।

कल्पः—“ शर्तं ये राजन्मिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जयति ” इति ।

पाठस्तु—

शर्तं त इति । हे राजन्वरुण तव शतसहस्रसंख्याका मिषजोऽस्मदुपद्रव-
निधारकाः सन्ति । तस्मादस्मात्तु तव सुमतिरनुग्रहबुद्धिरस्तु । कीदृशी । उर्षा
विपुला सावेकादिकीत्यर्थः । गम्भीराऽऽदरयुक्तेत्यर्थः । द्वेषो द्वेषिणो बाधस्व ।
निर्कृतिं यज्ञविधातिर्नीं परौचैः कुरु तिरस्कृत्यित्यर्थः । अस्माभिः कृतमपि पापम-
स्मत्तः प्रमोचय ।

अभिहित इति । कल्पः—“ अभिहितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तर्भांमिति-
ष्ठेन्दे(ति) ” इति ।

जलतन्ध्यैर्वीं सूक्ष्मतन्वाकारो बन्धनहेतुर्जीविविशेषो वरुणस्य पाशः । सोऽ-
यमभिहितः पादाक्रमणेन तिरस्कृतः ।

कल्पः—“ अग्नेरनीकमथ आ विवेशेति सूच्यमाधारयति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्नेरिति । अग्नेरनीकं मुखमस्तु पविष्टम् । हेऽर्षा नपादेतज्जामकाग्ने द्ये-
दमे तच्छद्गृहेऽसूर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पालयन्तमिधं
समिन्धनसाधनं धृतं यज्ञि संगतं कुरु । ते तव जिह्वा धृतं मत्पुच्छरण्येदुद्युक्ता
भवतु ।

उक्तं हि राजेत्यादिमन्त्रान्व्याचिख्यासुः शाचीमनुष्ठानं विधत्ते—

“ अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवार्षाचीममेकहायनादेनः करोति तदेव तैरथ
यजेते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवभृथाख्यं कर्म कर्तुमुदकस्नानं जिगमिषुराधुदां इत्यादीनि यजूंषि जुहुयात् ।
तथा च सूत्रम्—“ आधुदां अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमैवैष्मन्जुहुयादवभृथ
निचङ्कुणेति च, नमो रुद्राय वास्तोष्पतये, आयने विद्वणे, उद्याने धत्तरायणे,

१ स. 'न्ति । अस्मा' । २ स. 'की । ग' । ३ स. 'राचैस्तिर' । ४ स. 'मपिति' ।
५ क. 'छन्ति' इ' । ६ स. 'वर्तिसु' । ७ स. 'त्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहु' ।

(अवभृथभिधानम्)

आवर्तने विवर्तने, यो गोपायति व२ हुवे ” इति । इदः पूर्वमेकस्मिन्संवत्सरे य-
च्छतं पापं तदेव त्रैमयजते विनाशयति ।

अवभृथमुद्दिश्योदकसमीपे यमनं विधत्ते—

“ अषोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते ” [सं० का०
६ म० ६ अ० ३] इति ।

अर्षां प्राप्त्या तदभिमानिनं वरुणं साक्षादभ्यवधानेनैवावयजते पूजयति ।

मस्तोषुः सांज्ञाऽनुषानं विधत्ते—

“ यत्पना वा अन्वित्य यज्ञ२ रक्षा२सि जिघा२सन्ति सांज्ञा मस्तोषाऽभ्यवैति
साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

वित्तसंज्ञां विधत्ते—

“ विर्मिधनमुपैति वय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षा२ स्वपहन्ति ”
[सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

सर्वेषां निधनोच्चारणं विधत्ते—

“ पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्यै ” [सं०
का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

रक्षस्वी सर्वेषां मत्वेकं पापकं रक्षोऽस्तीत्यर्थः । अथ सूत्रम्—“ सर्वे सपत्नी-
कास्त्रिः साम्नो निधनमुपयन्त्यर्धाध्वे द्वितीयं माभ्य तृतीयम् ” इति ।

मन्त्रोक्तो मार्गविस्वा(स्व)रः पादपविष्टार्थ इत्याह—

“ उरु२ हि राजा वरुणधकारेत्याह मतिष्ठत्यै ” [सं० का० ६ म० ६
अ० ३] इति ।

भिषक्शब्देन यजमानस्य पापोपद्रवपरिहारः सूच्यत इत्याह—

“ शतं ते राजभिषजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोति ” [सं० का०
६ म० ६ अ० ३] इति ।

मन्त्रेणैव वरुणपाशः परिह्रियत इत्याह—

“ अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति ” [सं० का०
६ म० ६ अ० ३] इति ।

अप्सु बर्हिः प्रक्षिप्य तस्योपरि जुहुयादिति विधत्ते—

“बर्हिरभि जुहोत्याहुवीनां प्रतिष्ठित्वा अग्नौ अग्निवत्येव जुहोति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

“अग्निवान्यै इमंस्तन्वः” इति श्रुतेराभिप्रायः । अथ सूत्रम्—“तृणं य-
हस्य सौविमाधारयति । यदि वा पुरा तृणं स्वादास्थिजुहुयात्” इति ।

चेष्टकृत्वाग्नेषु पञ्चसु प्रयाजेषु बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं निवेदयति—

“अपवर्हिषः प्रयाजान्मजति मजा वै बर्हिः मजा एव वरुणपाशाभ्युञ्जति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

यद्यप्यग्नौऽऽग्न्यभागी चोदकादेव प्रज्ञौ तथाऽपि मन्त्रविशेषमभिधेत्वा पुनर्बिधत्ते—

“आग्न्यभागी मजति मजस्यैव चक्षुषी भान्तरेति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

आग्न्यभाग्योर्दत्तचक्षुष्ट्वमन्त्रव श्रुतम्—“चक्षुषी वा एते मजस्य मवाग्न्यभागी
मवाग्न्यभागी” इति । मजतावभिर्गुवाणीत्यादिके पुरोनुवाक्ये । इह तु अप्सवमे
वधिक्वेत्यादिके । तथा च सूत्रम्—“अप्सुमन्तावाग्न्यभागी मजति अप्सव इत्ये-
वाप्सु मे सोमो जगवीत्” इति ।

यद्यप्यदेवता विधत्ते—

“वरुणं मजति वरुणपाशादेवैर्न मुञ्जति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

स्विदृष्टेवता विधत्ते ।

“अग्नीवरुणौ मजति साक्षोदेवैर्न वरुणपाशाभ्युञ्जति” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ३] इति ।

साक्षाच्छीघ्रमेवेत्यर्थः ।

चोदकप्रयाजेषु विध्वनूयाजेषु बर्हिर्नामकं प्रथमानूयाजं निवेदयति—

“अपवर्हिषावनूयाजौ मजति मजा वै बर्हिः मजा एव वरुणपाशाभ्युञ्जति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

प्रयाजानूयाजान्प्रशंसति—

“चतुरः प्रयाजान्मजति द्वावनूयाजौ षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुधेव
मति तिष्ठति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

(अवभृथमिषानम्)

समुद्र इति । बौधायनः—“अथाप्सु स्रुचं प्रतिष्ठापयति समुद्रे ते हृदय-
मप्स्वन्तरित्यवैनामद्भिः पूरयति सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽव इत्यप्स्वेवाचो जु-
होति यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः सूक्तवाके नमोवाके विभेमेति” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्वतामाह—“सजीपस्य स्रुचं पूरयित्वाऽप्सूपमारयति समुद्रे
ते हृदयमप्स्वन्तरिति ततो यो बिन्दुरुपप्लवते तमुपस्पृशेत् ” इति ।

हे जुहु ते हृदयं विभं समुद्रसमाप्स्वन्तर्भष्ये प्रतिदिठतु । सजीपस्य
ओषधवस्त्वां सम्पक्मविशन्तु । अपि चाऽऽपो विशन्तु । अथवा वरुणं
संबोध्य व्याख्येयम् । “इदं धावापृथिवी ” इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः ।
“नमो वाचे या बोदिता ” इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः । हे यज्ञपते यजमान
त्वदीयैर्हविर्भिर्देवताः संतर्प्य त्वां सूक्तवाकनमोवाकद्वयोकफले विभेम स्थापयामः ।

अवभृथेति । बौधायनः—अथैतमवभृथं संकिरन्ति यरिकंच सोमलिप्तं भव-
त्यवभृथ निचङ्कुण निषेरसि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽप्राडव मर्त्यैर्मर्त्यै-
कृतमुरोरा नो देव रिपस्याहीति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु—आपुदां अग्ने नमो रुद्राय वास्तोऽपतय इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां
सहेतं मन्त्रं होमे विनियुक्तवान् । तच्च पूर्वमुदाहृतम् । हेऽवभृथमिषानिन्वरुण
× निचङ्कुण राक्षसभर्तृनार्थं नितरां ध्वनिं कारितवानसि । निषेरसि अस्म-
न्नक्षार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽसि । हे निचङ्कुणःस्वामिर्देवेषु कृतमेनोऽप्राधं
तेदेवैः सह त्वमवायाह्विनाऽस्य । मर्त्येषु कृतिषु कृतं तत्तैर्मर्त्यैः सहावायाह्व-
विनाऽस्य । हे देवोरोरभिकाशिषो देवमर्त्यैकृतर्हिसनाब्जोऽस्माना समन्तात्प्राहि ।

पाठकममनाहत्यैतन्मन्त्रमादौ व्याचष्टे—

“अवभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव यजते ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

निषेरनिचङ्कुणादिशब्दोदितं वरुणमवयजत उपचरति । धातूनामनेकार्थ-
त्वाद्यथोदितं व्याख्येयम् ।

वरुणसंबोधनपक्षमाश्रित्य व्याचष्टे—

“समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्याह समुद्रे सन्तवर्णः ” [सं० का० ६ प्र०
६ अ० ३] इति ।

× विभक्तिलोपदृष्टान्दसौ शेषः ।

संशन्देन यजमानस्याद्भिरोपधीमिथ समृद्धिः सूच्यत इत्याह—

“सो त्वा विशान्तोपधीरुताऽऽय इत्याहोद्भिरेवैनमोपधीमिः सम्पञ्चं दधाति”

[सं० का० ६ का० ६ अ० ३] इति ।

सुमित्रा इति । बौधायनः—“अथाज्जकिनाऽय उपसंगृह्य सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तिवति दां दिशं विरुक्षति यस्यां दिशस्य द्वेष्मो भवति दुर्मिवास्त-
स्ये भूषासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च ययं द्विष्म इति ” इति ।

आवस्तम्बस्यैक एव मन्त्रः—“सुमित्रा न आप ओषधय इत्ययः पयसा” इति ।

स्पष्टो मन्त्रार्थः ।

कल्पः—“देवीराप इत्येकमुच्यं यजमानोऽभिषन्त्य ” इति ।

पाठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्य एष वरुणो मुष्माकं गर्भवन्तरचस्थितोऽतो
वो मुष्माकं परितोषाय ते वरुणं हविषा सुप्रीतं सुमृतं सुहु पुष्टं चाकर्म ययं
कृतवन्तः । स वरुणो नोऽस्मान्सुकृतः सम्पगनुष्ठातून्ब्रवीतु ।

स्पर्धार्थत्वात्सुमित्रा न इति मन्त्रमुपेक्ष्य देवीराप इत्यस्य स्पष्टार्थतामाह—

“देवीराप एष वो गर्भं हन्मह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ३] इति ।

कञ्जीपस्याप्सु महारेणोद्भूतानां विन्दूनां भक्षणम्भक्षणमोक्षोपसन्नायास्तत्पश्चिदा-
रायोपस्पर्धं विधत्ते—

“पशवो वै सोमो यज्जिन्दूनां भक्षयेत्पशुमान्स्वाद्भरुणस्त्वेनं गृहीयाद्यन्त्र
भक्षयेदपशुः स्वाभिनेन वरुणो गृहीयादुपस्पृश्यमेव पशुमाभवाति नैने वरुणो गृह्णा-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सोमस्य पशुप्राप्तिसाधनत्वात्पशुत्वम् । पिद्यन्त इति मिन्दवो जलकण्डाः ।
वरुणग्रहणं नाप महोदररूपरोगोत्पत्तिः ।

प्रतिश्रुत इति । कल्पः—“अथाशामन्तं पतियौति पतियुतो वरुणस्य पाशः
पत्यस्तो वरुणस्य पाश इति ” इति ।

बन्धनस्य हेतुर्वरुणस्य पाशः पतिश्रुतः पृथक्कृतः । पत्यस्तो विनाशितः ।

मन्त्रस्यार्थस्त्वयैव फलवतीत्याह—

(अथभूषाभिधानम्)

“प्रतियुतो वरुणस्य पश्य इत्याह वरुणपाद्यादेव निर्मुच्यते ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

जलाभिर्मेत्य पुनस्तज्जलमदृष्ट्वैव देवयजकदेशे गन्तव्यमिति विशेषे—

“अमतीक्ष्मा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्वै” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।
अन्तर्हित्विरदर्शनम् ।

कल्पः—“एषोऽस्थेधिर्मीमहीत्याहवनीये समिध आघायापो अन्वचारिषमित्यु-
पविशन्ते ” इति ।

एतत्सु—

एषोऽसीति । हे समिदेवोगसि बुद्धिहेतुरसि । अतो वयमेधिर्मीमहि अभि-
बुद्धिं प्राप्ताः । अयमाद्यो मन्त्रः । समित्समिन्धनसाधनमसीति द्वितीयः । तेजः
कान्तिसाधनमसि । कान्तिं यपि धेहि स्थापयेति तृतीयः । एतैस्तिस्मः समिध
आदध्यात् । अपोऽनु जलमनुपाप्याचारिषमदृष्ट्वैव कर्मानुष्ठितवानस्मि । रसेन क-
लेन समस्तुधमहि संगमोऽस्मि । हेऽग्ने पयस्याक्षीरादिसमृद्धियुक्त आगममिहाऽऽग-
तोऽस्मि । तं मा वर्षसा मलेन संयोजय ।

समिधाधानेन वह्निः पूज्यत इत्याह—

“एषोऽस्थेधिर्मीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्वन्त उवाचन्ति ” [सं० का०
६ प० ६ अ० ३] इति ।

नमस्वन्तः पूजयन्तः ।

मयि धेहीत्यस्याभिप्रायमाह—

“तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज एषाऽऽवन्त्यते ” [सं० का० ६
प० ६ अ० ३] इति ।

अवाशिष्टः स्पष्टत्वादुपेक्षितः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“उहं बद्ध्मि गच्छन्तः सर्वेऽप्यवमुथं प्रति ।

अर्वा हृह्वा जले जप्यमम्याकामति तज्जलम् ॥ १ ॥

अग्नेः सुवाऽऽधारयेत्तु समृजीषं जलं क्षिपेद् ।

अवेति गमने होमः सुमित्रा अवगाहनम् ॥ २ ॥

देवीरित्यभिमन्याथ प्रत्युद्वच्छति तज्जलात् ।

एवः समित्तेज एतैर्होम आहवनीयके ॥

अपो अमेरुपस्थानमिति मन्वास्तपोदश ॥ ३ ॥ इति ।

यद्यप्येवायता सौमिकमन्त्रकाण्डं तद्व्याख्यानस्वर्णं ब्राह्मणं च समाप्तं तथाऽपि सन्ति ब्राह्मणशेषा अष्टावनुवाकास्ते त्वेनैव विमियन्ते । तेष्वनुवाकेषु क्रमेणैतेऽ-
र्याः प्रतिपाद्यन्ते—यूपैकादशिनी पथेकादशिनी वात्नीवतः पशुः सौम्यचर्वा-
दिरतिग्राह्योऽधाम्योऽश्वः षोडशी चेदि । तत्र समनन्तरानुवाकप्रतिपाद्या यूपै-
कादशिन्येकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चान्यत्र श्रूयते—“ एकयूपो वैका-
दशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यभ्येकस्य ” इति ।

अशिष्टोमे^१ यः सवनीयः पशुस्तेन सहोपरितनानुवाके वक्ष्यमाणा ऐकादशिनाः
पशवो विकल्पिताः । तथा च सूत्रम्—“ ऋतुपञ्चव ऐकादशिनार्थं विकल्पन्ते ”
इति ।

तवैकादशिनपथर्था यूपैकादशिनी, तां विधत्ते—

“ स्म्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूपं मिनोति विवृतमेव वज्रं
संभृत्य भ्रातृव्याथ प्र हरति स्तृत्यै ” [सं०का० ६प्र० ६अ० ४] इति ।

भूमेरुपरितनमभ्येकमपहन्तुं वेदिस्थानमुद्धन्यात् । तस्मिन्स्थाने वेदिरकयूप-
पक्षे पदैर्विमिता । तथा च पूर्वमुदाहृतम्—“ विंशत्युपदानि पथाक्षिरथी ” इत्यादि ।
एकादशिनीपक्षे त्वनकाशस्य पर्याप्तये रथाक्षेण वेदिर्मातव्या । तथा च सूत्रम्—
“ यत्प्राम्नेदिसंमानात्तत्कृत्वा दशरथाक्षामेकादशोपरां रज्जुं मीत्वा ” इति ।
उपरश्मन्नेन प्रादेशपरिमिता यूपावटदेशा विवक्षिताः । द्वयोर्द्वयोः वटदेशयोर्मध्य-
देशो रथाक्षेण परिमितस्तादृशा वेदेर्दक्षिणांसमारभ्योत्तरांसपर्यन्तेषु पङ्क्तिरू-
पेणावस्थितेष्वेकादशस्यवटेषु यूपानुच्छेद्येत् । यूपमिति जातावेकवचनम् । स्म्य-
रथाक्षयूपास्तपो वज्रस्य भागाः । तथा चाऽऽन्नादम्—“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं
प्राहरत्स वेधा व्यभवत्स्वस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” इति । तेषां
जयाणामत्र भेदनाद्वज्रस्त्रिवृत्संपद्यते । स्तृत्यै हिंसायै ।

यूपावटस्यार्धं वेद्यामर्धं वह्निश्चेत्येवं तद्वेकं विधत्ते—

१ स्. 'स्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ' इ' । २ स्. ग. घ. छ. 'मे स' । ३ ग.
घ. छ. 'अ समं वि' । ४ स्. 'कल्पन्ते' । ५ स्. 'विनातव्या । त' ।

(यूपैकादशिन्यभिधानम्)

यदन्तर्वेदि मिनुयाद्देवलोकमभि जपेद्यद्वाहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ
मिनोत्पुमयोर्लोकं क्षीरभित्त्यै ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

अन्तः समीपदेशः । वेदिश्चान्तश्च वेद्यन्तं तत्संभावुच्छ्रयेत् ।

उच्छ्रये काश्चित्काम्यान्विशेषान्विधत्ते—

“उपरसंमिता मिनुयात्पितृलोककामस्य रशनसंमिता मनुष्यलोककामस्य
चपालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्तसमान्प्रतिष्ठाकामस्य ये पथो मध्यमास्तान्त-
सान्पशुकामस्य ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

तक्षणराहितानि यूपमूलानि उपराणि दैरेकादशिनी संमिता सदृशी । एक-
स्पोपरस्य पावान्नापामस्तावन्नेवेतरेषां दशानामित्यर्थः । रशनादेशस्यौत्प्रेन
समाना रशनसंमिता । चपालविस्तारेण समाना चपालसंमिता । अत एव सूत्र-
कारेणोक्तम्—“आमावत उपराणि समानि स्युस्तिर्यको मध्यमि रशनाश्च
प्रधिम्नश्चपालानि ॥” इति । सर्वानुपररशनादेशचपालविस्तारान् । एकादशसु
पष्ठो मध्यमस्तत्पार्श्ववर्तिनौ द्वौ तेषां त्रयाणामिवोपरादिसाम्यनियमो नेतरेषाम् ।
तथा च सति पशुमांसिः ।

तामेव पशुमांसिं दर्शयति—

“एतान्वा अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवति ॥ [सं० का० ६
प० ६ अ० ४] इति ।

एतान्समाननु यजमानं पशवः प्राप्नुवन्ति ।

त्रिभ्योऽतिरिक्तेष्वष्टास्वन्योन्यस्पर्शं विधत्ते—

“व्यतिषजेदितराग्रजयैदेनं पशुभिर्व्यतिषजति ॥ [सं० का० ६ प० ६
अ० ४] इति ।

यूपैकादशिन्याः कामनामेदेन दक्षिणदेशप्रवणत्वं मिन्द्वत्तोत्तरदेशप्रवणत्वं
विधत्ते—

“यं कोपयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठ-
मथ हृसीयाः समेषा वै गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति ताजस्य पीपते दक्षिणार्धं
वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याथ हृसीयाः समाकपणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

गर्तशब्देन दक्षिणदेशनिम्नस्पर्शानं विवक्षितम् । गर्तवन्मीयन्ते यूपा अस्या-

(पथेकादशिन्यामिधानम्)

अभिजादथ एकादश यूपा दक्ष्यमाणैराग्नेयादिपशुभिरुपेतः । उपसथे तु व-
श्वन्तराभावाद्यजमानस्याऽऽर्तिप्राप्तिर्द्वेष्ट्ये निर्दिष्टम तद्वारमेव ।

द्वेष्ट्याभावे मूपकं निर्दिशेदिति विधत्ते—

‘यदि न द्विध्यादास्तुस्ते पशुरिति वृक्षान्ध ग्राम्यान्शून्हिनास्ति नाऽऽरण्या-
न् ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

विहितमेकादशिनीं पशंसति—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत् सोऽन्धायेन व्याप्यत स एतामेकादशिनीमप्रस्थ-
तया वै सोऽन्धाद्यमवारुण्य पशुषा यूपा भवन्ति दशाक्षरा विशद्वर्चं विराड्विरा-
जैवाचारामद रुन्धे य एकादशः स्तन एवास्यै स दुह एवैर्ना तेन ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

दशयुक्तानां विराड्वस्तवत्वेन धेनुत्वादेकादशो यूपः स्तनो भवति ।

पात्नीवत्कार्यं त्रयोदशो मूपं विधत्ते—

“ वज्रो वा एषा सं मीयते यदेकादशिनी सेभरा पुरस्तादप्रत्यक्षं व्यक्ष२ सं-
मर्दितोषपात्नीवत् मिनोति पक्षस्य प्रत्युत्पद्यै तस्यैकाय ” [सं० का० ६ प० ६
अ० ४] इति ।

सैकदशिनी वज्ररूपा सती पुरस्तादवस्थाय मत्पगवस्थितं यज्ञं संमर्दितुमी-
श्वरा भवति । मर्दितस्य पुनः समाधानं प्रत्युत्पत्तिः । तस्यो वन्द्यः ॥ किञ्चन्वन
इत्यस्माद्धातोर्लृत्वञ्जत्वात् । सयस्वाय दत्तवायेत्यर्थः ।

यूपैकादशिनीं निरूपिता । अथ एतेकादशिनीं विधत्ते—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत् स रिरिचानोऽभ्यवत् स एतामेकादशिनीमप्रस्थ-
तया वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मन्प्रसन्न प्रजा इव सत्तु वा एष सृजते यो व-
ज्रो स एताहि रिरिचान इव यदेकैकादशिनी भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान
आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ५] इति ।

प्रजासृष्ट्या वीर्यादिक्षयादिकोऽहमिति धीः । तथा यज्ञप्रयासेनाग्निः । एते-
कादशिन्या वत्समाधानम् । ते च पशुक्षिपेण देवतासहिता अश्वपेधप्रकरणे समा-
धत्ताः—“ आग्नेयः छण्णमीवः सारस्वती मेधी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः
धितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो धारुणः कल्माष ऐन्द्राभिः स२
हिवोऽधोरागः सावित्री धारुणः पेन्वः ” इति । छण्णमीवत्वादिभिर्दिशेभिदाः

सर्वऽप्यजाः । मेदी त्वेकैवान्यजातिः । विशेषणानि च तस्मिन्नेव प्रकरणे व्याख्यास्यन्ते ।

तानेतानत्र पशून्विशेषेण प्रशंसन्विशेषविधिमुच्यति—

“ब्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन भार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्यै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः मजा एवास्यै प्र जनयतीन्द्रिय-मेवैन्द्रेणान् रुन्धे विशं मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

मजापयति बीजं स्वतः संपादयति । आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या लिप्ता सह मिथुनीकरणम् । सौम्येन योषिति रेतोधारणम् । पौष्णेन प्रजोत्पत्तिः । भार्हस्पत्येन ब्रह्मण उत्पत्तिसाधनत्वम् । वैश्वदेवेन प्रजानां तदेवतानुग्रहः । ऐन्द्रेणेन्द्रियपादवम् । मारुतेन जनपदपाप्तिः । ऐन्द्राग्नेन पुष्टिर्बलं च । सावित्रेणानुष्ठाने प्रेरणम् । वारुणेनोपद्रवराहित्यम् ।

अत्र पञ्चसप्तमाष्टमानां पशूनां वैश्वदेवैन्द्रमारुतानामितरपशुवत्वात् एव क्रमो यद्यपि प्राप्तस्तथाऽपि तं क्रममनूय प्रशंसति—

“मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्रमालभ्य नारुतमा लभते विश्वै भरुतो विश्वमेवास्मा अनु बध्नाति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

वैश्वदेवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम् । तेन मध्यम एव ययसि बलाधिक्यं यजमाने स्थापयति । विश्वे देवाऽन्नाभिमानिनः वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वाच्च त्संबद्धमन्नमनुं पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चान्नं पुरस्तान्मुत्सेनाद्यते । मारुतस्यैन्द्रमनु-वर्तमानत्वान्मरुत्वा ग्राप्तिर्वातिप्रजा अस्या यथमानस्यानुकूलाः करोति ।

कामनाविशेषेण कम्प्यत्वासं विधत्ते—

“यदि कामयेत योऽवगतः सोऽयं रुध्यतां योऽरुपरुद्धः सोऽयं गच्छति त्वैन्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽयं रुध्यते योऽपरुद्धः सोऽयं गच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अवगतः प्राप्तैर्धर्मः । अपरुध्यतामैश्वर्यात्किङ्कषताम् । अयमेकः कामः । एत-

मपा० ४७नु० ४५-३९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

५६१

(पालीवतपम्बभिधानम्)

द्विदशैकोऽन्यः कामः । तस्मिन्नुभयविधेऽपि कामे सप्तमैकादशस्थानयोरैन्द्रवारु-
णयोः स्थानव्यत्ययं कुर्यात् ।

मजानां आकुलीभावं चेत्काममेत तदानीमेकादशानां पशूनां क्रमसार्कयं
विधत्ते—

“ यदि काममेत मजा मुक्तेशुरिति पशून्व्यतिषजेत्पजा एव मोहयति” [सं०
का० ६ म० ६ अ० ५] इति ।

उदकप्रवणत्वेन स्थापिताया एकादशयूपपङ्क्तैर्दक्षिणयूपे वारुणस्याऽऽलम्भं
विधत्ते—

“ यदभिवाहसोऽर्वा वारुणमालमेत मजा वरुणो गृहीयादक्षिणत उदञ्चमा
लभतेऽपन्नाहसोऽर्वा वज्रान्मवरुणमाहाय ” [सं० का० ६ म० ६ अ० ५]
इति ।

अपामभिवाहस्तत्पवाहस्थानमूतो निम्नो देशः । तथावस्थित उत्तरयूपे वा-
रुणालम्भेन मजानां वरुणग्रहंरूपो रोमः स्यात् । दक्षिणयूपे पथोरुदङ्मुखत्वे-
नाऽऽलम्भे रोमो न भवति । दक्षिणयूपस्योत्तरदेशवर्तित्वेनापामपवाहवः पवाहस्था-
नाभावादित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ आग्नेयं कृष्णमीवमभिष्ठ उपाकरोति उत्तरे
स्रास्त्वर्वा मेरीं दक्षिणे सौम्यं बभ्रुमेवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान्पशूनुपाकरोति
वामपक्षान्ततो दक्षिणत उदञ्चम् ” इति ।

पथेकादशिनी निरूपिता । अथ पालीवतपशुं विधत्ते—

“ इन्द्रः पत्निया मनुमयाजयतां पर्यभिष्ठदामुदसृजतया मनुराध्वोधात्यर्प-
भिष्ठवं पालीवतमुत्सृजति यामेव मनुर्द्विमाध्वोन्नामेव यजमान कञ्जोति ”
[सं० का० ६ म० ६ अ० ६] इति ।

अत्र पत्नीशब्देन पालीवतसंज्ञके यूप उपाकृतस्तद्भुदेवताकः पशुरुपलक्ष्यते ।
यास्त्वान्तरे तथा विधानात् । पथेकादशिनीगतपत्नीसंयाजामन्तरभाषित्वादस्य यूप-
स्य पालीवतत्वम् । अत्र सूत्रम्—“ जाघनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति अनुदग्ध्या-
वपायां हुतायामग्नेण शालामुत्सीयं पालीवतं विनोति ” यथाऽधोनाभिपनवस्तीर्णे
चपाळं तस्मिंस्त्वाष्ट्रं साण्डं लोमशं पिङ्गलं पशुमुपाकृत्य पर्यभिष्ठतमुत्सृज्याऽऽ-
क्रेमेन श्रेष्ठं संस्थापयेत्, प्रावन्ति वसोऽवदानानि स्युस्तावत्कृत्य आज्यस्यावधे-

त्वशुधर्याऽऽभ्यं भवति शालामुखीये प्रचरन्तीति विज्ञायते ॥ इति । तस्मादिन्द्रः
पार्लीवतयूये नियुक्तेन पशुना मनुमयाजयदिति व्याख्येयम् ।

पशुशिक्षिते पशानुत्सृष्टे सति कर्मशेषस्याऽऽभ्येन समार्थं विधत्ते—

“ यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा
भवति यदाभ्येन पार्लीवत१ स्रस्स्थापयति यज्ञस्थं प्रतिष्ठितमै यज्ञं प्रतिष्ठित्यन्तं
यजमानोऽनु यति तिष्ठति ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ६] इति ।

अप्रतिष्ठितादसंस्थापनात् ।

अस्य पशोः काष्ठं विधत्ते—

“ इत्तं वपसा मयत्पनिष्ठं वशयाऽथ पार्लीवतेन य चरति तीर्थं एव य चर-
त्यथो एतर्होवास्य यामः ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ६] इति ।

वशा वन्ध्या, सा चानूवन्ध्वेत्यनेन नाम्नोभ्यते । तदीयवशाहोषादूर्ध्वं हृद-
याद्यङ्गहोमात्प्रागेवस्य पार्लीवतपशोः काष्ठः । स च तीर्थंयुचितं स्थानम् । किं-
चित्स्मिन्काष्ठेऽनूवन्ध्याख्यस्य पशोर्याम उपरमः स्यात्प्रभवति । तस्य चान्तिमप-
चात्वारसमाप्तेः प्रागेव पार्लीवतप्रचारो युक्तः ।

देवतां विधत्ते—

“ त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै रेतसः सिकस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं
पार्लीवपि सृजति सोऽस्यै रूपाणि वि करोति ॥ [सं० का० ६ प० ६
अ० ६] इति ।

विकरोति विविधानि करोति १ ।

पार्लीवतपशुर्निरूपितः । अधः सौम्यं चर्हं विधत्ते—

“ मन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुष्वन्ति यत्सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं
ध्वन्ति तादृगेव तत् ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

सोमस्याभिषवो वषस्थानीयोऽतोऽनुस्तरणीस्थानीयः सौम्यश्चरुः कर्तव्यः ।
मृतं दीक्षितपशु स्तीर्यते हन्त इत्यनुस्तरणी काचिद्गौः । दीक्षितशवस्यावयवेषु
हृदयहस्तादिषु गोशवस्य हृदयाद्यवयवान्संस्थाप्य तं दीक्षितं दहेत् । तदर्थं
काचिद्दीहन्मये ।

१ स. अत्र । २ स. 'रोतीत्यर्थः । पार्लीवतपशोस्त्वाष्ट्रत्वे सति तमेव यजमानं त्वष्टा
वृषाणं रेतः सिकन्यजमानस्य पार्लीवपि संयोजयति । स चास्यै यजमानार्थं रूपाणि विकरोति
विविधानि करोतीति । इति पा० ।

(सौम्यचर्याभिधानम्)

चरोर्होमस्थानं विधत्ते—

“मदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयादेवताभ्यः समदं दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक्स्वापायेन दिशि पितृभिरवदयते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

बहनेरुत्तरार्धमध्यदेशयोर्वेवाहुतिस्थानत्वात्तत्र पित्र्ये होमे देवताभिः सह पितॄणां समदं कलहं कुर्मात् । अतो निरवदमते देवदेशाभिष्कृत्तम पितृभ्यमने ।

परुषोषस्य दानं विधत्ते—

“उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो वै सौम्यो यदेव साम्नरुत्तमदुर्बन्ति तस्यैव स शान्तिः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सामैव सौम्यचरोरभिधानिदेवता । तथा सति सामवेदसंबन्धि यदङ्गमुद्गातार हाथं छन्ददुर्बन्ति विनष्टं कुर्वन्ति तस्म दोषस्य स चरुः प्रतीकारः ।

तस्मिन्नाज्यपूर्णे चरावुद्गातृभिः स्वदेहच्छाया दृष्टयेति विधत्ते—

“अवेक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सौम्यचरोः शुद्धिहेतुत्वान्त्येक्षणोनोद्गातारः स्वदेहं शोधयन्ति । अत्र सूचम्—

“आज्येन चरुमभिपूर्योद्गातृभ्यो हरन्ति तमुद्गातारोऽवेक्षन्ते ” इति ।

आज्यस्यापयानौ पुनरप्यन्यत्पूरणं विधत्ते—

“य आत्मानं न परिपश्येदित्वासुः स्थादभिददिं कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्हात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

इत्वासुर्गतमाणः । अभितो दीयते प्रक्षिप्यत आज्यमस्मिन्धरादित्यभिददिः ।

काम्येऽवेक्षणे मन्त्रविशेषं विधत्ते—

“यो गतमनाः स्मृतसोऽवेक्षेद यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति मन एवाऽऽत्मन्दाधार न गतमना भवति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

गतमना अज्यवस्थितचित्तः । उद्गातॄणां मध्ये गतमना यन्मे मन इत्यादि-मन्त्रेणावेक्षेत । मदीयं मनो यदि मत्तो निष्कान्तं यदि वा निष्कमणोन्मुखं तदि-दानीं निष्कान्तस्य सोमस्म राज्ञः यसादाद्वयं तन्मनोऽस्मास्त्रेव धारयामः । मन्त्र-सामर्थ्याच्चित्तसमाधानं भवति ।

अग्राविष्णु महि घाप मियं वामित्यनयर्चा घृतधारं विधत्ते—

“अप वै तृतीयसवने यज्ञः कामतीजानादनीजानम्याग्रावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवदा विष्णुपेशो देवताश्चैव यज्ञं च दध्मर” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

ईजानादिघृतो यजमानादनीजानं पुरुषमभिलक्ष्य यज्ञोऽयंकामति तत्तन्माधानायाऽऽग्रावैष्णवमन्त्रयोगः ।

तत्र नीचध्वानि विधत्ते—

“उपास्तु यजति मिथुनत्वात्” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।
सौम्यचरुगतेनोष्णध्वनिना सहोपाशुध्वनेमिथुनत्वम् ।

अनूबन्ध्यां विधत्ते—

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं क तर्हि यज्ञः क यजमानो भवतीति यन्मैत्रवरुणीं वशामालभते मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टं शमयति वरुणेन दुरिष्टं नाऽऽर्दिमाच्छति यजमानः” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

यज्ञस्य यदङ्गं सम्प्रगिष्टं तस्याधिपतिर्मित्रः स्वयमनाराधितस्तदङ्गं दुरिष्टेन मित्रयति । दुरिष्टस्याङ्गमस्याधिपतिर्वरुणश्चानाराधितस्तद्वुरिष्टं संपाद्य स्विष्टेन मित्रयति । तथा सत्युभाभ्यां स्विष्टस्य विनाशित्वाद्यज्ञः कावतिष्ठेत् । यज्ञाभावे यजमानोऽपि कुत्र फलोपेतो भवेत् । वशालम्बेन तुष्टो मित्रः स्विष्टं पालयति । वरुणो दुरिष्टं नाशयति । ततो यज्ञस्य सुस्थितत्वाच्चिच्छस्वस्त्वभांर्त्वि यजमानो न माप्नोति । अत्र सूत्रम्—“मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामासमेत” इति ।

तामनूबन्ध्यां यज्ञंसवि—

“यथा वै छाङ्गलेमोर्वरां प्रमिन्दत्येवमूक्तामे यज्ञं य मिन्तो यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञायैव प्रमिन्नाय मत्यमन्ववात्स्यति शान्त्यै” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

सर्वसत्योपेता भूमिकुर्वरा तस्यां लुष्टार्पा कर्षणमनु तत्र मर्त्यं क्षिपन्ति । शक्त्याभानसाधनं गोमयादिद्रव्यं मर्त्यं, यतममिमत्वं कसमर्हतीति मर्त्यम् । तद्वद्वक्ताभ्यां कर्षणोद्योग्यताभावादित्यस्य यज्ञस्य वशालम्बेन मत्यश्लेषवत्कलजेननुशक्तिर्भवति । तेन चाशकिलस्रणस्य दोषस्य शान्तिर्भवति ।

(अतिग्राह्यभिः)

पुनरपि वशां पशंसति—

“यावतामनि वा एतस्य छन्दांसि य ईजानछन्दसायेव रतो यदशा यन्मैवावरुणीं वशामासमेव छन्दांस्येव पुनरा प्रीजात्ययातपामत्वावत्यो छन्दः-
स्वेवं रसें दधाति ” [से० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

ईजानो यज्ञं कृतवान् । एतस्य छन्दांसि गवसाराणि भवन्ति । वसूः तु
छन्दसां सारः । वसूकामदेवतया मायवीदेवतायाः शिरसि च्छिन्ने पतिवैत
रसेनोत्पन्नत्वान् । एतच्च काम्यपशुकाण्डे समाम्नातम् । अतो वसालम्भेन छ-
न्दसां गवसारत्वाभावात्पीतिभवेति । प्रत्युत छन्दःस्तु विशेषरसः स्थाप्यते ।

सौम्यचरुधृतयानानुबन्ध्या निरूपिताः । अथातिग्राह्यान्विषते—

“देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यदत्यशिश्रित्य तदतिग्राह्या अभ-
वन्तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्ते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान
आत्मन्विषे ” [से० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

इन्द्रवायुभिचावरुणादिदेवैरिन्द्रियभतसामर्थ्यहेतोः सोमरसे विभक्ते सत्यति-
रिक्तादसादेवे गृह्यन्ते । तद्व्यहणेन सामर्थ्यं यजमाने स्थाप्यते ।

विहितानामतिग्राह्याणामन्यदिदेवतासंबन्धं विधत्ते—

“तेज आधेयेन्द्रियमैन्द्रेण नल्लवर्चसः सौर्येण ” [से० का० ६ प० ६ अ०
८] इति ।

यजमान आत्मन्वत् इत्यनुवर्तते । तेज कान्तिः । इन्द्रियं यत्नम् । लल्लवर्चसं
श्रुताध्ययनसंपत्तिः । यावत्सवन आग्रयणसादनादूर्ध्वमते ययो ग्रहीतव्याः । अत्र
सूत्रम्—“एव ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा त्रीनश्रितौमेऽतिग्रा-
ह्यान्गृह्णात्याग्नेयमैन्द्रः सौर्यमित्यत्र आयुश्च्युतिष्ठस्त्वरणिरिति ग्राह्यसादनाः ”
इति ।

न्यातिरिक्तमुखेन (ण) पृष्ठचषडहे तानतिग्राह्यान्विषते—

“उपस्तम्भेन वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत्पृष्ठचे न गृही-
यात्तार्थं यज्ञं पृष्ठानि सः शृणीयुः ” [से० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

यज्ञरूपस्य रथस्थातिग्राह्या उच्चम्भनकाण्डस्थानीयाः । पदसु दिनेषु क्रमेण
रथंतरनुहृदैस्त्वैराजशाकरैरेवतसामनानकैः साध्यानि पृष्ठच(ण्ड)स्तोत्राणि चक-
स्थानीयानि । ततः पृष्ठचषडहेऽतिग्राह्यरूपोत्तम्भनाभावे तानि पृष्ठानि तं यज्ञ-
रथं पुनः पातयित्वा संशृणीयुर्विनाशयेयुः । तस्मात्तान्गृहीयादित्यर्थः ।

उक्थ्ये चोदकमाधानविद्यासाम्प्रतिवेधति—

“यदुक्थ्ये गृहीयात्पत्यञ्च यज्ञपतिमासाः स२शृणीयुः” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उत्तम्भनमन्तरेणैव पुरत उन्नतसदृश उक्थ्यस्तस्मिन्गृहीता अविमासाः पुर-
स्तादसौभ्रत्यमावाय यज्ञरथे पत्यञ्च पाठयित्वा विनाशयेयुः । तस्मात्तान् गृही-
यादित्यर्थः ।

पृष्ठयणदहेऽप्युक्थ्यसद्भारादेवं प्रतिषेधं वारयितुं पूर्ववाक्येनै(णै)ति विहि-
तास्तद्दिग्भिषागमस्याप्युक्थ्यसंस्थस्य शास्त्रान्तरे सद्भावाच्चवापि निषेधं वार-
यितुं विधत्ते—

“विधमिति सर्वपृष्ठे गृहीत्वान्ना यज्ञस्य सर्वयत्वाय” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ८] इति ।

रथंतरादीनि यदपि पृष्ठय(ष्ठ)स्तोत्राणि यस्मिन्सन्ति स सर्वपृष्ठः ।

आभिष्टोमे तान्विधत्ते—

“यज्ञावतिर्देव्यो यज्ञान्व्यादिशत्स पिवास्तनूरप न्यधन तदविमासा अभ-
वन्निबनुस्तस्य यज्ञ इत्वाहुर्धस्यातिमासा न गृह्यन्त इत्यप्यभिष्टोमे गृहीत्वान्ना
यज्ञस्य सप्तमुत्वाय” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

व्यादिशद्विमम्य दत्तवान् । तदा स यज्ञावतिर्देव्यसंनिवृत्तिः पिवास्तनूरप-
न्यधत्तापनीय कचिद्दोषिनवान् । वास्तनवोऽविमासाः । तस्मादभिष्टोमस्य सप्तनु-
त्वाय वागृहीयात् । अवातिमासाणां पृष्ठयणदहादिविकृतिर्बन्धमदीतिः यज्ञ-
तावभिष्टोमेऽपि विधीयन्ते ।

व्यावृत्तिकामस्य तान्विधत्ते—

“देवता वै सर्वाः सदशीरासन्ता न व्यावृत्तमगच्छन्ते देवा एव एतान्महान-
पस्यन्वानगुरुताऽभ्येयमभिरन्वमिन्द्रः सौर्य२ सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्न्या-
वृत्तमगच्छन्त्यस्येवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्तमेव साध्याः भ्रातृव्येन गच्छति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

सदशीस्तुत्यैभ्याः । व्यावृत्तमैर्वाधिकपलक्षणम् । इतरेभ्यो व्यावृत्तं भ्रातृ-
व्यादैर्भ्याधिक्यमेतैरविमासैः पान्नोति ।

तानविमासान्प्रशंसति—

(अदाभ्यस्यविधिः)

“ इमे लोका ज्योतिष्मन्तः समावदीयाः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिँल्लोके ज्योतिषं च ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि सयुनौ सौर्येणामुस्मिँल्लोके ज्योतिषं च ज्योतिष्मन्तोऽस्या इमे लोका भवन्ति समावदीयानेनान्कुरुते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इमे पृथिव्यन्तरिक्षगुल्लोकास्ते चाग्न्यादिदेवतानुग्रहेण ज्योतिष्मन्तस्तुत्समा-
मर्त्याः । अन्तरिक्षस्य वायुर्देवता न त्विन्द्र इति धेनु, इन्द्रवाय्वोः सहावस्था-
नादैन्द्रवायवग्रहे तद्दर्शनात् ।

प्रकारान्तरेण तान्प्रवृत्तयि-

“ एतान्वै ग्रहान्धन्माविश्ववयसावन्तितां ताम्भ्यामिमे लोकाः पराअधार्वा-
अथ माभुर्गस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते धास्मा इमे लोकाः पराअधार्वाअथ
भान्ति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

धन्माथ विश्ववसाथ तयोरतिग्राह्यमहिमाभिज्ञत्वानदर्थमुत्तमा अधमाधेमे लो-
काः धाम्नुः प्रभावन्तः ।

अविग्राह्या निरूपिताः । अधादाभ्यस्ये विधत्ते-

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा अदाभ्ये छन्दसि सव-
नानि समस्थापयन्ततो देवा अयवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽध्माभ्यो गृह्यते भव-
त्पात्मना परास्य भ्रातृभ्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

असुरा मात्सर्येण देवैरनुष्ठितं यज्ञाङ्गं स्वयमप्यनुष्ठितवन्तः । तदाऽसुराश्चानेन
देवा गायत्रीविदुःजगतीभिर्निष्पाद्यानि त्रीणि सवनान्यदाभ्यग्रहे समापितवन्तः ।
तत्र हि-“ वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसा ” इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तयः
सोमश्चैवः पृथक्कर्तव्याः । अत्र सूत्रम्-“ उपनयस्य राज्ञस्त्रीनश्शून्यवृहन्ति
वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रथिमन्त्रं तैरेनं चतुराधुनोति ” इति ।
तदिदं छन्दसां सवनानां च समापनम् । तेन देवानां विभूविरसुराणां पराभवश्चा-
भूत् । तद्दग्धस्याप्यदाभ्यग्रहणेन भवति ।

निर्वचनेन प्रशंसति-

“ यद्वै देवा असुरानदाम्येनादभ्युवन्तददाम्यस्यादाम्यत्वम् ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ९] इति ।

अदम्भुर्निर्हसितवन्तः । अतुरदम्भनहेतुरयं ग्रहः स्वयमन्येन केनचिदपि द-
म्भितुमशक्यत्वाददाभ्यः ।

एतद्देदनं प्रशंसति—

“ य एवं वेद दम्भोत्येव भ्रातृव्यं मेने भ्रातृव्यो दम्नोति ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ९] इति ।

अथादाभ्यस्य कालं विधत्ते—

“ एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य उपनन्दस्य गृह्णात्यतिमु-
क्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अतिशयेन पाषाणोऽतिमोक्षः । सोऽस्या अस्तीत्यतिमोक्षिणी । प्रजापते-
स्तादृशोऽयमदाभ्यः । तस्मादुपनन्दस्य वस्त्रेण यजस्य सोमस्य बन्धनादतिमुक्त्य-
र्थं गृह्णीयात् । शकटादवरोपितो बल्लवज्जसोमोऽधिषवणफलकयोरुपमवतिष्ठते ।
तस्य ऋ-सोमस्य बन्धमुपांशुग्रहकाले विस्मयेन्द्रास त्वा ब्रुवन्न इत्यादिभिर्मन्त्रैः
सोमं मिमीते । तस्माद्विस्मसनात्पानेदाभ्यो ग्रहीतव्य इत्यर्थः ।

एतद्देदनं प्रशंसति—

“ अति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ९] इति ।

पापरूपं वैरिणमुत्क्रभ्य तच्छतोपद्रवाम्मुच्यते ।

अदाभ्यस्य सोमव्यतिरिक्तं द्रव्यं विधत्ते—

“ मन्त्रि वा एतसोमं यदभिषुष्यन्ति सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति
जीवन्महो वा एष यददाभ्योऽभिषुतस्य गृह्णाति जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं
गम्यादि ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अभिषवेण सोमस्य हतत्वाद्यज्ञे हते यजमानो हतपात्यो भवति । तादृशवध-
यन्त्रेण स्वर्गप्राप्तावुपायान्ब्रह्मवादिनो विचार्यादाम्यं निश्चितवन्तः । स च जीव-
नोपेतो ग्रहः । तस्मादभिषुतस्याभिषवरूपववरहितस्य द्रव्यस्य रसं तत्र गृह्णी-
यात् । अत्र सूचम्—“ अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रं ते शुकेण गृह्णा-
मीति दध्नः पयसो निघाम्याणां वा ” इति ।

अदाभ्यग्रहस्याऽऽध्वनहेतूनां सोमांशूनां त्रयाणां सप्तत्रयमतेषु विषु महा-
भिषवेषु भेदनं विधत्ते—

(अंशुमहविधिः)

“ वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यद्दाभ्ये सः स्थापयन्त्यः शूनापि सृजति यज्ञस्य संतप्यै ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ९] इति ।

“ असुरवञ्चनाम वसवस्त्वेत्पादिमन्त्रैरंशुवर्ग(ष)पृथकरणरूपसवनप्रस[स]-
भापने देवैः कृतं तद्वदन्वेनापि कृते सत्युपांश्वतर्पाग्दीनाम[न ?] नृष्टानाद्यज्ञो
विच्छिद्यते, तत्परिहाराय पृथक्कृतानंशूनाभिषवेषु मेलयेत् । अत्र सूत्रम्—“आव-
वनामः शून्मज्ञानाभिधायोशिक्षत्वं देव सोम गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रम-
नुसवनमेकैकं महाभिषवेष्वपिसृजति ” इति ।

अदाभ्यो निरूपितः । अर्धांशुग्रहं विधत्ते—

“ देवा वै प्रवाहुर्महानमृहन्त स एतं प्रजापतिरः शुमपश्यत्तममृह्णीत तेन
वै स आभ्योद्यस्वैवं विदुषोऽऽशुर्गृह्यत कप्नोत्येव ” [सं० का० ६ प० ६
अ० १०] इति ।

प्रवाहुक्तुल्यस्वभावान् । प्रजापतिस्तु समुद्ययर्थं विलक्षणमंशुग्रहं गृहीत्वा
समुद्योऽभवत् ।

इतरग्रहवैलक्षण्यं क्रमेण दर्शयन्नाभिषवस्याऽऽवृत्त्यभावं विधत्ते—

“ सकृदभिषुतस्य गृह्णाति सकृच्च स तेनाऽऽर्भोत् ” [सं० का० ६ प०
६ अ० १०] इति ।

अष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभिषुणोतीत्यादिना ग्रहान्तरेऽभिषवानृत्तिः भूता न त्वव
तथा कुर्यात्किन्तु सकृदेव । यस्मात्स प्रजापतिः सकृदेवाभिषुत्य तेन ग्रहेण
सम्पन्नसमुद्भिं गतः ।

ग्रहणमन्त्रस्योच्चारणं निवारयितुं धानसमनुसंधानं विधत्ते—

“ मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेरात्म्यै ” [सं० का०
६ प० ६ अ० १०] इति ।

संकल्पमात्रेण अगत्सर्जनात्प्रजापतेर्मनःसादश्यम् ।

ग्रहणपार्श्वं विधत्ते—

“ औदुम्बरेण गृह्णात्पूग्वा उदुम्बरं कैर्जम्बाव रुग्धे ” [सं० का० ६
प० ६ अ० १०] इति ।

पात्रस्याऽऽकारं विधत्ते—

“ चतुःस्त्राकि भवति दिक्ष्वेव यदि तिष्ठति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० १०] इति ।

चतुःकोणमित्यर्थः ।

वामदेवेन दृष्टस्य कथा नक्षिण आ भुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नस्य साम्नो ग्रह-
णमन्त्रतामाह—

“ यो वा अश्शोरापतनं वेदाऽऽपतनवान्भवति वामदेव्यामिति साम तदा
जस्याऽऽपतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यापतनवानेव भवति ” [सं० का० ६
प० ६ अ० १०] इति ।

गृह्णानित्यर्थः ।

अनुच्छ्वासं ग्रहणकाले विधत्ते—

“ यदध्वर्युरंशुं गृह्णन्नाध्वयेदुभाभ्यां मध्येवाध्वये च यजमानाय च यद-
ध्वयेदुभाभ्यामृच्येतानवानं गृह्णाति सैवास्पर्धिः ” [सं० का० ६ प० ६ अ०
१०] इति ।

अंशुं नाध्वेतसमुद्धं न कुर्यात् । तदानीमध्वर्युयजमानयोः समृद्धिर्न स्यात् ।
अनुच्छ्वासगृहीतिरेवांशोः समृद्धिः । अथ सूत्रम्—“ अंशुं गृह्णन्नेकग्रहायाऽऽ-
हं राजानमुपरे श्युष्य सकृद्भिषुत्य वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति ”
इति ।

कथं चिदुच्छ्वाससंवेत्तद्वेषनिवारणाय विधत्ते—

“ हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभि विनोति ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० १०] इति ।

हिरण्यस्याऽऽभिमुख्येन श्वातं कुर्यात् । तथा सत्यायुःस्वरूपेणैव प्राणवायुना
हिरण्यरूपममृतमभिषीणयति ।

हिरण्यस्येयत्तां विधत्ते—

“ शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० १०] इति ।

शतनिष्कपरिमितं शतमानपरिमितं वा हिरण्यं भवति । दशानां ज्ञानकर्षे
न्द्रियाणामेकैकस्य दशमाङ्गीषु संधाराच्छतेन्द्रियत्वम् । अथ सूत्रम्—“ यदि व्यवा-
ने(भ्या)दा नः प्राण एतु पशवत इति शतमानं हिरण्यमभि व्यनीया(न्या)ताम-

(अंशुमहाविधिः)

अयं यजमानश्च ॥ इति । अंशुमहादाभ्यग्रहयोः पौर्वाण्यं विकल्पितम् । अत एव सुवकरेणोक्तम्—“ अंशुमदाम्भं वा प्रथमं गृह्णाति ॥ इति ।

अंशुमहो निरूपितः । अथ षोडशिमहं विधत्ते—

“ प्रजापतिर्देवभ्यो यज्ञान्यादिशत्स रिरिचानोऽमन्यत । स यज्ञानां षोडशमेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभि समक्खिदत्तत्षोडशमवचनं वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यद्वा षोडश स्तोत्रं षोडशं शस्त्रं तेन षोडशी तत्षोडशिनः षोडशित्वं यत्षोडशी गृह्यते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्वत्ते ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

“ देवेभ्यो यज्ञाम्बिमभ्य दत्त्वा स्वार्थस्य कस्याप्यभावादिकोऽहमिति मन्यमानः स्वात्मानमभिलक्ष्य सर्वयज्ञसंबन्धिमभिन्द्रियसामर्थ्यमदमंशं षोडशमेदमिजं समक्खिदत्तमुपादाय आन्तोऽभवत् । तच्च सामर्थ्यं षोडशिनामकः कर्तुरभवत् । स च सोमपागव्यविरिको यज्ञः कश्चिन्नूतनो न ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको न मामवत्त एतं षोडशिमवयवन्तमगृह्यत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः मामवद्यत्षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

न मामवचनं स्वाधीनः ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ इन्द्रो वै देवानामनुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं षोडशिनं प्रायच्छत्तमगृह्णीत ततो वै सोऽयं देवतानां पर्येतस्यैवं विवृणुः षोडशी गृह्यतेऽमेव समानानां पर्येति ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अनुजेभ्यो निकटेभ्योऽवरोऽत्यन्तनिकृष्टः । आनुजेति दीर्घश्छान्दसः । अयं भैष्ठयम् ।

काष्ठं विधत्ते—

“ प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनं स्वादेवैनं योनेर्निर्हृह्णाति ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

वज्रवदनित्प्रतिवारकत्वादुभयोर्बज्रत्वम् । तस्मादेव साम्प्रदायातःसवनं वज्रस्य स्वयोनिः ।

पञ्चान्तरमाह—

“ सवनेसवनेऽपि गृह्णीति सवनारसवनोद्देशेन प्र जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अथ सूत्रम्—“ षोडशिनो ग्रहणं प्रातःसवन उच्यते धाराग्रहाणां सवने सवने वा ” इति ।

नित्यत्वेन विहितस्यैव काम्यत्वमपि विधत्ते—

तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रैर्वास्मै तृतीयसवनात्पशून्व रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

यथा स्वादिरो यूपो भवति स्वादिरं वीर्यकायस्य यूपं कुर्वीतौ वि वचनद्वयादे-
कस्यैव नित्यत्वं काम्यत्वं च तद्वत् ।

उक्त्यक्ततावपि शास्त्रान्तरानुसारेण प्रसक्तं प्रतिषेधति—

“ नोक्त्ये गृह्णीयात्प्रजा वै पशव उक्त्यानि यदुक्त्ये गृह्णीयात्प्रजा पशू-
नस्य निर्दहेत् ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

उक्त्यक्ततुम्हानां शास्त्राणां प्रजापशुरूपात्प्रादुर्भूतत्वेन षोडशिना दाहः
स्यात् । शास्त्रान्तरे विधानादिह निषेधाच्च विकल्पः सूत्रे दर्शितः—नोक्त्ये
गृह्णीयात् (६) गृह्णीयाद्वा ” इति ॥

* षोडशिकताविधाधिराजकतावपि काम्यग्रहं विधत्ते—

“ अतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रैर्वास्मै पशून्व रु-
न्ध रात्रियोपरिष्ठाच्छमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

वज्रषोडशिना पशूनामवरोधेऽपि नास्ति बाधः । षोडशिशरूपापरिष्ठादनु-
ष्ठेयेन रात्रिशब्दोपलक्षितेन शस्त्रसमूहेन दह्याधोपशमनात् । पशुकामस्येति विशेष-
णादन्यस्यातिरात्रे षोडशिमहो नास्ति ।

अधिकारिविशेषेण ग्रहं विधत्ते—

“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्वचावृत्कामो हि राजन्यो यजवे ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

द्वादशभिः स्तोत्रैः ऋक्षैर्वापेतोऽग्निष्टोमो वर्णवयसाधारणः । राजन्यस्तु विप-
दैर्याभ्यां व्यावृत्तिमुत्कर्षं कामयते तदर्थं गृह्णीयात् ।

(षोडशिश्रवणिः)

अस्मिन्षोडशिश्रवस्तोत्रस्यैकविंशानामकं स्तोमं विधत्ते—

“ साह्र एवास्मै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्द्रे निर्वां दहत्येक-
विंशत् स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

अह्ना सह वर्तत इति एकदिवसानिष्ठाद्यः सोमयागः साह्रतः । तस्मिन्नेव
यजमानार्थमश्वर्युः षोडशिश्रवं वज्रं गृह्णाति । स च वज्रो वैरिणिनाशाय
प्रयुक्त एनं यजमानमैश्वर्यार्थं प्रकाशयति । अथवा प्रयोगकौशल्याभावादस्मि-
न्नेव यजमाने परितो निःशेषेणैवमेव दहति । अतः वासिकदाहानिवृत्त्या यज-
मानस्य प्रतिष्ठार्थमेकविंशस्तोत्रं संपादयेत् । प्रगीतमन्त्रसाध्यस्तुतिः स्तोत्रम् ।
तच्च गानं तुचे कर्तव्यम् । एकं साम तुचे कियते स्तोत्रीयमिति विधानात् । षोड-
शिश्रस्तोत्रस्यासावि सोम इन्द्र त इत्युक्तमध्या । इन्द्रमिन्दरी वहत इति द्वितीया ।
आ लिष्ठ वृत्रहन्त्रि तृतीया । सौज्यं तुषास्त्रिभिः एषाँयैरावृत्तिविशेषो (वेण)
गीयमान एकविंशत्युगात्मकं (को) भवति । प्रथमे एषाँये प्रथमद्वितीययोर्कवोस्त्रि-
स्त्रिगानम् । तृतीयस्याः स्रुद्धानम् । द्वितीयेषाँये प्रथमायाः स्रुद्धानम् । तृ-
तीयेषाँये मध्यमायाः स्रुद्धानम् । तथा च ऋग्वेदो मन्त्राणां आम्नायते—“ स-
प्तम्यो हिं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तम्यो हिं करोति स
एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तम्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स
तिसृभिः सप्तमिमिकविंशस्य विष्टुतिः ” इति । सप्तम्यः सप्तभिर्कविभिर्हिं करोति
गायेत् । यथोक्तावृत्तिविशिष्टेयमेकविंशनामकस्य स्तोमस्य संबन्धिनी विशिष्टा
स्तुतिः । तस्याश्च सप्तसप्तमिमिदि नामधेयमित्यर्थः ।

षोडशिश्रवस्त्रं विधत्ते—

“ हरिश्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धामोपाऽऽप्नोति ” [सं० का० ६ प० ६
अ० ११] इति ।

हरिश्छन्दोऽस्मिन्नस्तीति हरिश्छस्तम् । इन्द्रमिन्दरी वहत इत्यादिष्वुक्तु ह-
रिश्छन्दो बहुलमुपलभ्यते । तेन शस्त्रेणैन्द्रस्य परितोषात्तदीयो लोकः प्राप्यते ।
तच्च शस्त्रं द्विविधं विहृतमविहृतं च । नानाविधश्छन्दसामुक्तां संमेलनेन निष्ठा-
दितं विहृतम् । त(य)थावस्थितमविहृतम् ।

तत्र विहरणप्रकारं विधत्ते—

“कनीयासि वै देवेषु छन्दास्पासञ्ज्यायास्त्वसुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा व्यापसछन्दोऽभि व्यशस्तन्तो वै तेऽसुराणां लोकपवुञ्जत यत्कनीयसा छन्दसा व्यापसछन्दोऽभि विशस्तति भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृहके ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

सन्त्यस्मिञ्शक्ते बहूनि च्छन्दांसि । तान्याधत्तायनेनोदाहृतानि—“आ त्वा बहन्तु हरय इति विज्ञो गायत्र्यः । उपो णु शुणुही गिरः सुसंदशं त्वा वयं मधवाभित्येका द्वे च पङ्क्ती । यदिन्द्र पूतनाभ्येऽयं ते अस्तु हर्यत इत्यौष्णिह-
बाहंतौ तुषी ” इत्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरो-
ष्णिक् । अनयोरत्पाक्षरात्वेन कनीयसत्वादेव च्छन्दस्त्वम् । अष्टाक्षरपादैः पञ्च-
भिश्चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । षट्षिंशदक्षरा बृहती । अनयोरधिकाक्षरात्वेन भूय-
स्त्वादगुरच्छन्दस्त्वम् । एवं छन्दोन्तरेण्वप्युज्येयम् । तत्र देवा गायत्रीछन्दसा
पङ्क्तिच्छन्दोऽमितो विहृत्य सप्तमपठन् । विहार आधत्तायनेन दर्शितः—“तदेव
संस्थं विहरेत्वादान्वयवधामाधैर्बैशः संसेतुर्वासां पूर्वाणि पदानि गायत्र्यः पङ्क्ति-
भिः पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते वाभ्यां बहिष्णुयादुष्णिहो बृहतीभिः ”
इत्यादिना । अस्यायमर्थः—अविहृतं यच्छक्यं तदेव विहृतं कुर्यात् । तद्यथा—
गायत्र्याः प्रथमं पादं पङ्क्तेः प्रथमपादेन संयोज्यैकमर्धं संपादयेत् । एवं दि-
ष्टीयतृतीयपादसंयोगेन पुनरर्धं द्वयं संपाद्यम् । पङ्क्तेरवशिष्टं पादद्वयमेकोऽर्ध-
वैस्तस्यान्ते प्रणवं कुर्यात् । तैरैवतुभिरर्धवैर्द्वाव(द्वे अ)नुदुभी संपद्येते । एवं
गायत्र्यः पङ्क्तिभिः संयोज्याः । अनया विशस्तति विहरोदिति । तेन विहृतेन
शक्तेण भ्रातृव्यस्थानं विनाशयति ।

संस्थान्तरमभिधेयं विहरणं दर्शयति—

“षडक्षराण्यपि रेचयन्ति षड्वा ऋतव ऋतून्नेव प्रीण्याति चत्वारि पूर्वाण्यव
कल्पयन्ति चतुष्पद एव षड्भूतव रुन्धे द्वे उचरे द्विपद एवाव रुन्धे ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

काचिदगष्टाविंशद(त्य)क्षराभ्या त्वष्टाविंशदक्षराभ्या त्रिंशदक्षरा । तत्र म-
ध्यमायाः षडक्षराण्यनुदुभोऽतिरिच्यन्ते । तस्या ऋच आदौ चत्वारि पूर्वस्यामु-
चि संयोज्यानि । अन्तिमं द्वयमुत्तरस्यामुचि संयोज्यम् ।

(षोडशिमहविधिः)

विहरणे फलितं दर्शयति ।

“ अनुष्टुभमभि सं वादयन्ति वाग्वा अनुष्टुभस्मात्पाणानां वागुत्तमा ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

आश्रयलायनः—“ अनुष्टुभकारं शंभेर्द्वयं स्तोत्रियामूरुपाभ्यामतो विहत इति । स्तोत्रोपाकरणस्य कालं विधत्ते—

“ समयविधिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येवस्मिन्नेव लोक इन्द्रो वृत्र-
महस्ताक्षदेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र हरति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।
समयविधितोऽर्धास्तमितस्तस्मिन्नेवार्धास्तमपकाले पूर्वमिन्द्रो भूलोके वृत्रं नघान ।
षोडशिनो योग्यां दक्षिणां विधत्ते—

“ अरुणविशङ्गनेऽधो दक्षिणैवद्वै वज्रस्य रूपं समुद्भवे ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अरुणमिअविशङ्गवर्णः । तदेवं ब्राह्मणशेषाणामनुवाकानामर्था निरूपिताः ।

अथ मर्यादा ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयवादे चिन्तितम्—

“ पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किम् ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुतेः ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविहृतः ।

पात्रस्य तदसंयन्धात्प्रसेपः प्रतिपत्तये ” इति ।

ज्योतिष्ठोमे श्रूयते—“ +अरुणमैहीतं वा एतद्यज्ञस्य महजीवं यद्वावाजो
*यदौदुम्बर्यधिषवणफलके तस्माद्यार्कितिसोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं यन्ति ”
इति । निष्पठितस्य सोमस्य नीरसो भागः ऋजीयम् । तदेतदजीवमावादिकं
सोमाभिषवाद्गौ सोमेन लिप्यते । तस्य लिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधन-
त्वमभ्युपेयम् । कुतः । तेनावभृथं धन्वीति तृतीयाधृत्याश्वभृथसाधनत्वावग-
मात् । तस्मात्सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविहृत्वेन नीयत इति चेन्नैवम् । वारुणेनैव
कपालेनावभृथमव्यन्वीत्यनेनोत्पत्तिर्वाक्यशिक्षपुरोडाशहविषाश्वरुद्धेऽवभृथे सोम-
लिप्तस्य पात्रस्य हविहृत्वेन संबन्धात्संभवात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयं देशं

+चतुर्द्विहीतमिति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पाठः ।

* “ दुम्बरी, यदधि ” इति जे० न्या० विस्तरे पाठः ।

लक्षयित्वा तस्मिन्देशे सोमलिप्सस्य पात्रस्य नयनमथ विधीयते । तच्च नयनं प्रतिपक्षये भवति । पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तात् । तस्मादेतत्प्रतिपात्तिकर्म ।

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्यादवभृथे बर्हिर्वर्जं सर्वमुवाऽऽचरेत् ।

यावदुक्तं मयाजानुयाजबर्हिर्निषेधतः ॥

अथोऽन्तुमन्तावित्याज्यभायोक्त्या परिसंख्यया ।

अन्येनात्र गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन वामन्तिनः ” इति ”

ज्योतिष्टोमावभृथे ऋतुर्धर्मयाजमथमानुयाज्यत्वात् बर्हिर्वागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोद-
कमाप्तं सर्वमनुष्ठेयम् । कुतः । अपबर्हिषः मयाजानुयाज्यत्ववर्हिषावनूपाजौ
यजतीति बर्हिर्वागद्वयमात्रवर्जनादगमादिति माते ब्रूयः—अन्तुमन्तावाज्यभागी
यजतीति परिसंख्यमानादुक्तमेवानुष्ठेयम् । अथोऽप्येत चोदकमाप्तावाज्यभागावनू-
द्यान्तुपञ्चदशैतन्मन्त्रद्वयत्वस्य गुणस्यात्र विधानाच्च परिसंख्येति । मैवम् ।
लिङ्गकथाभ्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् । अतः परिसंख्यया मृद्भेदीयवदुपसद्-
क्षापूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमनुष्ठेयम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ किमप्स्ववभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुवाचिषः ।

मुख्यत्वेनान्वयान्नेर्धं मयोगेण तद्वचनात् ” इति ।

इदं भूयते—अप्स्ववभृथेन वत्स्तीति । तत्र शाकल्य एककपालोऽवभृथशब्द-
वाच्यत्वात्मुह्यं कर्म तेन मुख्येनायामन्वयः भूयते । अतोऽत्र इन्धदेवतावर्धा
मुख्यत्वात्साङ्गत्वात्प्रधानस्यैवाप्स्वनुष्ठानम् । आचाराज्यभागादीन्वाहवनीयेऽनुष्ठे-
यानीति माते ब्रूयः—स्यादेतदेवम् । यद्यप्स्ववभृथ इत्येतावदेव भूयते । इह
त्वन्तु वरन्तीति श्रवणादवभृथमयोगेणापामन्वयात्साङ्गं प्रधानमन्तु कर्तव्यम् ।
एतद्विचारैरयमवभृथयजूंषि जुहोतीत्यस्यन्नुवाके ब्रह्म्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ मृपाञ्जनादिरेकैकः संपो वाऽनुसमीयते ।

एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात्काण्डेसंगतेः ” इति ॥

१ क. घ. ङ. अन्त्यो नाङ्गमुने श् । स. अन्त्येना । २ क. घ. ङ. मुख्येनान्वयः ।

३ स. 'अन्तुस्यकर्मत्वेन । ४ स. 'रदय' । ५ स. 'ण्डलेति' इ' ।

(षोडशिमहविधिः)

ज्योतिष्टोमिष्टोमीयोमीयपशौ मूषस्य धृतोनाञ्जनमुच्छ्रयममयटस्य पूर्वहणं मूष-
मूलस्थं दृहणं मध्ये रश्मनया परिज्ययणमित्येते पदार्था आम्नाताः । ते चैक्य-
पपक्षे तथैव कर्तव्याः । एकमूषस्य च विकल्पः श्रूयते—“ एकमूषो वैकादशिनी
वा । अन्येषां यज्ञानां मूषा भवन्ति । एकविंशिन्यधमेधस्य ” इति । तत्र
बहुमूषेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशुपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते
ब्रूयः—अञ्जनादिपरिज्ययणान्तं यजमानो मूषं नावसृजोदिति वचनेन यजमानस्य
मूषस्यागनिषेधोऽञ्जनादिकाण्डस्थानुसमये सत्युपपद्यते । तस्मान्नात्र पदार्थानुसमयः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संस्कारः स्यादुपशये न वा मूषोक्तितोऽग्निमः ।

न स्यौन्वियोजनाभावात्तूष्णींछेदेन मूषया ” इति ।

मूषैकादशिन्मां श्रूयते—“ उपशयो मूषो भवति ” इति । एकादशानां मू-
षानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापितो द्वादशो मूष उपशयः ।
तथा च श्रूयते—“ यद्दक्षिणत उपशयः ” इति । तस्मिन्नुपशये परिज्ययणादिको
मूषसंस्कारोऽस्ति, संस्कारनिमित्तस्यैकस्य मूषशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेन्मै-
वम् । संस्कारप्रयोजनस्थावाभावात् । पशुं नियोज्यं मूषः संस्क्रियते । तच्च नि-
योजनमितरेष्वेकादशानु मूषेष्वस्ति न तु द्वादश उपशये । तथा च तैत्तिरीयक-
ब्राह्मणम्—“ सर्वे वा अन्ये मूषाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुः ” इति । परि-
ज्ययणादिसंस्कारामायेऽप्यमन्त्रच्छेदनादयः केचिद्धर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते ।
तावताऽन्वेन सादृश्येन गौर्णी तत्र मूषोक्तिः । तस्मान्न मूषशब्दो धर्मानविदिशती-
ति । एतद्विचारद्वयं स्वयेन वेदिमुद्धन्तीत्येतस्मिन्नुवाके दृष्टव्यम् ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्यादैकादशिने वैक्ष्वात्सौत्याद्वाऽऽद्योऽस्तु पूर्ववत् ।

रश्मनादयसौत्यत्वविशेषात्तुल्यतोऽन्विमः ” इति ॥

एकादशिमाः पशव एवाम्नायन्ते—“ आग्नेयः छण्णग्नीवः सारस्वदी मेधी बभ्रुः
सौम्यः वीष्णः श्यामः शितिपृष्ठो नार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वेदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारु-
तः कल्माष ऐन्द्राग्रः संहितोऽथोरामः सावित्रो वारुणः पेतवः ” इति । यद्य-

(षोडशिमहविधिः)

पथमेधप्रकरण एते षड्विंशतिधाऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते—“मैत्रा-
ऽग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति पौष्णेन ” इत्यादिना । तेष्वेकादशिनेषु दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तातिदेशः स्यात् ।
कुतः । अग्नीषोमीयस्य पञ्चप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णयित्वादिति चेन्नैवम् ।
सौत्यगतविशेषलिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः वशुः । तत्र
चोदकप्रामा रश्मैका वाचनिकी द्वितीया । एतच्च तृतीयं निर्णयितम् । तदेतद्वश-
नाद्वयमग्नीषोमीयपञ्चावर्तसंभारसवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकं सुत्याकालीनत्वं द्विती-
यम् । ते च द्वे लिङ्गे एकादशिनेषु दृश्येते । तत्रेदमाम्नायते—“द्वे द्वे रश्मौ
आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रश्मान्भ्यामेकैकं सूर्यं परिष्वसति” इति । सुत्याकालीनत्वं
च तेष्वस्ति । ततः सौत्यत्र(त्याज्य)र्णतिदेशः ।

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“कृष्णघ्नीवादिके मोह ऊहो वांश्चि न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात् ऊहो बह्वभिधितस्या ” इति ।

यैकादशिन्यामग्नीषोमीयदेवताकाः पञ्चव आम्नाताः—“मैत्राऽग्नेयेन वापयति
मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति पौष्णेन ” इत्यादि-
ना । ते च स्वनामभिरम्पत्राऽऽप्ताताः—“आग्नेयः कृष्णघ्नीवः सारस्वती मेधी
वशुः सौम्यः पौष्णः श्यामः ” इत्यादिना । तेष्वेकवचनान्तस्य केष्वपिश-
ब्दस्याऽऽदिशेषेणैव मोह इति चेन्नैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देव-
त्वम् । इह त्वेकैकस्य वृधदेवत्वम् । अतो बहूदेवानभिधानं बहुवचनान्तत्वेनो-
हनीयम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“एकादशिनके (गे) तन्वं वसाहोमेऽथ भिन्ना ।

तन्वं शवयं(क्य)ततो मेदः प्रधानार्धर्धमेदवः ” इति ।

‘एकादशिनेष्वग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वा-
त्तन्वमिति प्राप्ते मूलः—देवताभेदेन प्रधानभेदात्तत्तद्याज्यार्धर्चान्तकालानां भिन्न-
त्वेनानुष्ठानसमिपयासंभवाद्भेदः ।

(षोडशिवर्षाधिः)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ यूपैकादशिन्युपाहुतेर्भेदोऽथ तन्वता ।

सामीप्यभेदाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ” इति ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्रासा यूपाहुतिः प्रतिपूर्वं मिथते । कृतः । यूपस्या-
न्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति तद्विधानात्सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते
ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहमसङ्गत् । अतो यावता व्यव-
धानेन यूपा दृष्टियोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेतव्यम् । तथा
सति देशैक्यादाहुतेस्तन्वता ।

तैषैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्ना न वा ।

असंदेहाय भेदो न लिङ्गदेवास्य सिद्धितः ” इति ।

भिन्नदेवताकृष्वैकादशिनेषु पशुष्वेककुम्भीपाके सति किमङ्गं कां देवतां
प्रत्युपाकृतस्य पशोः संबन्धीति संदेहे सति प्रदानं संकीर्येत । तस्मात्कुम्भ्यादे-
राधार्य (भेद) इति चेन्नैवम् । चिह्नकरणमात्रेण संदेहापगमसिद्धौ लाघवात् ।
तस्माद्न तन्वता ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ तत्तन्म्वं हेयमुत नो चिद्वे नास्ति वसास्वतः ।

हेयं नो प्रतिपत्तिवात्सांकर्येणाप्यदोषतः ” इति ॥

एकादशिनेषु कुम्भ्यादेर्यत्तन्म्वं निर्णयितं तत्परित्याज्यमङ्गानामिव वसानां
विह्नकरणासंभवेन सांकर्यमसङ्गनादिति चेन्नैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन
द्रव्यं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाभावेन तद्द्रव्यभरणार्थं कुम्भीभेदप्रयोजकत्वस्य
दूरापेक्षत्वात् । न चात्र द्रव्यसांकर्यं दोषाय भवति, “ व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् ।
ननु तत्तद्देवताविषययाज्वार्ध्वान्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः । नार्हं, तैषैवै-
कादशकृत्वो ह्यमतां किमायातं द्रव्यसांकर्यं । तस्मात्कुम्भ्यादेस्तन्म्वं न त्याज्यम् ।
इदं षट्कं प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यास्मिन्नुवाके द्रष्टव्यम् ।

(षोडशिमहविधिः)

द्वितीयाभ्यासस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“पर्यामिश्रितः पालीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्वादन्वयाव्यवधानतः ॥

प्रत्यभिज्ञान(त)पालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यामिश्रित्याख्यं वक्तुमुत्तरनिवृत्तये ॥

न दुष्टा परिसंख्याश्च चोदकात्प्राग्निधौ सति ।

पर्यामिकरणान्वाङ्मुरीतिः कल्पोपकारतः ” इति ॥

“ त्वाष्ट्रं पालीवतमाहभेत ” इति यकृत्यैवमाप्नोतम्—“ पर्यामिश्रितं पालीवतमुत्सृजति ” इति । तत्र पर्यामिश्रितशब्देन संस्कृतपञ्चदश्यास्य पालीवत-
शब्देन पत्नीवत्प्राप्तकदेवतासंयन्त्रस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति
पर्यामिश्रितपालीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ते तु पर्यामिश्रितमुत्सृ-
जतीत्यन्वयं बाञ्छन्ति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्बलः । तस्माद्वाच्यपञ्चावध्यागविधि-
रिति प्राप्ते भ्रमः—अनारम्भाधीतत्वाभास्ति वाप्ये यकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वाल-
भ्यासेन प्रकृतः पञ्चः पालीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तपनूद्य पर्यामिश्रितशब्दा-
निबन्धेनोत्सृजतीत्यारूपानेन पर्यामिकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य
पर्यामिकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति बाध्यम् । उप-
रितनोङ्मनिवृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च दोष-
वपदुष्टा । स्वार्थत्वागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तवाच्येति त्रयो दोषाः । पर्यामिक-
रणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यस्येत । अन्यार्थो निषेधः स्वी क्रियेत । चोदकमा-
प्नोत्युपरितनान्वङ्गानि बाध्येरन् । भवम् । पर्यामिकरणोत्तरभावीन्वङ्गानि नानु-
ष्ठेयानीत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गनीकारात् । कथं तर्हि तच्चिन्तितः । आधि-
कीति भ्रमः । चोदकमवृत्तेः प्रमेयायं विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्र-
बुद्धिजनकतया कल्प्यातिदेशादवच्छेदत्वात् । तथा सत्युपदिष्टरेवाङ्गैर्विराकाङ्क्षा-
यां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवोपरितनान्वङ्गानि न प्राप्नोते । न चानेन न्याये-
न पर्यामिकरणात्प्राचीनानामप्यप्राग्विरिति बाध्यम् । विधीयमानस्य पर्यामिकरण-
स्य नूतनत्वे सत्युपकारकत्वात्प्राप्त्या प्रकृतौ यत्कृत्योपकारं पर्यामिकरणं तदव-
स्थापनस्यैवात्र नियमात् । प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविनै एवोपकारतः

(षोडशिविधिभिः)

कृत्स्न इत्यत्रापि दादशस्यैव विधानात्पर्यग्निकरणान्ताङ्गनीतिः सिद्ध्यति । एवं च सत्युत्सृजतीत्यारूपातेन यथोक्तपर्यग्निकरणविधायार्थसिद्ध उपरितनाङ्गेनेत्सर्गे धातुनाऽनूद्यते । तदेवमत्र गुणविधिः ।

नवमाध्यायस्य षतुर्थपादे धितितम्—

“ आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

कर्मान्यदाऽग्निमस्त्यामशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥

अङ्गनीत्या समाप्तत्वादेवतोक्त्यनुवर्तनात् ।

साम्पाच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत् ” इति ।

“ त्वाहं पानीवतमाळभेत् ” इति प्रकृत्य “ पर्यग्निकृतं पानीवतमुत्सृजति ” इति श्रुतम् । तत्र पुनः श्रूयते—“ आज्येन शेषं संस्थापयेत् ” इति । तदिदमाज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत् । कुतः । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तद्वगमात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधायाऽऽज्येनेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य चोदकप्राप्तपुत्ररकालीनमङ्गन्यात् तेन द्रव्येण समापनीयमिति विधीयत इति प्राप्ते ब्रूयः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गनीत्या पानीवतः पशुः समाप्तः । यदि पानीवतासमेवेति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्न स्यात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियेत तदा विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नागुष्ठितः स्यात् । यतो देवता-मुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्तव्यः । तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः । देवतोद्देशन्यायस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्ध्यतात् । पर्यग्निकरणोत्सर्गवाक्येना(णा)ङ्गनीतिविधाने संस्थापनविधिः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्मादा-ज्यवाक्येन कर्मान्तरं विधीयते । देवता तु पानीवतशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरस्यापि शेषत्वमुपपद्यते । तथाज्यद्रव्यकपोः पूर्वोत्तरकर्मजोऽवस्थितिदात्वाया देवताया एकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानेन चोत्पन्नोपसंहारसदृशत्वात् । संस्थितिक्रिया चाऽऽलम्भननिर्वासादिवयागो लक्ष्यते । लिङ्प्रत्ययश्चापूर्वभावनापामिधत्ते । तस्मादाज्यद्रव्यकं पानीवदेवताकं शेषवत्पशुयागसमन्तरोत्तरभाविकर्मान्तरमत्र विधीयते । एतदुभयमिन्द्रः परित्यजेत्पुनराके द्रष्टव्यम् ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अस्त्याहुविधरी सौम्ये तास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति भैवमनिवृत्तेः पुरोरिद्यतेः ” इति ।

तृतीयसप्तमीये ये सौम्यचर्वादिपक्षेण हविष्ठादाह्वानं पुनः कर्तव्यम् । पथर्थ-
माहूतयास्तस्याः पशुपाके निष्पन्ने सति निवृत्तत्वादिति चेन्नैवम् । प्रकृतौ
पानीसंपाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्ठातः पत्न्या उत्थानं वाक्येन विहितम् । पशावपि
ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात्सकालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् ।
एतच्च प्रप्ति वा एतत्सौममित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उक्त्योत्कर्षे षोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्येत्यथा ।

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत्षोडशिमंहे ।

ग्रहं पराश्वमुख्येभ्य इत्यङ्गनाङ्गित्वभासनात् ।

त स्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रवाधनताम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे षोडशिमंहं प्रकृत्य भूयते—“ त पराश्वमुख्येभ्यो निर्गृह्णाति ”
इति । तृतीयसप्तमे सूर्यास्तमयाप्रायेषोक्त्यग्रहास्तयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्ता-
दर्थं षोडशी विहितः । यदि कदापिद्वैवादुक्त्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरंस्तदा
तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशिमहस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः । पूर्वव्यापेन काल-
स्यानुसरणीयत्वात् । कालोभ्येवमाभ्यातः—“ समयाविधिरे सूर्ये षोडशिनः
स्तोत्रमुपाकरोति ” इति । समयोऽस्तमयस्तं प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः ।
सौम्यमुत्कर्षे सति बाध्यते । तच्चापुनः, पूर्वमाग्निहोत्रस्य स्वकालमवाधितुमेवेष्टि-
मध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारादिति प्राप्ते ब्रूमः—पराश्वमिति शब्देनोक्त्येवम उत्तरकालः
षोडशिमहाङ्गत्वेन विधीयते । ततो मुख्यग्रहस्य कालमवाधितुमुपसर्जनस्य
स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रग्रह उत्कृष्टव्यः ।

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ विरुतौ प्रकृतौ वा स्यात्षोडशमुत्कर्षतोऽग्निमः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात्प्रकृतावसौ ” इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे भूयते—“ य एवं विद्वान्षोडशितं गृह्णाति ” इति ।

१ क. घ. छ. “त्थानकालत्वेन पं” । २ क. घ. छ. “स्मात्ततः” । ३ ज. निर्गृह्णा” ।
४ क. घ. छ. “गृह्णन्ति” इ” ।

(षोडशिश्रहविधिः)

सोऽयं षोडशिश्रहो विकृतौ निविशते । कुतः । प्रयत्नेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुरक्त्यमाणात्वात् । “ उच्यतेऽहंन्द्रिरावस्य गृह्यते मध्यमेऽहंस्त्रिरावस्य ” इति हि वाक्यम् । द्विरावादीनां च विकृतित्वं पक्षिणम् । अतः प्रकरणं याधित्वा विकृतौ निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् ” इत्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे निविशते । न चान्य प्रकरणवाचः । अग्निष्टोमस्य व्योदिष्टोभावात्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न चैवं सति चोदकेनैव द्विरावादिषु प्राप्तत्वात्पुनर्विधिवान्यं व्यर्थमिति शङ्कनीयम् । अहर्विशेषसंन्याय राजन्यादिनिमित्तनैरेकेष्याय च तदुपपत्तेः । तस्मात्प्रकृतौ निवेशः ।

तत्रैवाप्यचिन्तितम्—

“ उक्त्याग्रयणतः स स्यात्केवडाग्रयणादुत ।

आद्य उक्तिद्वयादन्त्य उक्त्योर्ध्वत्वविधित्वतः ” इति ।

स पूर्वोक्तः षोडशी वचनद्वयबलेनोक्त्यपानादाग्रयणावाच्च ग्रहीतव्यः । “ उक्त्याभिर्गृह्णाति षोडशिनम् ” इत्येकं वाक्यम् । “ आग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनम् ” इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रोच्यते—आग्रयणपावादेव ग्रहीतव्यः । कुतः । उक्त्यवाक्यस्योत्तरकालविधिपरत्वात् । “ तं पराश्रमुक्त्यान्निगृह्णाति ” इत्यूर्ध्वकालवाचिनः पराश्रमस्य प्रयोगात् । ततो नोभयस्याद्ग्रहणम् ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ सवनेषु तृतीये वां स त्रयोक्त्या भवेत्त्रिषु ।

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम् ” इति ॥

स पूर्वोक्तः षोडशिश्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् । कुतः । सवनत्रयस्योक्तत्वात् । षोडशिनं पठत्याऽऽम्नायते—“ यातःसवने ग्राह्यो माध्यंदिनसवनं ग्राह्यस्तृतीयसवने ग्राह्यः ” इति । नैतद्युक्तम् । सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीयसवनस्योक्तत्वात् । अत एव वाक्यशेषे सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते । यस्यातःसवन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितः । तृतीयसवने ग्राह्यो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रशंसापूर्वकं विहितम् । तस्मात्तृतीयसवन एव षोडशिश्रहः ।

[काम्यव्याख्यापुरोनुवाक्याः)

पुनरप्यन्यत्तत्रैव चिन्तितम्—

“ अग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थन्धी षोडशस्तुतशस्त्रकः ।

तद्युक्तो वाऽग्निमः पातस्तत्र संस्थामवाधितुम् ॥

स्तोत्रं भवत्येकविंशं हरिवच्छस्यते ततः ।

इम्येते ह्यन्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्त्वतः ” इति ॥

षोडशिनं प्रकृत्याऽऽग्रायते—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्रासः ” इति । सोऽप्यग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थमोर्विहितः षोडशिमग्रहः स्तुतशस्त्रवर्धितो भवितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां क्रतुसमाप्ती षोडशिसंस्थात्वं प्रसज्येत, अग्निष्टोमसंस्थात्वमुक्थ्यसंस्थात्वं च बाध्येत, तत्संबन्धितमाप्यभावा-
दिति प्राप्ते हूनः—“ एकविंशः स्तोत्रं भवति पतिविष्टये हरिवच्छस्यते ” इति षोडशिनि मत्प्रकाशविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते । किंच “ ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोति ” इति ग्रहग्रहणचमसोन्मयनयोः स्तोत्रनि-
मित्तत्वं श्रुतम् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यम् । तस्मात्पूर्वसं-
स्थात्वहानिमन्यसंस्थात्वं बाध्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे चतुर्थमपाठक

एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे चतुर्थमपाठके षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

यस्त्वां हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं
मर्त्यो जोह्वीमि । जातवेदो यज्ञो अस्मासुं
धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्वाम् । यस्मै त्वं
सुहृत्वं जातवेद् उ लोकमग्ने छण्यः स्योनम् ।
अश्विनं स पुत्रिणं वीरधन्तं गोमन्तं रविं
नशते स्वस्ति । त्वे सु पुत्रं शशसोऽवृत्रकाम-

(कामधेयाज्यापुरोनुवाक्याः)

कातयः । न त्वामिन्द्रातिं रिच्यते । उक्थ-
उक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीयेनीधि मघवानम्
(१) सुतासः । यदी० सबाधः पितरं न
पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते । अग्ने रसेन
तेजसा जातवेदे वि रोचसे । रक्षोहाऽर्मीव-
चातनः । अपो अन्वचारिषः रसेन सुमसू-
क्ष्महि । पर्यस्वा० अग्न आऽगमं ते मा सः
सृज वर्चसा । वसुर्वसुपतिर्हिकमस्यग्ने विभा-
वसुः । स्याम ते सुमतावपि । त्वामग्ने वसु-
पतिं वसूनामभि प्र भन्दे (२) अध्वरेषु
राजत्र । त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि-
ष्याम वृत्सुतीर्मत्यनिाम् । त्वामग्ने वाजसातमं
विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्य सुवी-
र्यम् । अयं नो अग्निर्वरिवः छणोत्वयं मृधः
पुर धेतु प्रभिन्दम् । अयः शर्भश्चयतु जहृषा-
णोऽयं वाजं जयतु वाजसातो । अग्निनाऽग्निः
सन्धिष्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हृध्यवाहजुह्वा-
स्यः । त्व० हृद्ये अग्निना विप्रो विप्रेण
सन्तसता । ससा सरुया समिध्यसे । उदग्ने
शुचयस्तव वि ज्योतिषा ॥ (३)

(मघवान भन्दे हृद्ये वतुर्दश व) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके षट्चत्वारिंशोऽनुदाकः ॥ ४६ ॥ [४८]

(काम्यवाच्यापुरोनुवाक्याः)

(आ देदे वाचस्ततय उपयामगृहीतोऽस्या वायो अयं वा वा वां प्रात-
 युर्जोवयं वेनस्तं प्रतनथा ये देवास्त्रिःशतदुपयामगृहीतोऽसि मूर्धानं मवुधेदाग्नी
 ओमासो मरुत्वन्तामिन्द्रं मरुत्वो मरुत्वान्महान्महान्नृवत्कदा वागमर्द्धेभिर्हिर-
 ण्यपाणिः सुशर्मा बृहस्पतिर्हरिरस्यंश्च उत्तिष्ठन्तरणिरा व्यापस्तेषुष्ठे ये ज्योति-
 र्मतीं प्रयासार्थं चित्तमा दिष्टेभ्रमसांवि सर्वेस्य महान्सजोषा उदु तयं धातो-
 रुः हि यस्तां पटुर्चत्वारिंशद् ॥ ४६ ॥)

(आ देदे ये देवा महानुत्तिष्ठन्तसर्वेस्य सन्तु दुर्मित्राश्चतुःष(तुष)श्वा-
 शद् ॥ ५४ ॥)

(हरिं ॐ) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

एकोनचत्वारिंशोऽनुवाके सोमयागः समापितः । अथास्य प्रपाठकस्यान्तिमेऽ-
 नुवाके काम्यवाच्यापुरोनुवाक्या उपपन्ते ।

इष्टिकाण्डे द्विहविष्का काचिदिष्टिरेवपान्नायते—

“ अग्रेषु पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमि-
 ष्ठादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवासमै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र
 यच्छति ” [सं० का० २ प० ९ अ० ४] इति ।

वृद्धां पुत्रपौत्रेणाभिवृद्धाम् ।

तत्राऽऽग्नेयस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यस्त्वेति । हे जातवेदी योऽहं मर्त्यैः सन्कीरिणा गुणकीर्तनशीलेन हृदा
 मनसा त्वाममर्त्यै मरणरहितं मन्यमान आह्वयामि, वादशेषवस्थांशु पुत्रपौत्रादि-
 रूपप्रणामिनिष्पादितं यशः कीर्तं निधेहि । हेऽग्ने त्वत्प्रसादादमृतत्वं देवत्वमस्यां
 प्राप्नुयाम् ।

अथ याज्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोमुवाक्याः)

यस्मै त्वमिति । शोभनं कर्म करोतीति सुष्ठु । ज्ञातं जमद्वेत्तीति जात-
मेदाः । हे जातवेदोऽग्ने त्वं सुष्ठो यस्मै यजमानाय स्योनं सुखकरमुत्कृष्टं स्थानं
कृणवः करोषि स यजमानो रयिं धनं स्वस्ति नश्नते साम्यक्यामोति । कीदृशं
धनम् । अग्नैः पुत्रैः शूरभटैर्गोभिश्च संयुतम् ।

ऐन्द्रस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वे स पुत्रेति । त्वे त्वयि । शवसो यत्तस्य । स्ववृषन्सुष्टु वर्तन्ते । कामा
भोगाः काम्यन्ते धामिः स्तुतिभिस्ताः कामकावयः । इन्द्रस्यातिप्रवसत्वाच्छवसः
पुत्रेत्पुपचर्यते । हे शवसः पुत्रेन्द्राश्मदीयस्तुतवस्त्वयि सुष्टु वर्तन्ते, काचिदपि
स्तुतिस्त्वां नातिरिच्यते । सर्वस्य स्तुतिवाक्यस्य त्वयि विद्यमानत्वात् ।

अथ याज्यामाह—

उक्थ इति । उक्थउक्थे सोमयागवर्तिनि तत्तच्छ्रे स सोम
इन्द्रं ममाद् हर्षयामास । नीयत आहूयत इन्द्रोऽग्नेति नीथो यागपदेशः । सग-
नदक्षास्तुत्येषु यजमानेषु कुशलाः सुतासः पुत्रस्थानीया यजमानाः पितृस्थानीयं
मघवानं नीथेनीथे तत्तद्यागप्रदेशेऽवसे रक्षार्थं हवन्त आहूययन्ति । यदीं सबा-
घो यस्मादीदृश आहूतो मघवा विरोधिष्वसुरेषु बाधकारी तस्मादाहूयन्ते ।
पुत्राः पितरं न पितरमिव । यथा बाला अन्यैस्तादृचयानां रक्षार्थं पितरमाहूय-
यन्ति तद्वत् ।

इष्टचन्तरे विधत्ते—

“अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत रसवान्स्थायमित्यग्निमेव रस-
वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवत् करोति रसवानेव भवत्यज-
क्षीरे भवत्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव रुन्धे ” [सं० का० २
ध० २ अ० ४] इति ।

रसवान्क्षीरदध्यादिरसोपेतः । अजाया अग्निवत्प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादाग्ने-
यत्वम् । साक्षादव्यवधानेन शीघ्रमित्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने रसेनेति । हे जातवेदोऽग्ने रसेनास्मान्योजय । तेजसा विशेषेण
प्रकाशसे । कीदृशस्तवम् । यागदेशे रससां हन्वा । शरीरेऽप्यविस्थाऽऽन्तरोगस्य
चादनो विनाशकः ।

याज्यां लिखिता । उरु२ हि राजा वरुणध्वकारेत्यास्मिन्ननुवाके व्याख्यातो मन्दः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत वसुमान्स्यामित्य-
भिमेव वसुमन्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव
भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

वसुरिति । हेऽग्रे हिंक् यस्मात्कारणात्त्वं वसुलोकाणां वासि(सायि)ता धन-
पतिः पञ्चाशुक्त(तिस्तेजोवन)ध्वासि तस्माद्वयमपि तवानुग्रहबुद्ध्याववस्थिता भवेम ।

याज्यामाह—

त्वामग्न इति । हे राजन्दीभिर्मन्त्रेऽध्वरेषु यज्ञेषु त्वामभिप्रमन्दे सर्वतः
प्रकर्षेण तोषयामि । कीदृशं त्वाम् । वसूनां वसुपतिं धनानां मध्ये यानि श्रेष्ठानि
धनानि तेषामधिपतिमित्यर्थः । राजयन्तोऽन्वधिच्छन्तो यथं त्वत्प्रसादेन राजमर्चं
जयेम । विरोधिनां मनुष्याणां पुत्सुवीः सेनाः अभिष्यामामिभवितुं शक्वा
भवेम ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये वाजसूते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्संग्रामे संयत्ते वाजं वा एष
सिसीर्षति यः संग्रामं जिगीषत्यग्निः स्वस्रु वै देवानां वाजसूदग्निमेव वाजसूतश्च
स्वेन भागधेयेनोप धावति धावति वाजश्च हन्ति वृषं जयति तश्च संग्राममथो
अग्निरिव न प्रतिधूषे भवति ” [सं० का० २ अ० २ अ० ४] इति ।

वाजमन्त्रं सरति प्राप्नोतीति वाजसूत । लोके युद्धं जेतुमिच्छुर्जयादूर्ध्वं वैरि-
संबद्धमजं कृत्स्नं प्राप्नुमिच्छति । अतो वाजसूदिति विशेषणं युक्तम् । वाजं
धावति प्राप्नोति तदर्थं वृषं शत्रुं हन्ति युद्धं च जयति । किंवाअग्निरिवयमन्येन
प्रतिधूषे विरस्कुरुं शक्नो न भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

त्वामग्न इति । हेऽग्रे त्वां विद्या यजमाना अभिवृद्धिं मां पयन्ति । कीदृशं
त्वाम् । वाजसातममतिशयेनाजमदं सुहृतं स्वोर्ध्वं सुष्ठु स्तुवम् । स वादशस्त्रं
नोऽस्माकं सुष्ठु सामर्थ्यं रास्व देहि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

याज्यामाह—

अयं नो इति । अयमग्निरस्माकं वरिवः परिचारकं भृत्यवर्मं संशदयतु ।
मृधो वैरिणो विदारयन्नोऽस्माकं पुरतो गच्छतु । जहंपाणः प्रहरञ्जशूङ्गयतु ।
वाजसातावभदाननिमित्तं परकीयमन्नं जयतु ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निरभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्ट-
भागो वा एतयोर्न्योऽनिर्दिष्टमाग्नौऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानमग्निं सं भवतः स
ईश्वर आर्तिमार्तोऽयं दग्नेयेऽग्निवते निर्वपति भानवेयेनैवैनौ शमयति नाऽर्तिमा-
च्छति यजमानः” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

गाहपत्यादाहवनीयेऽग्निं प्रक्षिप्य तन्नाग्निहोत्रं हूयते । तथा सवि यस्य यजमा-
नस्य संबन्धिनः पुरुषा विस्मृत्योद्धृत आहवनीयाग्नौ पुनरन्यमग्निमुद्धरेयुः स य-
जमानोऽग्नियुक्तायामग्नौ निर्वपेत् । एव विशेषरूपोऽग्निर्निर्दिष्टभागो विशेषणरूप-
स्त्वनिर्दिष्टभागस्तावभौ परस्परं संसृज्यमानौ यजमानं भक्षयितुमभिक्ष्य संभवतः ।
ततः स यजमान आर्तिमार्तोऽईश्वरो विनाशं प्राप्नुं संयमयति । तावन्नी अनयेष्टया
शम्यतः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निनेति । पश्चात्प्रक्षिपेनाग्निना पूर्वस्थितोऽग्निः सन्म्यग्दीप्यते । सोऽग्निर्वि-
शेषणैः कविरित्यादिभिर्विशिष्टः ।

याज्यामाह—

त्वं ह्यमन् इति । हे पूर्वस्थिताग्ने पश्चात्प्रक्षिपेनाग्निना त्वं समिधमन् । दा-
हशस्त्वं ब्राह्मणजात्यभिमानी सन्मार्गवर्दी मिषश्च । इतरोऽपि तादृश एव ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याभिरुद्धृतोऽद्धुतेऽग्निहोत्र
उद्वायेत्” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थमुद्धृतोऽग्निर्होमात्पूर्वमेवोपशमयति स एतामिष्टिं
निर्वपेत् ।

अत्र शाखान्तरानुसारिणां मत्तं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यति—

“अपर आदीप्मानुद्धृत्य इत्याहुः” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अपरोऽग्निर्गार्हपत्ये प्रदीप्य पर्वोद्धरणमनु पुनरुद्धरणीय इति तन्मतम् ।

तदिदं दूषयति—

“तत्तथा न कार्यं यज्ज्ञामधेयमग्निं पूर्वं उद्धरिष्यते किमपरोऽभ्युद्धिषेतेति”

[सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्निर्होत्रहविर्लक्षणी(र्णः) यज्ज्ञामधेयमभिलक्ष्य पूर्वं वह्निरुद्धतस्तेष्वेव भाग-
मभिलक्ष्यपरो वह्निः किमुद्धरिष्येत तदनुचितम् । इतिशब्दो हेतौ । तस्याञ्च
कार्यम् ।

सिद्धान्तं विधत्ते—

“तान्मेवावकाशानि संनिधाय मन्येत्” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४]
इति ।

यान्युत्सुकानि ज्ञान्तानि तान्मेवावस्थादवस्थाप्यारणीभ्यामग्निमन्थनं कुर्यात् ।

मन्थने मन्त्रमुत्पादयति—

“इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स मायत्रिया त्रिष्टुभा
जगत्या देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानमिति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्निः पूर्वमिदो दग्धकाष्ठादुत्पन्न इदानीमपि स जातवेदा गायत्र्यादिभिर्लक्ष-
न्दोभिरनुगृहीतः स्वाद्योनेर्दग्धकाष्ठादधिजायताम् । जातश्च तं तं देवं प्रजामन्दे-
वेभ्यो हव्यं वहतु ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—

“छन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः प्र जनयति” [सं० का० २ प्र० २ अ०
४] इति ।

नन्वस्मिन्सिद्धान्तेऽपि पूर्वपक्षादपरोऽग्निः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—

“एष दाव सोऽग्निरित्याहुः” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्वकारणादुत्पन्नत्वाद्देव एव पूर्वोऽग्निरनं तु भेदोऽस्तीति सिद्धान्तित्वा आहुः ।

किमर्था तर्हीषिषिष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह—

“ज्योतिस्त्वा अस्व परापातितमिति यदग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य
ज्योतिः परापातितं तदेवाव रुन्धे” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

अस्य पूर्वभिर्धर्मोतिरेव विनष्टं न त्वभिर्विनष्टः । तच्च ज्वाळारूपं ज्योतिरिदं या
संपाद्यते ।

तत्र याज्यापुरोनुवाक्ययोर्ज्ञेयोः प्रतीकं (के) दर्शयति—

उदग्गन् इति । उदग्ने शुचयस्त्व शुका भ्राजन्व इत्ययं मन्वस्त्वमग्रे रुद्र
इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः । वि ज्योतिषा ब्रूतेत्ययं मन्त्रः कृष्णव पाज
इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ यस्त्वा याज्या पुनवत्याभिष्टौ त्वे पुत्रशानके ।

अग्रे रत्तवधागे तु वसुर्वसुमतीष्यते ॥ १ ॥

त्वामग्रे वाजसुधामे क्षुभिनाऽग्निवतीष्यते ।

उदविज्योतिषे ज्योतिष्यत्ये तत्र वसुर्वश ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ ज्योतिष्मती भवेन्नो वा दर्शाष्टुद्धतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात्स्यान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतवर्जनात् ” इति ॥

अग्निहोत्रमर्कियामामिदमाम्नायते—“ अग्रे ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाक-
पाठं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्भायेत् ” इति । मतिदिनमाग्निहोत्रं
होतुं गार्हपत्योद्धृत्याऽऽहवनीमग्नौ पक्षिष्यते । सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिद-
हुतेऽग्निहोत्रे यदि शाम्येत्तदानीमिमामिष्टिः मामधिसमित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्ण-
मासार्थमुद्धृतस्याप्यग्रे ज्योतिष्मते सैव ज्योतिष्मतीति भवेत् । कुतः । अग्न्युद्धानस्य
निमित्तस्य रुद्रावादिषि चेन्नैवम् । अग्निहोत्रार्थोद्धृतस्यैवाग्रेरुद्धानं निमित्तमिति
प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्टयाऽग्निहोत्रार्थेवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तथा सत्य-
ग्निहोत्रस्येवमिष्टिः सागवापिकमङ्गं भवति । अतोऽग्निहोत्रार्थोद्धृतोद्धानस्य नि-
मित्तस्याभावाच्च निमित्तकृतिर्न प्रवर्तते ।

तद्वैवाम्यच्चिन्तितम्—

“ वार्योद्धाने साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विधेयं ।

यत्तर्भात्वनिमित्तं + तत्सर्वार्थत्वं न विधेयं ” इति ॥

इदमाम्नायते—“ धार्यो गतश्रिय आहवनीयः ” इति । गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं
भूयते—“ क्यो वै गतश्रियः शूश्रुवान्धामणी राजभ्यः ” इति । और्वो गौतमो
भारद्वाज इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीमिधर्मिमाणस्याऽऽहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे
सात्वमिहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मतीष्टिविद्यत इति चेन्मैवम् । न
सस्य धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तं किंतु गतश्रीत्वम् । सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया
कदाचिदप्यचोदितत्वात्सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य
धृतोऽग्निः प्रसज्जगत्सर्वकर्मसूत्रकुर्वन्नग्निहेत्रेऽप्युपकरोतीति चेत् । उपकरोतु नाह,
नैतावता प्राप्तभित्तस्य निमित्तत्वं सम्पदे । अग्निहोत्रार्थमुद्भूतस्पोद्धानं तन्नि-
मित्तं, न चाव ददस्ति । किंतवन्त्यस्य यस्य कस्यचित्कर्मणोऽर्थे समुद्भूतस्य गत-
श्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते । तस्मान्निमित्ताभावात्कारित सेष्टिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके
चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यावीर्यमहेधरः ॥

इति श्रीमद्विद्यावीर्यमहेधरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थः पपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

देवामुराः संयत्ता आसन्ते देवा विंजयमुप-
यन्तोऽग्नौ वामं वसु सं न्यदधतेदमुं नो भवि-
ष्यति यदि नो जेष्यन्तीति तदग्निर्न्यक्तामधत् ।

तेनापाकामत्तदेवा बिजित्यावरुत्तमाना अन्वा-
यन्तर्दस्य सहसाऽदित्सन्त सौऽरोदीयदरोदीत्त-
द्द्रस्य रुद्रत्वं यदश्चशीयत तत् (१) रजत*
हिरण्यमभवत्तस्माद्रजत* हिरण्यमदक्षिण्यम-
श्रुज* हि यो बर्हिषि ददाति पुराऽस्य संब-
त्सराद्गुहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देय* सौऽग्नि-
रब्रवीद्भाग्यसान्यथं य इदमिति पुनराधेयं ते
केवलमित्यब्रुवन्ध्रुवत्सल्लु स इत्यब्रवीद्यो
मदेवत्यमग्निमादधाता इति तं पृषाऽधत्त तेन
(२) पृषाऽऽध्नोत्तस्मात्पौष्णाः पशवं उच्यन्ते
तं त्वष्टाऽधत्त तेन त्वष्टाऽऽध्नोत्तस्मात्त्वाष्ट्राः
पशवं उच्यन्ते तं मनुराऽधत्त तेन मनुरा-
ध्नोत्तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं धाता-
ऽधत्त तेन धाताऽऽध्नोत्संवत्सरो वै धाता तस्मा-
त्संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते य एवं
पुनराधेयस्याद्धि वेद (३) ऋध्नोत्येव योऽस्यैव
बन्धुतां वेद बन्धुमान्भवति भागधेयं वा अग्नि-
राहित इच्छमानः प्रजां पशून्यजमानस्थोर्प
दोद्रावोद्वास्य पुनरा दधीत भागधेयेनैवैन*
समर्थयत्यथो शान्तिरेवास्थैषा पुनर्वस्वोरा
दधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसू स्वाया-
मेवैनं देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति दर्भेरा

(पुनराधानसंबन्धवृत्तात्तानिरूपणम्)

दधात्ययातयामत्वाय दूर्भैरा दधात्यद्भ्य एवैन-
मोषधीभ्योऽवरुध्याऽऽ धत्ते पञ्चकपालः पुरो-
डाशो भवति पञ्च वा ऋतव ऋतुर्भ्य एवैन-
मवरुध्याऽऽ धत्ते (४) ॥

(अशीयत तत्तेन वेदं दूर्भैः पञ्चविंशतिष्व) ।

इति छान्दोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्ताधर्महेतुवरम् ॥ १ ॥

अध्वर्योः शकृवौ मन्त्राः प्रपाठकचतुष्टये ।

वर्जिताः पुनराधेयं पञ्चमाद्ये प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

आधानादूर्ध्वमेवैषा वक्तव्या पुनराहिनिः ।

तथाऽप्यध्वयनस्यायं क्रमो वरवृत्तवतः ॥ ३ ॥

सरस्वती स्वपुत्राय तद्वृद्धिस्थे क्रमे वरम् ।

ददौ तेन क्रमेणैव पठ्यन्मन्त्रेऽपि पाठकाः ॥ ४ ॥

एकादशानुवाकाः स्युः पञ्चमैऽस्मिन्प्रपाठके ।

तत्राऽऽदौ पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥

ततः षट्केऽन्युपस्थानं काम्ययाग्यास्तथाऽन्तिमे ।

विधीयतेऽनुवाकेऽस्मिन्नादिमे पुनराहिनिः ॥ ६ ॥

उक्तास्य पुनराधीवेति विधास्त्विति । तत्र पुनराधेयस्याभिदेवतां विधातुमाग्नि-
विषयमुपाख्यानमुदाहरणसङ्गनद्रजतस्य यज्ञे दक्षिणात्वं निषेधति—

देवासुरा इति । देवाश्चासुराश्च संयत्ता युद्धमुक्ताः । विजयं प्राप्नुवन्तो
देवास्तदा तेभ्योऽसुरेभ्योऽयहंत मणिमुक्तादिकं श्रेष्ठं वस्तु रक्षणापामौ निक्षिप्तवन्तः ।
‘कथंचिदसुराणां विजये सत्येव जन्ममस्माकमाप्तुं युज्येतेति देवानामाशयः । तज्ज-

(पुनराधानम्)

नमश्चिन्त्यकामयतेच्छां कृतवान् । तेन धनेन सहापाकामत्पलायनमकुरुत् । देवाः पुण्यवशेनासुरान्विजित्य तद्धनमवरुत्समाना अवरोद्धमिच्छावन्तोऽनु अग्नेः पश्चादायंस्तद्धनं वल्लाकारेणाऽऽदातुमिच्छावन्तः । सोऽग्निररोदीदोदनं कृतवान् । प्रसङ्गनद्वयशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्ते—यतो रोदनं कृतवांस्ततो रुद्रस्य रुद्रत्वम् । यदशु नेवात्सकाशाद्भिन्दुरशीयत् भूमानपतत्तद्वज्रं हिरण्यममरुद्वज्रतरुं धनमभवत् । अथ हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वाद्भजतं हिरण्यमित्यविरुद्धम् । तस्याभ्रजत्वेन दक्षिणां प्रत्ययोग्यत्वात्तद्दाने संवत्सरादवांगेतद्गृहे किञ्चिदोदननिमित्तं भवति । तस्याद्वाहीषि यज्ञे तच्च दद्यात् ।

अग्निदेवतां पुनराधेये विदधाति—

सोऽग्निरिति । आदावसाधारणेन भागेन युक्तो भवानि, पश्चादिदं वस्तु घृष्मभ्यं दास्यामीत्याशिमोक्ता देवास्त्वैतत्पुनराधेयामिति भागं ददुः । तेन तुष्टोऽग्निरिदमज्रवीथो मदेवत्यं हविः कृत्वाऽग्निं पुनराध्व्यारसं सत्तु समृद्धिमानिति । तस्मात्समृद्ध्यर्थं पुनराधेयं हविरग्निदेवते कुर्यादित्यर्थः ।

तामेव समृद्धिमुदाहरणेन स्पष्टयति—

तं पूषेति । पूषत्वहमनुसंवत्सरामिषानिषातुभिः पश्चादिसमृद्धिर्लब्धा ।

समृद्धिवेदनं प्रशंसति—

य एवामिति । पूषादिरूपस्याग्निबन्धुसमूहस्म वेदनं पशंसति—

योऽसूयेति । पुनराधेयं विधत्ते—

भागधेयमिति । प्रथमाधानेनाऽऽहितोऽग्निरसाधारणभावाञ्छयाऽधिकोपद्रवं चकार, तच्छान्तिरनेन भवति । तस्मादुदासनेष्टया पूर्वाग्निमुदास्य पुनरप्यग्निमाध्व्यात् । इष्टिमुदासनं च सूत्रकारो दर्शयति—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्द्वैश्वानरं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालमग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं मैत्रं चरुमग्निमुदासयिष्यन् ” इति । “ पौर्णमासीमिष्ट्वा ऋततोऽग्निस्तृजति ” इति च ।

कालं विधत्ते—

पुनर्वस्वोरिति । पुनरावर्तते वामं वस्वनयोरिति पुनर्वसू । ततो नक्षत्रात्मिका देवता स्वकीया ।

पुनराधेयस्य प्रथमाधानविकृतित्वात्काष्ठैराधानवावावपोद्य दर्मान्विधत्ते—

दर्भैरिति । अत्रापि काष्ठैराधाने गवस्तारत्वं स्यात् । अथ एव सूत्रकार
आह-

“ आपतनेषु पुराणान्दर्भान्तरस्तीर्य भूमिर्भूमेति संपराज्जीभिर्गार्हपत्यमाद-
धाति ” इति ।

दर्भविधिमनुष्य प्रशंसति-

दर्भैरिति । इन्द्रो पुत्रमहमित्यादौ दार्ष्टिकब्राह्मणे च दर्भाणां प्रकाशत्वाभि-
धानादब्रूवत्वमोषधिरूपत्वं च विस्पष्टम् ।

अस्मिन्पुनराहितेऽधौ कर्तव्याया इष्टेरग्निर्देवता पूर्वं विहिता । अथ द्रव्यं
विधत्ते-

पञ्चकपाल इति । बहुवचनब्राह्मणे द्वादश मासाः पञ्चवर्षवो हेमन्तशि-
शिरयोः समासेनेत्याम्नानादनुर्वा पञ्चसेख्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

परा वा एष यज्ञं पशून्वपति योऽग्निमुद्गा-
सयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाक्ष्को
यज्ञः पाक्ष्काः पशवो यज्ञमेव पशून्व रुन्धे
वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्गासयते न
वा एतस्य ब्राह्मणा श्रंतायवः पुराऽब्रमक्षन्-
इत्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाक्ष्को यज्ञः
पाक्ष्कः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायामि
पुनरा (१) धत्ते शताक्षरा भवन्ति शतायुः

(पुनराधानसंबन्धकृत्वातनिरूपणम्)

पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति
 यद्वा अग्निराहितो नर्ध्यते ज्यायो भागधेयं
 निकामयमानो यदाग्नेयः सर्वं भवति सैवा-
 स्यर्द्धिः सं वा एतस्य गृहे वाक्सृज्यते योऽग्नि-
 मुद्वासयते स वाचः सः सृष्ट्वा यजमान इश्व-
 रोऽनु पराभवितोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृ-
 त्यै यजमानस्यापराभावाय (२) विभक्तिं
 करोति बह्वैव तद्वक्त्ररूपाः सृज्यन्ति यथा वामं
 वसुं विविदानो गृह्णति तादृगेवं तदग्निं प्रति
 स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसुं विविदानः
 प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तद्विभक्तिमुक्त्वा
 प्रयाजेन वर्षद्वकरोत्यायतनादेव नैति यजमानो
 वै पुरोडाशः पशव एते आहुती यदभितः पुरो-
 डाशमेते आहुती (३) जुहोति यजमानमे-
 वोभयतः पशुभिः परि गृह्णाति कृतयजुः संभृ-
 तसंभार इत्याहुर्न संभृत्याः संभारा न यजुः
 कर्तव्यमित्यथो सल्लु संभृत्या एव संभाराः
 कर्तव्यं यजुर्गजस्य समृद्धयै पुनर्निष्कृतो रयो
 दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्स्यूतोऽनृद्वा-
 भ्युनराधेयस्य समृद्धयै सप्त तै अग्ने समिधः
 सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य
 न्यक्तं ततः (४) एवैनमव रुन्धे वीरहा वा

ए॒ष दे॒वानां॑ योऽग्नि॑मु॒द्रास॑र्यते॒ तस्य॑ वरु॒ण ए॒वर्ण-
यादा॑ग्नि॒वारु॑णमेका॒दश॑कपाल॒मनु॑ निर्व॑पेयं चै॒वं
हन्ति॑ यश्चा॒स्पर्श॑यात्तौ भा॒गधे॑येन प्रीणाति॒
नाऽऽर्ति॑मार्ह॒ति य॑जमानः (५) ॥

(आर्जराभावाय पुरोडाशमेवे आहुती ततः पट्विंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुर्वके याज्यायजुज्जातं विधितुः पूर्वोक्तं प्रथमविधमनूय प्रशंसति—
परा वा इति । परावपि विनाशयति । धानादिभिर्हविर्भियज्ञः पाशुकः ।
पशुकिञ्छन्दसः पशुहेतुत्वात्पशवोऽपि पाशुकाः ।

याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

वीरहेति । देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्यान्मृतायवः
संत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाक्षन्नेव भुक्तवन्तः । “ अश भोजने ” इत्यस्य
रूपम् । अग्ने तमघार्थं न इत्यादयश्चतस्रः ऋचः पशुकयः । तासु प्रधानहविषो
द्दे स्थितकृतो द्दे । तद्व्याग्निकाण्डे—अग्निमूर्चोऽनुवाक इदकोषचानार्थत्वेनाऽऽ-
म्नातः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः । शस्त्रान्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाम्नावाः ।
पुरुषस्य हस्तद्वयपादद्वयशिरोभिः पञ्चभिः पाशुकत्वम् । देवानेव देवानामेव मध्ये
वीरमग्निं निरवदाधोत्सर्जनलक्षणवधमयान्निच्छन्त्य ।

चतसृष्वृक्षु विद्यमानाक्षरसंख्यां प्रशंसति—

इताक्षरा इति । अत्रे तमद्येत्येषा पथमा चतुर्विंशत्यक्षरा । अथा हमे
कतोः, आभिदे अद्येत्युभयोरेकैका पञ्चविंशत्यक्षरा । एभिर्नो अर्कैरित्यस्या
पट्विंशत्यक्षरेति संभूय अतमक्षराणि । अण्डाभिमानिनो ब्राह्मणः स्वप्रमाणेन
शतसंवत्सराभिर्हवात्सर्ववतिपतितस्यापि सामान्येन शतायुह्वं, धर्माधर्माभ्यां वृक्ष-
पापकर्मौ भवतः । शतनाडीषु संवाराद्वेन्द्रियेषु अतसंख्या ।

(पुनराधानसंबन्धवद्भातनिरूपणम्)

यथाकर्मणं इव यथाजाज्यभागाद्यङ्गानामप्याग्नेयत्वं विधत्ते—

यद्वा इति । यजमानस्य समुज्ज्वलभावादग्नेः समुज्ज्वलभावेऽनुमेयः ।

समिधो अग्न आज्यस्य विषम्वित्पादिषु चतुर्थं यथाजमन्त्रेषु संयुज्ज्वलत्वाद्-
शिशब्दात्पूर्वं संयुज्ज्वलसमीतुदीपाद्वितीयाविभक्त्यन्तानामग्निशब्दानां क्रमेण
प्रयोगं विधत्ते—

सं वा इति । अग्निमुद्रासमितुरेतस्य वाग्गृहेऽभ्यस्थितानां स्त्रीशूरादीनां
वाग्भिः संयुज्ज्वले तत्समा भवति । तां वाचयन् यजमानोऽप्यतिरथैलक्षण्यस्त्वस्यो-
त्कर्षस्याभावात्पराभूतो भवति । एताभिस्तु विभक्तिभिः पुनराधेयस्याग्न्याधेया-
द्वैलक्ष्ये सति यजमानस्य विलक्षणत्वेन वाग्भिषुवी सत्यां पराभवः शक्यते ।
विभक्तयः सूत्रे दर्शिताः—“ अग्नेऽग्नेऽज्ञावग्नेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमग्न इति चतुर्थं यथा-
जेषु चवत्सो विभक्तीर्दधाति ” इति । तथा चैवं मन्त्रपाठः संपद्यते—“ समि-
धोऽग्नेऽग्न आज्यस्य विषन्तु । तनूनपादज्ञावग्न आज्यस्य वेतु । इडो अग्निनाऽग्न
आज्यस्य विषन्तु । बर्हिरीग्निमग्न आज्यस्य वेतु ” इति ।

यथोक्तविभक्तिविधिमनूय पशंसति—

विभक्तिमिति । तत्पुनराधेयं जलैकग्न्याधेयात्परिवृद्धमेव करोति ।

अत्र मन्त्राणां नीचध्वनिं विधत्ते—

उपाश्विति । यथा लोके श्रेष्ठं वस्तु लब्धवान्पुरुषो गोपायति तद्वत् ।

स्विष्टकृत्युचध्वनिं विधत्ते—

अग्निं प्रतीति । निराह निःशेषध्वनिं कुर्यात् । यथा लोके श्रेष्ठं वस्तु
लब्धवान्द्रव्यपतिः प्रसिद्धिं गन्तुमिच्छति तद्वत् ।

पूर्वं विहितानां विभक्तीनां यथाजमन्त्रसंबन्धं विधत्ते—

विभक्तिमिति । विभक्तिवचनमकारो दर्शितः । तदुक्तित्वात्तेन यथाज-
मन्त्रेण वषट्कारपूर्वं यजेत । तथा सति पूर्वोक्तवाक्यसंज्ञकवचनमवरहित आय-
तनात्स्वगृहान्नैव न निर्गच्छति, किंतु स्वगृहे पवितिविद्यति ।

पुनस्तृतीयां निवर्तस्व, सह रय्या निवर्तस्वेत्याभ्यां यन्त्राभ्यामाग्नेयपुरोडाश-
स्याधस्तादुपरिष्ठाप्याऽऽहुतिद्वयं विधत्ते—

यजमानो वा इति । अत्र चोदकमाधासंभारानाधानमन्वांश्च वाजसने-
यादिशास्त्रान्तरमनुसृत्य पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे—

कृतयजुरिति । यजुःशब्देन सर्पराक्षीमभृतय आधानमन्वा विनक्षिताः ।
संभारशब्देन शिकतोपादितसमुद्दिष्टेषां सप्त विनक्षिताः । प्रथमाधाने यजुषा-
मुच्चारितत्वात्संभाराणां च संपादितत्वादस्यापि कर्मविशेषस्याऽऽध्यामादत्यन्तभेदा-
भावेन यजुःसंभारयोः सिद्धत्वात्तदुभयं पुनर्न कर्मव्यभिचि पूर्वः पक्षः । प्रथमा-
धाने वाजसनेयमतं सूत्रकार उदाजहार—“ सप्त पार्थिवान्संभारानाहरत्येवं
वानस्पत्यान्पञ्च पञ्च वा भूपसो वा पार्थिवान्संभारान्संभरेदिति वाजसनेय-
कम् ” इति ।

सिद्धान्तमाह—

अथो खल्विति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अत्र सूत्रकारः पक्ष-
द्वयमुदाजहार—“ छदाकृताः संभारा यजूंश्चि च भवन्त्यपि वा पञ्च पार्थिवा-
न्संभारानाहरत्येवं वानस्पत्यान् ” इति ।

दक्षिणां विधत्ते—

पुनर्निष्कृत इति । भग्नः संवृद्धीकृतः पुनर्निष्कृतः । छिन्नं सत्सूचीत-
स्तुभ्यां स्पृतं पुनरुत्स्पृतम् । दीर्घत्वेन भारं चोदुमशकृतया परित्यक्तः सैन्धव-
चित्तोषणेन शक्तीकृतः पुनरुत्सृष्टः ।

तूष्णीमेव होतव्यमिति प्रथमाधानस्यामन्त्रत्वेन यदग्निहोत्रं विहितं तदत्र
चोदकप्राप्तं तद्वोद्य समन्त्रकं विधत्ते—

सप्त ते इति । मन्त्रस्तुपरिष्ठान्द्राख्यास्यते । अत्र (स्य) पुनराधेयदेव-
स्याग्नेर्यद्यदङ्गं यस्मिन्पश्मिन्ददेशे न्यक्तं निमग्नं विस्मृतं तत्र एव यदेशात्साङ्ग-
मेनमग्निं संपादयति ।

अनुनिर्वाप्यं हविर्विधत्ते—

धीरेहेति । क्षाणिनमिव याँवयति पीडयतीत्युणयात् । तौ बभ्यामिपीडयि-
तुवरुणौ तोषयति ।

१ स. “शेषाश्च वि” । २ स. सन्पुनर्दृष्टी । ३ स. “तः । एतादृशो रथो दक्षिणेति
सर्वत्र योजनीयम् । छि” । ४ स. सन्केनचि” । ५ स. “न पुनः श” । ६ क. च.
छ. च. याती” ।

(पुनराधानमन्त्राः)

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादिना समुच्चयं पुनर्निष्कृत इत्यदः ।

बाधकं वा समुच्चयमुभयोरित्युदीरणात् ॥

आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते ।

ददावीत्यविधायित्वात्कार्यैक्याद्वाधकं भवेत् ” इति ॥

आधाने विकल्पिता गोब्रह्मदक्षिणा ब्रह्मान्तरदक्षिणाश्च बहवः भूयन्ते—

“ एका देवा बहूदेवा द्वादश देवाः ” इत्यादिना । पुनराधेये तु पुनर्निष्कृतो रथ इत्यादि श्रुतम् । भग्नः सन्तुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । सेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा किमपिदिष्टयैकादिदक्षिणया समुष्मिमत उत वा बाधत इति संशयः । उभयोर्दक्षिणा ददात्याम्नाधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात्समुच्चय इति पूर्वं पक्षः । ददावीति वर्तमाननिर्देशश्च विधिरवामावादाधानकाले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानं च विस्तिष्ठोभयोरित्यनूद्यते । दक्षिणादत्तपस्य कार्यस्यैकत्वादुपदिष्टमपिदिष्टस्य बाधकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा ।

उपस्ये ते देव्यदितेऽग्निर्मन्त्रादमन्त्राद्यायाऽऽ-

दधे । आऽयं गौः पृश्निरकमीदत्सनन्मातरं

पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवः । त्रिशङ्खाम

चि राजति वाक्पतङ्गयं शिश्रिये । प्रत्यस्य

बह्वं शुभिः । अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति

रोचना । व्यस्यन्महिषः सुवः । यत्त्वा (१)

क्रुद्धः परोवपं म॒न्युना॒ यदव॑र्त्या । सु॒क॒र्त्त॒म॒ग्ने
 तत्तव॑ पु॒न॒स्त्योर्दी॑पयामसि । यत्ते॑ म॒न्युप॑रो-
 मस्य॑ पृथि॒वीम॑नुं दध्व॒से । आ॒दि॒त्या विश्वे॑
 तदे॒वा वस॑वश्च॒ समा॑मरन् । म॒नो ज्योति॑र्जुष-
 ता॒माज्यं॑ विच्छि॒र्त्त॒य॒न् स॒मि॒मं द॑धातु ।
 बृ॒ह॒स्पति॑स्तनुतामि॒मं नो॒ विश्वे॑ दे॒वा इ॒ह मा॑द-
 यन्ताम् । स॒प्त ते॑ अ॒ग्ने स॒मिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वाः
 स॒प्त (२) ऋ॑षयः स॒प्त धा॑मं प्रि॒याणि॑ । स॒प्त
 हो॒त्राः स॒प्तधा॑ त्वां यज॑न्ति स॒प्त योनी॑रा पू॒ण-
 स्वा घृ॒तेन॑ । पु॒न॒र॒रुजा॑ नि॒ वर्त॑स्व पु॒न॒र॒ग्न इ॒-
 पाऽऽयु॑षा । पु॒न॒र्नः॑ पा॒हि वि॒श्वतः॑ । स॒ह र॒ग्या
 नि वर्त॑स्वाग्ने पि॒न्वस्व॑ धा॒रया॑ । वि॒श्वन्वि॑या
 वि॒श्वत॑स्प॒रि । ले॒कः स॒ले॒कः सु॒ले॒कस्ते न॑
 आ॒दि॒त्या आ॒ज्यं जु॒षा॒णा वि॑यन्तु के॒तः स॒क॑तः
 सु॒के॒तस्ते न॑ आ॒दि॒त्या आ॒ज्यं जु॒षा॒णा वि॑यन्तु
 वि॒वस्वा॑ अ॒दि॒तिर्वैव॑जूतिस्ते न॑ आ॒दि॒त्या
 आ॒ज्यं जु॒षा॒णा वि॑यन्तु (३) ॥

(त्वा जिह्वाः सप्त सुकेतस्ते नक्षत्रोदय व) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमद्वितीययोः पुनराधेयस्य प्रधानविधित्वदङ्गानि च निरूपितानि ।
 तृतीये त्वाराधनमन्त्रा आम्नायन्ते ।

(पुनराधानमन्त्राः)

कल्पः—“ भूमिर्भूमेति सर्वराज्ञिभिर्गार्हपत्यमाध्यादि यत्त्वा क्रुद्धः परोव-
वेति दक्षिणाग्नें यत्तं मन्धुपरोवस्येदीतरान् ” इति ।

आहवनीयसम्पादसध्यानित्यर्थः । त एते षण्मन्त्राः ।

तत्र प्रथम एवं पठ्यते—

भूमिर्भूमेति । हे गार्हपत्यप्रदेश त्वं लोकत्रयात्मकोऽसि । तत्र भूम्ना बाहु-
ल्येन भूमिरसि । वरिणा वरिष्णा भेष्टत्वेन द्यौरसि । यहित्वा महत्त्वेतान्तरिक्ष-
मसि । हेऽदिते भूमे तव देवस्वरूपे देवि तवोत्सङ्गेऽभ्यभोकारं गार्हपत्याग्नें यजमा-
नस्पादनयोग्यान्तसिद्धयर्थमाध्यादि ।

अथ द्वितीयः—

आऽयं गौरिरिति । अयं गार्हपत्य आदित्यरूपेण गौरिगन्धर्वाः प्रभिः ये-
तवर्णो जगदाकम्बीत् । आक्रमणप्रकार एव स्वर्गी क्रियते—पुनर्मातरं पृथिवीमस-
नदासीदामान्नोदित्यर्थः । सुवः स्वर्गरूपं पितरं च ययन्प्रकर्षेण गच्छन्ववस्थितः ।
द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुत्यन्तरात्तयोर्मातापितृत्वम् ।

अथ तृतीयः—

त्रिंशद्दामेति । आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य संवन्धि त्रिंशत्संख्याकं धाम
मुहूर्तरूपं तेजो विशेषेण राजते । अङ्गः पञ्चदश मुहूर्तो रात्रेः पञ्चदश । किंच
वैदिकस्तुतिरूपा वाक्पतङ्गवय पक्षिवद्वाकाशसंचारिणमादित्यं शिभिष आश्रित-
वतीत्यर्थः । अत एवान्ववाऽऽप्तापते—“ ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईषते ” इ-
त्यदि । हे तादृग्गार्हपत्य त्वां प्रति यदस्माभिरुद्गासनरूपं प्रतिकूलमाचरितं तत्सर्व-
यस्य प्रतिक्षिप यतसि या ऊघाः । द्युभिर्गर्वालाकाराभिर्ब्रह्मास्मदग्निं हविर्विवेषु प्रापय ।

अथ चतुर्थः—

अस्य प्राणादिति । अस्माऽऽदित्यस्य रोचना दीभिः पाजानुच्छ्वाससदृशा-
बुदयादपानवी निःश्वास्तुल्यमस्त्वमयं गच्छन्ती द्यावापृथिव्येभ्योऽन्तश्चरति । महति
यष्टले सीदतीति महिष आदित्यः सुवः स्वर्गे अस्त्वयजमानेभ्यः प्रकाशितवान् ।
आदित्यरूपेण स्तूपमान हे गार्हपत्य त्वायादधामीत्यभिप्रायः ।

अथ पञ्चमः—

यत्त्वा क्रुद्ध इति । हे दक्षिणाग्ने क्रुद्धः क्रोपपराधीनोऽहं तेन मन्धुना त्वां

परोवच । उपवेति लिङुत्तमपुरुषः । परोववानुदासितवानस्मीति मध्यच्चावर्त्या सभृच्च-
भावछक्षणेन दारिद्रेणोदासितवानस्मीति हेऽग्ने तव प्रसादात्तत्तुकल्पं मुष्टु कृत्वा-
मस्तु । पुनरपि त्वां वयमुद्दीपयामः ।

अथ षष्ठः—

यत्त इति । हे आहवनीय मदीयकोपेनोदासितस्य तव यत्तेजः पृथिवीमनु-
यवितस्य प्वस्तं तत्तेज आदिस्थादयः समाहरन्तु ।

कल्पः—“ मनो ज्योतिर्जुषदामिति बृहस्पतिवत्यनौपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

मनो ज्योतिरिति । उदासनापराधपरिहाराय मनो माननीयमश्रेष्ठोविद्भ्य-
मान्यं सेवताम् । निष्छिन्नमिदं यज्ञं सदाधातु । बृहस्पतिरस्माकमिदं यज्ञं विस्ती-
र्णं करोतु । सर्वेऽपि देवा इह कर्मणि मादयन्तां तृप्तिमुक्ता भवन्तु ।

कल्पः—“ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

सप्त ते अग्न इति । हेऽग्ने तव समिधः सप्तसंख्याका अधोऽधोदुम्बरपला-
शशमीविकङ्कटाशनिहतपुष्पपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकारो यथोक्तान्संभा-
रान्समन्वकाननुकम्प्य, इति शनस्तस्या इत्युपसंज्ञहार । ज्वालारूपा जिह्वाश्च सप्त ।
तथा चाऽऽध्वर्षिका आमनन्ति—

“ काष्ठी कराष्ठी च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूषवर्णा ।

स्कुलिङ्गिनी विधरुची च देवी लेखामाना इति सप्त जिह्वाः ” ॥

[मुण्ड० १-२-४] इति ।

कथयो मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याका अधो रूपं
कृत्वा यदधत्येतिष्ठ इत्यादयः समाधायताः । यियाणि चाम स्थानान्याहवनी-
यगार्हपत्यदक्षिणामिसभ्यावसथ्यप्राजहिवाग्नीध्रीषारूपानि(णि) सोमयाने
वक्षिधारकाणि सप्तसंख्याकानि । होवा होतृपमुक्ता यपदकर्तारो होवा यथास्ता
आक्षणाच्छंसी पोवा भेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्तसंख्याकाः । त्वां यजमानाः
सप्तधा यजन्ति । अग्निहोमोऽयश्निहोम उक्थ्यः षोडशविराजोऽष्टोर्धामो वाजवे-
यश्चेति सप्त यकाराः । तादृशस्त्वं सप्त योनीराहवनीयादिस्थानानि घृतेन
सर्वतः पूरय ।

(पुनराधानमन्त्रः)

कल्पः—“ पुनरुज्ज्वलां सह रघ्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति पुनरुज्ज्वेति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह रघ्येत्युपरिष्ठादनुयाजानाम् ” इति ।

प्रथमपन्त्रपाठस्तु—

पुनरुज्ज्वेति । हेऽग्ने त्वं मयोद्वास्तितोऽप्यूर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्मिवर्त-
स्वात्राऽऽगच्छ । इवाऽग्नेनाऽऽपुषा च सह पुनरामच्छ । अस्मान्पुनः पुनः
कृताद्विधतः सर्वस्मादुपरावात्साहि ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सह रघ्येति । हेऽग्ने रघ्या धनेन सह निवर्तस्व । प्ता भक्षण इति धातुः ।
विशेन प्तायते भक्षयते पीयत इति विशप्स्वी । सादस्या वृद्धिधारया विशतस्परि
सर्वेषां गुणधान्यलतापादधानामुपरि विन्दस्व सिञ्च ।

कल्पः—“ यस्तृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयालोकः सलेक इति ” इति ।

मन्त्रत्रयपाठस्तु—

लेकः सलेक इति । नवसंख्याका लेकादिनामका य आदितास्ये सर्वे
जुषाणाः पीयमाणा अस्माकमाचमं दियन्तु पिबन्तु ।

अत्र विनिमोगसंग्रहः—

“ चतुर्भिर्भूमिरित्याद्यैरावभ्यात्प्रथिमानलम् ।

दक्षिणांभिं तु मत्सेति यदित्याहवनीयकम् ॥ १ ॥

मनस्तुषद्विधतिः सह जुहुयादभिहोत्रकम् ।

पुनर्द्वाभ्यां पुरोडाशमभितो जुहुयादध ॥ २ ॥

तृतीयमादधानस्य लेकाद्या होममन्त्रकाः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणप्रचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चममन्त्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमालोके पञ्चममन्त्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

भूमिर्भुम्ना द्यौर्वरिणेत्याहऽऽशिषैवेनमा

धत्ते सप्तर्षे वै जरिन्तोऽमन्यन्त स एतं कंस-

णरिः काद्रवेद्यो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णा-
 स्तनूरपाघत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गाहपत्यमा
 दधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वाऽऽ धत्तेऽथो
 पुतमेव पुंथिवीमज्ञाय नोपानमत्सैतम् (१)
 मन्त्रमपश्यत्ततो वै तामन्त्राद्यमुपानमयत्सर्परा-
 ज्ञिया ऋग्भिर्गाहपत्यमादधात्यज्ञायस्यावह-
 दध्या अथो अस्थामेवैनं प्रतिष्ठितमा धत्ते य-
 त्वा क्रुद्धः परोवपेत्याहापहनुत एवास्मै तत्पुन-
 स्त्वोदपियामसीत्याह सभिन्ध एवैनं यत्ते मन्त्रु-
 परोप्तस्येत्याह देवताभिरेव (२) एनं सं
 भरति वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमु-
 द्धासयते बृहस्पतिवत्यचोषे तिष्ठते ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सं दधाति
 विच्छिन्नं यज्ञं सभिन्मं दधात्वित्याह संतत्यै
 विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं
 देवेभ्योऽनु दिशति सप्त ते अग्ने सभिन्मः सप्त
 जिह्वाः (६) इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाऽग्नेः
 प्रियास्तनुवस्ता एवाव रुन्धे पुनरुजा सह
 रध्येत्यभितः पुरोडाशमाहुंती जुहोति यजमा-
 नमेवोर्जा च रूपा चोभयतः परि गृह्णात्या-
 दित्या वा अस्माह्लोकादमुं लोकमायन्तेऽमु-
 ष्मिह्लोके व्यतृष्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्या-
 ग्निमाधायैतान्होमानजुह्वुस्त आध्वुवन्ते सुवर्ग

(पूर्वाहुतिवाकोक्तमन्त्रन्यास्याख्याय)

लोकमायन्यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादु-
धीत स एतान्होमाञ्जुह्यायामेवाऽऽदित्या
ऋद्धिमाध्वुवन्तामेवध्नीति (४) ॥

(सैतं देवताभिरेव जिह्वा एतान्वध्वविश्रुतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ यथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चतुर्थानुवाके पूर्वोक्तं मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राग्राद्यायेत्येतस्य मन्त्रपद-
स्याभिप्रायमाह—

भूमिर्भून्नेति । आशिवाऽन्नें प्राप्तुमिच्छया ।

अतस्तुभिरङ्गिभिराधानं विधत्ते—

सर्पा वा इति । जीर्यन्तो जरां प्राप्नुवन्तोऽमन्यन्त कोऽस्या जरायाः पती-
कार इति विचारितवन्तः । तदा कसर्पास्त्रिनामकः कद्रूपुरो भूमिरित्यादिकं मन्त्र-
संघमपश्यत् । तन्मन्त्रसामर्थ्यात्ते सर्पा जीर्णाः शरीरावचोऽपहृत्य कोमलास्तवचः
प्राप्नुवन् । सर्पाणां राज्ञी भूमिः । इयं वै सर्वतो राज्ञीत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । तस्या
ऋषो भूमिर्भून्नेत्यादयस्ताभिराहितो बहिरर्जरां परित्यज्य नूतनः पूतश्च भवति ।

तमेव विधिमनुद्य यशंसति—

पृथिवीमिति । अग्राद्यायेत्युक्तत्वात्तत्प्राप्तिः । उपस्थे ते देवीत्युक्तत्वा-
द्भूमौ पतिष्ठितत्वम् ।

यदाह(दहं)परोवप तस्तुकल्पनित्युक्तिर्यालस्येवाग्नेः सान्त्वनायापलाप
इत्याह—यत्वा कुन्द इति ।

उद्दीपयामसीत्यस्याभिप्रायमाह—पुनस्त्वेति ।

आदित्या विधे तदित्यादेरभिप्रायमाह—यत्त इति ।

उपस्थानं विधत्ते—

वि वा इति । बृहस्पतिशब्दोऽस्यामस्वीति बृहस्पतिवती ।

तं शब्दं पशुस्य संधातिवतिशब्दस्याभिप्रायमाह—विच्छिन्नमिति ।

देवसंनोधनस्योपयोगमाह—

विश्वे देवा इति । यज्ञं संततं कृत्वा देवेभ्यस्तत्कथनाय संनोधनम् ।

समिदादिषु सप्तसंख्याया उपयोगमाह—

सप्त ते इति । समिदादयः सप्तै पदार्थाः प्रत्येकं सप्त सप्त विनिर्दिश्यन्ते ।

यस्मात्सप्तधाऽवस्थिताः पदार्था अग्नेः पियास्तनुवस्तस्यात्तदवरोधाय सप्तसंख्या ।

दितियानुवाके विहितयोराहुत्वोर्मन्त्रौ विनिपुङ्क्ते—पुनरुज्जैति ।

तृतीयाधाने होमान्विचचे—

आदित्या वा इति । आदित्या आधानपुनराधाने अनुष्ठाय सुवर्गं गत्वा
एव अवतृष्मन्निशेवेण तृषां प्राप्ताः । समुद्धिनं पर्यातेषि मत्वा भूमावागत्य लेका-
दिमन्त्रैर्हृत्वाऽनियमेन समुद्धिं गत्वाः । ततः पुनराधेयादूर्ध्वंममिमाधाय लेकादिभि-
र्बुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताषाण्डे प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

उपप्रयन्तो अश्वरं मन्त्रं बोधेमा मये । आरे
अस्मे च शृण्वते । अस्य प्रत्नामनुं कृतम्
शुकं दुहुहे अह्वयः । पर्यः सहस्रसाष्टपिम् ।
अमिर्मुवां दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अग्रम् ।
अपारं रेतांति जिन्वति । अयमिह प्रथमो
धापि धातृभिर्होता यजिष्ठो अश्वरेष्वीद्वयः ।
यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं
विशेविशे । उभा यामिन्द्रावनी आहुवर्ध्वं (१)

(अग्न्युपस्थानम्)

उ॒भा रा॒धसः॑ स॒ह मा॑द॒यर्ध्व॑ । उ॒भा द्वा॒तारा॑-
 वि॒षा* रं॒यीणा॑मु॒भा वा॒जस्य॑ सा॒तये॑ ह॒वे वा॒म् ।
 अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्वियो॑ यतो॒ जातो॑ अ॒रोच॑थाः ।
 तं जा॒नन्न॑ आ रो॒हाया॑ नो वर्ध॒या र॒यिम् ।
 अ॒म आ॒यूँषि॑ प॒वस॑ आ सु॒बोर्ज॑मि॒षं च॒ नः ।
 अ॒रे वा॒धस्व॑ दु॒च्छुना॑म् । अ॒ग्ने प॒वंस्व॒ स्वपा॑
 अ॒स्मे वर्चः॑ सु॒वीर्य॑म् । द॒धत्पो॑ष* र॒यिम् (२)
 म॒यि । अ॒ग्ने पा॒वक॑ रो॒चिषा॑ म॒न्द्रया॑ दे॒व
 जि॒ह्वा । आ दे॒वान्वा॑क्षि॒ यक्षि॑ च । स॒ नः
 पा॒वक॑ दी॒दिवो॑ऽग्ने॒ देवा॑* इ॒हाऽऽ व॑ह । उ॒प
 य॒ज्ञ* ह॒विर्ध्व॑ नः । अ॒ग्निः शु॒चि॒व्रत॑तमः शु॒चि-
 वि॒मः शु॒चिः क॒विः । शु॒चीं रो॒चत॑ आ॒हुतः॑ ।
 उ॒दग्ने॑ शु॒चय॑स्त॒व शु॒क्रा आ॒जन्त॑ ई॒रते॑ । त॒व
 ज्योती॑र॒ध्वर्चयः॑ । आ॒युर्वा॑ अ॒ग्नेऽस्या॑यु॒र्मे (३)
 दे॒हि व॒र्चा॒वा अ॒ग्नेऽसि॑ व॒र्चो मे॑ दे॒हि त॒नु॒पा
 अ॒ग्नेऽसि॑ त॒नु॒र्ध्व मे॑ पा॒ह्यग्ने॑ य॒ग्मे त॒नु॒वा ऊ॒नं
 त॒न्म आ॑ पृ॒ण चि॒त्राव॑सो स्य॒स्ति ते॑ पा॒रम॑-
 शी॒येन्धा॑नास्वा॒शत॑* हि॒मा सु॒मन्तः॑ स॒मि-
 धी॒महि॒ वय॑स्यन्तो व॒यस्कृ॑तं॒ यश॑स्वन्तो य॒श-
 स्कृ॑त* सु॒वीरा॑सो अ॒वाभ्य॑म् । अ॒ग्ने स॑प॒त्नद॑-
 म्भ॒नं व॑र्षि॒ष्टे आ॒धि ना॒के । सं त्व॑म॒ग्ने सूर्य॑स्य
 वर्च॑साऽग॒याः स॒मृषी॑णा* स्तु॒तेन॒ सं प्रि॒येण॑

धाम्ना । त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं मासायुंष्टा
वर्चसा प्रजयां सृज (४) ॥

(आहुवध्वे गोषरे रयि मे वर्चसा सप्तर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाठके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्भिर्नुवाकैः पुनराधानं समाधितम् । अथ पञ्चममारभ्य दशमस्य पूर्वार्धप-
र्धैर्ननुवाकिरग्न्युपस्थानमुच्यते ।

कस्यः—“ अग्न्युपस्थानं व्याख्यास्याम उपविष्टत इति बोधयान आहवनी-
यमसोपविष्टेर्ध्वमोदेभ्यमुत्तरानाहुविमुनोऽथाप कदाविर्धृष्टिर्धावविष्टेतोपमन्तो
अध्वरापिति षड्भिः ” इति ।

तत्र प्रथमा—

उपप्रयन्त इति । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः प्राप्सुवन्तो रयमग्नयेऽग्निसंतोषा-
र्थमुपस्थानमन्त्रं बोधेन वक्तारो भूयास्म । कीदृशायामग्नये । दूरादप्यनुमहेणास्पदी-
ये वचः शृण्वते ।

अथ द्वितीया—

अस्य प्रत्नामिति । अस्याग्नेः यत्नां पुरातनीमनुद्युतमनुकूलदीप्तिं मोस्थानी-
यामहयो लज्जामकुर्वन्त क्षातिजः वयः क्षीरस्थानीये शुक्रं ज्योतिर्दुष्टे दुहन्ति ।
कीदृशं शुक्रम् । सहस्रकां बहुधनमदमुर्धि कर्दमवर्तकम् ।

अथ तृतीया—

अग्निर्मूर्धोति । अग्निरादित्यरूपेण दिवो ब्रुलोकस्य ककुदुच्छ्रितो मूर्धं
शिररधानीयः । पृथिव्याः पतिर्दीक्षाकादिकारित्वेन पालकोऽप्ययम् । किंच—
अपां रेवोति उदककार्याणि स्थावरजङ्गमशरीराणि जठराग्निरूपेण जिवन्ति
धीयति ।

अथ चतुर्थी—

(अग्न्युपस्थानम्)

अयमिहेति । अयमग्निरिह कर्मणि यधयः प्रधानभूतो घातृभिर्धारजाय म-
यतमानैरस्माभिर्धायि धार्यते । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वावा यजिष्ठो म-
नुष्येभ्योऽदिकेन यटाऽध्वरेषु वागेषु ईदृशः स्तुत्यः । किंच—अग्नवानसंज्ञको
भृगुसंज्ञकाश्च मुनयो वनेषु स्वाश्रमेषु विशेषेण तत्तत्प्रजाभ्युदयार्थं भमग्निं धिवं
बहुयामाधारत्वेन विचित्रं विभुवं व्याप्तं विरुहचुर्ध्विशेषेण दीपितवन्तः ।

अथ पञ्चमी—

उभा वामिति । इयं च प्रथमपपाठके व्याख्याता । हे इन्द्राग्नी युवामुभा-
वप्याभिमुख्येन होतुमिच्छामि । पुनरपि युवामुभी सह रात्रसोऽग्नेन मादधितुमि-
च्छामि । यस्माद्युवामुभादजानां धनानां च दातारौ तस्यादन्नस्य क्षामाय युवा-
मुभावाहवयापि ।

अथ षष्ठी—

अयं० इति । हेऽग्नेऽयमाहवनीयप्रदेशस्ते योनिस्तव स्थानम् । स च यो-
निर्कन्विय क्रतुसंधेन्धातुसर्वस्मिन्धृताननेन होमनिष्पत्तेः । यत आहवनीयप्रदेशा-
ज्जात उद्भूतस्वपरोक्षथा दीप्यते तं प्रदेशं जानन्यभ स्थानपितृवमच्छन्नारोह ।
अनन्तरमस्माकं धनं वर्धय ।

कल्पः—“अग्न आयू०पि पवस इति” पद्भिः संवत्सरे संवत्सरे सदा वा ”
इति ।

उपनिष्ठत इति शेषः । एतास्त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र व्याख्याताः ।

तत्र प्रथमा—

अग्न आयू०पीति । हेऽग्ने त्वयस्त्वदायू०पि पवसे शोधयामि निर्दोषाणि
करोषि । अस्माकं रसमनं चाऽऽनय, बैरिसेनां दुरे वाधस्व ।

अथ द्वितीया—

अग्ने पवस्वोति । हेऽग्ने स्वपाः शोभनकर्मा त्वमस्मासु बलवर्चसं समीची-
नसामर्थ्यं च पवस्व शोधय । किं कुर्वन् । पुष्टिं धनं च मयि धारयन् ।

अथ तृतीया—

हे पावकामे देव राक्षसानया मादयिष्या जिह्वया देवानां वासि यक्षि च ।

अथ चतुर्थी—

(अग्न्युपस्थानम्)

स न इति । हे' पावकामे दीदिवो दीप्यमानः स त्वं देवानिहाऽऽनय ।
अस्मदीर्य यज्ञं हविश्वोपगच्छ ।

अथ पञ्चमी—

आग्निः शुचीति । अयमग्निरतिशुच्यवत्पुनः, विषामिमानित्वादपि शुचिः,
विद्वदभिमानित्वादपि शुचिः, अस्माभिः सर्वत्राऽऽहुतः शुचो दीप्यते ।

अथ षष्ठी—

उदम इति । हेऽग्ने तव शुचयः शुद्धाः शुक्ल रश्मयो भाजन्तो दीप्यमाना
उदग्च्छन्ति । अर्चयितारस्तव ज्योतीरपि प्राप्नुवन्तीति शेषः ।

कल्पः—“आयुर्दां अन्न इति सिद्ध्या विभावसो' स्वस्तीति विभावसुना साय-
मुपविठते ” इति ।

पाठस्तु—

आयुर्दां इति । आपूरयेत्यर्थः । चतुर्थेतेषु यजुःषु स्पष्टमन्यत् ।

अथ पञ्चमस्तम्—

चित्रावसो इति । हे विभावसो रात्रि तव पारं समाधिं स्वस्ति क्षेमेण
पामवानि ।

कल्पः—“ चित्रांश्वसुना प्रातरर्धांश्वसो स्वस्ति ते पारमशीदेन्धानास्तवा श-
तं हिमा इत्युपस्थाप ” इति ।

अर्चयित्वादिः शास्त्रान्तरमन्त्रः ।

अत्रत्यमन्त्रपाठस्तु—

इन्धानास्त्वेति । हेऽग्ने त्वां समिद्धिरिन्धाना वयं शतसंख्याकान्हेमन्तोपल-
क्षितसंपत्तरान्द्रुमन्तो दीक्षिमन्तः समिधीमहि लोके सम्यक्प्रकृत्याना भूयास्व ।
कीदृशं त्वां, ययस्कृतमन्त्रस्य कर्तारम् । ययस्कृतं कीर्तिदम् । अदाम्यं केना-
प्यग्निरस्कार्यम् । वर्षिष्ठेऽग्निनाकेऽग्निमौदस्वर्गविषये सप्तत्वत्स्मने विरोधिभिनाश-
नम् । कीदृशा वयं, ययस्कृतोऽप्यवन्तः । ययस्कृतः कीर्तिमन्तः । सुवीरासः
द्यौमनपुत्राविपुकाः ।

कल्पः—“ चतस्रः सविध एकैकस्मिन्नाधाय सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाग्न्या
इत्यनुवाकयोगेणोपस्थाप ” इति ।

पाठस्तु—

(अग्न्युपस्थानम्)

सं त्वमथ इति । हेऽग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः संगतोऽसि ।
कपिणां स्तोत्रेण संगतोऽसि । मियेण स्थानेनाऽऽहवनीयदेवस्रक्षणेन संगतोऽसि ।
हेऽग्ने त्वं सूर्यसमानतेजा अस्ति । पाप्मायुरादिभिः संयोजय ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ पूर्वस्याग्नेरुपस्थानमुपमेत्यमुवाकतः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे पञ्चमपराठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ मथमाष्टके पञ्चमपराठके पञ्चोऽनुवाकः) ।

सं पश्यामि प्रजा अहमिदं प्रजसो मानवीः ।
सर्वा भवन्तु नो गृहे । अग्भः स्थाम्भो वो
मक्षीय महः स्य महो वो मक्षीय सहः स्य
सहो वो मक्षीयोरजः स्थोरजं वो मक्षीय रेवती
रमभ्यमस्मिद्धोर्केऽस्मिन्गोर्धेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्गो-
नाविद्वैव स्तेतो माऽपं गत बह्वीर्मे भूयास्त(१)
स *हिताऽसि विश्वरूपीरा भोजां विशाऽऽ गौप-
त्येनाऽऽ रायस्पोषेण सहस्रपोषं वः पुण्यासं
मयि वो रायः श्रयन्ताम् । उपं त्वाऽग्ने दिवे
दिवे दीपावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त
एमसि । राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदि-
विम् । वर्धमान* स्वे दमे । स नः पितेर्व
सुनवेऽग्ने सपायनो भव । सचस्था नः स्वस्तये ।
अग्ने (२) त्वं नो अन्तमः । उत आता

शि॒षो भ॒व व॒रु॒ध्वः । तं त्वां शो॒चि॒ष्ठ दी॒वि॒वः ।
 सु॒न्नाय॑ नून॒मी॒महे॒ सखि॑भ्यः । व॒सु॒र॒मि॒दं सु॒-
 भ॒वाः । अ॒च्छां न॒क्षि यु॒मत॑पो र॒षिं दा॑ः ।
 ऊ॒र्जा वः॑ प॒र्या॒न्यु॒र्जा मा॑ प॒श्यत॑ रा॒यस्पोषे॑ण
 वः प॒श्या॒मि रा॒यस्पोषे॑ण मा॒ प॒श्य॒ते॒डाः स्थ
 म॒धु॒कृतः॑ स्यो॒ना माऽऽ वि॒ज्ञते॒रा म॒दः । स॒ह-
 स्त्र॒पोषे॑ वः पु॒ण्या॒सम् (३) म॒यि यो रा॒यः
 अ॒यन्ता॑म् । ता॒स॒वितु॑र्वी॒र्यं भ॒गौ दे॒वस्य॑
 धी॒महि॑ । धि॒यो यो नः॑ प्र॒चो॒दया॑त् । सी॒मा-
 न॒स्त्वर॑णं कृ॒णुहि॑ ब्र॒ह्मण॑स्पते । क॒क्षी॒र्वन्त॑ य
 औ॒शि॒जम् । क॒वा ध॒न स्त॒रीरि॑सि ने॒त्र स॒ध्यासि॑
 दा॒शुषि॑ । उ॒पोषे॑क्षु म॒घव॑न्म॒य इ॒क्षु ते दा॑नं
 दे॒वस्य॑ वृ॒च्यते॑ । परि॑ त्वा॒ऽग्रे पु॒रं व॒यं वि॒प्र-
 सह॑स्य धी॒महि॑ । ध्रु॒वद्व॑र्णी दि॒वेदि॒वे भे॒त्तारं॑
 भ॒रु॒गुरा॑वतः । अ॒ग्ने गृ॒हप॑ते सु॒गृह॑पति॒रहं
 त्वया॑ गृ॒हप॑तिना भू॒यास॑स्त्वं सु॒गृह॑पति॒र्भया॑ त्वं
 गृ॒हप॑तिना भू॒यः श॑त॒स् हि॒मा॒स्ता॒माशि॑ष॒मा
 शा॒मे त॒न्ववि॑ ज्योति॒ष्मती॑ ता॒माशि॑ष॒मा शा॒सेऽ-
 यु॒ग्मै ज्योति॑ष्मतीम् (४) ॥

(भू॒यास्त॒ त्वस्त॑येऽग्रे पु॒ण्यासं॑ ध॒वर्द्ध॑ग॒विका॒ञ्चि॒ शर्च॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके गार्हपत्यस्य पुनरप्याहवनीयस्य चोपस्थानं सपरिकरमभिधीयते ।

कल्पः—“ स पश्यामि प्रजा अहामिति गृहान्प्रेक्षते ” इति ।

पाठस्तु—

सं पश्यामीति । अहं मनुष्यप्रजा इष्टपञ्चस्य सम्पन्नास्यामि । इहा वे-
नुस्त्वस्याः प्रजा अपत्यानीदमजसो मनुष्यरूपाश्च सर्वाः प्रजा आस्माकं गृहे
तिष्ठन्तु ।

कल्पः—“ अम्भः स्थाम्नो वो भक्षीयेति गोष्ठमुपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

अम्भः स्येति । अम्भः पीतोदकसारं महः पूज्यं तैर्विरादरणीयं सहो बल-
करमूर्जं स्वादुतमरसत्त्वं यत्क्षीरादि तत्कारणत्वेन हे पञ्चवस्तुव्याः स्य ततो धु-
ष्मदीयं तत्क्षीरादिकमस्माकं भक्ष्यमस्तु ।

कल्पः—“ रेवती रमधमित्यन्तराऽग्नी तिष्ठञ्जवदि ” इति ।

पाठस्तु—

रेवतीरिति । हे रेवतीः पञ्चवोऽस्मिन्भूतोके गोष्ठे मण्वविशेषे क्षयं गृहवि-
शेषे योनौ स्थानविशेषे रमध्वं क्रीडध्वम् । इहैव योनौ स्त सर्वत्र तिष्ठत । इदः
स्थानान्माध्वगात माध्वगच्छत । मे मध्यमपत्यपरम्परया बहवो भूयास्त ।

कल्पः—“ सः हिताऽसि विभक्तपीरिति वस्तमभिमृशति ” इति ।

पाठस्तु—

सः हिताऽसिति । हे वस्त रवं संहिताऽसि मात्रा समुक्तेऽसि । विभक्तपीरा-
दरेण स्तनं पातुं वामतो दक्षिणतश्च पुनः पुनर्धौवन्वहुत्पवदवभाससे । तादृकत्व-
मूर्जा क्षीरादिरसनिमित्तेन मामाविश मत्समीपमागच्छ मौपत्येन मदीयं ननुपशु-
स्वामित्वं निमित्तीकृत्य मामाविश रायस्त्वोषेण धनमुक्तिनिमित्तेनापि मामाविश ।
सहससरूपया पुष्टिर्यथा भवति तथा युष्मान्पुष्मासम् । मयि युष्मदीयानि क्षी-
रादिधनान्माभयन्ताम् ।

कल्पः—“ उप त्वाग्ने दिवेदिव इति तिसुमिर्गायत्रीभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्रे त्वं
नो अन्वम इति चतसुमिभ्य द्विपदामिः स नो वोधि भुषी हवमुरुष्याणो अघा-
यतः समस्तादित्येषा चतुर्थी भवति ” इति ।

तत्र प्रथमा गायत्री—

उप त्वेति । हेऽग्ने प्रतिदिनं वयं त्वामुपेमसि उपमञ्छामः । किं कुर्वन्तः ।
दोषावस्तः सार्यं पातश्च विधा नमो भरन्तो नमस्कारं संपादयन्तः ।

अथ द्वितीया—

राजन्तमिति । कीदृशं त्वाम् । अप्वराणां राजन्तं यज्ञराजं, गोपां मवां
पातकम्, कदस्म दीदिषिं सत्वेन द्योतमानं, स्वे दमे स्वकीयेऽग्निहोत्रगृहे हविर्भि-
र्वर्धमानम् ।

अथ तृतीया—

स न इति । हेऽग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्मदर्थं सूत्रायनः प्राप्नुं शक्यो भव ।
यथा पुत्रार्थं पिता सूत्रायनस्तद्वत्सार्कं स्वस्तये दोषाय सुखस्य समवेतो भव ।

अथ प्रथमा द्विपदा—

अग्ने त्वमिति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकमन्तमोऽस्तिकत्वयो भव । उतापि च
प्राताऽशिवश्च सन्वत्सव्यो वरुधे गृहे निर्यं संनिहितो भव ।

अथ द्वितीया—

ते त्वेति । हे ऋक्ने ऋचिद्विदिषः शुद्धतम दीप्यमान सस्त्रिभ्यः सस्त्रीनामस्माकं
सुभ्राय सुखाय नूनं तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वामीमहे प्राप्नुमः ।

अथ तृतीया—

यसुरग्निरिति । यत्पूर्वसुत्रामयप्रीतिर्वसुरादिदेवैरादरेणैव धूयत इति वसु-
भ्याः । हे वादमग्नेऽञ्छास्वर्भिमत्सो नक्षि प्राप्नुहि । युष्मन्नोऽतिऊयेन दीप्य-
मानो रयिं दा धने वेहि । चतुर्थी तु शास्त्रान्तरवशा ।

कल्पः—“ ऊर्जा यः पस्पाम्यूर्जां मा मरयतेति गृह्यभ्येक्षते मयून्वा ” इति ।
मादस्तु—

ऊर्जा व इति । हे गृह्यताः पशवः क्षीरादिरसनिमित्तेन धनपुष्टि-
निमित्तेन [च] युष्मानहं पर्यामि । युष्मपि तथा मां मरयत । हे इडा गावो मूर्धं
मधुरुतो मधुरघृतकारिण्यः स्थ । स्तोनाः सुलकरा इरा अन्नवत्पो मदो माद-
यिच्यो मायाविशत । सहस्रसंख्याया पुष्टिर्यथा भवति तथा युष्मान्युष्मास्तम् ।
युष्मार्कं धनानि क्षीरादीनि यमि भवन्ताम् ।

कल्पः—“ तत्तविपुर्वरेण्यं सोमानं स्वरणं विनस्थ चर्षणीधुतः य स मित्र
कदा चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुच्छसि परि त्वाऽग्ने पुरं वयमिष्युपस्थाप ”
इति । आहवनीयमिति लभ्यते ।

(गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम्)

तत्र यथैवमाज्जाता—

तत्सवितुरिति । यः सविताऽस्माकं बुद्धीः प्रेरयति तस्य सवितुर्वचस्य वर-
णीयं तद्भर्मस्वेजो ध्यायेम ।

अथ द्वितीया—

सोमानमिति । ब्रह्मणः परिवृतस्य कर्मणः पते स्वामिन्नाग्रे यस्तवानौशिज-
मुशिजः पुत्रं कक्षीवन्तमृषिं कर्मपवर्तकं लवधानस्यिष्माहारः । तादृशस्त्वं मा-
मपि सोमाने सोमयागानां स्वरणमुपेदष्टारं कुरु । मित्रस्य य स मित्रेति द्वयं ना-
वाऽऽज्जातम् ।

अथ पञ्चमी—

कदा चनेति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ताग्रे कदाचिदपि स्तरीर्हिसको नासि ।
किंतु दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानार्थमुपेतिन्नु अत्यन्तसमीप एव सन्नासि समवे-
तोऽसि । हे मधवाग्निन्द्रसदृशाग्रे भूय इन्नु पुनरपि देवस्य ते तव दानं पृच्छते
कलदानार्थमस्वाभिः संयुज्यते । कदा चन ययुच्छसीत्तेषांऽन्यत्राऽऽज्जाता ।

अथ सप्तमी—

परि स्येति । सहसि बले भवः सहस्यः । हे सहस्य बलवन्नाग्रे ययं त्वां
प्रतिदिनं परिधीपहि परितो धारयाम । कीदृशं त्वाम् । पुरमभिमनानां पूरकं, विषं
ब्राह्मणाभिमानिनं, ध्रुवदूर्णं वैरिणम् । ध्रुवन्नामिमयन्वर्ण आकारो यस्य तादृशम् ।
मङ्गुरावतो भञ्जनशीलव्यापारोपेतस्य रक्षसो भेत्तारम् ।

कल्पः—“अग्न आर्युषि पवस इत्याग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठेतेऽग्रे गृहपत
इति च पुत्रस्य नाम गृह्णाति तापाग्निपमासासे तत्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति
जातस्य ” इति ।

आग्निपावमान्यौ त्वग्न्यत्राऽऽज्जाते ।

अग्नान्तरपाठस्तु—

अग्ने इति । हे गृहपालकाग्रं गृहपतिना त्वयाऽनुगृहीतोऽहं शोभनो गृह-
पतिर्भूयासम् । तथा गृहपतिना मया पूजितस्त्वं गृहस्वामी भूयाः । कियन्तं का-
लम् । अतं हिमाः । हिमशब्दोबलक्षितहेमन्तर्तुसंहिताञ्चतसंवरसरान् । अहं तन्त-
व उत्पत्त्यमानध्रुवसंतानाय ज्योतिष्मतीं ब्रह्मवर्चसयुक्तां तामाग्निपमापुरारोग्यैथ-
र्षांभिवृद्धिरूपामासासे । एवममुष्मै जाताम देवदत्तादिनाग्रे ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“सं व पेक्ष्य मृहानम्मः स्थ गोष्ठमुपविष्टवे ।

रेवान्तराऽग्नी जपति संहिता वत्सकं स्पृशेत् ॥ १ ॥

उप त्वा पथिनं वह्निं पणमनैरुपविष्टवे ।

ऊर्जा भेदय मृहोस्तत्सचतुर्भिः पूर्वपावकम् ।

उपस्थायाम इत्यस्यास्यथिनं चोपविष्टवे ॥ २ ॥” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधरीये वेदार्थप्रकाशे हव्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पञ्चमपवादके

पञ्चोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पथमाडके पञ्चमपवादके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अ॒र्य॒ज्ञो वा ए॒ष योऽसा॒मोर्ष॒प्रय॒न्तो अ॒श्वर॒-
मि॒त्याह॒ स्तोम॑मे॒वास्मै॑ यु॒नक्त॑यु॒पेत्याह॑ प्र॒जा
ये प॒शव॑ उपे॒मं लो॒कं प्र॒जामे॑व प॒शूनि॑मं लो॒क-
मु॒पैत्य॑स्य प्र॒त्नाम॑नु द्यु॒तमि॒त्याह॑ सु॒वर्गो॑ वै
लो॒कः प्र॒त्नः सु॒वर्गमे॑व लो॒कः *स॒मारो॑ह॒त्यग्नि॑-
मूर्धा दि॒वः क॒कुदि॒त्याह॑ मु॒र्धान॑म् (१) ए॒व-
न* स॒माना॑नां करो॒त्यथो॑ दे॒वल्लो॒कादे॑व सं॒नु-
ष्यल्लो॒के प्र॒ति ति॒ष्ठत्य॑यमि॒ह प्र॒थमो॑ धा॒यि
धा॒तुमि॒रित्याह॑ मु॒ख्यमे॒वैनं॑ करो॒त्युभा॑ वा॒मि-
न्द्रा॒ग्नी आ॒हुव॑ध्या इ॒त्याहो॒जो ब॒लमे॒वाव॑
रु॒न्धेऽयं॑ ते यो॒निर्ऋ॒त्विष॑ इ॒त्याह॑ प॒शवो॑ वै
र॒यिः प॒शूने॒वाव॑ रु॒न्धे प॒द्मि॒रुप॑ ति॒ष्ठते॑ प॒द्म॒ वै
(२) ऋ॒तव॑ ऋ॒धुष्वे॒व प्र॒ति ति॒ष्ठति॑ प॒द्मि-

(पञ्चमानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

रुत्तराभिरुपं तिष्ठते द्वादश सं पयन्ते द्वादश
भासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति
यथा वै पुरुषोऽश्वो गौर्जीर्यत्येवमग्निराहितो
जीर्यति संवत्सरस्य परस्तादाग्निपावमानीभि-
रुपं तिष्ठते पुनर्नवमेवैनमजरं करोत्यथो पुना-
त्येवोपं तिष्ठते योगं एवास्यैष उपं तिष्ठते (३)
दमं एवास्यैष उपं तिष्ठते याच्यैवास्यैषोपं
तिष्ठते यथा पापीयाञ्छ्रेयसं आहृत्य नमस्पतिं
तादृगेव तदायुर्दा अग्नेऽस्यायुमे देहीत्याहाऽऽ-
युर्दा ह्येष बर्चोदा अग्नेऽसि बर्चो मे देहीत्याह
बर्चोदा ह्येष तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाही-
त्याह (४) तनूपा ह्येषोऽग्ने यन्मे तनुवा
ऊनं तन्म आ पूणेत्याह यन्मे प्रजायै पशुना-
मूनं तन्म आ पूरयेति वापैतदाह चित्रावसो
स्वस्ति ते पारमेष्ठियेत्याह रात्रिर्धै चित्राधसु-
रन्युष्ठ्यै वा एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभेपुव्युष्टि-
मेवाव रुन्ध इन्धानास्तथा शतम् (५) हिमा
इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवे-
न्द्रिये प्रति तिष्ठत्येषा वै सूर्मी कर्णकावत्ये-
तया ह स्म वै देवा असुराणां शतवर्हास्तु-
हन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छ-
तर्द्धा यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तुत्या
अच्छ* म्वट्कारं सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽ-

गथा इत्याहेतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति वाचै-

तदाह त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याहोऽऽक्षिपमे-

वैतामाशास्ते (६) ॥

(नृपानं पशूना एव उप विष्टवे वाहीत्याह शतमहं मोहं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके पञ्चमानुशाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । उपमेत्यादिमन्त्रसं-
घोपस्थानेन व्योतिष्टोमे निवृत्तश्चदशादिस्तोमवदग्निहोत्रेऽपि स्तोमयोग उपचर्येत
इत्याह—

अयज्ञो वा इति । यः सागरहितः स यज्ञ एव न भवति । अग्नेदादावृचि-
भेदाच्च विष्पन्नः सामसंघः स्तोमः । तं चास्मिन्नाग्निहोत्रे मन्त्रसंघेन तेषाद्वयं ।

उपशब्दसूचितं दर्शयति—

उपेत्याहेति । यजाः यजवश्च भूलोकमुपगच्छति । तस्माद्यजमानोऽप्युपश-
ब्दसामर्थ्यात्पजां पञ्चोवेत्य तद्युक्तं भूलोकमुपैति ।

यत्नशब्दसूचितमाह—

अरूपं प्रस्नामिति । स्वर्गलोकस्य चिरंतनत्वेन यत्नशब्दसूचितत्वात्तेन
शब्देन स्वर्गारोहो भवति ।

पूर्वशब्दपृथिवीशब्दाभ्यां सूचितं दर्शयति—

अग्निमूर्धेति । मूर्धानं श्रेष्ठमेतं यजमानं समानानां समानजातीयानां मध्ये
करोति । अपि च देवलोकदायक्य मनुष्यलोक एव प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ।

प्रथमशब्दसूचितं दर्शयति—अयमिहेति ।

इन्द्रस्य बलमिमामित्वाद्भेदश्च देजोमिमामित्वाच्छब्दद्वयेनोभयप्राप्तिः सूच्यत
इत्याह—उभा वामिति ।

मन्त्रमतं रमिशब्दं व्याचष्टे—अयं ते योनिरिति ।

(पञ्चमानुषाकोत्तमन्त्रश्रवणारूपानम्)

पूर्वोत्तरपदकाम्यां प्रतिदिनमुपस्थानं विधत्ते—

पश्चिभरुपतिष्ठत इति । उपपद्यन्त इत्यादिकं पूर्वपदकम् । अथ आर्युषी-
त्यादिकमुत्तरपदकम् ।

पूर्वपदकेन यथा प्रतिदिनमुपस्थानं तद्गुत्तरेणापि प्राप्ते कालविशेषं विधत्ते—

यथा वै पुरुष इति । पुरुषादीनां चिरकालेनेवाग्नेः संवत्सरे प्राप्ता जरा
निवार्य नूतनशरीरं शोधयितुं संवत्सरावूर्ध्वमुपस्थानम् । अग्निदेवतायाः समान-
देवतायाश्च संबन्धिन्य ऋच आग्निपाममान्यः । यद्यप्यग्निरेव शोधकत्वात्त्वपाम-
स्तथाऽपि शोधकत्वोपाधेरन्वयमभिप्रेत्य निर्देशमेदः ।

विहितमुपस्थानं चतुर्वारमन्य प्रशंसति—

उपतिष्ठत इति । उपतिष्ठत इति यदेष एवास्याग्नेर्वैयो यजमानेन सहा-
नुमाहानुमाहकत्वरः संबन्धः । तथा दमो दाहादिलक्षणोपद्रवनिवारणम् । तथा
धनादियाज्ज्ञा । किंच—यथा लोके कश्चिद्हरिश्चो धनिकाय किंचिदुपायन-
पानीय नपस्कारं करोति तादृगिदमुपस्थानम् । अयमिह यथपो धामि धातुभि-
रिति योय उक्तः । आरे बाधस्व दुष्कुनामिति अनिष्टनिवारणम् । अधानो
वर्धया रयिमिति याच्या । यन्त्रं बोधेयाग्रय इत्युपायनम् ।

यथागां यजुषामर्थेर्धसिद्धिं दर्शयति—आयुर्दा इति ।

तनुशब्देन यथा पञ्चवश्रोपलक्षिता इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अग्ने यन्म इति ।

चिन्वावसुपदस्यार्थं वाक्यतात्पर्यं च दर्शयति—

चिन्वावसो इति । नक्षत्रादिरूपं चिन्वमभिव्यक्तया वसत्यस्यामिति रात्रि-
श्चिन्वावसुः । अभ्युष्टिः यमावान्तः । हेमन्तर्तौ रात्रेर्दीर्घत्वेन यमातं न भविष्यत्ये-
वेति कदाचिद्वाह्यत्वात् भीता अतः वारमशयेति प्रार्थनया यमातं लभते ।

यत्संस्तुमां प्रशंसति—

इन्द्राना इति । अस्य मन्त्रस्योपस्थाने समिदाधाने च विनियोगद्वयं सूत्र-
कार उदाजहार—“ इन्द्रानास्त्वा कतर्हिमा इत्युपस्थायेन्वानास्त्वा अतर्हिमा अग्नेः समिदस्पमिश्रस्तया वा पाहि सोमस्य समिदसि परेत्याम एधि यमस्य
समिदसि मृत्योर्मा पाहीदि चवसः समिध एकैकस्मिन्नावाय ” इति । तत्रोप-
स्थानाङ्गमस्वावेन मन्त्रो व्याख्यातः ।

१ स. "ते देहो यथा जीर्यन्ति तथाऽग्नेः । २ क. घ. ङ. "याऽर्थेवादि" । ३ स. "निष्ठाय ।

४ क. घ. ङ. च. "र्थसि" । ५ स. "रस्या मा पाहि यं" । ६ स. "द्वत्त्रयं" ।

अथ तस्यैव समिदाधानाङ्गत्वं विधत्ते—

एषा वां इति । ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा सूर्या । सा च कर्णकावती छि-
द्रवती । अन्तरापि ज्वलन्तीत्यर्थः । वत्समानेयमुक् । एकेन महारेण शवसंख्या-
कग्न्यामयन्तः शूराः शततर्ह्यः । असुराणां मध्ये तादृशानेतपर्वा देवा हिंसन्ति ।
अनया समिदाधानेन शवधीमेनामुचं वयं कृत्वा वैरिणं हन्तुं पहरति । अंष्ट-
म्बट्कारं स्वस्य विनाशो यथा न भवति तथेत्यर्थः । स्तुत्यै नाशाभावेन वि-
स्तीर्णवाया इत्यर्थः ।

सं त्वमग्र इत्यर्थेनाग्नेर्गुणकथनं स्वस्यापि वत्पार्थनयेत्याह—सं त्वमग्र इति ।

द्वितीयार्थे सं नामाप्नुयेति पार्थनमिति दर्शयति—त्वमग्र इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वर्यवे वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वे-

दीप्तैस्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमपाठके पञ्चमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सं पश्यामि प्रजा अहमित्याहु यावन्त एव
ग्राम्याः पशवस्तानानेवाव कन्धेऽम्भः स्थाभ्यो
वो भक्षीयेत्याहाम्भो ह्येता महः स्य महो वो
भक्षीयेत्याह महो ह्येता सहः स्य सहो वो
भक्षीयेत्याह सहो ह्येता ऊर्जः स्थोर्जो वो भक्षी-
येति (१) आहोर्जो ह्येता रेवती रमध्वमि-
त्याह पशवो वै रेवतीः पशून्वाऽऽमन्त्रमयत
इहैव स्तेतो माऽप मातेत्याह भ्रुवा एतेना अन-
पगाः कुरुत इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः पशुचि-
दग्न्यः संहिताऽग्निं विश्वरूपीरिति वत्सममि
सुश्रुत्युपैवेन धने पशुचितमेनं कुरुते प्र (२)

(षष्ठानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

वा ए॒षो॒स्मा॒हो॒का॒च॒च॒ध॒ते॒ य आ॒ह॒व॒नी॒य॒मु॒प॒-
 ति॒ष्ठ॒ते॒ गा॒र्ह॒प॒त्य॒मु॒प॒ ति॒ष्ठ॒ते॒ऽस्मि॒न्ने॒व लो॒के प्र॒ति
 ति॒ष्ठ॒त्यथो॒ गा॒र्ह॒प॒त्य॒यै॒व नि ह॒नु॒ते गाय॒त्रीभि॒रु॒प॒
 ति॒ष्ठ॒ते ते॒जो वै गा॒य॒त्री ते॒ज ए॒वाऽऽ॒त्म॒न्ध॒-
 ने॒ऽथो॒ यदे॒तं तु॒च॒म॒न्वा॒ह सं॒त॒त्यै गा॒र्ह॒प॒त्यं वा
 अनु॒ द्वि॒पादो॒ वी॒राः प्र जा॑य॒न्ते॒ य ए॒वं वि॒द्वा॒-
 न्द्वि॒पदा॑भिर्गा॒र्ह॒प॒त्य॒मु॒प॒ति॒ष्ठ॒ते (३) आ॒ऽस्यै
 वी॒रो जा॑य॒त ऊ॒र्जा वः॑ प॒श्या॒न्पू॒र्जा मां प॒श्य॒ते॒-
 त्या॒ह्वाऽऽशि॒षमे॒धैता॒मा शा॒स्ते तत्सं॑वि॒तुर्वरे॑ण्य॒-
 मित्या॑ह प्र॒सू॒त्यै सो॒मान॑* स्वर॑ण॒मित्या॑ह
 सोम॑पी॒थमे॒वाधं॒ रु॒न्धे छ॒णु॒हि ब्र॑ह्म॒णस्प॒त
 इत्या॑ह ब्र॒ह्मव॑र्च॒समे॒वाधं॒ रु॒न्धे क॒दा च॒न स्त॒री॒-
 र॒सीत्या॑ह न स्त॒री* रात्रिं॑ व॒सति॒ (४) य
 एवं॑ वि॒द्वान॒भिमु॑प॒ति॒ष्ठ॒ते परि॑ त्वाऽग्ने॒ पुरं॑ व॒य॒-
 मित्या॑ह परि॒धिमे॒वैतं॑ परि॑ द॒धात्य॒स्क॒न्दा॒याग्नें
 गृह॑प॒त इत्या॑ह यथा॒यजु॑रे॒वैत॑च्छ॒त* हि॒मा
 इत्या॑ह स॒तं त्वां हे॒म॒न्तानि॑न्धि॒पीये॒ति वा॒वै॒-
 तदा॑ह पु॒त्रस्य॑ नामं गृह्णा॒त्यआ॒दमे॒वैनं॑ करो॒ति
 तामा॑शि॒प॒मा शा॒से तन्त॑वे॒ ज्योति॑ष्म॒तीमि॒ति
 ब्रू॒याद्य॒स्य पु॒त्रोऽजा॑तः स्या॒त्तेज॑स्यै॒वा॒स्य ब्र॒ह्म॒-
 व॑र्च॒सी पु॒त्रो जा॑य॒ते तामा॑शि॒प॒मा शा॒सेऽमु॒ष्मै
 ज्योति॑र्ष्म॒तीमि॒ति ब्रू॒याद्य॒स्य पु॒त्रो जा॑तः स्या॒त्ते॒-
 ज ए॒वास्मि॑न्ब्र॒ह्मव॑र्च॒सं द॑धा॒ति (५) ॥

६२४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ मध्यमकाण्डे—

(गङ्गानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

(ऊर्जं वो मक्षीयेति य गार्हपत्यमुपदिष्टेने वसति व्योतिष्मतीमेकान्विच्छत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अष्टमेऽनुवाके गङ्गानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तदेवमजस इत्यनेन
पदेन गवाधादयो विवक्षिता इत्याभिमित्याऽह—सं परधामीति ।

अम्भोमहःतदूर्जं सद्यैर्गवामुपलक्षणं मुक्तमित्याह—अम्भ इति ।

रेवतीशब्देन विवक्षितं क्षीरादिधनमाद्यामस्तीति व्युत्पत्तिरभिमित्य व्याचष्टे—
रेवतीरिति । आत्मन्स्वकीयगृह इत्यर्थः ।

स्तेत्यनेन भूवर्जीवर्जं वाऽव गतिर्यनेन वियोगाभावश्च प्रादर्पय इत्याह—इहै-
वेति ।

वेत्तस्वर्गी विधत्ते—

इष्टकचिदिति । इष्टकानुपधाय यथा कश्चिदभिधीयते तथा पशुमुपधाया-
न्योऽभिधीयत इत्युच्येक्षते । तथा सति वस्तस्पर्शेन पशुमुपधायाभिधीयो भवति ।

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते—

प्र वा एष इति । “ सुवर्गो लोक आहवनीयः ” इति भुव्यन्तरात्तदुपस्था-
नादेतल्लोकमप्युचिः । सा च गार्हपत्योपस्थानेन समाधीयते । किंचाऽऽहवनीय
एव तात्पर्येणैवं गार्हपत्यमुपनिष्ठमानः स्वप्रतिष्ठाभिच्छब्दार्थं केवलं न्यवलयति ।

अथ त्वाऽह्य इत्याद्यास्तिस्रः क्रवो विधत्ते—

गायत्रीमिरिति । प्रजापतिमुखादिभिना सहोत्पन्नत्वाद्वाग्धास्येनस्त्वम् ।
तृचानुवचनमपिच्छेदार्थम् ।

अग्रे त्वं न इत्याद्यास्तिस्रो द्विवदा विधत्ते—गार्हपत्यमिति ।

पश्यतेति लोटाक्षीरर्थत्वं दर्शयति—ऊर्जा व इति ।

सवितृसोममक्षशब्दानामभिप्रायमाह—तत्सवितुरिति ।

स्तरीरसि नेति निषेधस्याभिप्रायमाह—

कदा चनेति । अम्भकारमुक्ता राविथोरवृषिकादिवाद्यमुक्तया स्तरीरि-
त्युच्यते । विद्वानुपस्थाता तादृशीं रात्रिं नाधिवसति, किंतु सुखकरीमित्यर्थः ।

(तन्नामुन्नकोकमन्वाभ्यासुत्तानम्)

परि धीमहीतिष्ठिङ्गान्मन् एवाग्नेरस्कन्दनार्थः परिधिरित्याह—परि त्वाऽग्न इति ।

मन्त्रस्य स्वार्थार्थां दर्शयति—अग्ने गृहपत इति ।

हिमशब्दो हेमन्तवाचीत्याह—शत* हिमा इति ।

दन्तवेऽमुष्मा इत्यत्र नामग्रहणं विधत्ते—

पुत्रस्य नामेति । ९२ पुषम् ।

अनुत्पन्नपुत्रविषयस्त्वनुशब्द उत्पन्नपुत्रविषयोऽदःशब्द इति व्यवस्थां दर्शयति—तामाशिषमाशास इति ।

अथ भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विनितवम्—

“ ऐन्द्रोपस्थीमतां वह्निरिष्टीन्प्राग्म्योर्षिकस्वनम् ।

समुच्चयो द्यौव शक्र एकोऽग्निः केवल्लोऽथवा ॥

विकल्पः श्रुतिस्त्रिङ्गान्भ्यां गुणानुत्था समुच्चयः ।

श्रुतिः शक्त्यनुसारेति शक्र एकोऽव सिङ्गन्तः ॥

शक्तिरुक्ता श्रुतिः भीमा सिङ्गं श्रुत्यनुवाचकम् ।

नैराकाररूपात्मके बाधे श्रुत्याऽग्नौ केवले स्थितिः ” इति ॥

“ ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इति श्रूयते । “ कदा चन स्तररीरसि नेन्द्र सधसि वागुषे ” इत्यसादृशेन्द्री । तन्नेन्द्रस्य प्रकाशनात् । हे इन्द्र त्वं कदाचिदपि घातको न भवसि किंत्वाहृदि दत्तवते यजमानाय प्रेषित इत्यर्थः । तन्नेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपास्त्रिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानकक्रियायाः साधनं न भवेत्तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्रकरणकक्रियां प्रतीन्द्रः प्रधानमित्येतादृशमुद्भूतत्वादनं सिङ्गविनियोगः । काऽसौ कियेति विशेषविज्ञात्तामग्न्योपतिष्ठत इत्यनेनाभिरुद्रपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथा सार्वैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठत इत्ययमर्थः पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यमित्यन्तया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत्किंचित्करणकक्रियाभन्तरेण न संभवति । ततस्तादृशीं कौवित्किमां पति गार्हपत्यप्राधान्यमित्येतादृश-

१ स. “पत्यः प्रधानमि” ।

(पूर्वोक्तोपस्थानस्याभिहोनाद्वृत्ताप्रदर्शनम्)

बुद्ध्युत्पादनं भुतिविनियोगः । ऐन्द्र्योपनिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियावि-
शेषयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्येन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपनिष्ठत इत्यर्थो
भवति । तदेवं भुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविशेषाद्ब्रीहियवबद्धिकल्प
इत्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य गुणत्वात्प्र-
तिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या भुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति
द्वितीयः पूर्वपक्षः । भुतिविनियुज्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुज्जेत । अन्यथा
वज्रिणा सिञ्चेत्, वारिजा दहेदित्यादि विनियुज्येव । तत उवजीव्यत्वेन लिङ्गस्य
प्रचलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः । ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये
मुख्यवृत्त्या शक्यमप्येवमपि गौणवृत्त्या शक्तिरस्तीति भिवेशन इत्यस्मिन्नुदाह-
रणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथा सति सामर्थ्याभावकृतपतिपन्थाभावाभिर्विज्ञा भुतिः
शीघ्रं विनियुज्जेत । लिङ्गं तु विलम्बते । पञ्चपदान्यादौ स्वाभिधेयपथं प्रति-
पादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पञ्चासामर्थ्यवशात्साधन-
त्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी च भुतिः कल्पते । सा च भुतिर्मन्त्रेणोन्द्रमुपनिष्ठेतेति
विनियुज्जेत । तथा च प्रत्यक्षभुतौ स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्भ्यवर्तिनी
सामर्थ्यनिरूपणभुतिकल्पनध्यापारौ न स्त इति प्रागल्भ्यात्तमा लिङ्गं बाध्यते ।
न च प्रत्यक्षभुतिविनियोगवेलापामलम्बात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्येतेति
शङ्कनीयम् । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिषेधस्यैवाव साधत्वात् । भुत्या विनियुक्तस्य
मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षाया अनुदयाद्विनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति ।
तस्माद्गार्हपायोपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षभुत्या विनियुज्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थयकाशे कृष्णमजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामाध्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अभिहोत्रं जुहोति यदेव किं च यजमानस्य
स्वं तस्यैव तद्वेतः सिञ्चति प्रजनने प्रजननं*
हि वा अग्निरथौषधीरन्तंगता दहति तास्ततो

(पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राद्गताप्रदर्शनम्)

भूर्यसीः प्र जायन्ते यस्ताथ जुहोति रेत एव
 तत्तिञ्चति प्रैव प्रातस्तनेन जनयति तद्वेतः
 सिक्तं न त्वष्टाऽधिकृतं प्र जायते शवच्छो वै
 रेतसः सिक्तस्य (१) त्वष्टा रूपाणि विकरोति
 तावच्छो वै तत्र जायत एष वै दैव्यस्त्वष्टा यो
 यजते पृथ्वीभिरुपं तिष्ठते रेतस एव सिक्तस्य
 बहुशो रूपाणि वि करोति स प्रैव जायते
 श्वःश्वो भूर्याभवति य एवं विद्वानग्निमुपति-
 ष्ठतेऽहर्देवानामासद्भिर्निरसुराणां तेऽसुरा यदे-
 वानीं वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह (२) रात्रिं
 प्राविशन्ते देवा हीना अमभ्यन्त तेऽपश्यन्ता-
 भ्येयी रात्रिराभ्येयाः पशवं इममेवाभिः स्तवाम
 स नः स्तुतः पशून्पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्तु-
 वन्तस् एभ्यः स्तुतो रात्रिया अध्यहरभि पशू-
 भिरार्जते देवाः पशून्विच्वा कामाः अकुर्वत य
 एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते पशुमान्भवति [३]
 आवित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमैत्सोऽमुं
 लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं
 लोकमागत्य मृत्योरविभेन्मृत्युसंयुत इव ह्ययं
 लोकः सोऽमन्यतेममेवाभिः स्तवानि स मा
 स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निम-
 स्तौत्स एनः स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयथः [४]
 एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति

सर्वमायुरेवमि वा एषोऽग्नी आ रोहति य
 एनावुपतिष्ठते यथा सल्लु वै श्रेयानभ्यारूढः
 कामयते तथा करोति नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः
 स हि नक्तं वतानि सृज्यन्ते सह श्रेयाश्च
 पापीयाश्चाऽऽप्ताते ज्योतिर्वा अमिस्तमो
 राजिर्यत् (५) नक्तमुपतिष्ठते ज्योतिर्पैव तम-
 स्तरत्युपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया इत्याहुर्मनु-
 श्यायेन्वै योऽहरहराहृत्यार्थेन याचति स इन्वै
 तमुपाच्छत्यथ को देवानहरहर्याचिष्यतीति
 तस्मान्नोपस्थेयोऽथो सत्वाहुराशिषे वै कं
 यजमानो यजत इत्येषा सल्लु वै (६) आहि-
 ताग्नेराशीर्षदमिमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः प्रजा-
 पतिः पशूनमुजत ते सृष्ट्वा अहोरात्रे प्रावि-
 शन्ताञ्छन्दोभिरण्वविन्द्यच्छन्दोभिरुपतिष्ठते
 स्वमेव तदन्विच्छति न तत्र जाम्यंस्तीत्याहु-
 योऽहरहरुपतिष्ठत इति यो वा अग्निं प्रत्यक्ष-
 कुपतिष्ठते प्रत्येनमोपति यः पराह्विष्वहप्र-
 जया पशुभिरेति कवातिर्यह्विषोपतिष्ठते
 नैनं प्रयोपति न विष्वहप्रजया पशुभिरेति
 ॥ ७ ॥

(सिकर्ष सह भवति यो यत्सल्लु वै पशुभिस्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(पूर्वोक्तोपस्थानस्थग्निहोत्राङ्गप्रदर्शनम्)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

नवमोऽनुवाके पूर्वोक्तोपस्थानस्थग्निहोत्राङ्गता प्रदर्शयेत् । तत्र त्रयस्त्रिंशोऽं विधत्ते—

अग्निहोत्रमिति । वाक्यान्तरविहितेन पयोदधिपशव्यादिद्रव्येणाग्निहोत्र-
नामकं होमं कुर्यात् । यजमानस्य क्षीरप्रभृतिकं यर-यमभौ हुतं न तद्विनश्यति
किंतु तस्यैव यजमानस्य तत्त्वं भूत्वाऽवतिष्ठते ।

तद्वत्स्थानं दृष्टान्तेनोपपादयति—

रेतः सिञ्चतीति । यथा प्रजोत्पादके योनौ सितं रेतोऽवतिष्ठते तथाऽग्नेः
प्रजननरूपत्वाच्चस्मिन्नुत्पत्तिरिति ।

ननु वह्निसमीपे प्राप्तानां द्रव्याणां दाहः पर्यक्षेणोपलभ्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

अथौषधीरिति । यद्यपि घर्षकाले दावाग्निः स्वसमीपं प्राप्ता औषधीर्दहति
तथाऽपि दग्धास्ता औषधयो वृष्टिकाले भूयस्यः यजामहे । तस्मात्प्रजननोऽग्निः ।
कालद्वयं विधत्ते—

यत्सायामिति । सायंकालीनहोमेन सेवनम् । यावःकालीनहोमेनोत्पादनम् ।

विहितस्याग्निहोत्रस्याङ्गमुपस्थानं विधत्ते—

रेतः सिक्तमिति । लोके योनौ सितं रेतो विधत्तमग्नेः यदि न विक्रियेत
तदा नैव प्रजोत्पत्तिरस्ति । स च त्वष्टा यावन्ति रूपाण्युद्दिश्य रेतो विविधं क-
रोति तावन्त्युत्पद्यन्ते । अथापि यजमानो देवैरनुगृहीतस्त्वष्टा ततो विविधरूपक-
रणाय वह्नीभिरुपतिष्ठते । अयमुपस्थानकर्मविधिः । एतदनुवादेनैव वहुभिरुपतिष्ठत
इत्यादिमन्त्रविधिः ।

उपस्थानं प्रशंसति—

स प्रैवेति । उपस्थावा प्रजामुत्पाद्य प्रतिदिनमुत्तरोत्तरं घनादिभिर्बर्धते ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अहर्देवानामिति । वित्तं पूर्वलब्धं पशुरूपं धनं, वेद्यमतः परं लब्धं योग्यं,
तदुभयं देवद्रव्यमपहत्य तेन सहसुरा रात्रिं प्राविशन्त्यकारे कापि मताः । ततः
पशुहीना वयमिति सिध्यन्तो देवा उपावमपश्यन् । राजावेष्टेः प्रकाशाधिकवाद्या-
विराग्रेषी । अष्टेः पशुस्वामिवात्पशवोऽप्याग्निः । स्तुतः सोऽग्निरेभ्यो देवार्थं
रात्रेरभ्याहत्याहरमित्यस्य तावत्पशून्निरार्जन्निरगमयत् । कामान्भोगान् ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—**आदित्यो वा इति ।**

पुनरपि यकारान्तरेण प्रशंसति—

अग्नि वा इति । एनावाहवनीयगार्हपत्यौ य उपतिष्ठत एवोऽग्नी उभावभ्या-
रोहति स्ववशी करोति । यथा लोके कश्चित्पूर्वपथमः सन्नेवं काममतेऽहं विद्या-
दिना श्रेष्ठ उत्तमं पदमभ्यास्तुडो भविष्यामीति तयाऽयं यजमान उपस्थानेन स्व-
स्वोत्तमं पदं करोति । तस्मादुपस्थानं प्रशस्तमित्यर्थः ।

अथ केचित्मातराग्निर्नोपस्थेय इत्याहुः । अन्ये तु न कदाचिदप्युपस्थेय इति ।
सिद्धान्तिमस्तु सर्वदाऽप्युपस्थेय इति । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षं दर्शयति—

नक्तमुपतिष्ठत इति । रात्रौ व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि संसृज्यन्ते संकी-
र्णानि भवन्ति । अन्वकारे केन कथमनुष्ठितमिति न ज्ञायते । यथाशास्त्रमनुष्ठितो
प्रतविशेषः श्रेयास्तद्विपरीतश्चेत्तापिपान् ! तापुमी सहैव तिष्ठतः । तद्याज्ञादुपस्थि-
ते सत्यग्निना ज्योतिषा रात्रिपयुक्तं तमोदोषं तरति । तस्मान्नक्तमुपस्थेयः । अ-
ह्नि तु तमोदोषाभावाज्ज्योपस्थेय इत्येकः पूर्वपक्षः ।

द्वितीयपूर्वपक्षं विचारपुरःसरं दर्शयति—

उपस्थेय इति । मृदिविचारार्थः । लोके मनुष्यायैव तावद्वाज्ञे यः कोऽपि
दरिद्रो यत्किञ्चिज्जम्बीरकुलादिकमुपायनमाहृत्य ततः प्रतिदिनमेनं राजानं प्रति
क्षेत्रधनादिकं यदि याचति तदा स याचकस्तं राजानं वीडयत्येव । तथा सति
को नात्र महाप्रभाषान्देवान्प्रतिदिनं याचितुमर्हति । याज्ञात्पूर्वं वेदमुपस्थानम् ।
आयुर्दां अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिमन्त्रेषु तत्प्रवर्तिनेः । तस्मादग्निः कदाचिदपि
नोपस्थेय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तं दर्शयति—

अथो सत्त्वाहुरिति । अथोशब्दः पूर्वपक्षम्यावृत्त्यर्थः । आशिषे वै स्वा-
पेक्षितं सर्वमाशासितुमेव कं प्रजापतिसदृशं सर्वदेवात्मकमग्निं यति यजमानो
यजत इत्यभिज्ञा आहुः । लोकेऽपि राजश्चित्तवृत्तिमविज्ञायाकाण्डे देहि देही-
त्युक्ते सत्पुपरोधो भवति । यदा तु प्रशंसया दिनोदेन वा परितोषमुत्पाद्य याचते
तदानीमुत्साहयुक्तो याचितादप्यत्यन्तनभिकमेव ददाति, तद्गदाहितश्रेयस्वैरुपस्था-
नमेव याज्ञा । सा च बहुविधप्रशंसापूर्वकत्वाज्ज्योपरोचाय भवति किंवात्यन्त-
परितोषायैव । तस्मात्सारं यातश्च वद्विरुपस्थेय एव ।

कम्बिकुपस्थानं प्रशंसति—

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा वक्ष्यन्तेमासाङ्गमन्त्राश्च)

प्रजापतिरिति । अहोरात्रदेवताभ्यामन्तर्धापिताः पञ्चदशछन्दोयुक्तमन्त्रैर-
न्विष्टाः सन्तो लब्धाः । तस्माच्छन्दोभिरुपस्थानं विनष्टवत्सवन्नेषणाय भवति ।

तदुपस्थानस्य प्रतिदिनकर्तव्यतामुच्यति—

न तज्जेति । उपस्थानपुरभीष्टमार्थनासद्भावादुपस्थेयस्य स्तुतिसद्भावाच्च तत्रो-
पस्थाने कस्यापि जाम्यालस्य नास्ति ।

उपस्थापवेलायापीषत्तिरश्मीनमुखत्वं विधत्ते—

यो वा अग्निमिति । [पत्यङ्] पत्यङ्मुखः । तथा सत्यग्निरेनं यज-
मानं प्रत्योषति यातिकूत्सेन दहति । (पराङ्) पराङ्मुखः । तथा सति यज-
मानः यजया पशुभिश्च विष्वङ्कृतेति विमुक्तो भवति । कवातिर्यङ्कृडिवेत्तिर-
श्मीन इव ॥

इति श्रीमत्सामणानामविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णमज्जुवे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

मम नामं प्रथमं जातवेदः पिता माता च
दधतुर्यदग्ने । तत्त्वं बिभ्राहि पुनरा मदैतोस्त-
वाहं नामं बिभराण्यग्ने । मम नाम तव च
जातवेदो वाससी इव विवसानौ ये चरावः ।
आयुषे त्वं जीयसे वयं यथावथं वि परिं दधा-
वहे पुनस्ते । नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽ-
नाधृष्टाय नमः सभ्राजे । अषाढः (१)
अभिर्बृहद्वा विश्वजित्सहन्त्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः ।
त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्दिवा-
चनाः । सं मामायुषा सं गौपत्येन सुहिंते मा

धाः । अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भगवन्तमोऽयं*
 सहस्रसातः । अस्मा अस्तु सुवीर्यम् । मनो
 ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञ* समिमं
 दधातु । या इष्टा उपसो निरुचंश्च ताः सं
 दधामि हविषा घृतेन । पर्यस्वतीरोषधयः (२)
 पर्यस्यद्वीरुधां पर्यः । अपां पर्यसो यत्पय-
 स्तेन मामिन्द्र स* सृज । अग्ने व्रतपते व्रतं
 चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।
 अग्नि* होतारमिह त* ह्रुवं देवान्यज्ञियानिह
 यान्हवामहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना
 वियन्तु देवा हविषो मे अस्य । कस्त्वा युनक्ति
 स त्वा युनक्तु यानि घर्मे कपालान्युपाचि-
 न्वन्ति (३) वेदसः । पुष्णस्तान्यपि व्रत
 इन्द्रवायू वि सुञ्चताम् । अभिञ्जो घर्मो जरि-
 दानुर्यत आत्तस्तदगन्पुनः । इध्मो वेदिः परि-
 धयश्च सर्वे यज्ञस्याऽऽयुरनु सं चरन्ति । त्रय-
 स्त्रि*श्चात्तन्तवो ये वितन्मिरे य इमं यज्ञ* स्व-
 धया ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतदधामि स्वाहा
 घर्मो देवा* अप्येतु (४) ॥

(अथाह ओषधय उपचिन्वन्ति पञ्चतवारिश्शस्य) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(प्रयत्नस्ततो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दक्षिणमासाङ्गमन्त्राश्च)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दशमानुवाकस्य पूर्वभागे प्रयत्नस्ततो यजमानस्याग्न्युपस्थानमन्त्रा उत्तरभागे केचिदक्षिणमासाङ्गमन्त्राश्चामिधीयन्ते । कल्पे—“प्रयत्नस्ततो यजमानाहाशीन्समापेहीति ज्वलत उपविष्ठते ” इत्युपक्रम्योक्तं “ वशून्मे शास्व पाहि तान्मे गोपायास्माकं पुनरागमादित्याहवनीये मम नाम प्रथमं जातवेद इति च ” इति ।

तत्र वशून्निन्तादिमन्त्रः शास्वान्तरगतः । मन्त्रान्तरपाठस्तु—

मम नाम प्रथममिति । ब्राह्मणस्य नामद्वयं विद्यते देवदत्तादिनामक-
मेकपुत्राध्यायदीक्षितादिकमपरम् । अत एव ज्ञायते—“ तस्माद्ब्रह्मिनामा ब्राह्मणोऽ-
र्धुक्तः ” इति । तथाध्यापनदेवार्धं प्रवृत्तत्वाद्युपाध्यायादिकं चरमम् । अग्रे
जन्मकाले मातापितृभ्यां कृतत्वादेवदत्तादिकं प्रथमम् । हे जातवेदो मम यत्प्रथमं
नाम तत्त्वं धारय । कियन्तं कालम् । पुनरा मदैतोः । आ वदीयपुराणमन्त्रात् ।
अहमपि तव नाम धारयाणि । त्वमत्र वैकल्यं निर्हर्तुमदीयं कार्यं कुरु । त्वन्ना-
मधारिणो मम गन्तव्यदेशो वैकल्पमेव न संभवतीत्यर्थः ।

कल्पे—“ अग्रेत्याहाशीन्समापेहीति ज्वलत उपविष्ठते ” इत्युपक्रम्योक्तं
“ मम नाम तव च जातवेद इति चतसृभिराहवनीयम् ” इति ।

तत्र प्रथमा—

मम नाम तवेति । हे जातवेदो मम देवदत्तादि नाम तव च वज्रधादि
नामोत्तमं ये नापनी विपरिवृत्त्यान्धोन्धवाससी विपर्ययेण वसानादिवेदानीमावां
चरावः । अत ऊर्ध्वं ते नामनी त्वं चाहं च पुनरपि मध्यायधे त्वदीयं ब्रह्म्या-
दिनाम त्वैव मदीये च देवदत्तादिनाम मदीमेव यथा भवति तथा विपरिवृत्त्य
परिदभावहै । एवं सत्यायुर्वृद्धिर्धनादिसंपत्त्या प्रशस्तजीवनं च भवति ।

अथ द्वितीया—

नमोऽन्नय इति । अप्रविधिदाम केनविद्वताहिताय । अनाधुष्टाय केना-
प्यतिरस्तुताय । सखाजे संहतदीप्तये । अषाढः शत्रूणां सोढुमशक्यः । बृह-
द्वशा अपरिमितात्मः । विश्वजित्सर्वस्य जेता । सहजन्मः स्वयं सहिष्णुः । भेष्टो
मन्धर्वः संगीतादिकलाविद्यास्वतिकुशलः ।

अथ तृतीया—

स्वत्पितार इति । त्वमेव पितृ पाटको येषां देवानां ते स्वत्पितारः । त्वां

(एतस्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दधीपूर्वमासाङ्गमन्त्राश्च)

याप्ता आहुतयो येषां देवानां ते त्वामाहुतयः । त्वयि हुताः सप्तो देवांस्तर्पय-
न्तीत्यर्थः । त्वमेव विशेषेण वाचनप्रत्युपायिता येषां ते त्वद्विवाचनाः । हेऽमे-
र्मा दीर्घागुणा संधाः संयोजय । यौपत्येन मर्मा स्वामित्वेन संयोजय । सुहिते
सुष्टु हिते पुरुषार्थे मा धाः, मां स्थापय ।

अथ चतुर्थी—

अयमग्निरिति । प्रशस्मानां मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः । पुनरपि तादृशानां
मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः श्रेष्ठतमः । भगवच्छब्दः पौराणिकैर्भ्योऽख्यातः—

“एधर्षस्य सप्तमस्य धर्मस्य यजसुः श्रियः ।

धानवैराग्ययोश्चैव वृष्णां भग इतीरणा ॥” इति ।

उत्पत्तिं प्रत्ययं चैव भूतानामिति नतिम् ।

येति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥” इति ।

अतिशयेन भगवान्भगवत्तमः । सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारो वातारस्ते-
ष्वतिशयेन दाता सहस्रसातवः । तादृशस्याग्नेः यत्तादादस्मै यजमानाय यज्ञं
शोभनं सायधर्मवत् ।

कल्पः—“नवमीं वेदति प्रवसेन्मित्रो जनान्पातयति यजानन्निति मैत्र्योप-
स्थाप मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुर्हि जुहुयात् ॥” इति ।

निर्गमनविधिवारम्भ नवमीं विधिपतिक्रम्य प्रवसेत् सत्येत्तद्वचनव्ययम् । तत्र
मित्रो जनानामिति मन्त्रोऽन्वयाऽऽज्ञातः ।

मनो ज्योतिरिति । पूर्वाधौ भूमिर्भूमेत्यनुवाके व्याख्यातम् । या उपसः प्रातः-
कालोपलक्षिता आहुतयः, याश्च निम्नचोऽस्तययकालोपलक्षिता आहुतय इत्या-
दतरेयजमानैरनुष्ठिता मया तन्तरितास्ताः सर्वा आहुतीरमेन घृतेन हविषा संद-
धामि अधिष्ठिन्नाः करोमि ।

अभ्युपस्थानमन्त्रविषयः पूर्वभागे नतः । अथ दार्शिकयजमानमन्त्रादिविषय
उत्तरभाग उच्यते ।

कल्पः—“यस्वतीरोषधय इत्यथ आचायस्त्रुपस्पृशति वा ॥” इति ।

पाठस्तु—

पयस्वतीमिति । सारवाची पयःशब्दः । ओषधयः पयस्वत्यः सारवत्यः ।

(प्रवत्स्यसो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा वृक्षपूणीमासाङ्गमन्त्राश्च)
वीरुषां लवानां संबन्धि यत्पयो निर्गर्त कीरं तदपि पयस्वत्सारवत् । अपां मध्ये
यत्पयः सारं यच्च पयसो गवादिक्षीरस्य पयः सारं तेन सारेण सर्वेषु हे इन्द्र
मां संसृज संयोजय ।

अग्ने अतपत इति । कल्पः—“ दक्षिणेनाऽऽहवनीममवस्थाय अतमुपै-
ष्यन्समुर्ध्वं मनसा ध्यायत्यथ जपति अग्ने अतपते अतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः ”
इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ तच्छकेयं तन्मे राधयताम् ” इति ।

तद्व्रतमनुष्ठानं यच्छो भूयासं, मदीयं तद्व्रतं समुद्धं भवतु ।

अग्निः होतारमिति । कल्पः—“ अग्निः होतारमिह तच्छुभ इति हवि-
र्नित्यप्यपाणधयिमन्त्रयते हविर्निर्वपणं वा पात्रमभिमुशत्ययि वा मन्त्रयते ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ देवान्यज्ञियानिह यान्हवायहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्य-
माना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ” इति ।

इह कर्मणि देवानायाह्वातारं तयमिमहमाह्वयामि । इह कर्मणि यान्देवानु-
दिश्य जुहुमस्तानपि यज्ञियान्देवानाह्वयामि । आहूताश्च ते देवाः सीमनस्य पाशा
आगच्छन्तु । आगत्य य मेऽस्य हविषो मदीयमिव हविर्धियन्तु भक्षयन्तु ।

कस्त्वेति । कल्पः—अथ यज्ञं युनक्ति कस्तथा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति
सर्वे विहारमनुवीक्षते ” इति ।

हे यज्ञ कः प्रजापतिः सर्वत्र त्वां युनक्ति योग्यं करोति । नस्मादत्रापि स
एव त्वां युनक्ति ।

कल्पः—“ उभौ कपालविमोचनं जपतः ” इति । उभावप्यध्वर्युर्यजमानौ ।

मन्त्रपाठस्तु—

यानि धर्म इति । अयं मन्त्रोऽप्यध्वर्युकाण्ड आम्नातत्वात्प्रथमपाठके
न्याय्यातः । वेधसो ब्रह्मसयाः पूष्णः शेषका क्रतिवजो यानि कपालानि बह्म-
भुवस्थापयन्ति तानि सर्वाण्यपि व्रते समाप्ते सतीन्द्रवायू विमुञ्चताम् ।

अभिञ्ज इति । अथ पायभित्तम् । तत्र कल्पः—“ यदि कपालं भिद्येत
गामोभिया त्वा कृताक्षरया संवधामीति तत्संवाभोपरि मार्हपत्ये धार्यमाणमभिजु-
ह्वयान्मनो ज्योतिर्भुवतामित्यथैनदपोऽभ्यवहरेदभिन्वो धर्मो जीरद्गानुरिति ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ यत आत्तस्तदगन्तुनः । इध्मो वेदिः परिधेयश्च सर्वे यज्ञ-
स्याऽऽयुरनुसंहरन्ति ” इति ।

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

धर्मो दीप्तः संतप्तोऽयं कपालविशेषः स्वयं भिन्नत्वेन पत्नीयमानोऽपि मन्त्र-
सामर्थ्यादभिन्न एव भिन्नत्वदोषं नाऽऽवहति । यस्मादयं जीरदानुः । जीरं
जीवनं पुरोडाशक्षरेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः । यो हन्मं जीवयति स कथं
स्वयं भिन्नो भवेत् । अभिन्नत्वे तदाकारः कुतो न भावीत्याशङ्क्योत्तरमुच्यते—
यतो यस्मान्मृदुपात्कारणादाय उत्पन्नः पुनस्तत्कारणमग्न्याप्नोदत्तः कारणरूप-
मृदाकार एव प्रतीयते न तु कार्याकारः । तदप्रतीवायधीष्मादयः स्वस्वाका-
रेण पत्नीयमाना यज्ञपुरुषस्याऽऽयुरेनुकृत्य संचरन्ति ।

त्रयस्त्रिंशदिति । कल्पः—“अध्यामस्तंस्कृत्य कपालेऽप्येति सूजेत्वयस्त्रिंशत्-
न्तव इति ” इति ।

मन्त्रविशेषस्तु—“ये वितस्मिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते तेषां छिन्नं मत्स्ये-
तद्वधापि स्वाहा धर्मो देवाः अप्येतु ” इति ।

चतुर्थकाण्डे प्रजापतिर्विजसाऽन्धोऽप्युच्छेत् इत्यस्मिन्ननुसक्त इष्टकोषचानाध्यां
यज्ञतनुनामकाश्रयस्तिशम्भवा आम्नाताः । तन्मन्त्रप्रतिपाद्या यज्ञतनव इह तन्तु-
स्थानीयाः । यथा तन्तुभिः पटो निष्पाद्यते तथा तास्तनवो यज्ञं विस्तारयन्ति ।
ते तन्तवो यज्ञनिष्पादकाः । येऽभ्युत्थितादयः स्वधया हविषेण यज्ञं ददन्तेऽनुति-
ष्ठन्ति तेषां प्रजापत्यादीनां यज्ञाभिमानिदेवानामृत्विगादियज्ञाङ्गवनां च मध्ये यत्स्व-
रूपं विच्छिन्नं तदेतत्पतिसंस्थायि । अतः स्वाहा सुष्ठु पतिसंहितो धर्मो दीप्तो
यज्ञाङ्गविशेषो देशानप्येतु पालोतु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“मम यवत्स्यन्पूर्वाग्निं मन्त्रेयत्पुनरामतः ।

ममेत्याद्यैश्चतुर्ध्वैर्मनस्तत्र जुहोति हि ॥ १ ॥

गवमग्नैरुपस्थानं मन्त्राः प्रासङ्गिका अथ ।

पयेत्याचामपि स्वामी दर्शपूर्णमयोरथः ॥ २ ॥

अग्ने प्रागग्निपार्श्वस्थो जपेदग्निं हविस्तथा ।

निरुप्यमाणं संमन्त्र्य कस्त्वा यज्ञं युनक्ति हि ॥ ३ ॥

यानीति मुच्यमानानि कपालान्यनुमन्त्रयेत् ।

अभिन्नोऽस्तु क्षिपेद्भिने कपालं त्रय इत्यथः ।

कपालान्तरमादध्यादिति प्रासङ्गिका यथाः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोमुवाक्याभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामाध्वे पथ्यमकाण्डे पञ्चमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वैश्वानरो न ऊवाऽऽप्र यातु परायतः ।
 अग्निं रुध्रेण बाहसा । ऋतावानं वैश्वानरमु-
 तस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं घर्ममीमहे ।
 वैश्वानरस्य दुःसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वप-
 स्यया कविः । उभा पितरा मह्यं जजायता-
 ग्निर्यावापृथिवी भूरिरेतसा । पृष्ठो दिवि पृष्ठो
 अग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
 वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा सः
 (१) रिपः पातु नक्तम् । जातो यदग्ने भुवना
 व्यरुधः पशुं न गोपा हर्यः परिज्मा । वैश्वा-
 नर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः
 सदा नः । त्वमग्ने शोचिषा शोचुचान आ
 रोदसी अपृणा जायमानः । त्वं देवाः अभि-
 शस्तेरमुञ्जो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ।
 अस्माकमग्रे मधवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं
 सुवीर्यम् । धयं जयेम शतिनः सहस्रिणं वैश्वा-
 नर (२) वाजमग्ने तदोतिभिः । वैश्वानरस्य
 सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिप्रीः ।
 इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते

सूर्येण । अवं ते हेडो वरुण नमोमिरवं यज्ञे-
 मिरीमहे हविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो
 राजन्नेनासि शिश्रथः कृतार्भिः । उदुत्तमं
 वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्वमश्रथाय ।
 अथा वयमादित्य (३) ज्ञते तवानागमो
 अदितये स्याम । दधिकान्जो अकारिषं जि-
 ण्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो भुसां करप्र
 ण आयूषं पि तारिषत् । आ दधिकाः छवसा
 पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषाऽपस्ततान ।
 सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तुमध्वा समि-
 मा वचासि । अग्निर्भूर्धा भुवः । मरुतो यद्दे-
 वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू नः
 (४) उप गन्तन । या वः शर्म शशमा-
 नाय सन्ति त्रिधातूनि दातुषे यच्छतार्थि ।
 अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त
 वृषणः सुवीरम् । अदितिर्न उरुप्यत्वदितिः
 शर्म यच्छतु । अदितिः पात्वहंसः । महीभू-
 धु मातरश्च सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।
 तुषिक्षत्रामजरन्तीमुरूचीश्च सुशमणिमदितिश्च
 सुप्रणीतिम् । सुव्रामाणं पृथिवीं यामनेहसश्च
 सुशमणिमादितिश्च सुप्रणीतिम् । देवीं नावश्च
 स्वरित्रामनागसमन्नवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ।

इमां सु नावमाऽरुहं शतारिचां शत-
स्फ्याम् । अच्छिद्रां पारयिष्णुम् (५) ॥

(दिवा स सहस्रिणं वैधानराऽऽदित्यं तू नोऽनेहसं सुशर्मणिमेकान्विरंशतिथं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

देवासुराः परा भूमिर्मूर्धिरुपमयन्तः सं पश्याम्यध्वंजः सं पश्यामीत्याहामिहोर्वं
मम नाम वैधानर एकादश ॥ ११ ॥

देवासुराः क्रुद्धः सं पश्यामि सं पश्यामि मत्कुम्भं
गन्तव्यैकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ-
माष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अधान्तिम एकादशानुवाके कात्या याज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते । इष्टि-
काण्डे विह्वित्का काविदिक्षिराम्नायते—

“वैधानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्द्वारुणं चरुं दधिक्षाण्ये चरुमभिशास्यमानो
यवैधानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैधानरः संवत्सरोवैनं
स्वदयत्यप पापं धर्मं हते वारुणेवैधेनं वरुणपाशांमुञ्चाति दधिक्षाण्या पुनाति ॥
[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अभिशास्यमानः वातकारोपेण दूष्यमाणः । वैधानरशब्देन संवत्सराभिमानो
कश्चिदग्निरुच्यते । तेनैव संवत्सराभिमानिनैनमभिशास्तं स्वात्मानं स्वदयति बन्धु-
भ्यो रोचयति । वर्णं वर्ण्यमानमारोप्यमाणं पापमपहृते विनाशयति । पापिनं च-
द्व्वा नेतुं प्रसारितो यो वरुणवाशस्तत्त्वादेनं स्वात्मानं वारुणयागेन मोचयति ।
दधिक्षाब्देवकेन यागेन स्वात्मानं पूतं करोति ।

चोदकमांसां दक्षिणां वापितुं दक्षिणांत्वरं विधत्ते—

“ हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्मान्न भवति ” [सं० का० २ य० २ अ० ५] इति ।

आद्यनक्तं योग्यं मृदन्नम् ।

अस्यामिष्टौ प्रथमहविषो माज्यापुरोनुवाक्याद्युग्रानि चत्वारि विकल्पितानि । तत्र प्रथमयुग्मं पुरोनुवाक्यामाह—

वैश्वानर इति । विशेषां नराणामुपकारी वैश्वानरोऽभिस्तथा रक्षणनिमित्तं परावतो दूरादपि देशाद्वाहताऽप्यपणस्तमर्थेनोक्तेनोत्थानपूर्वकेणाऽऽगमनेन नोऽस्मान्मायातु यामच्छतु ।

माज्यामाह—

ऋतावानमिति । वैश्वानरमीमेह धर्मं प्राप्नुमः । कीदृशम् । ऋतावानं सत्यवन्तम् । ऋतस्य धनस्य अयोनिषोऽमीष्टफलप्रकाशकस्य पविं पातकम् । अजस्रं धर्मं मिरुतरं दीप्यमानम् ।

द्वितीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

वैश्वानरस्येति । कविर्मुञ्चिमानेको यजमानो वैश्वानरसंबन्धिनीभ्यो ईसनाभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महाफलमरिशाऽप्याप्नोत् । अपःशब्दः कर्मवाची । शोभनवपः स्वपः । स्वपसो भावः स्वपस्यम् । तेन स्वपस्येन वैश्वानरयामस्य शोभनकर्मत्वेनेत्यर्थः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । अयमग्निर्मुंमिच्छवी यभूतरेतस्को स्वकीयपाषाणितरावुभौ महमहोक्तपूज्यौ कुर्वन्स्वयमजायत । तस्मादेतदीयकर्मणो महान्फलं युक्तमित्यर्थः ।

माज्यामाह—

पृष्ठो दिवीति । पृष्ठ इत्यत्र सकारलोपस्तान्नुसः । अयमग्निर्दिवि सृष्ट आदित्यरूपेणावस्थितः पृथिव्यां दाहपाकप्रकाशकारिदेवावस्थितस्तथा कल्पपाककारी सत्पृष्ठः संबद्धः सर्वा अप्यौषधीराविवेश । वैश्वानरोऽग्निः सहस्रा वलेन सृष्टः संबद्धः । स तादृशो नोऽस्मान्दिवा रिपो हिंसकात्पापान्नकं रात्रावपि सोऽस्मान्पातु ।

तृतीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

जातो यदग्न इति । हेऽग्ने त्वं जातमान एव भुवनानि व्यख्यः स्वतेजसा विशेषेण ख्यापितवानसि । गोषाः पशू न पशुभिः । यथा गोपालकोऽनायासे-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नैव मशुरेतदीप इति स्मयापयति तद्वत् । कीदृशस्तवम् । इयं इरामन्महसि । परिष्मा परिवो गन्ता । मयस्मादेवंविधस्तवं ततो हे वैश्वानर ब्रह्मणे परिवृताया-
स्वै कर्मणे गातुं मार्गं विन्द लभस्व । सूर्यं स्वस्तिभिः श्रेयोभिः सदा नोऽस्मा-
न्पात रक्षत । सूर्यमिति बहुवचने पूजार्थम् ।

याज्यामाह—

त्वमग्नि इति । हेऽग्ने त्वं शोऽनुवाचो भुशं दीप्यमानो जायमान एव रो-
दसी घावापृथिव्यौ शोचिषा दीप्ययाऽऽपृणाः सर्वतः पूरितवानसि । हे जातवेद
उत्पन्नजगद्देदिवैश्वानर त्वं महित्वा स्वमहिम्ना देवानृत्विजोऽभिशास्तेः पापादमुञ्चो
मोचितवानसि ।

चतुर्थयुगे पुरोनुवाक्यामाह—

अस्माकमिति । हेऽग्नेऽस्माकं क्षत्रं पाळकं पुरुषं मधयस्तु धारयेद्देव
स्थापयेन्नक्षत्रार्णं कुरु । कीदृशं क्षत्रम् । अनाम्पममनशीलं कस्यचिदपि नम-
स्कारं न करोतीत्यर्थः । अजरं जरारहितम् । सुधीर्बलममसायध्यम् । हे वैश्वा-
नर तवोविभिस्त्यदीयैः पाळनैर्बलमपि शतसहस्रसंख्यापेते वाजमर्चं जयेय ।

याज्यामाह—

वैश्वानरस्येति । वयं वैश्वानरस्य सुमतावनुग्रहयुक्तौ स्याम तिष्ठेम । अग्नि-
प्राप्तश्रीरयं वैश्वानरः सर्वेषां भुवनानां राजा हिकं मकाशकः खलु । इत एव
कारणाज्जातमात्र एवेदं विश्वं विचष्टे विशेषेण प्रख्यापयति । अयं वैश्वानरः
सूर्यरूपेण यतवे दिवा यवर्तते । अत एवानुवाचाऽऽस्मात्तम्—“ उद्यन्तं वावाऽऽदि-
त्यमग्निरनु समारोहति ” इति । तान्येतानि घावारि युगमानि श्रूयमाणेषु सर्वे-
ष्वपि वैश्वानरयागेषु इच्छया विकल्प्यन्ते । वैश्वानरलिङ्गस्य साधारणत्वादिशे-
षलिङ्गानां च स्पष्टानामदर्शनात् । यदि कश्चित्स्वबुद्ध्या विशेषलिङ्गं सूक्ष्ममु-
पेक्षेत तदा तदनुसारेण व्यवस्थाऽस्तु ।

द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अत्र ते हेड इति । हे वरुण ते हेडस्तैव कोर्धं नमस्कारैरेवमेह शमयामः ।
यज्ञेभिर्धनविशेषैर्हविर्भिन्न पुरोडाशादिभिरेवमेह शमयामः । हेऽसुर शत्रुनिरसनक्षम

हे यजेतः पठ्यचित्तं हे राजन्दीप्यमानास्तस्यभस्मदनुग्रहार्थं क्षयन्तिह निवसन्-
स्माभिः कृतान्येनांसि शिष्ययः श्रवय ।

यान्यामाह—

उदुत्तममिति । हे वरुणोत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पादामुत्तुल्य
अथ विनाशय । अद्यमपत्तमाङ्गे पादपदेष्टे स्थापितं पादामुत्तुल्य विनाशय ।
मध्यमं मध्यमदेष्टे स्थापितं पाशं विच्छेदय । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे
आदिष्व सूर्यसदृश वरुण वयमनागतः पापरहिताः सन्तस्तव मैत्रे स्वकीयकर्मणि
अदितेयस्त्वण्णितवाम स्पाम योग्या भवेय ।

तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

दधि काव्य इति । दधि कामदि मान्नीवीति दधिकाया, एतस्यामको दधि-
प्रियः कभिदेवविशेषः । अभिरित्यन्ये । तस्य देवस्याकारिषमहं कर्म कृतवान-
रिष । कीदृशस्य । जिष्णोर्जपशीलस्याधस्य व्यापिनो बाजिनोऽन्वतः । स
देवो नोऽस्पाकं मुखं सुरभि कराकर्पूरादिद्वयसमुद्दिपदानेन सुगन्धोपेतं करोतु ।
अस्पाकपापूणि य पवारिषतवर्धयतु ।

यावदापाह—

आ दधिक्रा इति । अपं दधिकाः पञ्च कृष्टीनिपादपञ्चमैश्चतुर्भिर्वर्णैः
पञ्चविधाम्बुगुणान्नवान् सर्वतो विस्तारयति । किं कृत्वा । यावत्ताऽभेन सं-
योज्य । यथा सूर्यो ज्योतिषा-ररिषना भूरसपादाय वर्णतावतो विस्तारयति तद्व-
त् । कीदृशो दधिकाः । सहस्रसंख्याकं धनं सनेति ददातीति सहस्रताः ।
तथा शतताः । राज्यचवान् । अर्वा कर्मभूमौ यमनवान् । तादृशो देवो मध्वा
मधुराणि मदीयानीमानि स्तुतिरूपाणि वचांसि संपुणक्त्वङ्गी करोतु ।

पूर्वोक्तभिश्च विहविष्कामिभिः फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेत्पजाकापः संवत्सरो वा एतस्याशान्तो मोर्नि मज्जये
पशूनां निर्वहति योऽलं मज्जामि सन्पलां न विन्दते यद्विधानरो द्वादशकपालो
भवति संवत्सरो वा अग्निर्विधानरः संवत्सरमेव भागधेयेन जामपति सोऽस्यै
शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां य जनपति वारुणेजैवेन वरुणपाशान्मुञ्चति दधिकाव्या

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

पुनरिति हिरण्यं दक्षिणा भविष्येति हिरण्यं पुनार्येवैतन् विन्दते मजाम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

यौवनादिसंख्या प्रजामुत्पादयितुं योग्यो यः प्रजां न लभत एतस्य वज्राद्यर्थं मेघाणां योनिं गर्भधारणस्थानमशान्तः संवत्सरो देवो वैश्वानरो निःशेषेण दहति । एवं वज्रध्वमि योज्वम् । द्वादशकपालेन तु शान्तो योनिं समाधाय प्रजामुत्पादयति ।

तस्य पुनरुत्पादिकलार्थमेकहविष्कामिति विधत्ते—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुनरे जाते यद्द्वादशकपालो भवति ताम्रविवै-
वेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनरिति यत्त्रयकपालस्त्रिबृतेवास्मिन्वेजो दधाति यद्द्वादशकपालो
विराजैवास्मिन्त्रयार्धं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिबृतेवास्मिन्त्रिद्वयं दधाति
यद्द्वादशकपालो अग्नयेवास्मिन्पञ्चदधाति यद्विष्वक्त्रय एतामिति निर्वपति पूत
एव तेजस्वयमाद् इन्द्रियाणी वज्रमाभवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

द्वादशात्यसंख्यान्तर्गताभिरष्टत्वादिसंख्याभिर्गोपय्यादिसाम्येभाषाद्य प्रशंसति ।

एतामेवेति दर्शाद्यत्यमप्रायश्चित्तार्थं विधत्ते—

“ अथ वा एष सुवर्गालोकाच्छिद्यते सा दर्शपूर्णमासयार्थी सप्तमावास्यां
वा पूर्णमासी वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविध्वेते वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा मौर्णमासी वाऽतिपाद्य संवत्सरो वा अग्निर्वै-
श्वानरः संवत्सरेमेव प्रीणात्यथो संवत्सरेमेवास्मा उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य
समष्ट्या अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

यदा संवत्सरेमेवोपदधाति विच्छेदरहितं करोति तदा संवत्सरस्यावयवयोर्द-
र्शपूर्णमादिनयोरनुष्ठानस्य कुतोऽप्ययः । किंच संवत्सरे प्रीते सर्वदेवतानां
प्रीतत्वात्ता देवता आभित्य तदनुमेहेण स्वर्गं प्राप्नोति ।

आधानेन तन्मृच्छिरहितो योऽग्निमुद्रासाविष्यति तस्य द्विहविष्कामिति विधत्ते—

“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासाधेव न वा एतस्य ब्राह्मणा कतायवः
पुराज्जपक्षजाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्रासाविष्यन्मदष्टा-
कपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्गोत्राग्नेवाग्निस्त्वसा आतिष्ठ्यं करोत्यथो
यथा जनं यतेऽवसं करोति वाऽग्नेवं तद्द्वादशकपालो वैश्वानरं भवति द्वादश

(कान्त्याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

मासाः संवत्सरः संवत्सरः स्रुज वा अग्नेर्वीतिः स्वामेवैनं योनिं गमयन्मासमस्यान् भवति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अष्टत्वंसंख्यया गायत्रीद्वारां वत्सहोदरस्याग्नेः सर्वस्याप्यातिथ्यं कृतं भवति । किंच यथा लोके दूरदेशवर्तिनं पितृभ्रात्रादिरूपं जनं मति पते गच्छते पुरुषा-
यावत्सं रक्षकं पाथेयं करोति तादृशमिदमुद्गासविष्यमाणामाग्नये पुरोडाशप्रदानम् ।
द्वादशसंख्यया मासद्वारा संवत्सररूपां स्वमोनिमेवाग्निं गमयति । अग्नेरनुग्रहे-
णास्य समीचीनमन्नं भवति ।

अवाऽऽग्नेये हविषि याज्यापुरोनुवाक्यमोः प्रवीकद्वयमाह—

अग्निमूर्धा भुव इति । अनमोरीमूर्धैर्यसौ पुरोनुवाक्या । सा क्षीरप्रयन्त
इत्यनुवाके व्याख्याता । भुवो पञ्चस्यैत्यसौ माग्या । सा तु चतुर्थकाण्ड आम्नात-
त्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते ।

मजाभिः समुखं ग्रामं कामममानस्य द्विहविष्कामिष्टिं विभत्ते—

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मासुत्सप्तकपालं ग्रामकामः” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

प्रकृतावष्टाकपालैकादशकपालयोर्हविषोरेकस्मिन्नेवाग्नादधिधित्वाद्वाद्यानि त-
त्याग्रादपवदति—

“आहवनीये वैश्वानरमधि अयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधूत्ये”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

वसिषोऽप्यधिकं यत्पापं दत्तापवस्वसं तस्य ग्रामपान्तिपतिवन्धकपापस्य
विधूत्यै विषो जनान्मेत्यर्थः ।

द्वादशत्वंसंख्यां प्रशंसति—

“द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणेवाग्ने
सजाताऽप्यवदति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अस्यै यजमानार्थं सजादान्तमानकुले समुत्पन्नान्मनुष्यांश्चावदति मञ्जीभू-
तान्करोति ।

मरुदेवतां प्रशंसति—

“मारुतो भवति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्त्यै मनुष्यविशमव
रुन्धे” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिवारम्]

विशः करमदाः प्रणाः । वैदिकगणानुग्रहेण मानुषमशासमुद्धिं संपादयति । सप्तसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो भवति सप्तमणा वै भरतो गणश एवासौ सजावानव रुन्धे ”

[सं० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

ईदृशान्यादृशचेत्यादिनामधारिणां सप्तानां समूहः प्रथमो गणः । शुक्ल-
पयोतिथेत्यादिको द्वितीयः । ऋतार्जिच्छेत्यादिकस्तृतीयः । ऋतश्चेत्यादिकचतुर्थः ।
ईदृशास इत्यादिकः पञ्चमः । मितासश्चेत्यादिकः षष्ठः । गणान्वरं शास्त्रान्तरे
श्रुत्वापि । वैदिकगणानुग्रहेणैव ज्ञातिगणान्महन्संपादयति ।

प्रकृती हविःश्वासादितेषु मन्त्रास्तामिधेनीप्रेषणे कृते ताः सामिधेन्योऽनु-
च्यन्ते तद्वद्वापि सामिधेनीभ्यः प्रगेवाऽऽसादनं वैश्वानरस्य क्रियते । मारुता-
सादनस्य तु सामिधेन्यनुवचनकालीनत्वं विधत्ते—

“ अनुच्यमान आ सादयति विशवेपात्मा अनुषर्मानं करोति ” [सं०
का० २ प० २ अ० ५] इति ।

प्रजां यणमानानुशामिनीं करोतीत्यर्थः ।

अथ मारुतयागे पुरोनुवाक्यामाह—

मरुत इति । हे मरुतो यद्यस्मात्कारणादयं युष्मायन्दः सुखमिच्छन्तो
दिवो द्युलोकादो युष्मान्द्वयमह आद्वयामस्तस्मादाहूता यूयं नोऽस्मानुपगन्तव्यं
प्राप्नुव ।

याज्यामाह—

या वः शर्मैति । हे मरुतो वो युष्माञ्जशमानाय भजमानाय दातुं या शर्मं
यावे सुखानि सन्ति संपादितानि विद्यन्ते, विधातूनि विस्थानानि लोकत्रयवर्तीनि
यानि सुखानि दातुमे हविर्दत्तवतेऽधियच्छताधिकं यथा भवति तथा भवन्तः
ययच्छन्ति तानि सर्वाण्यस्मभ्यं विद्यन्त ययच्छत । किञ्च वृषणोऽभिमतफलस्य
वर्धितारो रपि धनं नोऽस्मभ्यं धत्त संपादयत । सुवीरं शोभनपुत्रं च संपादयत ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ आदित्यं चरुं निर्वेत्तसंग्राममुपयसास्पन्निधं वा अदितिरस्यामेव पूर्वं
प्रतिविष्ठन्ति ” [सं० का० २ प० २ अ० ६] इति ।

उपयसास्यजिगमिषुः । अनयेष्टया जितसंग्रामाः पूर्वं पुरुषा भूमावेव पति-
तिष्ठन्ति तद्वद्यमपीत्यर्थः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अत्र युग्मद्वयमीप्सताम् । तत्र प्रथमयुग्मे पुरोनुवाक्यमाह—

आदितिर्नैति । उरुष्यन्तु कबुम्भो रक्षन्तु । स्वस्वमन्त्रम् ।

प्राप्त्यमाह—

महीम् प्विति । आदितिषु आदिविदेवतामेवावसेऽस्मद्वक्ष्यार्थं सुहृदेभ्यं सुष्टु
 आह्वयान्तः । कीदृशीम् । महीं वहनीषां सुजलानां पादरं शोभनकर्मणां पुरुषाणां
 वातुषधितकारिणीम्, अतस्य पत्नीं सत्यस्य बालपित्रीं, सुविज्ञां बहुराज-
 पालिनीम्, अजरम्बीं सदा जरारहिताम्, उत्तर्णीं विस्तीर्णगतिं, सुशर्मां
 समीचीनसुखोपेतां, सुप्रणीतिं सुतेन कर्मणां प्रणेत्रीम् ।

द्वितीययुग्मे पुरोनुवाक्यमाह—

सुत्रामाणमिति । स्वस्वये केमापादितिमारुहेम प्राप्तुषाम् । कीदृशीम् ।
 सुवामाणं सुधुवाचीम् । धृषिरीं विस्तीर्णां । घां घोतमानाम् । अनेहसं काला-
 र्थिकं चिरकाळस्थाभिनीमित्यर्थः । देवीं नावम् । यथा वसुध्वनिमिता नौः समु-
 द्रस्योपरि तिष्ठति तथा देवनिर्मिता भूमिर्देहाजलस्योपरि बतैव हव्यधैः । स्वरिज्ञां
 पुष्टु कबुम्भः बालपित्रीम् । अनागतं वापरहिताम् । अस्रवन्तीं छिद्ररहिताम् ।

प्राप्त्यमाह—

इमां र स्विति । इषां भूमिं नारं नौसदृशीं सुहृवारुहे प्राप्तवानस्मि । की-
 दृशीम् । अतस्तत्समाकान्तरिवापि धीरेभ्यो रक्षकाण्यामुधानि यस्यां सा यता-
 रिवा तां दिक्ष्वाळकैः पालितामित्यर्थः । अतस्तत्समाकाः स्वयसदृशास्वरणदण्डा
 यस्यां सा यतस्त्वमा ताम् । यष्टूककूर्मादिभिर्जलस्योपरि धारितास्त्वित्यर्थः । अ-
 ष्छिद्राणभोमामि जलस्य प्रवेशच्छिद्ररहिताम् । पारविष्णुवर्मीष्टकलस्य पारं नेतुं
 समर्थांम् ।

युद्धभूमिं प्राप्तस्य जयाधिन इष्टिं विधत्ते—

“जैभानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतने मत्वा सेवत्सरो वा अभिर्वैभानरः
 सेवत्सरः खलु वै देवानामायतनमैवत्स्याद्वा आयतनादेषा असुरानजयन्पद्मैभानरं
 द्वादशकपालं निर्वपति देवानामेवाऽऽयतने यतवे जयति तत् सेवानम्” [सं०
 का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

यस्मिन्नायतने युद्धं भविष्यति तस्मात्प्य तस्मिन्प्रदेशे निर्वपेत् । सेवत्सरदेवता-

१ ल. “बालपित्रीम् । २ ल. “कै । सुशर्मां शोभननाम्नी, सुप्रणीतिं सुष्टु प्रायणकर्त्री, दे” ।

३ ल. चारिभ्यो । ४ ल. ताहकपालकैः ।

(काम्ययज्ञ्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

या भूवल्लस्य स्वाभित्वात्तया पालिते देशे देवानां जयस्तद्वदयमापि प्रयवते तस्मा-
ज्जयति ।

मारणादिषापार्थं पवृत्तयोः परस्परवैरिणोरन्तं यो भुङ्क्ते तस्य पापशितरूपा-
भिष्टि विधत्ते—

“ एतस्मिन्वा एतौ मृजाते यो विद्विषाणमोरन्मसि वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेद्विद्विषाणमोरन्तं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेवानि
नास्मिन्मृजाते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

अविचारादिना परस्परमारणोद्युक्तौ विद्विषाणौ तत्रेते स्वकीयान्त्रमुनि स्व-
कीयं पापं मृजाते लेपयतः । संवत्सरदेवेन स्वदितं निर्दोषीकृतमेवात्रमात्रमिति ।
अत्रस्तौ नास्मिन्लेपयतः ।

याजुषौ परस्परमग्नौहाय शपथं कुरुतस्तयोर्मध्ये प्रथमं दुरुतः पापशितमेष्टि
विधत्ते—

“ संवत्सराय वा एतौ सममते यौ सममते तयोर्मध्ये पूर्वोऽभिदुसति तं
वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिदुस संवत्सरो
वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा निर्वरुणं परस्तादभिदुसति नैनं वरुणो गृ-
ह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सराय संवत्सरदेवं साक्षिणं कुर्यात्प्रार्थः । सममते सम्यक्शपथं कुरुतः ।
वरुणमग्नौ वाप रोगोत्पत्तिः । निर्वरुणं रोगनिवारकं संवत्सरदेवमेव मध्यम्यः
पाप्य पश्चात्तद्वत्तेन युक्तो द्रौहि कृत्वाभ्यवति । एतौ नास्त वरुणमग्नौ ममति ।

अग्निं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारायेष्टि विधत्ते—

“ आन्यं वा एष प्रतिगृह्णाति योऽग्निं प्रतिगृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं नि-
र्वपेदग्निं प्रतिगृह्ण संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
नाऽऽन्यं प्रतिगृह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

अन्यत्पस्मादित्यान्यं पापम् । ऐष्मराग इति केचिद् । संवत्सरेण स्वदितं नि-
र्दोषीकृतम् ।

अवस्तादुपरिठाद्योभमतो दन्तैर्युक्तं पाणिस्वरूपं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारा-
येष्टि विधत्ते—

आत्मनो वा एष माषामाप्नोति य उभयादुपरिगृह्णात्यर्थं वा पुरुषं वा वै-

(काव्यप्रज्ञापुनर्व्याख्यानम्)

श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदुभयादत्यतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सर-
स्वदितमेव यतिगृह्णाति नाऽऽश्नते वात्रामाप्नोति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
६] इति ।

मायां हिंसाम् । उर्म्यतो दन्ता यस्य तत्स्वरूपमुभयादम् ।

धनलाभमुद्दिश्य दातृसमीपे गमिष्यत इष्टिं विधत्ते—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तन्निमेष्यन्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यदा
त्यजु वै संवत्सरं जनशयां चरत्यथ स धनार्थो भवति यदैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपति संवत्सरसातामेव तन्निममि प्रप्सवते दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

सर्पिं धनलाभम् । लोके यो याचको दातृधनसमूहे संवत्सरं चरति तदानी-
मसौ धनसमृद्धो भवति । संवत्सरदेवेन सातां दत्तामेव तन्नि धनलब्धिप्रमिषाम्पो-
ति । अस्य प्रजाश्च दानशीला भवन्ति ।

तमेष्टया दातृसमीपे धनं लब्ध्वा गृहे समागतस्य भैमिन्तिकीमिष्टिं विधत्ते—

“ यो वै संवत्सरं प्रमुञ्च्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वानरं
पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रमुञ्जे तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सररूपं वैश्वानरं प्रमुञ्च्य धनलाभार्थमिष्टया निर्वप्य यो न मुञ्चेत्तोऽप्रति-
ष्ठितो भवति । पुनरिष्टया तदीयभागं दत्त्वा तं विमुञ्चति विसर्जितवान्भवति ।

नवेति कर्तव्यतां कांचिद्विधत्ते—

“ यथा रज्ज्वोत्तमां नामाजेनां भ्रातृव्याय महिषुषाचिन्तैर्विमेवासमै महिषोति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

दातृभ्यो लब्ध्वा तु गोपूतमां मां यथा रज्ज्वा यद्भ्या समानयति तां रज्जुं
भ्रातृव्यविनाशार्थं तदीयमोष्ठे प्रक्षिपेत् । तथा सति भिक्षार्थं दारिद्र्यरूपां राक्ष-
सीमेव भ्रातृव्यार्थं प्रेषयति ।

अथ भित्तियोगसंग्रहः—

“ अन्त्यानुवाकं माया मागे वैश्वानराभिधे ।

वैश्वेद्यौ विकल्पाः स्युरध्वे वारुणे चरौ ॥ १ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

दधीति दध्यादिचरावग्न्युदासनयामके ।

अग्निर्भुव इति द्वे स्वः प्रतीके ते उभे मते ॥ २ ॥

मरुतस्तप्तकपाष्ठेष्टावदीत्यादित्यके चरौ ।

चतस्रः स्युर्विकल्पार्था इति प्रश्नोऽन पञ्चमः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम् ।

“यद्द्वादशकपाष्ठेष्टैर्वैध्वनयां अनन्तरम् ।

भुतपथाकपाठादि तदुगुणो नाम वा स्तुतिः ॥

अन्तर्भावाद्दृष्टतादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्भुजस्तर्हि कलत्पसौ ॥

वाक्यैश्चमुपसंहाराद्विषयं तनु याध्यते ।

नानागुणविधौ तस्माद्दशद्वारांगणिसंस्तुतिः ॥ इति ।

काम्येष्टिकाण्डे भ्रूयते—“वैधानरं द्वादशकपालं निर्धेयोपुत्रे जाते यद्दश-
कपालो भवति यापत्रियैर्वैवं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यच्चकपाठास्त्रितैवास्मिन्वेजो
दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिदुर्भेवा-
स्मिन्भिन्निध्वं दधाति यद्द्वादशकपालो जमत्थैवास्मिन्पशून् दधाति यास्मिज्जात
एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियाणी पशुबान्मपति ॥ इति ।

अत्राष्टत्वादिसंख्यासामान्यापुरोडाशानां नामान्यादिसंख्याकल्पना कृता ।
इष्टिनिधायके वाक्ये धेयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः
संख्या निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दपञ्चकपाठादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः
पक्षः । नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः किंतु पुरोडाशद्रव्यपरः । द्वादशस्तु
कपाष्ठेषु संस्कृत इति ध्युत्पत्तेः । एवमष्टाकपाठादिशब्दा अपि । तथा सति
द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावात्तामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेदेवं तर्हि पुरोडाश-
द्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् । न चोत्पत्तिश्चिष्टद्वादशकपालपुरोडाशवत्कृत्वाद्-
ष्टाकपाठादेरनवकाश इति याच्यम् । ब्रह्मवर्चसादिकलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः
पक्षः । अयमप्यनुपपन्नः । बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्ना-
न्येवेतानि वाक्यानीति वाच्यम् । वैधानरं द्वादशकपालं निर्धेयोदिवि विहितस्य

यस्मिञ्ज्ञात एतामिष्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादंशैरष्टाकपालादिभि-
रंशी द्वादशकपालः स्तुयते ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपदे निश्चितम्—

“ वैधानरेष्टचा पूतत्वे पितुः पुत्रस्य वाग्निमः ।

कर्तुरेव फलं पुक्तं कर्तुंत्वं पितुरेव हि ॥

जाते यस्मिन्निष्टिमेवां निर्धनेनस्य पूतता ।

तच्चेष्टितं पितुरेन पिता तत्र यवर्षेते ” इति ॥

काम्येष्टिकाण्डे वैधानरं द्वादशकपालं निर्धनेस्तुत्रे जात इति प्रकृत्य भूयते—
“ यस्मिञ्ज्ञात एतामिष्टि निर्धनति पूत एव तेजस्व्यश्चाद् इन्द्रियावी पशुमा-
म्भवति ” इति । तत्र पितुः प्रपुत्रस्य कर्तृत्वे न तु पुत्रस्य पुत्रस्य ।
ततोऽनुष्ठानफलयेर्नैवाङ्किरूपपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादिकलमिति चेत्, भवम् ।
यस्मिञ्जाते निर्धनति स पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसंबन्धावगमात् । न चाद-
न्धिकलस्य पितुः (गुर) प्रपुत्रिरिति वाच्यम् । पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीभित्तवनेन स्वक-
लपुत्रया प्रवृत्तिसंभवात् । तस्मात्पुत्रस्य पूतत्वादिकम् ।

तत्रैवाग्न्यभिहितम्—

“ जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा छन्दे ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽग्रिमः ॥

जातकर्मणि निर्धने स्तनपाशनदर्शनात् ।

प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेस्तन्वैवस्तु सा ” इति ॥

पुनश्चान्नतो वैधानरेष्टिनिमित्तत्वाभैषितिकस्य कालविलम्बायोगाज्जन्मान-
न्तरमेवेष्टिरिति चेन्नैवम् । स्तनपाशनं दावज्जातकर्मनन्तरं विहितम् । यदि
जातकर्मणः प्रागेव वैधानरेष्टिर्निरुध्येत तदा स्तनपाशनस्यात्यन्तविलम्बना-
त्तुत्रो विपद्येत । तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिकलं कस्य स्यात् । तस्मान्न जन्मा-
नन्तरं किंतु जातकर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः ।

तत्रैवाग्न्यभिहितम्—

“ जातकर्मनन्तरं स्यादाशौचेऽगतेऽथवा ।

निमित्तसंनिधेराद्यः कर्तृशुद्धयर्थं उत्तरः ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाचामिधानम्)

यद्यपि जातकर्मनन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं जन्म संनिहितं भवति तथाऽप्यशुचिना पित्राऽनुष्ठीयमानमङ्गविकृतं भवेत् । जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय वात्कालिकी शुद्धिः शालेण दक्षिता । ततो मुख्यसंनिधेरस्यसंवाधितत्वाच्छुद्धिलक्षणमङ्गवैकल्यं वारयितुमाद्यौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्वात् ।

द्वादशाभ्यासस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैश्वानरे पाथिष्ठते साहित्यं वा विकल्पानम् ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्मारसमाधये ” इति ॥

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं भूयते—“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वेदेमावास्यां वा शौर्णमासीं वाऽतिपाद्य ” इति, “ अग्नये पाथिष्ठते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सप्तमावास्यां वा शौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् ” इति च । अत्र पूर्वदृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुचित्त्यानुष्ठेयमिति चेन्न । यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादभ्योन्यभिरपेक्षयोर्द्वयोर्गोह्यवषट्ककल्पः । एवमुप्यजुःसाधयेदेषु विहितस्याननुष्ठानान्विषिद्धस्याऽऽचरणाद्वा यद्यज्ञवैगुण्यं तस्य वैगुण्यमात्रस्य सर्वस्य समाधानाय भित्ति-क्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि—“ भूः स्वाहेति मार्हपत्ये जुहुवात्, भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुवात्, भूर्भुवः सुवः स्वाहेत्याहवनीये जुहुवात् ” इति । तान्येदानीं विकल्प्यन्ते । मत्वेकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधव्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चम्यपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निर्देष्टव्यम् ।

पुनर्थाश्वतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

ह॒रिः ॐ ।

स॑ त्वा॒ सिञ्चा॒मि य॒जुषा॒ प्र॒जामा॒यु॒धने॑ च ।
 गृह॒स्पति॑प्र॒न्तो य॒जमान॑ इह॒ मा रि॑षत् ।
 आ॒ज्यम॑सि स॒त्यम॑सि स॒त्यस्या॒र्ध्यक्ष॑मसि ह॒वि॒र॒सि वै॒श्वान॑रं वै॒श्वदे॒वमु॒त्पूत॑शु॒ष्मः स॒त्यौजाः॑
 सहो॑ऽसि स॒हमान॑मसि स॒हस्वा॒रातीः स॒हस्वा॒रा॒ती॒यतः॑ स॒हस्व॒ पृ॒त॒नाः स॒हस्व॒ पृ॒त॒न्यतः॑ ।
 स॒हस्र॑धी॒र्यम॑सि तन्मा॒ जि॒ष्वाऽऽज्य॑स्याऽऽज्य॒मसि स॒त्यस्य॑ स॒त्यम॑सि स॒त्यायुः॑ (१) अ॒सि
 स॒त्यशु॑ष्मम॑सि स॒त्येन॑ त्वा॒ऽमि घा॑रयामि तस्य॑
 ते भक्षी॑य पञ्चा॒नां त्वा॒ पा॒ता॒नां य॒न्त्राय॑ ध॒त्राय॑
 गृह्णामि पञ्चा॒नां त्व॑र्त॒नां य॒न्त्राय॑ ध॒त्राय॑ गृह्णामि
 पञ्चा॒नां त्वा॒ दि॒क्षां य॒न्त्राय॑ ध॒त्राय॑ गृह्णामि
 पञ्चा॒नां त्वा॒ पञ्च॑ज॒ना॒नां य॒न्त्राय॑ ध॒त्राय॑
 गृह्णामि च॒रो॒स्त्वा पञ्च॑विल॒स्य य॒न्त्राय॑ ध॒त्राय॑
 गृह्णामि ब्र॒ह्म॒ण॒स्त्वा तेज॑से य॒न्त्राय॑ ध॒त्राय॑
 गृह्णामि क्ष॒त्र॒स्य त्वी॒ज॑से य॒न्त्राय॑ (२) ध॒त्राय॑
 गृह्णामि वि॒शे त्वा॒ य॒न्त्राय॑ ध॒त्राय॑ गृह्णामि
 सु॒वी॒र्य॑सि त्वा गृह्णामि सु॒प्र॒जा॒स्त्वाय॑ त्वा
 गृह्णामि रा॒य॒स्पोषा॑य त्वा गृह्णामि ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒साय॑ त्वा गृह्णामि भू॒र॒स्माक॑ ह॒विर्दे॒वाना॑मा॒-

(प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

शिपो यजेमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो

गृह्णामि कार्माय त्वा गृह्णामि (३) ॥

(सत्यायुरोजसे यन्त्राय जयसिः ॥ ४ ॥)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन्नं जगत् ।

निर्ममे तपहं वन्दे विद्यादीर्थमहेभ्यम् ॥ १ ॥

षष्ठे प्रपाठके ऐहिकयाजमानमन्त्रास्तद्ब्रह्माल्लक्षणानि चाऽऽजायन्ते । तद्विशेष-
स्तु विनियोगसंग्रहे दर्शितः—

“ षष्ठे मन्त्रे याजमानकाण्डे द्वादश वर्णिताः ।

अनुवाकाः षट्सु मन्त्रा ब्राह्मणे पञ्चसूदितम् ॥

अन्ते याज्याः क्रमेणाऽऽज्यग्रहणाद्यनुमन्त्रणम् ।

आज्यग्रहो मुख्यहोमो भक्ष्यः शेषाहुवित्तथा ॥

एतेऽनुमन्त्रणीयार्था मन्त्रा आज्यग्रहणादिनाः ।

सूर्योपस्थित्यादिमन्त्रा ब्राह्मणे तु विभज्यते ॥

परिग्रहो देवतानामायुधानां च संभूतिः ।

द्वादशर्द्धसंपत्तिर्हविषां सादने विधिः ॥

विधिराश्रावणादीनां याज्या इत्यनुवाक्याः ” इति ॥

तत्र प्रथमानुवाक आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः प्राधान्येनाभिधीयन्ते ।

कल्पः—“सं त्वा सिञ्चामीति तत्सं सिञ्चेदमि वा मन्त्रयेत् ” इति । तदिति
स्कन्धयाज्यमुच्यते । यस्याऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणं स्कन्देदित्यादिना स्कन्दनस्य यजुर्वेदा-
त् । यदि यजुर्वेदेऽपि स्कन्देददानमिनेन यन्त्रेण पुनः पात्रे यक्षिपेत् । अशुचि-
प्रदेशे स्कन्दने त्वमिमन्त्रणम् ।

पाठस्तु—

सं त्वा सिञ्चामीति । हे त्वन्नाज्यं बृहत्सतिषेरितोऽहं प्रजादीन्संपादये-
यम् । स्वामनेन यजुषा मन्त्रेण पात्रे सम्पत्तिस्त्वामि । इह कर्मणि यजमानः
स्कन्दनापराधेन मा रिपन्मा हिंस्यताम् । अयं मन्त्र आध्वर्यवः । अतो यजमा-
नस्याज्यवेतोक्तिरविरुद्धा ।

कल्पः—“ आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानाऽऽभिधीत्यारेक्यानुच्छ्रवस-
न्तावाज्यमवेक्षेते ” इति ।

पाठस्तु—

आज्यमसिति । अत्र वैश्वानरमित्रादिभिधनुभिः पदैः मायेकमन्त्रेणुपसीति
पदमनुवर्तनीयम् । तथा सति तान्येतानि द्वाविंशतिवर्क्यानि संपद्यन्ते । तैरेतै-
र्वाक्यैराज्यं प्रकृत्यते । अजिधानोर्नैत्यर्थादुत्पन्न आज्यशब्दः । आज्यमसि
प्रापकमसि । घृतेन हि होमाधारो ऋक्षभग्निः प्राप्यते । सत्त्वियमानं कर्मकलं
तदहंतीति सत्यम् । पसिर्जं साज्यस्य कर्मकलसाधनत्वम् । सत्यस्याभ्यस्यसि
सर्वा कर्मे सत्यम् । ज्योतिष्ठोमे मवर्तमाना यजमानस्तत्तदज्ञा कृत्विजः सन्तः ।
तं हि परस्परं ब्रौह्मण्यपनेतुं तानून्यसंज्ञकमाज्यं सृजन्ति । सौम्यं स्वर्गं
सर्वा कर्म, तस्य कर्मणोऽध्वर्युः स्वामि । हविरसि माधान्येन हूयमातयसि । पुरो-
डाशादीनां हविषा ताशेऽध्याज्येनैव तत्कर्मशेषसमापनात्माधान्यं ब्रह्मज्यम् ।
विधेयां ताराणां संपन्नि वैश्वानरम् । विधेयां देवातां संपन्नि वैश्वदेवम् । पसि-
ज्जो भोज्यत्वेन हविर्हूयेन चोभयसंबन्धः । उत्प्लुतञ्ज्यमुत्प्लवनेनोदीपितवत् ।
तत्प्रीत्याः सत्यवत् । आज्यस्य हि वत्तमवितथम् । अम्नुदीपनस्य प्रत्यक्षत
एव दृश्यमानत्वात् । सहः शङ्खानभिभवनसमर्थम् । सहसार्त्तं विरन्तरं तदभिम-
नेनैव वर्तमानम् । सहसार्त्तं सहसारावीरस्यमिन्नानभिभव । सहसारातीपतः,
ये तु दैत्यर्क्षं शात्रवं कर्तुमशक्ता ममसा शात्रवं कर्तुमिच्छन्ति तानप्यभिभव ।
सहस्य पूतनाः शत्रुसेना अभिभव । सहस्य पूतपतः सेनाः संपादयितुमिच्छतः
शत्रूनप्यभिभव । सहसवीर्यमसि यधोकाभिभवविशेषात्कर्तुं बहुमकारसाभ्यर्षो-
र्देवं त्वमसि । तन्मा जित्वा तत्साहस्यमात्रं त्वं मां यागद्वारेण प्रीणय । आज्य-
स्याऽऽज्यमसि लौकिकं यदाज्यं तदुत्प्लुतशुष्यं न भवति त्वं उत्प्लुतशुष्यस्यानुत्प्ल-
वाज्यमसि । सत्यस्य सत्यमसि लौकिककलसाधने कृष्यादिकं सत्यं तत्कदा-

(प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

विद्वद्वृष्टवाद्यभावेन व्यभिचाराच्च मुख्यं सत्यं त्वं तु कदाचिदप्यव्यभिचाराभ्युक्तं सत्यमसि । सत्वायुरसि सत्यभूतमायुरस्मिन्निति सत्वायुः । आज्यमिष्यजेन कर्मणा भाविदेहे यदायुः प्राप्नोते तन्न व्यभिचरतीत्यायुषः सत्यत्वम् । सत्यशु-
भमसि सत्ययत्नमसि । अग्न्युद्दीपनबलं सत्पौजःसन्देन पूर्वमुक्तम् । इह तु फलप्रदानबलमुच्यते । सत्येन त्वाव्यभिचारमपि सादृशं त्वां चक्षुषा पश्यामीत्यर्थः । तथा च पौरोडाशिककाण्डे समागमाद्ये—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येना-
भ्यानि हवींश्च व्यभिचारयति । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेति ज्ञप्तात् । सत्ये-
नेवैतद्व्यभिचारयति ” इति । चक्षुषः सत्यत्वमाधानमाश्रये मतिपादितम् ।
“ अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यम् । अद्राश्-
मिरयाह । अदर्शमिति । तस्सत्यम् ” इति । तस्य ते यक्षीय सादृशं त्वां भजानि ।

पञ्चानां त्वेति । कल्पः “ आज्यग्रहणं गृहीतं गृहीतपनुपन्त्रयते पञ्चानां
त्वा वातानां यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि पञ्चानां त्वतूनां यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय
धर्वाय गृह्णामीति चतुर्भिर्जुह्वामष्टभिरुपभृति चरोस्त्वां पञ्चविलस्य यन्त्राय
धर्वाय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा वेजसे यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्रा-
य धर्वाय गृह्णामि विद्ये त्वा यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि सुवीर्याय त्वा गृह्णामि
तुषजास्त्वाय त्वा गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामीति
चतुर्भिर्हवायां भूरस्याकः हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवाणां त्वा देवताभ्यो
गृह्णामीत्यभिपूर्यमाणानुपन्त्रयते कापाम त्वा गृह्णामीति ” इति ।

प्राच्यादिपूर्वान्तास्तु पञ्चस्तु दिक्षु वर्तमाना वायवः पञ्चसंख्याकाः । ते चा-
श्विचमनाङ्गेषु यन्त्रेष्वेवमाग्न्यायन्ते—“ यत्ते रुद्र पुरो धनुस्तद्वातो अनु वातु ते
यत्ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते यत्ते रुद्र पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते यत्ते रुद्रोत्तराद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते ” इति । यद्वा शरीरमध्ये वर्तमानाः प्राणायानव्यानोदानसमानरूपाः पञ्च
वातास्तेषां वातानां यन्त्राय स्वस्वव्याचारेषु निवसन्नाय धर्वाय जमादिवारणकु-
शलाय हे आज्य त्वां गृह्णामि । ऋतूनां पञ्चत्वमैवेत्यन्नाश्रये मतिपादितम्—
“ द्वादश मासाः पञ्चर्वेदो ह्येवन्तश्चिश्चिरयोः समासेन ” इति । प्राच्यादीनामु-
र्ध्वान्मानां दिशां पञ्चत्वं प्रसिद्धम् । पञ्चजनशब्दः समस्तो देवमनुष्यासुररक्षो-

गन्धर्वेषु रुद्रः । ते च देवादयः पञ्चसत्त्वाकाः । चरुशब्दः पाकापारभूतां स्वा-
लीमाचहे । सा च कचित्पञ्चविलैर्युज्यते । तच्च पुरुषभेदावसाने कल्पसूत्रकार
उदाहरणम्-“ पञ्चविलस्य चरोर्विज्ञायत आज्य आमेयः पूर्वस्मिन्विष्टे, दधन्यै-
न्दो इक्षिणे, कृतं मतिबुद्धिर्नीतमिमे वा वैश्वदेवः पश्चिमे, अप्सु भैवावरुण उत्तरे,
पयसि वाहसत्यो मध्यमे” इति । तस्य पञ्चविलस्य चरोर्नियमनायेति योज्यम् ।
ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेः । तेजो ब्रह्मवर्चसं तैस्व मन्वाय । क्षत्रियजातेरोजो
युजसामर्ध्यम् । वैश्यजातेः कृषिवाणिज्यादिषु नियमतम् । सुर्वीर्यं सर्वेषां स्वस्व-
व्यापारेषु सामर्थ्याविशेषः । तुमजास्तवं सोमनावत्यत्वम् । रायस्योपो धनगुष्ठिः ।
ब्रह्मवर्चसं भुताध्ययनसंपत्तिः । ब्रह्मणस्त्वा तेजस इत्यत्र शिष्टाह्निकतत्ताधुवेव-
त्त्वं [तेजो] दृष्टव्यम् । भूरस्माकमित्याद्यो मन्त्रः । हविर्देवानापिति द्वितीयः ।
आशिषो यजमानस्वेति तृतीयः । अवशिष्टभतुर्थः । हे आज्य त्वमस्पाकं
भेषते भव । देवानां हविर्भव । यजमानस्य धां आशिषस्तद्वत् भव । देवानां
वर्षकं त्वां देवार्थं गुह्यानि । आपस्तम्बस्य तु भूरस्माकमित्यादिरिक एव मन्त्रः ।
हे आज्य हविर्माशिष्यो देवतास्त्वां यथा यथा कापयन्ते तथाविधकायाय त्वां
गुह्यानि ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ स्वादृशं पूर्णमातर्यं काण्डं तु यजमानगम् ।

षष्ठः पञ्चस्तत्र सै त्वा स्कन्वाज्वं मक्षिवेत्सुवि ॥ १ ॥

आज्यमाज्यपवेक्षेत् पञ्चानां त्वा चतुर्दश ।

सुदवाज्यमन्त्रणे मन्वा इति मन्वास्तु षोडश ॥ २ ॥ ” [इति] ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

मथेभाऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठमाठके षष्ठमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयासं धीर-
भ्येतां वसुचिद्रुघोऽस्तुमोहं संजातेषु भूयास-

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

मुग्रश्चेत्ता वसुविदभिर्भूरस्यभिर्भूरहः संजातेषु
 भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुविशुनज्मिं त्वा ब्रह्मणा
 दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः । इन्धा-
 नास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा जोग्जीविम बलि-
 हतो वयं ते । यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य
 रिष्यात् (१) यद्वा स्कदादाज्यस्योत
 विष्णो । तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमेनं दधामि
 निर्जत्या उपस्थे । भूर्भुवः सुवरुच्युष्मो अग्ने
 यजमानायैधि निशुष्मो अभिदासते । अग्ने
 देवेभ्य मन्विभ्य मन्द्रजिह्वामर्त्यस्य ते होतमूर्धजा
 जिघर्मि रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय
 मनोऽसि प्राजापत्यं मनस्ता मा भूतेनाऽऽ विश
 वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी (२) वाचा मेन्द्रि-
 येनाऽऽ विश वसन्तवृत्तुनां प्रीणामि स मां
 प्रीतः प्रीणातु ग्रीष्मवृत्तुनां प्रीणामि स मां
 प्रीतः प्रीणातु वर्षां प्रीणातु प्रीणामि ता मां
 प्रीताः प्रीणन्तु शरद्वृत्तुनां प्रीणामि सा मां
 प्रीता प्रीणातु हेमन्तशिशिरावृत्तुनां प्रीणामि
 तौ मां प्रीतौ प्रीणीतामग्नीषोमयोरहं देवयज्यया
 चक्षुष्मान्भूयासमग्नेरहं देवयज्ययाऽज्ञादो भूया-
 सस्य (३) दधिर्हरस्यदन्धौ भूयासममुं दधे-
 यमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमि-
 न्द्राग्नीयोरहं देवयज्ययेन्द्रियान्व्यज्ञादो भूयास-

मिन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियाधी भूयासं महे-
न्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेय-
मग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यत्नेन
पतिष्ठां गमेयम् ॥ (४)

(रिष्यात्पतक्षयंयज्जादो भूयात् १ बह्विर्कसञ्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

पथमानुवाके हविर्मह्यः अनुमन्त्रणमुक्तं, द्वितीमानुवाके हविर्होमानुमन्त्रणं
वक्तव्यम् । तत्र हूपमानस्य हविषो महिःरक्तन्दनवारणाय परिधीयमानानां
परिधीनानुमन्त्रणमनुवाकादाहुपपण्यते ।

ध्रुवोऽस्तिरिति । कल्पः—“ परिधीन्परिधीयमानानुमन्त्रयते ध्रुवोऽसि ध्रु-
वोऽहं सजातेषु भूयासं धीरभेत्ता वसुविदिति मध्यममुग्रोऽहन्मुग्रोऽहं सजातेषु
भूयासमुग्रभेत्ता वसुविदिति दक्षिणमभिभूरस्पभिभूरहं सजातेषु भूयासमभिभू-
भेत्ता वसुविदित्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यमरिषे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि । रक्षोभिरविचात्यमानत्वात् । अत एवाऽऽ-
भ्यासते—“ परिधीन्परिदधाति रक्षसामपहृत्यै ” इति । तस्य ध्रुवस्य तवानुम-
न्त्रणेनाहमपि सजातेषु ज्ञातेषु ध्रुवः स्थिरो भूयासम् । किंच धीरो धैर्यवान्,
चेत्ता रक्षोपहननस्य ज्ञाता, वसुविदस्तुनो सज्जा भूयासम् । हे दक्षिणपरिषे त्वं
रक्षास्पपहन्तुमुग्रोऽसि । तवानुमन्त्रणेनाहमप्युग्रो भूयासम् । ज्ञातये यथा महामय-
तिवादिनो भवन्ति तथा संपादनमुग्रत्वम् । किंच वैरिणोऽपहन्तुमप्युग्रो भूयासम् ।
हे उत्तरपरिषे त्वं रक्षसामभिभविताऽसि । तवानुमन्त्रणेनाहमपि ज्ञातीनां वैरिणां
वामिभविता भूयासम् । एतदीयस्य ब्राह्मणस्य सपीयूषवितेनात्यन्तेनुद्विषिष्ठे-
दामावाप्ताय ब्राह्मणमुदाहृत्य व्याकथ्यते किंतु पाठकभ्रैषोदाहृत्य व्याकरिष्यते ।

(हविर्होमाभ्युपगच्छन्)

युनज्मीति । कल्पः—“ अघार्धे योगेन युनक्ति युनक्ति त्वा ब्रह्मणा
दैव्येन हव्यायास्मै बोद्धवे जातवेद इति ” इति ।

हे जातवेदो दैव्येन देवयोगेन ब्रह्मणा मन्वेष्ट त्वां युनक्ति अस्मिन्कर्मणि
मुक्तं करोमि । किमर्थम् । इदं हविर्वहुम् ।

इन्धाना इति । कल्पः—“ समिधोरभ्याधीयमानघोर्जपति—“ इन्धानास्त्वा
सुप्रजसः सुवीरा ष्योग्जीवेम नलिह्यो वयं व इति ” इति ।

हे जातवेदस्त्वामिन्धाना ज्वलन्तो वयं सुप्रजसः शोभनास्त्योपेताः सुवीराः
शोभनभूत्योपेता ष्योक्चिरं जीवेम । किं कुर्वन्तः । एव वलिं पूर्णामुत्तरम् ।

यन्मे अग्रे इति । कल्पः—“ अधान्तर्वेदि हवींष्यासन्त्याभिमन्त्रयते
यन्मे अग्रे अस्य यज्ञस्य रिष्याद्यद्वा स्कन्दादाज्यस्योद विष्णो । तेन हन्मि
सप्तानं दुर्मरायुर्मेनं दधामि निर्कट्या उपस्थ इति ” इति ।

हेऽग्रेऽस्य मय यज्ञस्य संबन्धि यद्वाह्वीरादिकं रिष्यान्त्येव यज्ञः यमुतिभिर्वि-
नाशितं स्यात्, आज्यस्योताऽऽज्यस्यापि संबन्धि यद्वा यदल्पं विन्दुजातं जीह-
वादिकं स्कन्दादधः पतेत्, हे विष्णो व्यापक तेन नष्टेन स्कन्नेन च वैरिणं
हन्मि । यः सप्तानो मारयितुमशक्य एनं दुर्मरायुं सप्तानं निर्कट्याः पापदेवताया
उपस्थ उत्तुङ्ग आदधामि स्थापयामि ।

भूर्भुव इति । कल्पः—“ अथ भूर्भुवः सुवरित्याग्निहोत्रमेतामिष्याहवी(वि)भिरुप-
सादयेत् । अथ वै भवति द्यौर्पूर्णमासावालभमान एतामिष्याहवीभिर्हवींष्यासा-
दयेत् । अथ वै भवति चातुर्पास्यालभमान एतामिष्याहवीभिर्हवींष्यासा-
दयेत् ” इति ।

भूरादयस्तयः शब्दा लोकत्रयवाचिनः । एतानि हवींषि लोकत्रयस्याणीति
स्तूपन्ते । इदं व्याहृतिवर्षं यद्यपि याजमानकाण्डे पठितं तथाऽपि मान्यशेषेण
ब्राह्मणवाक्येनाऽऽभ्यर्चयत्क्रियायां विनियुक्तत्वादुक्तव्यम् ।

उच्छुष्म इति । कल्पः—“ इध्ममभ्याधीयमानपनुकनयत उच्छुष्मो अग्रे
यजमानायेधि निशुष्मो अभिदासते । अग्रे देवेष्ट मन्विष्ट मन्विज्ज्ञेति ” इति ।

हेऽग्रे यजमाना योच्छुष्म एधि उद्भूतबली भव, यजमानकार्येष्वभिष्टतयसो
भव । अभिदासत् उपसर्गमेव शत्रवे निशुष्म एधि न्यग्भूतबली भव । उक्तक्रमेण
यजमानमनुग्रहीतुं शत्रुं च निग्रहीतुं चतुर्भिः संबोधनैराग्निं पोसाहन्ति । हेऽग्रेऽ-

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

ङ्गनादिगुणमुक्त देवेभ्य देवैर्दीप्ति मन्विज्य मनुना वीति । एतच्च मददयं निविद्वा-
क्षणेन व्याख्यातम्—“ देवेभ्य इत्याह देवा होतमैन्धन मन्विज्य इत्याह मनुर्हो-
तमुचरो देवेभ्य ऐन्ध ” इति । मन्द्रजिह्व मन्त्रा हर्षहेतुर्जिह्वा वस्येति विग्रहः ।

अमर्त्यस्येति । कल्पः—“ मवरं पविममाणमनुमन्त्रयते—अमर्त्यस्य ते होत-
मूर्धन्वा जिघर्षि रामस्योपाय सुमज्जास्वाम सुवीर्यायेति ” इति ।

हे होतर्देवानामाह्वातर्परणरादिवस्य हव मूर्धनि घृतादिकं क्षारमाभि । किम-
र्थम् । मज्जमानस्य धनपुष्टिशोभनापराधशोभनवीर्यार्थम् ।

मनोऽसििति । कल्पः—“ सौवमाचारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते मनोऽसि माजा-
पत्यं वनसा मां भूतेनाऽऽविशेति ” इति ।

हे सौवमाचार त्वं मनोऽसि मजापतिसंबन्धि वासि । मनसा यथापत्तिं ध्याय-
ताऽभ्यर्च्युणा निष्पाद्यमानत्वाद् । अत्र भूतशब्दः मजापतिसृष्टे यज्ञमापद्ये । माजा-
पत्यो यज्ञ इति ब्राह्मणेन व्याख्यास्पमानत्वाद् । तेन भूतेन मजापतिसृष्टेन
यज्ञेन तत्सार्धेनेन मनसा च सह हे सौवमाचार मामाविश ।

मामस्येति । कल्पः—सुवमाचारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते वागस्यैन्द्रो सपरम-
क्षयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽविशेति ” इति ।

हे सुवमाचार त्वं वागसि । वाचा मन्त्रमुच्चारयताऽभ्यर्च्युणा निष्पाद्यमान-
त्वात् । कीदृशी वाक् । ऐन्द्रिन्द्रेण व्याकृतत्वात् । एषैन्द्रवायवग्रहमाक्षणे
समाप्नातम्—“ तामिन्द्रो मन्त्रतोऽवकस्य व्याकरोत् ” इति । सा च वाक्स-
पलक्षयणी वैरिधातिनी । सुवमाचारमन्त्ररूपाया वाचः सपरमधातित्वं तद्वन्नास-
त्वेन सूचितम्—“ अहुतो यज्ञो यज्ञपथेरित्याहानार्यै ” इति । तादृशया वाचे-
न्यसृष्टेन चक्षुरादीन्द्रियेण च सह हे सुवमाचार मामाविश ।

वसन्तमिति । कल्पः—“मयाजानामिष्टैर्मिष्टमनुमन्त्रयते वसन्तमृत्तूनां प्रीणामि
स मा प्रीतः प्रीणातु प्रीष्ममृत्तूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु यवर्वा ऋतूनां
प्रीणामि तार मा प्रीताः प्रीणन्तु शरदमृत्तूनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु हेम-
न्तशिशिरामृत्तूनां प्रीणामि वी मा प्रीतौ प्रीणीतामिति ” इति ।

अतुवाचकेर्वसन्तादिसन्धैः समिद्यागादिष्वप्रयत्नाजामिमानिदेवता विषद्वयन्दे ।
तांश्च वसन्तादीन्हं वोषयामि । ते च तुष्टा मां वोषयन्तु ।

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ आज्यभामाविष्टावनुमन्त्रयते—अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमिति ” इति ।

उत्तरार्धेऽग्नये जुहोवि दक्षिणार्धे सोमामेति अवणादग्नीषोमावाग्यभागयोर्देवौ दयोः संपन्धिनी देवयज्या समन्त्रकाज्यभागाद्वृत्तिस्तयाऽध्वर्युनिष्पादितया यजमानोऽहं चक्षुष्मांश्चक्षुर्युको भूयासम् । युक्तं चैतत् । “ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ” इति ब्राह्मणे चक्षुष्यदेन निरूपितत्वात् ।

अग्नेरहमिति । कल्पः—“ अभिमिष्टमनुमन्त्रयते—अग्नेरहं देवयज्यमाऽन्वादो भूयासमिति ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोराद्यस्य प्रधानयागस्याग्निर्देवता । स चाक्षमक्षकः । “ अभिवदेवानामन्वाद्ः ” इति श्रुतेः । अतस्तद्यागेन यजमानस्मान्वादत्वमुचितम् ।

दग्धिरसीति । कल्पः—“ उपांशुयाजमिष्टमनुमन्त्रयते दग्धिरस्यदग्धो भूयासममुं दमेममिति ” इति ।

अमुमित्यत्र धं यजमानो हेष्टि त्वं मनसा ध्यायतीति । उपांशुयाजस्य प्रजापतिर्दिष्णुरग्नीषोमी वा विकल्पेन देवताः । हे उपांशुयाजोदेव त्वं दग्धिरसि अस्माभिर्दृष्ट्यस्य त्वं हिंसकोऽसि । त्वत्प्रसादादहं वैरिभिरहिंसितो भूयासम् । अमुं वैरिणं दमेयं मारयेमम् ।

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ अग्नीषोमाविष्टावनुमन्त्रयते—अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया बृहदा भूयासमिति ” इति ।

पौर्णमास्यां तृतीययागस्याग्नीषोमी देवता(ते) । तयोश्च बृहद्व्यानिमित्तं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके प्रपञ्चितम् । अवस्तद्यागेन यजमानस्य वैरिहन्तृत्वं युक्तम् ।

इन्द्राभियोरिति । कल्पः—“ इन्द्राग्नी इष्टावनुमन्त्रयते—इन्द्राभियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाग्यन्वादो भूयासमिति ” इति ।

अनाथास्मानामसोमयाजिनः सान्नाय्यामवि द्वितीयपुरोडाशस्येन्द्राग्नी देवता(ते) । त्वेन्द्रानुग्रहाद्यजमानस्येन्द्रियोपेतात्वमग्न्यनुग्रहाच्चात्वादत्वंम् ।

इन्द्रस्याहमिति । कल्पः—“ इन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते—इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमिति ” इति ।

सान्नाय्यस्येन्द्रो देवता तत्प्रसादादिन्द्रमाधित्वम् ।

महेन्द्रस्येति । कल्पः—“ महेन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं ममेममिति ” इति ।

कैवाचित्तान्नाभ्यस्य महेन्द्रो देवता । तथा वाऽऽम्नायते—“ त्रयो वै गत-
श्रियः सुश्रुवान्नामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता ” इति । तन्नेन्द्रशब्दार्थप्रयु-
क्त्या यजमानस्य जेतृत्वप्राप्तिः । महच्छब्दार्थप्रयुक्त्या यजमानस्य विद्यैश्वर्या-
दिगुणैर्महत्त्वप्राप्तिः ।

अग्नेः स्विष्टकृतं इति । कल्पः—“ स्विष्टकृतमिष्टमनुमन्त्रणये—अग्नेः स्वि-
ष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्पक्षेन प्रतिष्ठां गमेषामिति ” इति ।

कश्चिदग्नः केनचिन्निमित्तेन रुद्रनामधेयमलमत । स च कदाचिदेवैराहुत्या
बोधितः पूर्वमिष्टानां यागानां वैगुण्यं परिहाय स्विष्टत्वं कृतवान् । तथा च जा-
लणमाग्नायते—“ देवा वै यज्ञाद्गुप्सन्तरायन्त यज्ञमभिभ्यर्त्त देवा अयि सनग-
च्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽहुवन्स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यद्वि१ राधवि-
ष्याम इति तस्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वम् ” इति । “ यद्गुणे स्विष्टकृतेऽवयति
भागधेयेनैव तद्गुणं समर्धयति ” इति च । स्विष्टकृच्छब्दस्य निर्वचनं सौत्रामण्यां
वैवावरुणधैवद्वये विस्वष्टमाग्नायते—“ देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिष्टमवर्धयत् ।
स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृत् । स्विष्टमद्य करोतु नः ” इति । तत्राग्निच्छब्दार्थप्रयुक्तं
यजमानस्याऽऽयुष्मन्त्वम् । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाग्नायते—“ अग्निरायुष्मान्त
वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ” इति । स्विष्टकृच्छब्द-
ार्थप्रयुक्त्या यज्ञप्रतिष्ठाप्राप्तिः । यदाऽयवाग्निः स्विष्टं करोति तदा यजमानः सगु-
णेन संपूर्णेन पक्षेन पविष्टां कल्पप्राप्तिलक्षणां लभते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ऋवोऽस्तीतिविभिर्गन्धैः परिविश्रवमन्त्रणम् ।

सुमाप्रियोग इन्धानाः तमिधोरनुमन्त्रणम् ॥ १ ॥

यन्मे हविर्मन्त्रयेत भूस्त्रिभिः सादयेद्विः ।

उच्छृङ्खो मन्त्रयेतेधूममर्त्यं धेनुति तथा ॥ २ ॥

सौवाचारं मनोऽस्तीति सुवाचारं तु वामिति ।

वसन्तपञ्चभिर्गन्धैः यवाजान्दध्व मन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमित्याज्यभागवशेरित्यग्नियागकम् ।

दध्विरुपांशुवाजस्य स्विष्टमग्नीति पञ्चकम् ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्मन्त्राः षड्विंशतिर्विंशतः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ भीमांस्त ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्याद्वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वाऽप्यवज्ञयेत् ।

आत्मान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो निपतौऽयं हि ” इति ।

दर्शपूर्णमाससोऽयोजमानकाण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः—“ वसन्त-
मृतूनां मीणामि ग्रीष्ममृतूनां मीणामि ” इत्यादयः । तेषां निपतः क्रमोऽप्युप-
गन्तव्यः । कुतः । अन्वेध्याधेयोऽंशुमाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु निपतकमदर्शनेनावि-
क्रमनिवमस्य बुद्धिस्थिरादिति चेन्नैवम् । अत्र नियामकाभावात् । न तावदत्र
पाठो नियामकः । वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीय-
शाखापठितानां आत्मान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् । नात्र मयामुपाकवदर्थो निमा-
नकः । वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यचित्प्रयाजस्यानुमन्त्रणेऽप्यनुपपन्नमायात् । ना-
प्यत्र छिन्नः नियामकम् । वसन्तमन्त्रे सामिधामैकविदस्य विशेषतामर्थस्याद-
र्शनात् । तस्मादत्र नास्ति निपतः क्रमः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

+ “ उपांशुमर्थेतेर्नाङ्गं दक्षिमन्त्रोऽङ्गताऽथवा ।

साचरणत्वात्तिल्लनेर्षानाभावादनङ्गता ॥

मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणाऽऽम्नातमक्षिपते ।

प्रक्षिप्यतः क्रमो मामं यथासंख्यं ततोऽङ्गता ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थश्च पाठतः ।

यथासंख्यं संनिधिश्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥

शुन्धध्वमिति सान्नाम्यपादाङ्गं संनिधेर्भवेत् ।

पशुधर्मोऽर्थसादेशपादमीदोमीययो भवेत् ” इति ॥

दर्शपूर्णमाससोऽयोजयाने मन्त्रकाण्डे कक्षिमन्त्र आम्नायते—दक्षिरस्वद्वयो
भूयासमर्मु दमेयम् ” इति । अत्र मन्त्रस्वोऽंशुमाजाङ्गतायां भुवि-

+ जैमिनीयस्यापमाहावितरे तु—“ दक्षिममिति मन्त्रोऽङ्गमुपांशुमर्थेतेर्नाङ्गं वा ” इति पाठः ।

वाक्यं न विद्येते । ब्राह्मणे ×विनिर्घोष आम्नायार्थविवरणस्यैवाऽऽम्नायत्वात् ।
“एवमा वै दम्भा देवा असुरानदम्बुवन्तयैव भ्रातृभ्यं दम्नोवि” इति
ब्राह्मणम् । इतिवर्धतिक्रमायुक्तम् । आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्ठनिवारकत्वाद्धिक्
साधारणम् । मकरणे च यथाणानेकमेव । ततो मानामावादनं मन्त्रो नोपांशुषा-
जाल्लभिति माघे ब्रूमः—आप्यर्चयकाण्ड आग्नेयोपांशुषाजाल्लभिति क-
मेणाऽऽम्नायानि । माजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाऽऽम्नायानि—“अ-
ग्नेरहं देवदण्डयाऽजादो भूमासं दग्धिरस्पदग्धो भूयासमनुं दग्धेयमग्नीषोमयोरहं दे-
वदण्डया युवहा भूमासम्” इति । तत्र यथा वाक्यमदमनुसंधानसंपन्नं प्रकरणं
पृथक्प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नः क्रमः कुतो न मार्गं स्यात् । न
चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः । द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरैकवाक्यत्वाभावात् । त-
स्मात्क्रमप्रमाणेनैव मध्यवर्तिन उपांशुमाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् । समानदेशत्वं
क्रम इति क्रमस्य स्वरूपम् । तच्च द्विविधं पाठकतमर्थकृतं च । पाठकतमपि
द्विविधं मध्यासरेण्यं संनिधयेति । तयोराद्यस्य दग्धिमन्त्र उदाहरणम् । शुन्ध-
दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः योधनीयेषु वस्तुषु साधारणो भासते । तत्र सांता-
प्यपात्राणि कुम्भीशास्त्रामवित्रादीन्मन्त्रेषु मातरिभ्यः इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त
इति संनिधिना तत्पात्रयोर्क्षेत्रे शुन्धभूमिति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठानसादे-
र्यात्तशुभप्रार्थनाप्रतीत्योपीयाङ्गत्वम् । तदेवं क्रमस्य वैविध्यं श्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डायजुर्वे-

दीपवैशिखीसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्निर्मा इरिष्टात्पातु सविताऽघश्साद्यो
मेऽन्ति कुरेऽरायतीयति तमेतेन जेषः सुरूपव-

× न्यायमाहाविस्तरे तु—“विनिर्घोषमनाम्नायार्थ” इति पाठः ।

(भक्ष्यस्थेडादिभागस्थानुमन्त्रणम्)

पवर्ण एहीमान्भद्रान्दुर्या॑ अभ्येहि मामनुधत्ता
 न्युं क्षीर्षाणि मृद्भुवमिद एत्यदित एहि सरस्व-
 त्येहि रन्तिरासि रमन्तिरसि सुनर्यासि जुष्टे जुष्टिं
 तेऽक्षीयोपद्रुत उपहवम् (१) तेऽक्षीय सा
 मे सत्याऽऽक्षीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा
 तच्छक्रेयं यज्ञो दिवः रोहतु यज्ञो दिवं
 गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तनं यज्ञो देवाः
 अग्न्येत्वस्मास्वित्रं इन्द्रियं दधात्वस्मान्नाथं
 उत यज्ञाः संचन्तामस्मासुं सभ्वाशिषः सा
 नः प्रिया सुप्रतृतिर्मघोनी जुष्टिरसि जुषस्व नो
 जुष्टा नः (२) असि जुष्टिं ते गमेयं मनो
 ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः सामिमं
 दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा
 इह मादयन्ताम् । ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा
 क्षायि कुर्वतो मे भोषं वसत्रजार्पतेर्भागोऽसृ-
 र्जस्वान्पर्यस्वाग्नाणापानौ मे पाहि समान-
 व्यानौ मे पाव्युदानव्यानौ मे पास्तक्षितोऽ-
 स्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुद्धि-
 ष्ठोके (३) ॥

(उपहवं जुष्टां नस्त्वा पदं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 षष्ठ्यष्टके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ मध्यकाण्डे षष्ठमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाके हविरनुमन्त्रणमुक्तम् । तृतीयानुवाके भक्ष्यस्येहादिभागस्यानुमन्त्र-
णमुच्यते ।आग्निर्मेति । कल्पः “ प्राक्षित्रेऽवदीयमाने जपति अग्निर्मां दुरिहात्पातु सवि-
ताऽवशः प्रादिति ” इति ।मन्त्रवैकल्येन भिवैवैकल्येन वा यदिदं दुरिष्टं तत्तस्माद्दुरिहादाग्निर्मां पातु ।
अवशोऽसात्पातुचेरसुरादेः सविता मां पातु ।यो मेऽन्तीति । कल्पः—यजमानभागे यो मेऽन्ति दूरेऽन्तीयति तमेतेन जे-
यमिति ” इति ।यजमानभाग इत्यस्यावदीयमाने जपतीति शेषोऽनुवर्तते । यो राक्षसादिभ-
यान्तिके दूरे राऽन्तीयति तदुत्त्वमिच्छति तं राक्षसादिभयेन यजमानभागेन जे-
यं जयेयम् ।कल्पः—“ इडायाहिवयागामनुमन्त्रयते गुरुत्ववर्षवर्षं एहीति मघोनीत्यन्तः ”
इति ।

गुरुत्वेति मन्त्रादिः । मघोनीति मन्थान्तः ।

पाठस्तु—

गुरुत्ववर्षवर्षं । गौशरीरं (रस्य) भारविष्मा इहाख्याया देवतायाः संबोधनं
गुरुत्ववर्षवर्षं इति । गुरुत्ववर्षवर्षं इति । वर्षं वृष्टिः । वर्षः शुक्लकृष्णकपिल-
त्वादिः । शोभना रूपवर्षवर्षा यस्याः सा तथोक्ता । गुरुत्ववर्षवर्षा नाम निदीर्घत्ववक्तृत्वादिप-
रिहारेण दर्शनीयत्वं रूपस्य शोभनत्वम् । वर्षं विविधमुद्रकत्वं घृतत्वं च । तत्रेहा
स्वकीयात्पदावृष्टं वर्षति । तथा च मन्त्र आम्नायते—“ इडायाः पदे घृतवीति
स्वाहा ” इति । “ मानवी घृतपदी भैलावर्णी ” इति च । “ इडायाः पदे घृत-
वञ्चराचरम् ” इति च । तथा ब्राह्मणमप्याम्नायते—“ सा यत्र यत्र न्यक्रामन्तो
घृतमपीडयन् तस्माद्घृतवशुच्यते ” इति । वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे
घृतं मजाः संजीवन्तीः पिबन्ति ” इति च । तदिदं घृतरूपत्वं वर्षस्य शोभन-
त्वम् । कर्तुरादिसंकीर्णत्वपरिहारेण विस्वष्टं शुक्लकृष्णकपिलत्वादिकं वर्णस्य शोभ-
नत्वम् । तथाविधे हे इडे, इमानस्मदीयान्मदाञ्छास्त्रोक्तमश्रुसाधनसंपूर्णान्दुर्ध्या-

(भक्ष्यस्येकादिप्राप्त्यानुमन्त्रणम्)

“यज्ञगृहान्मत्यामच्छ । “ गृहा वै दुर्गाः ” इति हि श्रूयते । किं च माममित-
क्ष्यात्पुनराऽस्मिन्मन्त्रेऽनुकूला सती, एहि आगच्छ । उग्रशब्दः समुच्चये । अपि
च हे इडाविशेषा यूयमस्पदीषानि शिरांसि निमुहृत्त्वं नितरां स्नेहपूर्वकाश्राणा-
दिना घोषयध्वम् । न एवेडाविशेषा इडादिभिः शून्यैः षड्भिर्नामविशेषैः
स्पष्टी क्रियन्ते । इडादीनां मोनामविशेषत्वं सप्तमकाण्डे समाम्नातम्—“इहे रन्तेऽ-
दिते सरस्वति मिये येषसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निये नामानि ” [सं०
का० ७ म० १ अ० ६] इति ।

एतर्णा यद्दर्शनार्थाद्यामत्यादिकमपि ब्रह्मम् । हे जुष्टे मिये सेव्ये वा ते जुष्टिं
त्वदीयां प्रीतिमशीय पाप्नुयाम् । हे उपहूत इह एहीत्येवमागमनायास्माभिर-
नुज्ञातेऽहमपि त उपहृत्त्वं त्वदीयामनुज्ञामशीय पाप्नुयाम् । अस्य यज्ञस्य येष-
याशीः कलपार्थना सा मे सत्या भूयात् । अरेहताऽनादुरमकुर्वता मनसा तत्फलं
साधयितुं शक्यं त्वत्पतादाच्छको भूयासम् । यथाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो निःश्रेष्ठी-
मिव क्रमेण दिवमारोहतु । केनापि चैकस्ययतिवन्धेन भ्रंशो यज्ञस्यानारोहणं,
भ्रंशमावे तु यज्ञ आरोहत्येव । आरुह्य च यस्यां दिवि यज्ञहविर्भोजो निवस-
न्ति तां दिवं स्वर्गपदेशविशेषं गच्छतु । तस्मिन्पदेशे गत्वा समामाप्नुवधिषा देवा-
येन मार्गेण हविर्भोजनशालां गच्छन्ति तेनैव मार्गेणार्थं यज्ञो यज्ञसंयज्ञहविर्दे-
वान्प्येतु पाप्नोतु । तेन यज्ञेन तुष्ट इन्द्रोऽस्मात्सिन्धिसं यज्ञान्तरानुष्ठानाय
चक्षुरादिपाटवं दधातु स्थापयतु । तादृशान्स्मान्तरयो यज्ञसाधनानि धनानि यज्ञा-
जत करिष्यमाणा यज्ञा अपि सचन्तायाश्रयन्ताम् । आशिषस्तद्यज्ञकलान्यस्मात्तु
सन्तु । सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्पति सुपतुर्निः सुप्तु पकर्षेण राज्ञाणां हितिका
यथोनी धनवती च भव ।

जुष्टिरसीति । कल्पः—“ अवान्तरेडां वाश्यमानामनुमन्त्रयते जुष्टिरसि
जुषस्व नो जुष्टा नोऽसि जुष्टिं ते गमेयमिति ” इति ।

हेऽवान्तरेडे त्वं जुष्टिरसि प्रीतिरूपासि । नोऽस्माज्जुषस्व प्रीणय । नोऽ-
स्मामिर्जुष्टार्थं सेविताऽसि । ते जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिं गमेयं पाप्नुयाम् ।

मनो ज्योतिरिति । कल्पः—“ अध्यान्तर्वेद्याद्भिर्मांजयते मनो ज्योतिर्जुष-
तामाज्यं विच्छिज्जं यज्ञः समिधं दधातु । बृहस्वतिस्तनुतामिधं नो विश्वे देवा
इह मादयन्तामिति ” इति ।

(भव्यस्येहादिभागस्यानुमान्यम्)

यज्ञो ज्योतिर्मननीयोऽप्यग्निस्तत्तदाहुतिष्वाज्यं सेवताम् । केनापि वैकल्येन विच्छिन्नमिदं यज्ञं वैकल्यपरिहारेण संदधातु । ब्रह्मस्यतिः स्वयमेव नोऽस्मदीय-
मिदं यज्ञं तनुताम् । विद्ये देवा इह यज्ञे मादयन्तां तृप्यन्तु ।

ब्रध्न पितृव्येति । कल्पः—“ बर्हिषदं पुरोडाशमनुपगच्छयेत् बध्न पितृव्य-
ददतो मे मा क्षामि कुर्वतो मे मोष दत्तदिवि ” इति ।

यज्ञपुरुषवानी बध्नशब्दः । “ यज्ञो वै बध्नः ” इति श्रुतेः । हे बध्न
पितृव्यस्मानृत्विजश्च प्रीणय । ददतो धनं ययच्छतो मम देयं धनं मा क्षीयता-
मपि तृपयिताम् । यामं कुर्वतो मम सामर्थ्यं मोषदत्तमोषक्षीयतामपि तु पुनः
पुनर्वर्धयताम् ।

प्रजापतेरिति । कल्पः—“ अयान्वाहार्यं संप्रति तन्मन्त्रैर्वासात्तन्नाममिन्द्र-
यते प्रजापतेर्वागोऽस्यूर्जस्वान्मयस्वान्माणापानौ मे पाहि समान्गानौ मे वासु-
दान्गानौ मे वाह्नक्षितोऽस्पक्षित्वै त्वा मा मे क्षेडा अनुश्रामुष्मिल्लोक इति ”
इति ।

यद्यप्यन्वाहार्यं कृत्विजां भागस्वथाऽपि तेन प्रजापतेः परितोषात्तन्नामस्वय-
प्यविरुद्धम् । स च भाग ऊर्जस्वान्मलवान् । तन्द्रोजिनां बलप्रदत्वाद् । ययस्वा-
न्क्षीरवत्स्वादुतमः । यद्वा क्षीरे ययमानत्वात्पयस्वान् । अत एव सूत्रकार
आह—“ क्षीरे भवतीत्येके ” इति । हेऽन्वाहार्यं त्वं शरीरगतान्माणादिवायुभेदा-
न्पाहि । एक एव वायुः शरीरगतः स्थानभेदाकार्यभेदाच्च प्राणादिनामभि-
भिद्यते ।

स्थानभेदः कैश्चिद्रूपः—

“ हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ” इति ॥

उच्छ्वासनिःश्वसौ प्राणव्यापारः । मलमूत्रमोरधःपातनमपानव्यापारः । भुक्त-
स्वाप्नरसस्य शरीरे साम्येन नयने समानव्यापारः । उद्गारादिरुदानव्यापारः ।
कृत्वास्तु शरीरतादीषु व्याप्य प्राणापानयुक्त्योः संधिकाले शरीरस्य बलप्रदानं
व्यानव्यापारः । अत एव च्छन्दोगा आचमनिः—“ यद्वै प्राणिति स प्राणो
यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

सा वाक्स्मादपाणञ्जनपानन्वापमभिष्वाहरति । अतो यान्यन्यानि वीर्यवान्ति कर्माणि यथाऽश्वैर्यन्धनमाजेः सरणी दृढस्य धनुष आयपममपाणञ्जनपानस्त्वानि करोति” इति । एवं बहुविधव्यापारहेतुत्वात्माधान्यं श्रोतयितुं ध्यानस्य द्विरुक्तिः । यद्वा नागकूर्मादिवायुविशेषाणामश्रान्तभावमभिमेत्य पुनरप्युक्तिः । हेष्वाहार्यं त्वमक्षितोऽक्षिणोऽसि । अपरिमितो निरुप्य इति ब्राह्मणोक्तैर्दक्षिणाभावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमोक्षं पचयति सूत्रकारोक्तेऽथ । तस्मात्परलोकेऽप्यक्षित्यै त्वां ददामीति शेषः । तेनाभिमायेण दीयमानत्वादमुष परलोके मम भोगाय मा क्षेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि । तस्मादहमप्यमुष्मिँल्लोके त्वां यथेच्छमनुभवामीति शेषः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्निः प्राशिन्नावदानं यो मेऽन्ति स्वामिभामकम् ।

इडाद्वयं सुरूपेति जुष्टिरित्यनुमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

मनोऽङ्गिर्माणं न ब्रध्न पुरोडाशं मन्वापतेः ।

अन्वाहार्यं मन्त्रयेत् मन्वाः सप्तेह वर्जिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

वर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासं नरा-

क्षसंस्याहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमग्नेः

स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां

गमेयमग्नेरहमुज्जितिमनूजेषं सोमस्याहमुज्जि-

तिमनूजेषमग्नेरहमुज्जितिमनूजेषमग्नीषोमयोर-

हमुज्जितिमनूजेषमिन्द्राभियोरहमुज्जितिमनू-

जेषमिन्द्रस्याहम् [१] उज्जितिमनूजेषं महे-

न्द्रस्याहमुज्जितिमनूजेषमग्नेः स्विष्टकृतोऽहमु-

जिजि॒त्सि॒म॒नू॒ज्जेषं॑ वा॒जस्य॑ मा प्र॒सवे॑नो॒द्ग्रा॒भेणो॒द्-
 ग्र॒भीत॑ । अथा॑ स॒पत्ना* इन्द्रो॑ मे नि॒ग्रा॒भेणा-
 घ॑रा* अ॒कः । उ॒द्ग्रा॒भं च॑ नि॒ग्रा॒भं च॑ ब्र॒ह्म दे॒वा
 अ॒वी॒वृ॒धन् । अथा॑ स॒पत्ना॑नि॒न्त्रा॒ग्नी मे॑ वि॒ष्-
 ची॒नान्म॑र्य॒स्यता॑म् । ए॒षा अ॒म्भ॒स्त्रा॒शिषो॑ दो॒ह-
 क्षा॒मा इन्द्र॑व॒न्तः (२) व॒ना॒महे॑ धु॒क्षी॒महि
 प्र॒जामि॑ष॒म् । रोहि॑तेन त्वा॒ग्निर्दे॒वती॑ गम॒यतु॑
 हरि॑भ्या॒ त्वेन्द्रो॑ दे॒वती॑ गम॒यस्वेत॑शेन त्वा॒ सूर्यो॑
 दे॒वती॑ गम॒यतु॑ वि ते॒ भु॒ञ्जामि॑ र॒क्षाना॑ वि
 र॒स्मी॒न्वि यो॒क्त्रा॒ यानि॑ परि॒चर्त॑नानि ध॒न्नाद॑-
 स्मासु॑ ब्र॒वि॒णे यच्च॑ भ॒द्रे प्र॒णो ब्रू॑ता॒ज्जाग॑धान्दे॒-
 वता॑सु । वि॒ष्णोः क्षी॒यो॒रहं॑ दे॒वय॑ज्यया॒ यज्ञेन॑
 प्रति॑ष्ठो ग॒मेय॑* सोम॑स्या॒हं दे॒वय॑ज्यया (३)
 सु॒रेता॒ रेतो॑ धि॒षी॒य त्वष्ट॑र॒हं दे॒वय॑ज्यया॒ पशू॑-
 ना* रूपं॑ पु॒षेयं॑ दे॒वानां॑ प॒त्नीर॑ग्निर्गु॒हप॑तिर्य-
 ज्ञस्य॑ मि॒थुनं॑ तयो॒रहं॑ दे॒वय॑ज्यया॒ मि॒थुनेन॑ प्र
 भू॒यासं॑ वेदो॒ऽसि॒ वित्ति॑र॒सि वि॒दे॒य कर्मा॑सि
 क॒रुण॑म॒सि क्रि॒यास॑* स॒निर॑सि स॒निता॑ऽसि
 स॒नेयं॑ घृ॒तव॑न्त॒ कुला॑यिन* रा॒घस्पोष॑* सह-
 श्रि॒णो वे॒क्षो द॑दातु वा॒जिन॑म् (४) ॥

(इन्द्रस्याहमिन्द्रवन्तः सोमस्याहं देवयज्यया चतुश्चावारिश्वाच्य) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 षष्ठ्यस्तोत्रं चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्वणम्)

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तुर्वीये भक्षमर्येडादिभाक्स्मानुमन्वणमुक्तम् । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्वणमुच्यते ।

बर्हिषोऽहामिति । कल्पः—“अनुयाजानामिष्टंविष्टमनुमन्वयते बर्हिषोऽहं देवयज्यया मजावाभूमासं नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयास्तमग्नेः शिष्टकृत्योऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्मग्नेन पतिष्ठां वमेमामिति ” इति ।

बर्हिर्नराशंसस्त्रिष्टकच्छब्दा अनुयाजदेवानावाग्निविशेषाणां वाचकाः । बर्हिर्नराशंसयामाभ्यां मजापतिः क्रमेण मजाः पशून् च ससर्जेति यजमानस्य तत्तत्पार्थना येका । त्रिष्टकन्मन्त्रस्तु व्याख्यातः ।

कल्पः—“अथ यत्र होतुरभिजानात्पश्चिरिदं हविरजुषतेति तद्यजमानमुज्जितीर्षीचमति अग्नेरहमुज्जितिमनूजेषामिति यद्येष्टम् ” इति ।

यस्मिन्काळे होता सूक्तवाकं षष्ठ्यश्चिरिदं हविरजुषतेत्यादीनि तत्तद्देवतारमारकाणि वाक्यानि पठति तस्मिन्काळेऽध्वर्युर्यजमानं तत्तद्देवताविषयाण्युज्जितिवाचमानि वाचयेत् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यां यां देवतां यजति तद्विष्टमनविकल्प्य तदनुसारेण सूक्तवाकभागा उज्जितविभागाश्च प्रयोक्तव्याः ।

पाठस्तु—

अग्नेरहमिति । आप्यभामदेवोऽग्निर्हविः सेवित्वा तेन हविषा पुष्टो ब्रह्मविरोधि नोऽसुरादीनभिभवन्तुक्तं जघं प्राप्तवान् । तदीयां कामुज्जितिमनु ब्रजस्योऽहं षष्ठ्यरूपं वैरिजमभिभवन्तुक्तं जघं प्राप्तोऽस्मि । एवं सर्वत्र योज्यम् ।

कल्पः—“उक्तं वाजवत्योर्व्यूहनम् ” इति ।

वाजशब्दोऽस्ति ययोर्कचोस्ते कचौ वाजवत्यौ, तयोर्कचोर्यजमानेन जप्यमानयोरध्वर्युर्जुह्वयन्ती द्वे सुचौ गृहेत्वरस्परविपश्चात्प्राप्तकारयेत् । तत्तत्कारकत्वाद्द्व्यभिवाध्याय्यकाण्डे दर्शित इत्यर्थः ।

पाठस्तु—

वाजस्य मेति । इन्द्रो वाजस्याजस्य प्रकृतिमिति तेन सुच उर्ध्वमहमेव वासुदेवभीदुर्कं प्रापितवान् । अथ सुचो ग्यक्कोरेण मम सपत्नानमस्तन्मयकृतमनकरोत् । देवा ब्रह्म परिवुटं सुचोरुद्गमाह्निमाहर्त्स्य कर्मद्वयमवर्धयन् । अथेन्द्राग्नी

मम सत्त्वान्विबुधैर्नान्सर्वतः पलायमानान्यस्पर्तां विनाशमेवाव ।

एषा अम्मज्जिति । कल्पः—“अथ यत्र होतुरभिजानात्पाशास्तेभ्यं यजमानोऽस्मादिति तद्यजमानं यजस्व दोहं वाचयत्येमा अम्मआशिषो दोहकामा इन्द्र-
वन्तो वनामहे धुक्षीमहि भजामिषमिति ” इति ।

यस्मिन्काले होता सूक्तवाकं पठन्नाशास्तेऽगामित्यादिवाक्यमुच्चारयति तस्मिन्कालेऽध्वर्युर्यजमानमेवा अम्ममित्यादियजदोहमन्त्रं वाचयति । सूक्तवाकं आयुराशास्ते सुपजास्त्वमाशास्त इत्याद्यम् आयुराद्याशिषः समाम्नाताः । इमा आशिषोऽम्मन्मां मत्यागच्छन्तु । ययमप्यायुरादिदोहं कामयमानास्तत्फलप्रदेनेन्द्रेण युक्त्वादिन्द्रवन्तस्याभिद्रं वनामहे भजामहे । तेन भजनेन पुत्रपौत्रादिपजामिषमिष्यमाद्यमन्त्रायुरादिकं धुक्षीमहि कामधेनुसदृशीमिन्द्रदेवतां दुह्याम ।

रोहितेनेति । कल्पः—“मत्तरं महिषमाशमनुमन्त्रयते रोहितेन त्वाग्भिर्देवतां गमयतु हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्वैतत्तेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति ” इति ।

रोहितर्ह्येतदशब्दा अग्नीन्द्रसूर्याणामधानमिदधते । हे मत्तर तैरश्वैरग्न्यादयस्त्वां सूक्तवाक्कोकां देवतां गमयन्तु ।

वि ते मुञ्चामीति । कल्पः—“परिधीन्विमुच्यमानाननुमन्त्रयते वि ते मुञ्चामि रक्षणा वि रक्षीन्वि योक्त्वा यानि परितर्त्तनानि । यत्तादस्मासु द्विविणं यच्च भद्रं य णो ब्रूताद्भागधान्देवतास्त्विति ” इति ।

लोके हाकरुक्षुरारोहणीयमर्थं रक्षणादिभिः सर्वदो बध्नाति । तत्र रक्षणाशब्देन पत्ययनदाहर्थादोदरे बध्यमाना तन्तुमयी चर्ममयी वा कस्याऽभिधीयते । रश्मिशब्देनाश्वमुखे संलक्ष्यो हस्तेनाश्वनियमनार्थो रज्जुविशेष उच्यते । योक्त्रशब्देनार्थं स्वप्ने बद्धां ग्नुं पुपयुको रज्जुविशेषः । पत्ययनस्य पुस्तः पृष्ठतश्चापसरणं धारयितुमुरःपुच्छादौ बन्धनोपयुक्ता रज्जुविशेषाः परितर्त्तनशब्देनोच्यन्ते । अभवदग्नेधं रक्षणादिस्थानीयाः परिधयः । हेऽग्ने तव बन्धनहेतुपरिधिरूपान् रक्षणादीन्विमुञ्चामि । तद्विमोकेन संतुष्टस्त्वमस्मासु द्विविणं घेहि । यच्चान्यद्भद्रमजपानादिकं तदप्यस्मासु घेहि । अस्मदीयहविर्भुक्षु देवतासु भागधानहविष्यदानस्यान्मकर्षेण ब्रूहि ।

विष्णोः शंयोरिति । कल्पः—“शंयुवाकमुकमनुमन्त्रयते विष्णोः शंयो-
रहं देवयग्यया यज्ञेन पतिष्ठां गमेयमिति ” इति ।

(शेषाहुतीनामनुयाजानामनुमन्त्रणम्)

शंयुशब्दः सुस्वमिश्रे बृहस्पतिपुत्रं ब्रूते । ते शंयुं बार्हस्पत्यमिति ब्राह्मणोक्तेः । स च बह्वृष कर्षेण व्याप्नुवन्विष्णुरित्युच्यते । तस्य परितोषहेतुत्वात्परिधिपहरणं तदीया देवयज्या तया यजमानोऽहं कृत्स्नयज्ञेन निष्पन्नां प्रतिष्ठां फले गमेयं प्राप्नुयाम् ।

सोमस्याहमिति । कल्पः—“ पत्नीसंयाजानामिष्टमनुमन्त्रयते सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीय त्वहुरहं देवयज्यया पशूनाः स्वयं पुषेयमिति ” इति । “ अथेतारुपसमस्यति देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन य भूयासमिति ” इति च ।

चतुर्णां पत्नीसंयाजानां क्रमेण सोमस्त्वष्टा देवपत्न्यो गृहपत्यग्निरिति चतस्रो देवताः । तत्र सोमस्य रेतोधारणाभिधानित्वात्तदीययागेनाहं रेतो धिषीय धारयेयम् । द्विविधं रेतो बन्ध्यमुत्पादकं च । तत्र बन्ध्यव्यावृत्तये सुरेता इति विशेष्यते । त्वष्टा तु निषिकं रेतः पश्चादितरूपेण विकारयति । अतस्त्वष्टागेन पशुरूपे पुषेयं पुण्यासम् । मिथुनत्वसिद्धयर्थमेकस्मिन्नेव मन्त्रे तृतीयचतुर्थदेवते समस्थेते । या देवपत्न्यो यश्च गृहपतिरग्निस्तदुभयं मिथित्वा यज्ञसंवल्लि मिथुनम् । तदीययागेनाहमपि मिथुनेन पुत्रपुत्रीरूपेण प्रकृष्टो भूयासम् ।

कल्पः—“ वेदे यजमानं वाचयति वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्वाऽन्वादनुवाकस्य ” इति ।

वेदे निहिषे सतीति शेषः । अन्तर्वेदि वेदं निधायेति सूत्रान्तरे दर्शनात् ।

पाठस्तु—

वेदोऽसीति । वेदोऽसीत्यस्य वाक्यस्वार्थो वित्तिरसीत्यनेन स्पष्टी क्रियते । हे दर्मय त्वं वेदनामाऽसि । तस्य नाम्नोऽयमर्थः—वित्तिर्द्रव्यलभसाधनमित्यतस्तत्पसादेनाहं धनं विदेय लभेय । तथैवोपरि व्याख्येयम् । कर्मासि कर्मभामकम् (कोऽ)सि । तस्य व्याख्यानं करुणमसीति । क्रियतेऽनेनेति करुणं वेदिसंमार्जनमस्माद्बृहन्नादिसाधनमित्यर्थः । अतस्त्वष्टाऽहं संमार्जनादिकं क्रियासम् । तथा त्वं सनिरसि सनिनामाऽसि । तद्व्याख्यानं सनिताऽसीति । धनस्य दाताऽसीत्यर्थः । अतस्त्वष्टादेन सनेयं धनमृत्विगादिभ्यो देयासम् । किंच वेदो भवान्महो रायस्त्वोषं धनं पुष्टिं ददातु । कीदृशं रायस्त्वोषं, वृत्तवर्तं वृत्तादिभोजनसाधनसमृद्धम् । कुडापिनं निवासहेतुबहुगृहोपेतम् । सहस्रिणं सहस्रलक्षादिसंख्योपेतम् । वाजिनं भोग्यान्समृद्धम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ वर्हिस्त्रिभिरन्याजान्मन्त्रयेत्सूक्तवाककम् ।

अग्नेरित्यष्टमिर्वाजद्वाभ्यां व्यूहेत्सुचौ तथा ॥ १ ॥

एषाः स्वनामग्रहणे रोहीति प्रस्तरं विभिः ।

वि ते परिधिमोकं तु विष्णोः शं शंयुवाककम् ॥ २ ॥

विभिः सोमादिशंयाजान्वेदो वेदाभिमर्शनम् ।

अनुवाके चतुर्थैरस्मिन्नयोर्विश्विरीरिताः ” ॥ ३ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पयजुर्वे-

दीपवैशिखीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

आ प्यायतां छुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयदम्भः । सु-
र्याया ऊधोऽदित्या उपस्य ऊरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
प्रजापतेर्विभाजाम् लोकस्तास्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमा-
नेन सदेसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पू-
र्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः प्राच्यां दिशि देवा
ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षिणायाम् (१) दिशि मासाः पित-
रां मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तामुदी-
च्यां दिर्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामुर्ध्वायां दि-
शि यज्ञः सैवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तां विष्णोः क्रमोऽस्यभिमा-
तिहा मायजेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं
द्विष्णो विष्णोः क्रमोऽस्यभिशास्तिहा जैष्टुमेन छन्दसाऽन्तरिक्ष-
मनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्णो विष्णोः क्रमोऽस्यरातीम-
तो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं

(आप्यायनादिमन्त्रागिधानम्)

द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा

दिशोऽनु वि क्रमे निर्मेक्तः स यं द्विष्मः (२) ॥

(दक्षिणायामन्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्मेक्तः स यं द्विष्मो विष्णोरेकान्विश्रवश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनूयाजादिशेषहोमानुपन्वणमुक्तम् । पञ्चमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

आ प्यायतामिति । कल्पः—“ ऋषामाप्यायनामामनुपन्वणवे—आ प्याय-
यतां ऋषा धृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्याया ऊवोऽदित्या उपस्थ उ-
रुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्निति ” इति ।

यज्ञयज्ञं प्रति तां तामाहुतिं प्रति देवयद्भ्यो देवान्होतुमिच्छद्भ्य आदिभ्यः ।
पर्याप्तिन धृतेनेयं ऋषाऽऽप्यायतां पुनः पुनः पूर्वेताम् । ऊधःसन्देन पयःपूर्णस्तनसं-
घोऽभिधीयते । सूर्याशब्देनोषा आदित्यपत्नी विवक्षयते । तत्पत्नीत्वं च मक्षत्रे-
ष्टावाप्तायते—“उषा वा अकामयत । प्रियाऽऽदित्यस्य तुमगा स्यामिति” [ब्रा०
का० ३ प्र० १ अ० ६] इति । इवशब्दोऽवाप्यायतामिति । यथा सूर्याया
गौरूपधारिण्या ऊधः पयःपूर्णं तथा ऋषा धृतेनाऽऽप्यायताम् । किं, अ-
दित्या वेदिरूपामाः पृथिव्या उपस्थ उत्सङ्गे वर्तमाना सेयं ऋवोरुधारा महा-
धारा पुनः पुनः सिन्धुमानाभिराज्यधाराभिरुपेतास्त एव पृथिवी विस्तीर्णास्त्य-
स्मिन्सर्वस्मिन् यज्ञे सम्प्रगाप्यायताम् ।

प्रजापतेरिति । कल्पः—“ अथ यजमानमायं प्राप्नोति प्रजापतेर्विभाज्यम
लोकस्तरिभ्यस्तत्त्वा दधामि सह यजमानेनेति ” इति ।

यद्यपि स्वर्गादिलोकाः सर्वे प्रजापतिना सृष्टत्वात्तत्संबन्धिनस्तथाऽप्यकर्मभूमि-
त्वेन यजमानान्यति विशेषेण न भान्तीति नास्ति एतेषां विभाज्यशब्दवाच्यत्वम् ।
भूर्भोक्तस्तु कर्मभूमित्वेन यजमानानां विशेषेण भासमानत्वाद्विभाज्यशब्दवाच्यः ।
विभाज्यमके प्रजापतिसंबन्धिवि तस्मिन्भूलोके हविर्भागमक्षकेण यजमानेन यया
सह त्वां स्थापयामि ।

(आध्यायनादिमन्त्राभिधानम्)

सदसीति । कल्पः—“पूर्णपात्रे यजमानं वाचयति सदसि सन्ने भूयाः सर्व-
मसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टा इति” इति ।

पूर्णपात्र आनीयमानेऽध्वर्युणेति शेषः । हे पूर्णपात्र त्वं सदसि संयवनादि-
कार्यकारितया शोभनमसि । अतो मम कलपदानेन सदभूयाः शोभनं भूयाः ।
सर्वमसि व्युत्सेकेन वक्ष्यमाणेन प्राच्यादिसर्वदिग्व्याप्यमसि । अतो ममापेक्षितं स-
र्वं कार्यं कर्तुं क्षमं भूयाः । अङ्गिः पूर्णमसि । अतो मम प्रयोजनं संपूर्णं कर्तुमु-
द्युक्तं भूयाः । अक्षितमसि पूर्णत्वादेव क्षयरहितमसि । अतो मम कार्यकरणे मा
क्षेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि ।

प्राच्यां दिशति । कल्पः—“दिशो व्यूहति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो
मार्जयन्तां दक्षिणायां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः
पशवो मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याव ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि
यज्ञः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तामिति ” इति ।

ऋत्विग्देवाद्यभिमानिनः सर्वे प्राणिनो मायं श्रुतुं प्राच्यादिदिक्षु निवसन्ति ।
अत्र एव ब्राह्मणमान्नायते—“सर्वाणि वै भूतानि ब्रह्मसुषन्तमनूपयन्ति ” इति ।
मासगृहादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनः पुरुषा इह विवक्षिताः । अन्वार्धानादि-
शक्तियोगादेतेषामदर्शनमविरुद्धम् । त एते देवादयस्तस्यां तस्यां दिशि मार्जयन्तां
शोधयन्ताम् ।

विष्णोः क्रम इति । कल्पः—“अथोत्तरथाय दक्षिणेन पदा विष्णुक्रमान्क-
मते विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्मेकः
स यं द्विष्म इति चतुर्भिरनुच्छन्दसं तृतीये चतुर्थमनुवर्तमति न चतुर्थाय प्रका-
मति नाऽऽहवनीयमुपात्येति ” इति ।

तृतीये पदेऽवस्थाय चतुर्थे मन्त्रं पठेत् । चतुर्थमन्त्राय प्रक्रमं न कुर्यात्कि-
न्तु मन्त्रमन्तरेण तूष्णीमेव चतुर्थं प्रक्रमं कुर्यात् । तं प्रक्रमं कुर्वन्नाहवनीयं नाति-
क्रामेत्किन्नाहवनीयात्पश्चादेव वेदिमध्ये चतुरः प्रक्रमान्तमापयेत् ।

द्वितीयादिमन्त्रपाठस्तु—

विष्णोः क्रम इति । अत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् । चतुर्णां
प्रक्रमाणां पदेशान्पृथिव्यादिलोकस्वरूपेन भावयेत् । गायत्र्यादिच्छन्दोभिमानिदे-

(सर्चोपस्थाप्यादिमन्त्राभिवानम्)

वतास्तेषां मन्त्राणामनुग्राहिकाः । अभिमातिशब्दो नरकमर्दं पापमाचष्टे । पाप्मा
वा अभिमातिरिति श्रुतेः । हे प्रथममन्त्रं त्वं पापघाती विष्णोः क्रमोऽस्ति ।
मायवीछन्दोदेवतायाऽनुगृहीतोऽहमेतत्प्रदेशरूपां पृथिवीमनुसृत्य विक्रमे पादं मक्षि-
यामि । यमभिमातिं वयं द्विष्मः सोऽभिमातिर्निर्भक्नोऽस्मात्प्रदेशाब्धिःसारिवः ।
एवमुत्तरत्र योन्यम् । अभिशास्तिरन्यैरापादितोऽपवादः । रातिर्दाने द्रव्यलभः ।
तच्चिवारणमरातिस्तदिच्छन्तो विरोधिर्नोऽरावीयतः(न्तः) । तृतीयमन्त्रमस्तान्हन्ति ।
शत्रुत्वं हिंसकत्वं, तदिच्छन्तो वैरिणः शत्रूपतः(न्तः) । चतुर्थमन्त्रमस्तान्हन्ति ।
अत्र विनियोगसंग्रहः—

“आप्या ऋवाप्यायनं स्यात्पजा स्वाम्यंशमक्षणम् ।

सदसीति मणीतानां धाराया अभिवन्दनम् ॥ १ ॥

प्राचीं तु पञ्चभिः सिञ्चेत्क्रमेद्विष्णोश्चतुष्टयात् ।

अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठ्यपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

अगे॒न्म॒ सु॒वः॒ सु॒व॒र॒ग॒न्म॒ सं॒द॒श॒स्ते॒ मा॒ छि॒त्ति॒ य॒त्ते॒ तप॒-
स्तस्मै॑ ते॒ माऽऽ वृ॒क्षि॒ सु॒भूर॑सि॒ श्रेष्ठो॑ र॒इमी॒नामा॑गु॒र्धा अ॒स्या-
यु॒मे धेहि॑ व॒चो॒धा अ॒सि व॒चो॒ मयि॑ धे॒हीद॒म॒ह॒म॒मुं भ्रात॑व्य-
मा॒भ्यो दि॒ग्भ्योऽस्यै॑ दि॒वोऽस्मा॑द॒न्तरि॑क्षाद॒स्यै पृ॒थिव्या॑ अ॒स्मा-
द॒द्वाद्या॑भिर्भ॒जामि॑ निर्भ॒क्तः स॒ यं द्वि॒ष्मः (१) सं ज्योति॑-
षाऽभू॒वमै॒न्द्रीमा॑वृ॒तम॒न्वाव॑र्ते॒ सम॒हं प्र॒जया॑ सं म॒र्या प्र॒जा सम॒-
ह॒ रा॒य॒स्पोषे॑ण॒ सं म॒र्या रा॒य॒स्पोषः॑ स॒मिद्धो॑ अ॒ग्ने मे॒ दीदि॑हि
स॒मेद्धा॑ ते॒ अ॒ग्ने दी॒द्यासं॑ वसु॒मान्य॒ज्ञो वसी॑यान्भू॒यास॒मम॒ आरू॑-

अपि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुश्शु-
नाम् । अग्ने पर्वस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुधीर्यम् (२) ।
दधत्पोषं रयिं मयि । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृह-
पतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः
हिमास्तामाशिषमा शाप्ते तन्तवे ज्योतिष्मती तामाशिषमा
शाप्तेऽमुष्मै ज्योतिष्मती कस्त्वा युनाक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वग्ने
व्रतपते व्रतमचारिषं तद्दशकं तन्मेऽराधि यज्ञो वंभूव स आ
(३) वंभूव स प्र जज्ञे स वावृधे । स देवानामधिपतिर्वंभूव
सो अस्माः अधिपतीन्करोतु वयः स्याम पतयो रवीणाम् ।
गोमाः अग्नेऽर्विमाः अन्वी यज्ञो नृधत्संस्तु सद्मिदं प्रमुष्यः ।
इडावा एषो अंसुर प्रजावांन्दीर्घो रविः पृष्ठबुध्नः सभा-
वान् ॥ (४) ॥

(द्विष्मः सुधीर्यं स आ पञ्चविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चम आम्वायनादिमन्त्रा यजिताः । पष्ठे सूर्योपस्थानादिमन्त्रा उच्यन्ते ।
अगन्धेति । कल्पः—“ अथात्रैव विष्टन्वाह्वनीयमुपतिष्ठते—अगन्ध सुवः सु-
वरग्नम् संदशस्ते वा छित्तिस्व यत्ने तपस्तस्यै दे माऽऽ वृक्षति ” इति ।

आद्येन सुवःशब्देन कर्मफलभोगमभिरभिधीयते । द्वितीयेन सुवःशब्देन
भोक्षद्वारभूत आदित्यलोकः । ते आह्वनीय त्वयसादात्मयमं फलभोगस्थानं
रूपवर्षावा नयं गम्यास्य । ततो भोक्षद्वारमादित्यलोकं गम्यास्य । तदर्थमहं तव
संदशः कटाक्षान्वा छित्तिस्व यिच्छित्यो मा भूवम् । ते त्वदर्थं यत्नपोऽस्माभि-

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

रनुष्ठास्यते तस्मै तपसे ते तवानुग्रहान्माऽऽवृक्षि आ समन्ताद्बृको विच्छिन्नो मा भूवम् ।

सुभूरसीति । कल्पः—“अथाऽऽदित्यमुपतिष्ठते—सुभूरसि भेटो रस्मीनामा-
युवां अस्मापुर्मे वेहि वचोऽसि वचो मयि वेहीति ” इति ।

हे आदित्य त्वं सुभूरसि सुष्ठु मवायुदेसीति सूर्यः । रस्मीनां रश्मियुक्तानां
चन्द्रादीनां मध्ये भेटोऽसि । आयुषः स्थापयिताऽसि । अतो मध्यायुः स्थापये ।
एवं गृह्यवर्चसेऽपि योज्यम् ।

इदमहमिति । कल्पः—“अथैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यं निर्मजति—इदमह-
ममुं भ्रातृव्यमाम्भो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मादन्वाद्या-
न्निर्मजामि निर्मकः सा यं द्विष्म इति ” इति ।

यो भ्रातृव्यो मदीयो वैरी पृथिव्यादिलोकप्रथमे प्राध्यादिद्विषु सम विरोधेषा-
चरति मदीयमन्नाद्यं चापजिहीर्षति अमुं भ्रातृव्यं ततः पृथिव्यादेरिदं निर्मजामि
अक्षिपेव निःसारयामि । इदानीं विरोधमनाचरन्तमपि कालान्तरे वदाचरणशङ्क-
या यं भ्रातृव्यं वयं द्विष्मः सोऽपि निःसारितः ।

सं ज्योतिषेति । कल्पः—“सं ज्योतिषाऽभूवमिमांस्मानं प्रत्याभिमुखदे ”
इति ।

अहमादित्यमोतिषा समभूवं संगतो भूयासम् ।

ऐन्द्रीमिति । कल्पः—“दक्षिणमरत्तमामि पर्यावर्तत ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्त
इति ” इति ।

परमैश्वर्ययोगादादित्य इन्द्रः । तदीयमावर्तनमन्वहमपि प्रादक्षिण्यमाऽऽवर्तं ।

समहमिति । कल्पः—“अथेदं पृथ्यावर्तते समहं प्रजया सं मया प्रजा
समहं रायस्तोषेण सं मया रायस्तोष इति ” इति ।

अहं प्रजया संगतो भूयासम् । प्रजाऽपि मया संगता भूयात् । रायस्तोषेऽ-
प्येवं योज्यम् ।

समिद्ध इति । कल्पः—“अथाऽऽहवर्नामे समिधमादधाति समिद्धो अग्ने मे
दीदिहि समेद्धा वे अग्ने दीधासं स्वाहेति ” इति ।

अत्र सप्तविंशोपाय स्वाहेति शब्दोऽप्याहतः । हेऽग्नेऽभ्या समिधा मदी-
परत्वं मे मदर्थं दीदिहि दीप्यस्व । तव दीपयिताऽहमपि त्वत्प्रसादादीप्सो भूयासम् ।

वसुमानिति । कल्पः—“अथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते वसुमान्मज्ञो वसुमान्भू-
यासमिति ” इति ।

अयं यज्ञस्त्वत्प्रसादाद्वसुमान्भववान् । अहमपि त्वत्प्रसादाद्वसुमान्भवतुनचरो
भूयासम् ।

कल्पः—“अथाऽऽग्निषावमानांभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने आभूःश्चि पवसेऽग्ने
पवस्वेति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्न आभूःश्चि । हेऽग्ने पुत्रपौत्रादियुक्तानामस्माकमायुषि पवसे शोध-
यसि । अयमृत्युं परिहरसीत्यर्थः । नोऽस्माकनूर्जं बलमिषमर्जं चाऽऽसमन्तात्सुव-
धेरस्य देहीत्यर्थः । दुष्कुर्ता वैरिसेनामारे दूरे बाधस्व निराकुरु । सकारा-
न्तोपःशब्दः कर्मवाची । शोभनमयः कर्म यस्पासौ स्वपाः । हेऽग्ने त्वं स्वपाः
सत्त्वस्मे अस्मान्पवस्व शोधय । मयि ब्रह्मवर्चसं भवहारसामर्थ्यं पूर्णं धनं च
स्थापय ।

अग्ने गृहपत इति । कल्पः—“अथ गार्हपत्यमेत्योपतिष्ठते—अग्ने गृहपते
सुगृहपतिरहं त्वमा गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्वया त्वं गृहपतिना भूयाः यतः
हिमा मरुममुष्मै ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मा अमुष्मा इति यावन्तोऽस्य
पुत्रा जाता भवन्ति तन्तव इत्यन्ततः ” इति ।

यद्यप्यत्र “तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मै
ज्योतिष्मतीम् ” इत्याम्नायपाठस्तथाऽप्यदःशब्दस्योत्पन्नपुत्रविषयत्वाच्चतुशब्द-
स्वानुत्पन्नपुत्रविषयत्वोन्नायं क्रमो न्याय्य इत्यभिप्रेत्य शास्त्रान्तरानुसारेण सूय-
कारो मन्त्रं यथाऽऽ । अयं गार्हपत्योऽग्निरस्मिन्गृहे सर्वदा धार्यमाणत्वाद्गृहपतिः ।
हे गृहपतेऽग्ने गृहपतिना त्वमाऽनुगृहीतोऽहं सुष्ठु गृहपतिर्भूयासम् । स्वमपि गृहप-
तिना मया पूजितः सुष्ठु गृहपतिर्भूयाः । हिमशब्दो हेमन्तवाची सन्सेवत्सरमु-
पलक्षयति । यतस्तथासरानग्निमन्वानोऽहं तन्तवेऽनुत्पन्नबहुपुत्रोत्पत्तये ज्योतिष्मतीं
तदुत्पत्तिप्रकाशनसमर्था तामाशिषमाशासे । अमुष्मा उत्पन्नपुत्राय देवदत्तादि-
नामकाय ज्योतिष्मतीपतिबुद्धिमकाशनसमर्था तामाशिषमाशासे ।

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

कस्वेति । कल्पः—“कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति” इति ।

कथञ्चः प्रजापतिमाचष्टे । हे यज्ञ पूर्वं यः प्रजापतिस्त्वं युनक्ति युक्तवान्स एवेदानीं त्वां विमुञ्चतु ।

अग्ने व्रतपत इति । कल्पः—“अग्नेऽहवनीये समिधमादधाति अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधीति ” इति ।

यज्ञस्त्वस्य व्रतस्य पते हेऽग्ने त्वत्प्रसादादिदं व्रतं चरितवानस्मि । तद्व्रतं समापयितुमशकं शक्नोऽभूवम् । मदीयं तद्व्रतमपराधि समृद्धमभूत् ।

यज्ञो बभूवेति । कल्पः—“अथ यज्ञस्य पुनरात्मन्मं जपति यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स वावृधे । स देवानामविपतिर्बभूव सो अस्मां अविपतीन्करोतु वयं स्याम पतयो रयीणामिति ” इति ।

इदानीमनुष्ठितोऽयं यज्ञो बभूव संपूर्णोऽभूत् । स यज्ञ आबभूव पुनरप्याहुषो भवतु । स यज्ञः प्रजज्ञेऽस्मान्नालस्येनानुष्ठानवृत्तज्ञानवान् । अत एवास्मद्गृहे स यज्ञो वावृधे पुनः पुनरनुष्ठानेन दर्धवाप् । स यज्ञोऽस्माभिरिष्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मान्पविषतीनाधिकमनुष्ठानस्य पालकान्करोतु । वयमपि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रसादादयीणां यज्ञसाधनानां धनानां पतयो भूयास्म ।

गोमां अग्न इति । कल्पः—“अथ याहुत्कम्य जपति गोमां अग्नेऽविमां अग्नी यज्ञो नृवृत्सस्ता सदिभिदप्रमुष्यः । इहावां एषो अन्तर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः समावानिति ” इति ।

हेऽग्ने पुनरावर्तनाय याध्यमानो यज्ञ एतैर्विशेषैर्विशिष्टो भूवान् । बहवो गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । एवमविमानश्चेति योज्यम् । नृवृत्सस्ता, सतिव्यूषैर्मनुष्यैर्युक्ता देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य स वाहशः । सदिभिदप्रमुष्योऽन्मिभयनीयः । इहावान्भवान् । प्रजावान्ब्रह्मपत्यमदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठानादविच्छिन्नः । रयिर्बहुधनोपेतः । पृथुबुध्नो विस्तीर्णमूलो मन्वेष्वनुष्ठानेषु च मूलभूतेषु वैकस्परहितः । समावानधिकं यज्ञं द्रष्टुमिच्छन्त्या महत्या विद्वत्सममा युक्तः । अतुः प्राणः सोऽस्वास्तीत्यसुरः, हेऽसुर प्राणवज्र एष पुनः याध्यमानो यज्ञ उक्तविशेषविशिष्टो भूवात् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अग्नपूर्वाग्न्युपस्थानं सुभूर्मानोरुपस्थितिः ।

इदं निःसारथेच्छब्रूंसंग्रहोति स्वाभिमर्शनम् ॥ १ ॥

ऐन्द्र्यं प्रक्षिणावृत्तिः समहं तद्विषयः ।

समिन्धः समिदावानं वसु पूर्वाग्न्युपस्थितिः ॥ २ ॥

अग्न आमुत्रिभिर्मन्त्रैरपराग्नोरुपस्थितिः ।

कस्तवा यज्ञविमोकः स्यादग्रे तद्गतरतमुत्सृजेत् ॥ ३ ॥

यज्ञेति पुनरालम्ब्य जपेद्देवास्तु गोमयीम् ।

षष्ठेऽनुवाक एतस्मिन्मन्त्राः षष्ठदशेरिताः ॥ ४ ॥” इति ।

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

अग्न्यादेः स्वर्गदेवौ हेतु यद्वा म(ऽन)वोदितम् ।

आद्यो लिङ्गमनैवमङ्गन्मापूर्वाकाङ्क्षितस्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ—अग्नम् सुवरित्येकः । अग्रेरहमुज्जितमनुज्जेवमित्यपरः । तयोरुभयोः क्रमेण स्वर्गदेवौ प्रयोजकौ । कुतः । तल्लिङ्गदर्शनात् । तथा सति सौम्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चस्तकाम इत्यत्र स्वर्गाग्नोरभावाज्जास्त्यूह इति प्राप्ते ब्रूमः—चोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलत्वेनानुष्ठेयवयेविकर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता । ततो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विष्णवावगम्य ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्याहमुज्जितमनुज्जेवमित्येवं मन्त्रयोरस्त्यूहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यथा वै संमृतसोमा एवं वा एते संमृतयज्ञा यदंशपूर्ण-
मासौ कस्य वाऽहं देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां

(देवतापरिग्रहादिविधिः)

यजमानानां यो वै देवताः पूर्वाः परिगृह्णाति स एनाः श्वो
भुते यजत एतद्वै देवानामायतनं यदाहवनीयोऽन्तराऽग्नी
पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणामम्बाहायर्षचनः पितॄणामग्निं
गृह्णाति स्व एवाऽऽयतने देवताः परि (१) गृह्णाति ताः
श्वो भुते यजते व्रतेन वै मेधोऽग्निर्वनपतिर्वाह्यो व्रतभृद्-
व्रतमुपैष्यन्ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां
व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिप्रोच्य व्रतमा लभते बर्हिषा पूर्ण-
मांसे व्रतभूपैति बत्सैरमावास्यायामेतद्ब्रूयेतयोरायतनमुपस्तीर्यः
पूर्वश्चाग्निरपरश्चेत्याहुर्मनुष्याः (२) इन्वा उपस्तीर्णमि-
च्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानमुपास्मिच्छुवो यक्ष्यमाणे
देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति यजमानेन
ग्राम्याश्च पशवोऽव रुध्या आरण्यश्चेत्याहुयद्ग्राम्यानुपवसन्ति
तेन ग्राम्यानव रुधे यदारण्यस्याश्नाति तेनाऽऽरण्यान्यदना-
श्वानुपवसेत्पितृदेवतयः स्यादारण्यस्याश्नातिन्द्रियम् (३)
वा आरण्यमिन्द्रियमेवाऽऽत्मन्धत्ते यदनाश्वानुपवसेत्क्षोभुङ्कः
स्यायदश्रियाहुद्रोऽस्य पशूनामि मन्येतापोऽश्नाति तजेवाशितं
नेवानाशितं न क्षोभुङ्को भवति नास्थ रुद्रः पशूनामि मन्यते
वज्रो वै यज्ञः क्षुत्सलु वै मनुष्यस्व भ्रातृव्यो यदनाश्वानुप-
वसन्ति वज्रेणैव साक्षात्क्षुभं भ्रातृव्यं हन्ति (४) ॥

(परि मनुष्या इन्द्रियं साक्षाद्गीर्णि च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

एतैः षडभिरनुवाकैर्योजमानमन्त्रा उद्गिरिताः । अथानुवाकपञ्चकेन यजमान-
ब्राह्मणमुच्यते । तथास्मिन्सप्तमानुवाके देवतापरिमहादिविधीयते । आहवनीया-
दिष्वग्निष्वध्वर्युणाऽन्वाधीयमानेषु तस्मिन्मन्त्राधानकाले यजमानोऽच्छिद्रकाण्डा-
मन्त्रातार्त्तमि गृह्णातीत्यादिमन्त्राञ्जपेत् । सोऽयं देवतापरिमहः । असौ चाऽऽस्त-
म्यसूत्रे विस्मृतः ।

आपस्तम्बो ह्यग्निं गृह्णातीत्यादिमन्त्रानुच्चार्येदमाह-“ आहवनीयेऽन्वाधीय-
माने जपति ” इति । अन्तराऽग्नी पश्चाद इति मन्त्रमुच्चार्येदमाह-“ अन्तराऽग्नी
तिष्ठञ्जपति ” इति । इह प्रजा इत्यादिमन्त्रद्वयमुच्चार्येदमाह-“ गार्हपत्यम् ” इति ।

अन्वाधीयमानमनुमन्त्रयत इति शेषः ।

अयं पितृणामिदि मन्त्रमुच्चार्येदमाह-“ दक्षिणाग्निम् ” इति ।

अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेषः ।

तमिषं देवतापरिमहं विधातुमादौ प्रसीति-

यथा वा इति । एकस्मिन्नेव काले संहत्य प्राप्त्वाः समुत्सोमाः सोमयागा
एकस्मिन्नेव वसन्तर्वा बहूनां यजमानानां सोमयागाः संहत्य प्राप्यन्त एवमेव ब-
हूनां यजमानानामेते दर्शपूर्णमासा यज्ञा एकस्मिन्नेव वर्षेणि संहत्य प्राप्यन्ते ।
देवताभ्यामन्यादयो या ऐकस्य यजमानस्य सांभ्राम्यस्यापि । तथा सति देवानां
मनसि संकटमुत्पद्यते । तत्संकटमहशब्देन द्योत्यते । देवानां पक्षपातस्यानुचितत्वा-
त् । कस्य यजमानस्य यज्ञं देवा आगच्छन्ति कस्य या यज्ञं नाऽऽच्छन्तीति मह-
देवतसंकटम् । तस्य संकटस्यायं परिहारः-बहूनां यजमानानां मध्ये यो
यजमान इत्येभ्यः पूर्वः प्रवृत्तो देवताः परिगृह्णाति स यजमान एताः परिगृहीत्वा
देवताः परेद्युर्यष्टुमर्हति । न च सर्वेऽपि यजमानाः परस्परमात्सर्येण यथमं भवत-
न्त इति स दोषस्तदवस्थ इति शङ्कनीयम् । परिग्रहमन्त्रपाठेनैव देवसंकटस्य
परिहतत्वात् । यागस्योद्देशत्वागमाज्जकोद्देवानामागमनमन्त्रेणापि सोऽनुष्ठानं श-
क्यते । योगसाधयेन वा बहूनि शरीराणि स्वीकृत्य त्वं सर्वेषांऽऽगमिष्यन्ति ।
इत्थं च परिहारं भगवान्माद्रास्यणो देवताधिकरणे विरोधः कर्मणीति चेन्नाने-
कपतिर्वैत्तेर्दर्शनादिति सूत्रवामात् । किं बहुनाऽस्य वाक्यस्य देवतापरिमहवि-
ध्यर्थेनादत्तत्वाच्च किञ्चिद्देवानां संकटमस्ति ।

(देवतापरिमह्नादिविधिः)

देवतापरिमह्नार्थानां देशविशेषाणां विधिमर्थवादनोच्यते—

एतद्वा इति । वसून् रुद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देवता इत्याहवनीयार्थमन्त्र-
लिङ्गनादाहवनीयो देवानां स्थानम् । अन्तराग्नी पशव इति मन्त्रलिङ्गनादाहवनी-
यगार्हपत्ययोर्वर्ध्मं पशूनां स्थानम् । इह मजा विश्वरूपा रमन्तामिति मन्त्रलि-
ङ्गनाद्गार्हपत्यो मनुष्याणां स्थानम् । अन्वाहार्यः पच्यतेऽस्मिन्नित्यन्वाहार्यपचनो
वृक्षिणाग्निः । अयं पितृणामग्निरिति मन्त्रलिङ्गनादसौ पितॄणां स्थानम् ।

देशविधिमन्त्रानुष्ठीय तेषु देशेष्ववस्थितस्य देवतापरिमहं विदधाति—

अग्निं गृह्णातीति । स्पष्टोऽर्थः ।

मन्त्रेण यज्ञरूपमवस्वीकारं विधातुं यस्वीति—

व्रतेनेति । वक्ष्यमाणमन्त्रपाठरूपेण व्रतस्वीकारेणैव व्रतपतिरयमग्निर्मेधो
यागयोग्यो भवति । ब्राह्मणश्च यजमानो व्रतधारी भवति ।

समन्त्रकमवस्वीकारं विधत्ते—

व्रतमुपैष्यन्निति । मन्त्रोऽयमतीतप्रश्ने सम नाभेत्यनुवाके समास्नातः ।

मन्त्रगतं व्रतपतिशब्दं मन्त्रसारपर्यं च व्याचष्टे—अग्निर्वा इति ।

विधिविशेषेण व्रतोपासनस्य कालविशेषं विधत्ते—

वर्हिषेति । वर्हिषा वर्हिरोहरणेनोपलक्षिते काले वत्सैर्वत्सावाकरणेनोपल-
क्षिते काल इत्यर्थः । एतदुक्तं कालद्वयमेतयोस्तिथिविशेषमद्योर्ध्वतस्वीकारयो-
रुचितं स्थानमिति शास्त्रान्तरप्रसिद्धिः ।

अधोपस्तरणं विधत्ते । अध्वर्युर्वेदा ईर्मेराहवनीयगार्हपत्यौ परिस्तृणाति
तदानीमच्छिद्रकाण्डपाठितस्योभावग्नी उपस्तृणुत इत्यादिमन्त्रस्य यजमानेन
जप उपस्तरणम् । अथवाऽध्वर्युकर्तृकं परिस्तरणम् । तदिदमस्मिन्काण्डे विद-
धाति—

उपस्तीर्य इति । परोक्षकथनेन विधिः यशस्पते ।

विहितमुपस्तरणमुपपादयति—

मनुष्या इदिति । इन्वा इति निपातवयसमुदायोऽपिशब्दार्थं ब्रूते । आत्प-
न्तदरिद्रा मनुष्या अग्निं शीतवातादिरिहाराय तृणादिभिराच्छन्नं गृहविच्छन्नि
महाप्रभावा देवा उपस्तरणमिच्छन्तीति किमु वक्ष्यम् । येषां देवानामिच्छानु-

सारेण तद्वा तद्वा तच्च तच्च नवावसानं नूतनगृहं निष्पाद्यते । यो यजमान एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति अस्मिन्धजमाने परेषुयक्ष्यमाणे सति पूर्वेषुस्तत्समीपे हविर्भुञ्जी देवता निवसन्ति ।

आरण्यं सायमाशोऽश्नातीति सूचकारेण यदारण्यधान्यभोजनमुक्तं तदिदं विधातुं प्रस्तौति—

यजमानेनेति । अनायं विचारः । किं ग्राम्यधान्यस्थानं भोक्तव्यमारण्यधान्यस्य वा भोजनयेय वा वर्जनीयमिति । तत्राऽऽरण्यधान्यभोजनपक्षमभ्युपेत्यैव रक्षद्वयमपोद्यते । पशवो हि दिविधाः । ग्राम्या आरण्यश्च । नवाभाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्राः तत्र ग्राम्याः । द्विखरधरपदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाः सन्ताऽऽरण्याः । त एव उभयेऽपि यजमानेनावरुध्याः संपादनीया इति बुद्धिमन्त आहुः । यदि ग्राम्यान्त्रीक्षादीन्प्रत्युपपत्तेर्भोजनं वर्जयत्तेन वर्जनेन ग्राम्यान्प्रशून्संपादयति । यदारण्यस्य नीदारादेरञ्जं भुञ्जीत तेन भोजनेनाऽऽरण्यान्प्रशून्संपादयति । यद्यनाधानुभयविधभोजनवर्जमुपवासं कुर्यात्तदानीयं व्रतविशेषः पितृदेवत्यो भवेत् । पितरो ह्यनश्नन्तं आह्वयकारमभिनन्दन्ति ।

इदानीं विदधाति—

आरण्यस्येति । इन्द्रियाभिदुज्जिहेतुरारण्यधान्यम् ।

अथ पक्षान्तरं विधातुं भोजनाभोजनयोर्दोषमाह—

यदनाश्वानिति । क्षोषुकः क्षुधाशीलः । अभियन्येत हन्यात् ।

विधिरित्तं पक्षान्तरं विदधाति—अथ इति ।

उक्तं दोषद्वयमत्र परिहरति—

तज्जेवेति । अशितास्वप्सवदनाभावादशिशमिव न भवति, क्षुच्छान्तेरनशितमिव न भवति । अतो न दोषद्वयम् ।

अथोपशसपक्षं विधत्ते—

वज्रो वा इति । यज्ञस्य नरकपाताद्यनिवृत्तिवारकत्वाद्ब्रह्मत्वम् । क्षुधो वैरित्वं प्रसिद्धम् । यज्ञाङ्गभूतोपवासलक्षणेनानेन वज्रेणैव भाविजन्मनि प्राप्स्यमानं साक्षाद्भ्रातृव्यं मुख्यवैरिणं क्षुद्रपं हन्ति । अनेन यज्ञेन जन्मान्तरेऽन्यबाहुत्वस्य लप्स्यमानत्वात् ।

(यज्ञाद्युपसंहृत्यभिधानम्)

अथ गीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

वत्सैर्दूर्ध्वं सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः ।

व्रतकालं लक्षयेद्वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥

भादि रागाद्भवतपामेर्वत्समात्रं विधीयते ।

व्रतस्याकरणं वत्सः कालेर्वास्तदपेक्षितेः ” इति ।

दूर्ध्वपूर्णमासयोः श्रूयते—“ यर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैषि वत्सैरमावास्यायाम् ” इति । व्रतं भोजनम् । अत एवाऽऽस्मायते—“ अमाशममास्तं बहुसर्पिष्कं व्रतमयति ” इति । तदेतद्व्रतं वत्ससंयुक्तमत्र विधीयते । कुतः । वत्सैरिति तृतीयया साहित्यस्य प्रतिभानादित्येकः पक्षः । रागत इत्येव प्राप्तत्वाद्व्रतं न विधीयते किंतु वत्समात्रं विधेयमिति द्वितीयः पक्षः । न हि वत्सः पाण्यादिवद्व्रतस्य करणम् । ततो न तस्य विधिः । किंतु वत्सानामपाकरणेन काल उपलक्ष्यते । तस्मिन्काले व्रतमुपैषात् । एवं पूर्णमासे यर्हिःसंपादनकाले व्रतमुपैषात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीमे वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेद-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे षष्ठमपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[अथ प्रथमपाठके षष्ठमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः] ।

यो वै अद्भामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय अर्द्धधतेऽपः
प्र णयति अद्भा वा आपः अद्भामेवाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत
उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय अर्द्धधते तदाहुरति वा एता
वर्त्रे नेदन्त्यति वाचं मनो वावैता नाति नेदन्तीति मनसा
प्र णयतीयं वै मनः (१) अनयेवेनाः प्र णयत्यस्कांन्नहावि-
र्भवति य एवं वेद यज्ञाद्युधानि सं भरति यज्ञो वै यज्ञायु-
धानि यज्ञमेव तत्सं भरति यदेकमेकं संभरेत्पितृदेवत्यानि

स्युर्यत्सह सर्वाणि मानुषाणि द्वेद्वे सं भरति याज्यानुवाक्यं-
 योरेव रूपं करोत्यर्थो मियुनमेव यो वै दशं यज्ञायुधानि
 वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फ्यः [२] च कपालानि
 चाग्निहोत्रहवर्णी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्यां चोलुसलं
 च मुसलं च हृष्योपला चैतानि वै दशं यज्ञायुधानि य
 एवं वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य
 यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यः हविर्निरूप्यमाणमभि
 मन्त्रयेताग्निः होतारमिह तः हुं च इति (३) देवेभ्य एव
 प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यमेव वै यज्ञस्य
 ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते तद्दिक्षा वाचं यच्छति यज्ञस्य
 धृत्वा अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमंतनुत मनसैव तद्यज्ञं
 तनुते रक्षसां मनस्ववचाराय यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति
 युक्ते युञ्जानेषु कस्तां युनक्ति स त्वां युनक्ति त्वाह प्रजा-
 पतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवेनं युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु (४) ॥

(वै मनः स्फ्य इति युनक्त्वेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे देवतापरिग्रहादिरुक्ताः । अष्टमे यज्ञायुधसंभृतिरुच्यते ।

तत्र प्रथमे तावत्पां प्रणयनं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै श्रद्धामिति । यो यजमानो मनसि देवतादिविषयां श्रद्धामसंनिधाप्य
 महं प्रयुक्ते तदीयमिदं देवाः कृत्विजश्च न विशसन्ति ।

विधत्ते—

(यज्ञाद्युधसंभृत्यभिधानम्)

अपः प्रेति । अपां अद्वाहितुर्वातरविणः समामनन्ति—“ आपो हस्तैश्च अक्षां संनपन्ते पुण्याय कर्षणे ” इति । मत्पक्षं चैतरस्नानाचमनादियुक्तस्य देवपूजा-
दवैकाग्र्यातिशयदर्शनात् । अतोऽपां प्रणयनेन अद्वाया उपस्थापितत्वाद्देवाना-
मृत्विजां चैतदीये यज्ञे विधासो युक्तः । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डेऽध्वर्युकर्तृक-
विद्ं प्रणयनं विहितं तथाऽपि आस्त्राभेदादपुनरुक्तिः । आस्त्राभेदश्चाऽप्यस्त्व-
न्येन वज्रत्यमन्त्राणां साकल्पेनानुवादाद्विपुनरुक्तिश्चाहृत्याच्चावगन्तव्यः ।

पृथिवीं च मनसा ध्यायतीति सूत्रकारेण प्रणयनकाले ध्यानमुक्तं, तदिदं
विधातुं विधत्ते—

तदाहुरिति । तत्तत्रापां प्रणयने केविदमिज्ञा इत्याहुः । किमिति । एता आपो
वर्षं शरीरस्य वृद्धिमतिनेदन्ति अतिक्रामन्ति, वाचमप्यतिक्रामन्ति, न खलु प्रवह-
न्तीनां नद्यादिगतामामापां निवारणं शरीरेण वाचा वा कर्तुं शक्यते । मन एवै-
कमेवा आपो नातिक्रामन्तीति । तदुत्तरव सखी करिष्यते ।

विधत्ते—

मनसेति । पृथिवीं ध्यायन्ति चेवः । ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य सूत्रकारेणो-
क्तत्वात् ।

अनतिक्रमणमुपपादयति—

इयं वा इति । मनसः पृथिवीवद्व्याप्तुं शक्यत्वात्पृथिवीत्वम् । न हि
नद्यादिगता आपः पृथिव्या अतिक्रमणं शक्ताः ।

मनसा प्रणयनस्य वेदनं प्रणंसति—अस्फुञ्जहद्विरिति ।

विधत्ते—

यज्ञाद्युधानीति । यक्ष्यमाणानि स्फुरकालादीनि यज्ञस्य साधनत्वाद्युधा-
नीत्युच्यन्ते । तान्यध्वर्युः संपादयेत् । साधनसाधनयोरभेदोपचाराद्यज्ञस्यैव तदा-
युधत्वम् । तत्तेनाऽऽयुधसंपादनेन यज्ञमेव संपादयति ।

अत्राऽऽयुधानां प्रयोगस्त्रिविधः । एकैकस्य प्रयोगः संवत्सां सह प्रयोगो द्वयो-
र्द्वयोः प्रयोगश्चेति । तत्र तृतीयं विधातुमितरपक्षौ निन्दन्ति—

यदेकमेकमिति । ईदृशी ५ युक्तानामुपपात्रप्रयोगौ गृहकारेण दर्शितौ—द्वंद्वं
व्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि सख्येव मनुष्यसंयुक्तान्येकैकसः पितृसं-
युक्तानीति ।

विधत्ते—

द्वेद्वे इति । द्वित्वसाम्येन प्राज्यानुवाक्यकारुण्यं संपुरुषात्मकमिच्छुनत्वं च ।
संपादनीयानां यज्ञायुधानां स्वरूपाविशेषं विधातुं तद्वेदनं प्रशंसति—

यो वै ददोति । यो यजमानो मुखतो यज्ञारम्भे दक्षैवानि संपादनीयानी-
त्यनुसंधत्तेऽस्य यज्ञो निर्विघ्नेनानुष्ठानक्षमो भवति ।

आयुधविशेषस्वरूपाणि विधत्ते—

स्फ्यश्चेति । स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठविशेषः । कपालानि
भाण्डलेशसदृशानि । अग्निहोत्रहवणीलक्षणं सूत्रकार आह—यैकङ्ककाग्निहोत्र-
हवणी बाहुमात्रपरतिमार्ची वा प्रसूताकृतिरिति । शम्पा बाहुमात्रो गदाकृतिः
काष्ठविशेषः । शिष्टानि यूपीदीनि लोकप्रसिद्धानि । पुनरपि दशायुधवेदनप्रशंस-
नमुपसंहारार्थम् । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था अनुक्तदशायुधसमुच्चयार्था वा ।

तानि सर्वाण्यापस्तम्बो दर्शयति—

“उचरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्स्वस्तीर्य द्वेद्वं न्यञ्चि वाजाणि प्रयुनाक्ति
दशपरानि दश पूर्वाणि स्फ्यश्च कपालानि चेति यथासमाम्नातमपराणि प्रयुज्य
सुखं जुहुमुपभूतं ध्रुवां वेदं पात्रीमात्रप्रस्थालीं प्राशिवहरणमिडापात्रं पणीताम-
णयनमिति पूर्वाणि तान्युचरेणावशिष्टान्यन्वाहार्यस्थालीमश्मानमुपवेष्टं पातर्दोह-
पात्राणि ” इति ।

यजमानस्याभिमन्त्रणं विधातुं प्रशंसति—

यो वै देवेभ्य इति । प्रतिशोच्य होष्यामीति प्रतिश्रुत्य ।

विधत्ते—

हविर्निरूप्यमाणमिति । अग्निं होतारमित्यदिमन्त्रः पूर्वप्रपाठके मम ना-
मैत्यनुवाके समाम्नातो व्याख्यातश्च । देवानामाह्वातारं तमग्निमिह यज्ञेऽहमाहवया-
मि । आ यन्तु देवाः सुमनसप्रमाना विप्रन्तु देवा हविषो मे अस्पेत्यस्मिन्नुच-
रार्थे देवेभ्यः प्रतिश्रवणं विस्पष्टम् । अस्मि हविषो विप्रन्तु इदं हविरभग्निवायर्थः ।
इदमभिमन्त्रणं पुनः प्रशंसति—

एष वा इति । एष मन्त्रप्रयोगो यज्ञस्वीकाररूपः । हविषो वियन्तिवत्यनेन
देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागस्य सूचितत्वात् ।

यजमानस्य मौनं विधत्ते—

(यज्ञायुधसंग्रहमभिधानम्)

तदुदित्वेति । तदभिमन्त्रणमन्त्रवाक्यम् । मौनेन यज्ञो बहिरप्रकाशितत्वाद्भूतो भवति ।

पुनरपि मौनें प्रशंसति—

अथो मनसेति । सति वाग्व्यापारे विवक्षितशब्दविशेषतदर्थचिन्तया तत्प्रसक्तानुमत्तचिन्तया च विक्षिप्त मनः प्रकृत्यश्रितस्त्वल्लेखि । अतः प्रजापतिरविक्षेपाम मनसैव यज्ञमकरोत् । तद्वद्यजमानोऽपि तत्तेन मौनेन मनसैव यज्ञं कर्तुते । तथा सति स्वलनाभावाद्भक्षसात्मन प्रचारो न भवति ।

यज्ञयोगविधियुक्तेषु प्रस्तौति—

यो वै यज्ञमिति । यो यजमानो यज्ञयोगकाले समागते सत्यप्रमत्तो यज्ञं युनक्ति स एव युञ्जानेषु यजमानेषु युञ्जत इति व्यपदेशमर्हति । अकाले तु योगः कृतोऽप्यकृत एव स्यात् ।

योगविध्युत्पन्नमभिप्रेत्य तत्र करणभूतं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे—

कस्त्वा युनक्तीति । अममपि मन्त्रः पूर्वप्रपाठके समाम्नातः । मः प्रजापतिः सर्वदा सर्वथा यजमानानां यज्ञं युनक्ति स एवाय मदीयं यज्ञं युनक्त रथेऽधमिव मयि यज्ञं संवध्नातु । अनेन मन्त्रेण यज्ञं युञ्ज्यादित्युन्नीतो विधिः ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः सांकर्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वाङ्गन्तर्यं तेनाथ संकरः ।

वाक्यस्वोद्घननादेः स्याद्वैयर्थ्यं संकरे सति ।

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत् ।

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च दूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोदूत्खलं च मुत्तलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि ” इति । स्फ्यशब्देन खड्गाकारं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी हविर्निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम् । शम्या गदाकारं काष्ठम् । तत्र वीणादिद्रव्येष्वववातादिसंस्काराणां सांकर्यं निराकृत्येऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणामुद्घननपुरोडाशश्रवणाद्यङ्गक्रियासु सांकर्यं निराकर्तुमशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यां-

(यज्ञाद्युधवस्तुषादिदानम्)

चित्किपायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् । न च (स)व्यव-
स्थाभावेण यज्ञसाधनत्वमप्येकीति प्राप्ते ह्यनः—स्वयेनोद्धन्ति । कपालेषु अपपति ।
अग्निहोत्रहवण्याः हवीरपि निर्वपति । शूर्पेण विविनक्ति । कृष्णाजिनपधस्ता-
दुत्सृज्यस्वस्वतृणावि । कम्पायां हवदमुपदधाति । उत्सृज्यमुत्सृज्यमावहन्ति ।
हवदुपलान्धां विनष्टात्येतेषां विशेषसंयोगवोचकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं सांकर्यपक्षे
प्रसज्येत । व्यवस्थापक्षेऽपि संयन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति
चेन्न । उद्धननादिवाक्यसिद्धान्तानुवादित्वाद् । न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्या-
नामेवानुवादित्वमिति वाच्यम् । सहैवैयर्थ्यस्य व्यवस्थात्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायु-
धानुवादस्य वैयर्थ्यम् । यज्ञायुधानि संभरतीत्यासादनविधानाद्योपयुक्तत्वात् ।
तस्मादवधानादिसंस्कारा इव स्वयंकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

दश यज्ञायुधानीति हविष्ट्वेन विधिर्न वा ।

आद्योऽग्निः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥

सार्वभृत्प्रातिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ।

स्वयेनोद्धन्तीति यत्पार्श्वं तद्वानूद्य संस्तवः ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्वयथ कपालानि चेत्याद्यनुकम्प्येताभि वै दश यज्ञायुधानी-
त्याश्रयम् । तानि चात्र हविष्ट्वेन विधीयन्ते । कुतः । यान्तान्तरैरशापत्वेनापूर्वा-
र्थत्वात् । यदि तत्र पुरोडाशो हविर्मवेत्तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो विकल्पो
वाऽस्तिवति प्राप्ते ह्यनः—आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चा-
च्छिष्टानामायुधानां विकल्पो समुच्चयो वा न संभवति । आयुधत्वं यज्ञसाधन-
त्वम् । तच्च स्वयेनोद्धन्ति कपालेषु अपपतीत्यादिशास्त्रसिद्धमेवात्रानूद्य यज्ञायु-
धानि संभरतीत्येव संभरणविधिः स्तूयते । तस्मान्नास्ति हविष्ट्वम् ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

देवतावर्तिजोऽन्यस्मिन्प्रयोगेऽन्य उचैच्छिकाः ।

मुक्त्यर्थवर्णवत्तेऽन्ये वासोवत्ते रयुरैच्छिकाः ॥

समे यजेतेत्युक्तो देशः । जुह्वादीनि पाषाणि । अप्यर्घ्यममुखा कतिपयः । वे-
दैकस्मिन्प्रयोग उपयुक्तानि निरिहकत्वाच्च मयोपान्तरपदं निह । इष्टाजिर्गवा निरिहः ।

(यज्ञाद्युपसंभृत्यभिधानम्)

कुत्सिता निरिष्टा निरिष्टका दुष्टाः । पुनःप्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपलाशादिषु मक्षालयादि न पुनः शिष्टास्तत्स्वी कुर्वन्ति तथाऽ-
त्राप्यन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे संपाद्या इति याते ब्रूयः—यथा वस्त्रं पूर्वादिने यावर-
णायोपयुक्तमिति दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति, शिष्टास्तद्वाऽभ्यह्ना स्वेच्छया दिना-
न्तरे स्वी कुर्वन्ति तद्वद्वापि द्रष्टव्यम् । इदं निरिष्टकमिदं नेत्यत्र शिष्टाचार एव
प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादीन्विषयेन न त्यजन्ति । तस्माद्वैच्छिकाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

मा भूदन्यत्वानियमः पात्रे तन्मं किमिच्छिकम् ।

नियतं वाऽग्निमो देशकन्मैर्धं प्रतिपत्तिः ।

देशपात्रत्विजां साधारण्येनान्यत्वानियमे निवारिते सति पुनः पात्रेषु नियमा-
न्तरसदृशज्जावेभिन्त्यते । मध्यमपयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्द-
रेष्विति नियमो नास्त्युदास्तीति संशयः । यथा देशकर्तृषु त एवेति नियमो ना-
स्त्यैच्छिकस्वोक्तत्वात्तथा पात्रेष्वपीति चेन्नैवम् । आभरणं पात्राणां धारणीयत्वा-
त् । आहिताग्निमग्निमिदं हन्ति यज्ञपात्रेष्वेति प्रतिपत्तिविधानेनाऽऽभरणं धारणेमेव
मन्वते । ननु वावैरिति तृतीयाया गुणभावावगमादर्थकर्मदं न तु प्रतिपत्तिः । त-
था सति पात्रान्तरेरापि दाहासिद्धेर्न धारणनियम इति चेन्नैवम् । दक्षिणे पात्रौ
जुह्मासादयतीति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वाच्चममात्पूर्वपामेव धारणम् । तस्मात्सर्वेषु
प्रयोगेषु पात्राणां तन्मम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

किं पौर्णमासीमारभ्य यदाऽऽधानमिधं धृतिः ।

प्रकृत्यर्थतयाऽऽद्यः स्यान्मरण्यानियमांतरः ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति
माते ब्रूयः—आधानकाले पवमानेष्टिषु चोदकंपान्तत्वात्पात्राण्याधानमारभ्य
धारयितव्यानि । अन्यथाऽऽधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे पा-
त्राभावेन दाहाभावपसङ्गान् । तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्यर्थं परः पक्षोऽभ्यु-
पगन्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थश्रुत्यां कृष्णयजुर्वे-

दीपवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे षष्ठपराठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठ्यपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्यज्ञानसृजतामिहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
 चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तावदमिमीत यावदग्नि-
 होत्रमासीचावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो
 यावत्यमावास्यां तावानतिरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
 यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाऽऽप्नोति य एवं विद्वत्पौ-
 र्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति (१) तावदुपाऽऽ-
 प्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति
 तावदुपाऽऽप्नोति परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽथ आसीत्तेन स
 परमां काष्ठांमगच्छतेन प्रजापतिं निरवासाययत्तेन प्रजापतिः
 परमां काष्ठांमगच्छतेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठा-
 मगच्छतेनाग्नीषोमीं निरवासाययत्तेनाग्नीषोमीं परमां काष्ठा-
 मगच्छतां यः [२] एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते परमा-
 मेव काष्ठां गच्छति यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजयां
 पशुभिर्मियुनैर्जयिते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश वृद्धानि
 दशपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजत्युसां
 चाग्निं श्रयत्यव च हन्ति हृषदीं च समाहन्त्यग्निं च वपते
 कपालानि चोप दधाति पुरोडाशं च (३) अधिश्रय-
 त्याज्यं च स्तम्भयजुश्च हरत्यग्निं च गृह्णाति वेदिं च
 परिगृह्णाति पत्नीं च सं नहति प्रोक्षणीश्वाऽऽसादयत्याज्यं
 चैतानि वै द्वादश वृद्धानि दशपूर्णमासयोस्तानि ये एव *
 संपाद्य यजते प्रजातेनैव यज्ञेन यजते प्र प्रजयां पशुभिर्मियु-
 नैर्जयिते (४) ॥

(उक्थ्वेनोवाभोर्त्यगच्छतां मः पुरोहारं च चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे यज्ञायुधसंभूतिरुक्ता । नवमे द्वादशद्वंद्वसंपन्निरुच्यते । प्रथमं तावदानुष्ठानाणां फलाधिक्याय वेदनविशेषविधिमुच्यते प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । अत्राग्निहोत्रपौर्णमास्यमावास्यायां अल्हेर्द्वैत्यमन्त्रक्रियाविशेषैः साध्या अत एवाधिकफलाः । अग्निष्टोमोक्त्यादिरात्रयमा बहुभिर्द्वैत्यमन्त्रक्रियाविशेषैः साध्या अत एवाधिकफलाः । तानुभयविधान्यन्तान्प्रजापतिः सूष्ट्वा कनिष्ठपुत्रे पितेव कनीयः स्वाग्निहोत्रादिष्वनुग्रहेण तुलमा नीषि द्वेद्वान्युत्पिदवान् । तदनुग्रहादग्निहोत्रादीन्याग्निष्टोमादिसमानि संपन्नानि ।

वेदनविशेषविधिमुच्यते—

य एवं विद्वानिति । प्रजापत्यनुग्राहादग्निहोत्रादीनामग्निष्टोमादिसाम्यं जानतः समानफलत्वकथनात्फलाधिक्यायानुष्ठानाभिरग्निष्टोमादिसाम्यं भावमेदिति विचिन्तयते । विद्यया युक्तस्य कर्मणः फलाधिक्यं छन्दोगा आमनन्ति—“मदेव विद्यया करोति तदेव बर्हिषसरं भवति ” इति । लोकेऽपि राज्ञा ग्रामेषु धेरिते राजमुद्राधारिणि नीचे कस्मिंश्चिद्धर्मो राजत्वमुपचरन्तीनां प्रजानां भूत्वचिचमसादेन फलाधिक्यमुपलभामहे । काण्वैश्च बृहदारण्यकस्य षष्ठाध्याये कानिचिदुपासनाग्र्यं संपद् इति वाक्येनाऽऽज्ञायते । स्वल्पे कर्मण्यधिककर्मत्वस्य मनसा संपादनं संपत् । एतदेवाभिप्रेत्य सर्वेषु स्मृतिपुराणाग्र्येषु शालग्रामप्रतिमादौ विष्ण्वादिभ्युद्धिर्विहिता । तस्मादेतद्वाक्यमग्निहोत्रादावाग्निष्टोमादिसंपादनविधिरम् । यद्यपि पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्याये य एवं विद्वान्पौर्णमासी यजत इत्यस्य विद्वद्वाक्यस्य विधायकत्वं निराकृत्यानुवादकत्वमुक्तं तथाऽपि कर्मविधेरिव तत्र निराकरणारंभेद्वन्द्वयुज्यतीति न कोऽपि विरोधः । भावनाविविधरत्वे वाक्यमेतत्कर्म-

(द्वादशद्वन्द्वसंख्याविधानम्)

मकरज्यादुत्कृष्टमेवेति चेत् । उत्कृष्ट्यतां नाव । अग्निचयनप्रकरणपठितानां यन-
धिदाद्युपासीनां यकरमोत्कर्षस्य व्याप्तेनेव निर्णयित्वात् । अन्येष्वेवस्यान्यार्थ-
त्वादर्थपूर्णमासौ प्रशंसितुमव पाटोऽस्तु ।

पुनरपि दर्शपूर्णमासौ प्रशंसति—

परमेष्ठिनो वा इति । परमे पदे सत्यलोके विद्यतीति परमेष्ठी चतुर्मुखः ।
तस्य चाग्ने पूर्वेस्मिन्कले यजमानत्वेनावस्थितरूपैष यज्ञो दर्शपूर्णमासयज्ञः
यवुक्तः । तेन चैध्वर्यपण्युज्याच्चाभ्युष्ठितेन स यजमानः परमां काष्ठामिदं परमेष्ठित्व-
पदे प्राप्नुवान् । यजापविर्दक्षादिः । तं पूर्वस्मिन्नजन्मनि तेनोत्तमकलहेतुदर्शपूर्णमासो-
पदेशेन निरवासाययत्तोषितवाननुष्ठानाय प्रेरितवान्वा । स च तस्मिन्नजन्मनि यजमा-
नस्तेनानुष्ठानेन परमां काष्ठां दक्षत्यपदं प्राप्नुवान् । एवमितरत्र योऽयम् । अत
एव दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गकामार्थत्वमाम्नातं 'मीमांसकैर्विचारितं च ।

द्वन्द्वसंपादनं विधातुं प्रसूतौति—

यो वै प्रजालेनेति । यजालेनात्यन्तविस्तृत्येन यजादिभिः प्रसूतो विस्तृतो
आपते । द्वादशमासोपेवसंवत्सरसाम्पेन द्वादशद्वन्द्वोपेतस्य यज्ञस्य प्रसूतत्वम् ।

द्वंद्वानि विधत्ते—

वत्सं चोपावसृजतीति । गां दोग्धुमध्वर्युरयक्ष्मा वः प्रजयेति मन्त्रेण वत्सं
बन्धनान्मुञ्चेत् । क्षीरं अयधितुं मातरिधनो वर्ध इति मन्त्रेणोखां गार्हपत्ये स्थाप-
येत् । अय रक्षो दिव इति शास्त्रान्तरमन्त्रेण मीहीनवहम्पात् । इषमा वदेति
मन्त्रेण पाषाणेन शम्पया वा पेषणार्थं दृष्टदुपले समाह्वय्यात् । देवस्य स्तेत्यादिमन्त्रेण
पेषणाय हवदि तण्डुलानभिवयेत् । अययसीत्यादिभिर्मन्त्रैः पुरोडाशमभ्यध्यामौ
कपालान्मुपदध्यात् । वर्मोऽस्तीति मन्त्रेण तेषु कपालेषु पुरोडाशमभिश्रयेत् ।
अग्निस्ते तेज इति मन्त्रेणाऽऽज्यमाहवमीमेऽभिश्रयेत् । चिकीर्षितवेदिस्थाने घृ-
थिवि देवयजनीत्यादिभिर्मन्त्रैः साम्बयजुर्हरेत् । अरुरुस्ते दिवमिति मन्त्रेणाऽऽ-
मीधोऽञ्जलिना सतृणपांसूनुत्करे यक्षिप्तानभिशृङ्गीयात् । वसवस्त्वा परिशृङ्गन्वि-
त्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदं परिशृङ्गीयात् । आशासानेति मन्त्रेण मोक्षेण पर्णी संनक्षेत् ।
कनसधस्थेति शास्त्रान्तरमन्त्रेण रक्षनिष्वादिवासां लेखायां प्रोक्षणीरासादयेत् ।
अग्नेर्जिह्वाऽस्तीति मन्त्रेण रक्षलेखायामाज्यं सादयेत् ।

विहितानि द्वंद्वानि यज्ञस्येवसंहरति—

एतानि वा इति । यद्यन्मुक्तानां वत्सविषोकादीनां चतुर्दशत्वात्सर्वैवानि

(द्वादशद्वंद्वसंपन्नमिधानम्)

द्वादानि तथाऽपि चकारैः पूर्वानुवाकोक्तेषु दशसु पञ्चाशुषेण समुच्चितेषु द्वादश संपद्यन्ते ।

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

एवं विद्वान्पौर्णमासीममावास्यामितीरितम् ।
कर्मान्मदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥
कर्मान्तरं स्यादम्वासाद्भ्यैर्व द्रव्यं हि देवता ।
वार्ध्वशीत्यादितो लभ्याऽनुवादस्तु न भुज्यते ॥
वार्ध्वशीत्याज्यभागाल्लभ्यवस्थोक्तेर्न देवता ।
पौर्णेत्यनुयते पौर्णमासीयुक्तं विकं तथा ॥
अपेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।
सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां विके त्रिके ॥
विद्वद्वाक्ये विधौ विध्यावृत्तिराश्रयआदिना ।
विहितस्य कालित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ।

इदमान्नामते—य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते न तु पेलता आश्रेयादयः वक्ष्यमाणा अनूद्यन्ते । आश्रेयादयः कालसंयुक्तास्तत्प्रकरण एवाऽऽम्नाताः—“यदाश्रेयोऽष्टा-
कपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाप्युवो भवति ” इति । “तावज्ज्वापशी-
षोमावाज्यस्यैव तासुपांतु पौर्णमास्यां यजति ” इति । “ताम्यामेतमग्नीषोमीय-
मेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ” इति । “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् ” इति ।
“ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम् ” इति च । एवेभ्यः यजतेभ्यः षड्भ्य आश्रेयादिभ्यो
विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वाधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपप-
द्यते । न च कर्मान्तरस्ये दध्यदेवतमोरमावो धीवादिस्तद्भावात् । अत एवोक्तम्—

“ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्ववर्णिकी ।

रूपवन्तौ तवो यागौ विधीमेते प्रथमतया ” इति ॥

“सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्धृत्वायामाज्यम् ” इति ध्रौवस्य साधा-
रणत्वं श्रुतम् । देवतायां मान्ववर्णिकत्वमित्यमुल्लेखव्यम्—“तस्माद्द्वार्ध्वी पूर्णमा-

(द्वावशाईदशपञ्चविधानम्)

सोऽनुवेदेते वृधन्वती अमावास्यायाम् ॥ इति । वार्ध्वाण्यौ वृधन्वत्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते विधीयेते । तत्राभिर्गृवाणि जङ्घनद्वयेको वार्ध्वाण्यौ मन्त्रः । त्वं सोमासि सत्वविसर्गं राजोव पुनहेत्यपरः । तयोरुक्तावर्गीषोमौ पौर्णमासदेवता । एवममन्तराज्जायोरुधिधानुमुक्तमोर्मेनयोरुक्तावर्गीषोमावमवास्यादेवता । ताम्ब्रां इध्यदेवताम्ब्रां रूपवत्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्द्यानानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिददर्शनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तद्वानर्थक्यं किंतु पौर्णमास्या पौर्णमास्यां यजेत, अमावास्यायाममावास्यायां यजेतेत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्काष्ठविधायकं यदाग्रेष इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु काष्ठं विधास्यति । तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति याते ब्रूयः—आस्तां तावद्वृष्यं, देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्ध्वाण्यौ वृधन्वत्योश्चाऽऽमभागेदेवतामतिपादकत्वात् । हौत्रे षन्नकाण्डे सामिधेनीरावाहन-निगदप्रवाजपन्थांश्चाऽऽमनाय प्रयाजान्तरभाविनोराज्यमानमोः क्रमेण वार्ध्वाण्यौ वृधन्वत्यौ चाऽऽमनाते । लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गकमाभ्यामान्यमानविषयत्वमवगम्यते । यत्तु वार्ध्वाणी पूर्णमास इत्यादिवाक्यं तद्विङ्गकमवलम्बयोरान्मभागाङ्गयोर्मैत्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे, न तु नूतनकर्माङ्गनां तयोर्विधाति । अथो रूपराहिताद्विद्वदाशयं कर्मान्तरविधायकं न भवति, किं तर्हि पूर्वमकृतेष्वाग्रेयादिषु षट्सु विकल्पो द्वौ समुदायावनुबद्धि । न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यावानुवादानुपपत्तिः । तत्काल-विहितमोर्षाग्निकयोरुपलसितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । समुदायद्वित्वसिद्धे-स्तत्प्रयोजनत्वात् । तस्मिन् द्वौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन्फलवा-क्ये षड्यामविदक्षता द्वित्वचरनिर्दश उपपद्यते । यदभ्युक्तवानुवादस्यै पौर्णमास्या-पित्यादिवाक्यवैधर्ष्याविति, तदयुक्तम् । कालविधानासंभवेऽप्येकैकस्य त्रिकस्य सह-प्रयोगविधानात् । आग्नेमोषांशुवाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहिता-नां सह प्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्रादि । ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वं, तस्य यागविधाय-कत्वान्मुपगमात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि तु विहितयामानुवादेन इध्यदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेत् । तथा सत्मेकेन वाक्येनानेकगुण-

(आदिशान्तिपत्रम्)

विध्यसंभवात् । प्रतिगुर्ज पृथग्विधौ विध्वानृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां
विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वाच्चास्ति विध्वानृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्य-
विहितानां विद्वद्वाक्यपनुवादकम् । किंचानुवादपक्षपक्षस्य कर्मान्तरनिर्दिष्टं वदतः
मयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत । यथा हि—तमिधौ
यजत्याचारमाचार्यवीत्यादयः कालमोहरहिताः केचिद्विध्य आम्नाताः ।
यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावात्पायां च पौर्णमास्यां चेत्पादयः कालमुक्ता अपरे ।
तेषामुभयेषां यल्लक्षणादृशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामौ यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फल-
संबन्धो बोधनीयः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति दिवचर्नं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् ।
विद्वद्वाक्यविहिते द्वे कर्मान्तरे मयाजादय आग्नेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासंभवात् ।
सर्वेषां च फलसंबन्धे राजसूयगतेष्टिपशुतोषवत्संस्थाधान्यात्ययाजादीनां गुणभावो
न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात्सौर्वादिचिह्नविध्वानग्नेयादीनामिवाविदेशो न स्यात् ।
अनुवादपक्षे तु चिक्रयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासश्चर्नार्हत्वात्समुदासादित्वेन दिव-
चनाहत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन बोधान्वयम् । मयाजादीनां तु गुण-
भाव इति न कोऽपि दोषः । तस्माद्विद्वद्वाक्यपनुवादकम् ।

चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयपादे विहितम्—

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा कळे विधिः ।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनुर्यते ।

उत्पत्तिबोधनासिद्धे आश्रित्य विधिभाषणे ।

कृतसंयोगशेषेण सर्वदेव कृते विधिः ।

इदयाम्नायते—“ एकस्मै वा अन्यथा इष्टमः कामायाऽऽह्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्श-
पूर्णमासी ” इति । “ एकस्मै वा अन्ये मल्लकतयः । कामायाऽऽह्रियन्ते सर्वे-
भ्यो ज्योतिष्टोमः ” इति । तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरन्य फले
विधिः । विधायकस्य छिद्रोद्भवनावान्वित आख्यातस्य चाभावात् । अनुवादस्तु
भविष्यति, सर्वकामानां प्राप्तत्वात् । न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजे-
तेति विधानात्स्वर्ग एव प्राप्तो न तु कामान्तरमिति वाच्यम् । अङ्गेनैवाङ्गकामा-
नामपि प्राप्तत्वात् । साभिचेन्यो दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्ते—
“ एकविंशतिमनुज्ज्यात्पतिष्ठाकामस्य ” “ चतुर्विंशतिमनुज्ज्याद्वसवर्षकामस्य ”

(द्वादशद्वंद्वसंपन्मभिधानम्)

इति । तथा सांनाम्ययागस्य दोहनमङ्गं, वत्साघनं वत्सापाकरणमुपाङ्गं, तत्र पञ्चा-
शशाखाहरणे काय आम्नातः—“ यं कानयेत् पञ्चमानस्यादिति । बहुपर्णी तस्मै
बहुशाखानाहरेत् । पशुमन्त्रमेवैनं करोति ” इति । त एते सर्वे कामा अनूचन्त
इति पाठे श्रुतः—मा भूतामस्मिन्वाक्ये विधिभावेन । तथाऽभ्युत्पत्तिवाक्यासिद्धे ते
आभित्य तादर्थ्यवाचिन्या चतुर्थ्या कृत्स्नसंयोगो बोध्यते । तस्मादेष कले विधिः ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

परसं चोपसृजेत्तदुत्सां चाविश्रयेदिति ।

द्वादशद्वंद्वकर्तृवत्स्वामिनो वेतरस्य या ।

आद्यः पाठात्स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रान्त् ।

महाकाण्डोक्तिसोऽप्योऽस्तु द्वंद्वनैवात्र कीर्यते ॥

दर्शपूर्णमाससंयोगयजनकाण्डे श्रूयते—द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोगेस्तानि
संपाद्यानीत्याहुर्वर्तते चोपावसृज्यनुत्सां चाविश्रयत्यय च हन्ति दृषदौ च समाह-
न्तीत्यादि । तत्र यां दोषं वत्सोपसर्जनमेकं कर्म, दोहनेन संपादितं क्षीरं धारयितुं
पिठारस्थापनमपरं कर्म । तदेतदुभयमेकं द्वंद्वम् । तथा भीहीषामवघातः, दृषदुपल-
योः पाषाणान्तरणे समाघाव इत्येतदुभयं द्विविधं द्वंद्वम् । एवं द्वादश कर्मद्वंवा-
न्मनुष्ठेयान्यथाऽऽम्नातानि । तेषां याजमानकाण्डे षडितत्वात्समाख्यया यजमानेन
तान्वनुष्ठेयानीति पाठे श्रुतः—यजमानस्य यानि कार्याणि तान्वनुष्ठानुषेव परिक्री-
ता ज्ञातिथः । किंच यजुर्वेदे याजमानमिदमवान्तरकाण्डं, महाकाण्डं त्वाध्वर्य-
वयेव । तत्रैते वत्सापाकरणादयो धर्मा आम्नाताः । तस्मादध्वर्युरेव ताननुनिष्ठेत् ।
याजमाने तु काण्डे न तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः, किंतु परिगणनया द्वंद्वसंपाद-
नयान्वेषाऽऽम्नातम् । तेन यजमानरत्नानुपूर्वीं भर्तसि निधायाध्वर्योरनुष्ठाने
प्रमादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति । तस्मादध्वर्योरित्यनुष्ठानम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(हविःसादनविधिः)

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रवादके वृक्षानोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेव-
नाङ्कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽहः संजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवा-
दिन एवैनाङ्कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरहः संजातेषु भूयासमि-
त्याह य एवैनं प्रश्रुत्पिपीति तमुपास्यते युनक्ति त्वा ब्रह्मणा
दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेन (१) एवैनं युनक्ति यज्ञस्य
वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन्व्यज्ञस्य व्यृद्धेनामुपान्य-
राऽभावयन्वन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञ-
स्यैव तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन
आतृव्यान्परा भावयत्यग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरुप सादये-
द्यज्ञमुसं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुस एव ब्रह्म
(२) कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद्ब्रह्मणैवो-
भयतः संवत्सरं परि गृह्णाति दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्या-
लभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवींश्च सादयेद्यज्ञमुसं वै दर्श-
पूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुस एव
ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवाऽऽ सादयेद्ब्रह्मणैवो-
भयतः संवत्सरं परि गृह्णाति यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते
राष्ट्रम् (३) यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यद्वचा विशं यज्ञ-
स्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामि-
धेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्तादध्याद्ब्रह्मैव प्रतिपदं
कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते यं कामयेत
यजमानं आतृव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता

(हविःसादनविधिः)

व्याहृतीः पुरोनुवाक्यायां दध्याद्भ्रातृव्यदेवस्या वै पुरोनुवा-
क्यां भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्य (४) आशीर्गच्छति याम्का-
मयेत यजमानान्समावत्येनान्यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषा-
मेता व्याहृतीः पुरोनुवाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्यायै
पुरस्तादेकां याम्याया अर्धर्च एकां तथैनान्समावर्त्ती यज्ञ-
स्याऽऽशीर्गच्छति यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षयेवे यज्ञो यज-
मानाय वर्षति स्थलंपोदकं परिगृह्णान्मयाशिषां यज्ञं यजमानः
परि गृह्णाति मनोऽसि प्राजापत्यम् (५) यमसा मा भूते-
नाऽऽ विशेत्स्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो यमं
एव यज्ञमात्मन्धत्ते वारगस्यैन्द्री संपत्नक्षर्यणी वाचा मेन्द्रि-
येणाऽऽ विशेत्स्यैन्द्री वै वाग्वाचमेवैन्द्रीमात्मन्धत्ते (६) ॥

(तेनैव यज्ञं राहमेवास्य यज्ञस्य प्राजापत्यं पदविशेषश्च) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठमपाठके दशमोऽनुवाकः १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे ब्रह्मसंपादनमुक्तं, दशमे हविःसादनं विधीयते । प्रथमे तावद्विद्वत्पितृनु-
वाकस्य पूर्वभागोक्तानां वन्जाणां व्याख्यानम् । तत्र परिध्यनुमन्त्रणमभ्वानुदाहृत्य
व्याचष्टे—

भ्रूवोऽसीति । सजातेषु भ्रूवो भूषासमित्यनेन न केवलं स्वस्यैव भ्रूवत्वं पार्थि-
ते, किंत्वेनाभ्यासीनपि भ्रूवानेव कर्तुं पार्थितम् । स्वस्थानुमदत्वेनाशिक्षिता ज्ञातयः
प्रतिवादिनो भवन्ति । अत उद्यत्प्रार्थनेन तन्निवार्यते । ज्ञातिमध्ये यः कोऽप्येनं
यजमानं पतमुत्पिपीते प्रतिकुलो भूत्वेत्सादयितुमिच्छति तं प्रतिकूलमभिधाता
भूषासमित्यनेनोपास्यत उपेक्षितति ।

(हविःसादनविधिः)

अग्निहोत्रपन्वयादौ व्याचष्टे—

युनज्मीति । एष मन्त्रपाठ एवाग्नेर्योगो भवति । त्वामग्निं युनज्मीदियन्त्रे
भवणात् ।

आसन्नस्य हविषोऽग्निमन्त्रणं व्याचष्टे—

यज्ञस्य वा इति । यज्ञस्य हि द्वाविंशौ समृद्धौ व्युद्बध्य । यथाशास्त्रमनु-
ष्ठितः समृद्धः । अतथाभूतो व्युद्बध्यः । तत्र समृद्धौ देवानां स्वर्गमाप्तिहेतुः । व्यु-
द्बद्धोऽसुराणां विरस्कारहेतुः । अतोऽस्मिन्मन्त्रे रिष्यात्स्कन्दादिति व्युद्बधमनूद्य तेन
हस्मि सपत्नमिति वैरिपराभवः कथ्यते । समृद्धौ न स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थो लभ्यते ।

भूर्भुवः सुवरिति व्याहृतिमिराग्निहोत्रहविष उपसादनं विधत्ते—अग्निहोत्रमिति ।

तदेतदुपपादयति—

यज्ञमुखातिमिति । आधानानन्तरमेवागुह्येयत्वरिपोऽध्याग्येन सर्वमग्निहोत्रस्य
मुखत्वम् । व्याहृतमथ त्रैलोक्यात्मनो विराटरूपस्य परब्रह्मण्यारोपितशरीरस्य
वाचकत्वेन ब्रह्मत्वाः । अतः प्रशस्ये यज्ञमुखे प्रशस्तं ब्रह्मरूपं व्याहृतिवर्गं कृ-
तव्यमभवति ।अग्निहोत्रारम्भदिनगतं हविःसादनं व्याहृतीर्विधाय कालान्तरगतेऽपि सादने
विदधाति—

संवरस्र इति । आद्यः षमोर्दिनयोर्व्याहृतिभिरुपसादनं प्रशंसति—

ब्रह्मणैवेति । अग्निहोत्रवत्कर्मान्तरेऽपि व्याहृतिभिरासादनं विधत्ते—

दर्शपूर्णमासाविति । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । ततः पूर्वमावित्वाद्दर्शदं मुल-
त्वम् ।

अन्यत्रापि व्याहृतीर्विधत्ते—

यद्वै यज्ञस्येति । यज्ञसंबन्धि किंचिदङ्गं साम्ना क्रियते, यथा यहिष्यवमा-
नादि । अन्यत्किंचिदङ्गमृचा क्रियते, यथा याज्यापुरोनुवाक्यादि । तत्र सामसा-
ध्येनाङ्गेन यज्ञफलं तद्वाङ्गं प्राप्नोति, रात्रौ सस्माद्यभिवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ऋतसा-
ध्येनाङ्गेन यत्फलं तद्विशेषं प्रजां प्राप्नोति, प्रजाया आयुरारोग्यादि वर्धनं इत्य-
र्थः । अथैवं सति ब्राह्मणो यजमानः फलप्रदैर्गजुभिर्विरहितत्वादानाशर्किणं निष्फ-
लेन यज्ञेनेष्टवान्भवति । अतो यज्ञरूपा व्याहृतीः प्रयुज्यात् । होत्राऽनुवचनीयाः
प्र वो वाजा इत्यादयः फलः सामिषेभ्यः । तदनुवचनात्प्रागेव होता व्याहृतिः

पठेत् । वेदवतामलक्ष्यं व्याहृतिवयमेव सामिधेनीनां पविषद् पारम्भे कृतावाग्म-
वति । तथा सति यजमानः सुकलेन यज्ञेनेष्टवान्भवति ।

यकारान्तरेण विनियोगं हेयवयोपन्यस्यति—

यं कामयेतेति । यं यजमानं पति होता द्वेषदिवं कामयेतास्य यज्ञस्य फ-
ले यजमानवैरिणे गच्छेदिति तस्य यजमानस्य यागे पुरोनुवाक्यायाः याग्या-
हृषीः प्रयुज्यात् । तदा पुरोनुवाक्याया वैरी देवतेति तत्फलं वैरिणाम्येव भवति ।

यकारान्तरेण विनियोगमुपविषयतया विधत्ते—

यान्कामयेतेति । बहुयजमानकानामहीनसत्राणामङ्गभूतेष्टिषु होता यद्येवं
कामयेदैनान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं सप्तमेव यान्नुद्यादिति तेषां यजमानानां
यागे व्याहृतीरेवं दध्यात्—पुरोनुवाक्याया अर्धर्चैर्अभिहिते सति प्रथमा व्याहृतिः ।
याग्यायाः पुरस्तादिद्वितीया व्याहृतिः । याग्याया अर्धर्चैर्अभिहिते सति तृतीया
व्याहृतिः । तथा सत्येनान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं साम्येन प्राप्नोति ।

तथेतां मार्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

यथा वै पर्जन्य इति । यथा सर्वैः प्रसृतो मेघः पक्षपादवन्तरेण सर्वेषु
देशेष्वेकस्य सुवृष्टं सत्यनिष्पत्तिक्रमं वर्षं मुञ्चत्येवमयं यथोक्तव्याहृत्युपेतो यज्ञः
सर्वयजमानसंघाय सुकले साधारण्येन यमच्छति । तेन च सुवृष्टेन नद्यां पूर्णायां
सर्वे जनाः श्वलया कुलेनोदकं परिशृङ्खलन्ति, तद्वयजमानसंघ आशिषा साधार-
णकलेन युक्तमिदं यज्ञं परिशृङ्खलति ।

सौवाचारसुव्याचारानुपन्यस्यन्वी व्याचष्टे—

मनोऽसीति । सर्वव्यवहारसाधनस्य मनसः प्रजापतिना प्रथमसृष्टत्वान्मनसः
प्रजापत्यत्त्वम् । प्रथमसृष्टिश्च होतृप्राज्ञाणकाण्डे समाम्नायते—“ इदं वा अग्रे नै-
व किञ्चनाऽसीत् । न द्यौरासीत् । न पृथिवी । नात्मारिक्षम् । तदस्तदेव तन्मनोऽ-
कुरुत स्यादिति ” इति । सुहृदारण्यकेऽप्याज्ञातम्—“ तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी
स्यादिति ” इति । प्रजापतिर्प्राज्ञानसृजनेत्युक्तत्वात्प्राज्ञापत्यो यज्ञः । अनेन यन्त्र-
पाठेन ती मनोपज्ञौ स्वस्मिन्स्थापयति । इन्द्रेण व्याकृतत्वाद्गौतमी । तां च
मन्त्रपाठेन स्वात्मनि स्थापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थयकाशे छप्पयजुर्वे-

दीपवैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

(भाषान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

(अथ यजमानादके षष्ठमपाठक एकावशोऽनुवाकः) ।

यो वै संसद्दशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदं प्रति यज्ञेन
तिष्ठति न यज्ञाद्भक्षते आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रीप-
डिति चतुरक्षरं यजेति व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं
व्यक्षरो वषट्कार एष वै संसद्दशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो
य एवं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भक्षते यो वै
यज्ञस्य प्रार्थनं प्रतिष्ठाम् (१) उदयनं वेदं प्रतिष्ठितेनारि-
ष्टेन यज्ञेन सःस्थां गच्छत्याश्रावयास्तु श्रीपडञ्ज
ये यजामहे वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रार्थनमेषा प्रतिष्ठैत-
द्दयनं य एवं वेदं प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सःस्थां गच्छति
यो वै सनुतायै दोहं वेदं दूह एवैनी यज्ञो वै सनुताऽऽश्राव-
येत्येवैनामहदस्तु (२) श्रीपडित्युपावासाग्नयेत्युदमैषीये
यजामहे इत्युपासद्वषट्कारेण दोग्ध्येष वै सनुतायै दोहो
य एवं वेदं दूह एवैनां देवा वै सप्रभासत तेषां दिशोऽक्ष्यन्त
एतामात्रां पृच्छिमं पश्यन्नाश्रावयेति पुरोषातमं जनयज्ञस्तु
श्रीपडित्यभ्रं समंष्टावयन्यजेति वियुतम् (३) अजनयग्ये
यजामहे इति प्रार्थयन्नभ्यस्तनयन्वषट्कारेण ततो वै
तेभ्यो दिक्षाः प्राप्स्यामन्त य एवं वेदं प्रास्मै दिक्षः प्यायन्ते
प्रजापतिं त्वोवेदं प्रजापतिस्त्वं वेदं यं प्रजापतिर्वेदं स पुण्यो
भवत्येष वै छन्दस्यः प्रजापतिराश्रावयास्तु श्रीपडञ्ज ये
यजामहे वषट्कारो य एवं वेदं पुण्यो भवति वसन्तम्
(४) अतुनो प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा अतुनेव प्रीणा-
ति तैऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा अतथो य

एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्याहा-
ग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान्ताभ्यामेव चक्षुरात्मन्धत्तेऽग्नेरहं
देवयज्ययाऽज्ञादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामज्ञादस्तेनैव
(५) अजाद्यमात्मन्धत्ते दक्षिणरस्यदन्धो भूयासममुं दमे-
यमित्याहृतया वै दन्ध्या देवा असुरानदभ्युवन्तयैव भ्रातृव्यं
दभ्नोत्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहा-
ग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमेहन्ताभ्यामेव भ्रातृव्यं स्तृणुत
इन्द्राग्निर्योरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यज्ञादो भूयासमित्याहेन्द्रि-
याव्येवाज्ञादो भवतीन्द्रस्य (६) अहं देवयज्ययेन्द्रियावी
भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया
जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छ-
त्वग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्धत्तेन प्रतिष्ठां
गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति (७)

(स्विष्टाभ्यर्द्धस्तु विष्णुं वसन्तं तेनैवेन्द्रस्थाद्याविरक्षन्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

पञ्चमपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

दर्शनं हविःसादने विहितम् । एकादशे त्वाश्रावणादिमन्त्राः पाथान्येन विधी-
यन्ते । तेषां पञ्चमन्त्राणामुत्पत्तिं विधार्तुं प्रस्तौति-

यो वै सृजेति । अयं मन्त्रसंघः सप्तदशाक्षरोपेतत्वात्पञ्चापतिसुष्टत्वाच्च सप्त-
दशः पञ्चापविरिष्यभिधीयते । स च यज्ञपन्थायसः सर्वपञ्चेध्वनुगदस्तद्विद्य-
मानः संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवति । वैकल्पाभावाच्चाये यज्ञाच्च भद्रो भवति ।

मन्त्रानुत्पादयति-

(प्राधान्येणाऽऽश्रयणादिभिरन्याः)

आ श्रावयेति । एतेषु पञ्चतु मन्त्रेष्वप्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगमापस्त-
म्बोऽभ्युक्त्याऽऽदर्शयति—“जलमवरायाऽऽश्रावयिष्यामीति जलाणामपान्याऽऽ-
श्रावयोभायय आवयोमाश्रावयेति वा श्रावयत्यस्तु औषडित्यामीधोऽपरेणोत्करं
दक्षिणामुखं स्थित्वा रक्ष्य संमार्गं च धारयन् यथाश्रावयति ” इति । “अवद्यन्-
मुष्या अनुजुहीति पुरोभुवाक्षयां संश्लेष्यत्यवदायावदाय लुपेण प्रस्तरवर्हिः समज्य
जुह्वपभृतावादाय दक्षिणाऽधिकम्पाऽऽश्राव्य प्रत्याभावितेऽमुं यजेति याज्यामिति
सार्वभौमिकम् ” इति [च] । आश्रावयेत्यप्येव पाठोऽत्रत्यः । ओश्रावयेति
आवयेति ओषाभावयेति च वयं शाखान्दरीयम् । हे आभीध यक्षमाणदेयतां
प्रति तुभ्यमिदं दीयत इत्याभिमुख्येन आवयेत्यभ्युक्त्येनोक्ते सति स आभीधोऽ-
स्त्वित्यङ्गठित्य औषडिति शब्देन आवयति । हे देवास्व(युष्म)दिपमिदं
हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः । हे होतार्यज याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य
विनियोगमाश्रयणो होतृकाण्डे दर्शयति—“आगूर्याग्यादिस्नुमाजवर्जं ये
यजामहे इत्यागूर्वपट्कारोऽस्यः सवेत्त ” इति । ये वयं होतारोऽभ्युक्त्या यजेति
पेषितास्ते वयं यजामहे याज्यां पठायः । वषट्कारशब्देन वौषडित्येवंरूपो यन्त्रो
विबक्षितः । तं चाऽऽश्रयण्य उदाहृत्य दर्शयति—“ये यजामहे समिधः स-
मिधो अग्न आग्नस्य व्यन्तू वौषडिति वषट्कार इति ” इति । हविर्दीयत
इति तस्य शब्दस्यार्थः ।

एतेषां पञ्चमन्त्राणां महिमानं वक्तुं यत्नोति—

यो वै यज्ञस्येति । प्रायणं पारम्भः । प्रतिष्ठा यज्यकालवर्त्यनुष्ठानम् ।
उदयनं सप्ताधिः । यो यजमानो यज्ञस्य मुख्यं पारम्भादिवर्त्य वेदं तदीयो यज्ञः
यदिष्ठितः साङ्गोऽरिष्टो वैकल्यरहितस्तादृशेन यज्ञेन संस्थां फलवर्त्यन्तवां प्राप्नोति ।
मन्त्रमहिमानं वक्ति—

आ श्रावयेति । आद्यो यन्त्रो मुख्यः पारम्भः । यन्त्रत्रयं प्रतिष्ठा । अग्न्य
उदयनम् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य मागशरीरस्यैतैरेव यन्त्रैर्निष्पन्नत्वादव-
शिष्टानि पाच्यान्पुदीच्यानि चाङ्गानि अरीर्यतवस्ताडकारस्थानीयानि ।

मकारान्तरेण महिमानं वक्तुं प्रसीति—

यो वा इति । सूनृता सवीचीना वाक् । सम्भवत्वं च तस्याः सत्यमियत्वरूपत्वम् ।

अत एव स्मर्यते—

“सत्यं ब्रूयाद्विषयं ब्रूयाच्च ब्रूयात्सत्यमपिषयम् ।

विषयं च नानृतं ब्रूयदेष धर्मः सनातनः” इति ॥

सा च काण्डेनोत्तरितोषहेतुत्वादौत्वेनात्र विवक्षिता । तस्यास्य दोहनप्रकारं यो यजमानो वेद सोऽश्वश्ममेनां दुग्धे ।

काऽसावत्र सूनुवा को वा तद्दोहनप्रकार इत्याशङ्क्य तदुभयं दर्शयन्मन्त्र-
महिमानं वक्ति—

यस्यो वा इति । लोके हि धेत्स्वमाजाया गोरामिमुख्याय किमपि मह्यं दातुं सांकेतिकेन नाम्ना तानाहवमन्ति । अत एव यद्यर्घ्यमाश्रये घर्मदुह आह्वान-
मेवमाम्नायते—“इह एसादेव एहि सरस्वत्येहृत्साह । एवानि वा अस्त्यै देवनावा-
नि । देवनामैरेवैनामाहवमन्ति । असावेहसावेहसावेहृत्साह । एवानि वा अस्त्यै
मनुष्यनामानि । मनुष्यनामैरेवैनामाहवमन्ति” इति । तद्ददन्तस्याश्रावणेति मन्त्र-
पाठेनैवैनां सूनुतामहवदाहवमपि । अस्तु औषडिति पाठेनोपावासाग्नवरसमुपावसृ-
जति । मयेति पाठेनोद्देशीदोहनवारमुच्यति । ये यजामह इति पाठेनोपासदो-
ग्धा प्रत्यासृजति । औषडिति पाठेन दोषिण । अत्र रूपकत्वेन परिकल्पनामन्त्राणां
तत्तदर्थदानकत्वं नापेक्षितम् ।

सायध्याग्धरकल्पनया पुनर्गहिमानं वक्ति—

देवा वा इति । सचमासीनानां देवानां केनापि वैकल्पेन वृष्टयमावाहिकोऽ-
दस्थानादिगत्वानि सस्यानि शोषणेनोपक्षीणानि । उत्तरिहाराय देवा आर्द्रां
वृष्टिहेतुभूतामेतां पङ्क्तिं मन्त्रपञ्चकनपश्यन् । स्पष्टमन्यत् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रमहिमानं दर्शयितुं प्रस्तौति—

प्रजापतिमिति । त्वय्यब्दः सर्वनामगण्यो पठित एकशब्दपर्यायः । अत एव
संप्रदायनिद उव त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमित्यूचमेवं न्याचक्षवे—अप्येकः पश्यन्न
पश्यतीति । सप्रदक्षारक्षररूपमेवं प्रजापतिमेको यजमानो वक्ष्यमाणमहिमोपेतं वेद ।
स च प्रजापतिर्ज्ञातारं तमेकं यजमानं वेद ज्ञानात्पुनरुद्धादि । यमनुगृह्णाति
सोऽन्धेभ्यो यजमनेभ्यः पुण्यादुत्कृष्टो भवति ।

तन्महिमानं दर्शयति—

एष वा इति । एषोऽक्षररूपः प्रजापतिश्छन्दस्वः, छन्दःस्तु वेदेषु सारत्वेन

(प्रथमोऽध्यायः)

निष्पन्नः । अत एव तृतीयकाण्डे समाम्नायते—“ एतद्वै छन्दसां धीर्यमा आद-
यास्तु औषड्भ्यज ये यजायहे वषट्कारः ” इति । य एवं प्रजापतिं छन्दःसारं
वेद स उच्छेद्यो भवति । त्वेवेद त्वेदेत्यवोभयचैकपदं साम्प्रदायिकम् ।

द्वितीयानुवाकोक्तानां प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणां रूपककल्पनया तात्पर्यं व्याचष्टे—
वसन्तमिति । ऋतुदेवतास्तत्कल्पनया धीयन्ते । प्रीताश्चास्मै यजमानाय
यथापूर्वं कल्पन्तेऽविपर्यातेन प्रवर्तन्ते स्वस्वकालोचितपुष्पोद्भवसंतापवृष्ट्यादिलक्ष-
णमुक्ता भवन्ति । वेदितुरपि तदेव फलम् ।

आप्यभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरिति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाव्यभागवित्यस्मिन्ननुवा-
के यज्ञचक्षुष्ट्वभाष्यभागयोः सम्यक्प्रतिपादितम् । अतस्तदीयदेवताभ्यां यज्ञस्य
चक्षुष्यत्वं यजमानस्य यत्फलं चोच्यते ।

आग्नेयभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नेरहमिति । अन्नादौ बह्वाशी न त्वन्यदेववदन्नाशी ।

उपाशुयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

दग्धिरसिति । एतयोपाशुयाजरूपया दग्ध्या वैरिचातिभ्या हेतयाऽदभ्युवर्हि-
तितवन्तः ।

पौर्णमासीगतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरिति । नृचनागकोऽसुरोऽग्नीषोमौ देवौ दन्तैः संदष्टवान् ।
तौ निःसारमितुमिन्द्रः शीतध्वरसंवाधौ वृधे प्रयुज्य जञ्जभ्ययानाद्वृत्रासौ निः-
सारं वृधं हतवानिति द्वितीयकाण्डे स्पष्टं भविष्यति । स्तृणुते हिनस्ति ।

अमावास्यागतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—इन्द्राग्नियोरिति ।

सोनायानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—इन्द्रस्येति ।

गवभिषा राजन्वादीनां सोनायानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—महेन्द्रस्येति ।

स्विष्टकृदनुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—अग्नेः स्विष्टकृत इति ।

अथ गीर्वासा ।

दशमाध्यायस्याष्टमे षोडशे चिन्तितम्—

नाऽऽर्च्यं न च होतारं नानूपाजेष्वितीदृशः ।

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥

अन्याध्यायादिकल्पस्य विधेयः सा निषेधगीः ।

नेत्यनूयाजभातुस्थस्वार्थं पर्युदस्पति ॥

महापितृयज्ञे चोदकपात्रं वरणं मत्प्रेषं भ्रूयते—“ नाऽऽर्च्यं कुर्याति । न होतारम् ” इति । तथाऽनारम्भवादे भ्रूयते—“ आ आवायेति चतुरक्षरमस्तु औषाडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति त्र्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः यजापविर्ब्रह्मन्वायतः ” इति । तथोक्तम्—“ नानूपाजेषु येयजामहं करो-
ति ” इति । तत्र वरणास्य विधिपतिषेधौ चोदकपत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयते । ये यजामह इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां पत्यक्षवचनाभ्यां विधिपतिषेधवतीति । तत्र विधायकप-
तिषेधकयोर्द्वयोः समानयोरेवैरध्यायविकल्प इति यावे ब्रूयः—अष्टदोषग्रस्तत्वादि-
कल्पो न न्याय्यः । ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोः समुच्चयस्याप्यसंभवात्का-
यतिरत्रैव चेदुच्यते—निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधि-
वाक्यस्य शेषो भविष्यति । तथा हि—यदि नेत्यर्थं शब्दः करोतिना संबध्येत तदा
येयजामहं न करोतीत्येवं यातिषेधः स्यात् । यदि च नृगीद इत्येवाऽऽख्यातप-
त्येन संबध्येत तदा वरणं न कर्तव्यमिति निषिध्येत । न चैवं संबध्यते, किं-
त्वनूयाजपदेन शुश्रूषातुना च संबध्यते । तथा सत्यनूयाजव्यतिरिक्तेषु यामेषु
येयजामहः कर्तव्यः । वरणव्यतिरिक्तमङ्ग्यादयनुष्ठेयमित्यनूयाजवरणपर्युदासेन
विधेरेव निषेधितत्वे सति यातिषेधवाक्यस्य कस्याचिदभावात् विकल्पः शङ्कि-
तुमपि शक्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे लृष्णयजुर्दे-

वीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे षष्ठमपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठ्यपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतस्पारि हवामहे जनैश्चः । अस्माकमस्तु
केवलः । इन्द्रं नरो नेमयिता हवन्ते यत्पार्या युजन्ते
धियस्ताः । शूरो नृपाता शर्वसश्चकान आ गोमति मजे
भजा त्वं नः । इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनैषु पञ्चसु ।
इन्द्र तानि त आ वृणे । अनु ते दाधि मह इन्द्रियाय
सत्रा ते विश्वमनु वृज्रहत्यं । अनु (१) क्षत्रमनु सहो
यजेतेन्द्रं देवेभिरनु ते नृपत्यं । आ यस्मिन्सप्त वासवा-
स्तिष्ठन्ति स्वारुह्यो यथा । ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो
अतिथिः । आमासु पक्कमैरय आ सूर्य रोहयो दिवि ।
घर्म न सामं तपता सवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः । इन्द्र-
मिद्राथिनो बृहदिन्द्रमर्कैर्भिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनृपत ।
गायन्ति त्वा गायत्रिणः (२) अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्मा-
णस्त्वा शतक्रतुर्बृहत्शमिव येमिरे । अहोमुचे प्र भरेमा
मनीषामोषिष्ठदान्ने सुमतिं गुणानाः । इदमिन्द्रप्रति हव्यं
गृभाय सत्याः संस्तु यजमानस्य कामाः । विवेष यन्मां
धिषणां जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहाः । अहंसो यत्र
पीपरयथा नो नावेव यान्तमुभयं हवन्ते । प्र सध्राजं प्रथम-
मध्वराणां (३) अहोमुचं वृषमं यज्ञियानाम् । अपां
नपातमश्विना हयन्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धन्मोजः । वि न
इन्द्रं धुर्यो जहि नीचा यच्छ पुतन्यतः । अधस्पदं तमी
कृधि यो अस्मा अभिदासन्ति । इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽ-
जायथा वृषभ चर्षणीनाम् । अपांमुक्षो जनममिन्नयन्तमुक्षं

देवेभ्यो अरुणोऽरु लोकम् । सुगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः
 पराचतेः (४) आ जंगामा परस्थाः । सुकृत् स रक्षाय
 पविर्मिन्द्र तिग्मे वि शत्रून्ताडि वि मृधो नुदस्व । वि
 शत्रून्वि मृधो नुद वि वृत्रस्य हनू रुज । वि मनुमिन्द्र
 भामितोऽमित्रं स्यामिदासंतः । वातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र* ह-
 वेहवे सुहव रारमिन्द्रम् । हुवे नु शकं पुरुहूतमिन्द्र स्वस्ति
 नो मघवा धास्विन्द्रः । मा ते अस्थाम् (५) सहसावन्प-
 रिष्टावधारं भूम हरिषः परादे । आयस्व नोऽवृकेभिर्वसथै-
 स्तव प्रियासः सुरिषु स्याम । अनवस्ते रथमश्वोय तक्षन्व-
 ष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् । प्रह्लाण इन्द्रं महयन्तो अर्केरव-
 धेयजहधे हन्तवा उ । वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चा-
 निन्द्र आवाणो अदितिः सजोषाः । अनश्वासो ये पवयोऽ-
 रथा इन्द्रेपिता अभ्यर्पन्त दस्पृम् (६) ॥

(वृत्रहतेऽर्जु मायविजोऽध्वराणां परावतोऽस्यापटाचत्वारि* शस्त्र) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

सं त्वा वृषोऽस्यामिर्वा बर्हिषोऽह्ना प्यायतामर्गन्व यथा वै यो वै अर्वा
 मजापतिर्ब्रह्मन्ध्रोऽसीत्पाह यो वै संतदशमिन्द्रं वो द्वादश ॥ १२ ॥

सं त्वा बर्हिषोऽहं यथा वा एवं विद्राञ्चौषदसहसाव-
 नेकं आशत् ॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठपत्राण्डे द्वादशोऽनुवाकः) ।

सप्तमादिष्वेकादशान्तेषु एवस्वनुवाकेषु याजमाननालक्षणमसङ्गताध्वर्यवजाल-
णमपि कियदभिहितम् । द्वादशानुवाके याज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।
काम्येष्टिकाण्डे सप्तमानुवाके काचिदिष्टिरेवमान्नायते—

“ ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनो-
पावति स एवास्यै पशून्ध यच्छति पशुममेव भवति ” [सं० का० २ प्र०
२ अ० ७] इति ।

पशूनमैन्द्रत्वमर्थवादान्तरे ब्रूष्यम् ।

पुरोडाशादिपरित्यागेन चरुविधानं प्रशंसति—

“ चरुमैवति स्वादेवास्यै योनेः पशून्ध जनयति ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ७] इति ।

वाजपेथे हि नैवारं चरुमथानवधारयेत् । अथमेधेऽपि छाजीनित्यादिमन्त्रे-
णाथामाजमुपावर्हन्ति । तच्च भक्षितमन्त्रमुत्तरस्वमानानामथानां रेतोरूपेण बीज-
मित्याग्रेमेत्य चरोः पशुयोनिस्त्वयामिधीषते ।

तस्या ऐन्द्रेष्टेः पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रं व इति । हे कतिगजमाना यो दुष्टार्कं जनेभ्यः पुत्रभृत्यादिजन-
सिद्धयर्थं विधत्तस्तस्मिन् सर्वस्य जगत् उपरि स्थितमुत्कृष्टत्वेन वर्तमानमिन्द्रं हवामह
आह्वयामः । स चेन्द्रोऽस्माकं केवलोऽस्त्वसाधारणोऽस्तु । इतरजमानेभ्योऽप्य-
धिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ।

याज्यामाह—

इन्द्रं नर इति । अग्निचयनमनुतिष्ठन्तो नर इन्द्रं नेमयिता ब्रह्मणादिभिर्देवैः
सह नेमस्यार्धस्य हविषो धिता धारणाय हवन्त आह्वयन्ति । अत एव चयन-
ब्राह्मणपेथमात्रायते—“ अर्धेन्द्राणि जुहोति ” इति । तन्मन्त्राद्यैवमान्नायन्ते—
“ अग्निश्च न इन्द्रश्च मे सोमश्च न इन्द्रश्च मे ” इत्यादयः । यद्यस्मात्कारणा-
त्पावांश्चितेऽग्नावशिष्टोऽग्नादिधारमहन्तो यजमानास्ता धिषो धुनजते मुञ्जते तान्ध-
मिष्टोपादीन्धनुतिष्ठन्ति । तादृश हे इन्द्र त्वं शूरो रक्षोभिरनभिभूतो नृपाता
मनुष्येभ्यः सन्निवा धनस्य दाता शवसोऽस्मदीयस्य बलस्य चक्रीनस्त्वर्पको भूता
नोऽस्मान्मोमति बहुगवादिपशूण्युक्ते वजे संघ आमजाऽऽभिमुख्येन स्थापय ।

१ क. घ. ङ. च. “येतेति । ज” । २ स. “रति । त” । ३ क. घ. ङ. च. अस्व च” ।
४ स. “आजः स्रग्ध्वज्यकाशको ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्रपेवेन्द्रियावन्तं त्वेन भागधेमेनोप धावति स एवास्मा इन्द्रियं पश्यान् पच्छति पशुमानिव भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रियं बलं धर्मदमस्यास्तित्वीन्द्रियावान् । क्षीरघृतादिद्वारेणेन्द्रियबुद्धिहेतु-
त्वात्पशूनामिन्द्रियत्वम् । इन्द्रियं पशून् । वेति समुच्चयेऽप्यार्हतव्यः ।

तस्यामिहो पुरोनृवाक्यामाह—

इन्द्रियाणीति । हे शतकतो वञ्चसु जनेषु निषादपञ्चमेषु बाह्यणादिवर्णेषु
यानि ते ववानुग्रहादिन्द्रियाणि सामर्थ्यानि सन्ति, हे इन्द्र यानि सर्वाणि ते
ववानुग्रहादावृणो समन्ताद्गृह्णामि ।

याच्यामाह—

अनु ते दायीति । यत्र यत्र हे इन्द्र मेह महते सर्वम्बो देवेभ्योऽधि-
काय ते तुभ्यं सत्त्वा सत्तेषु विश्वं सर्वं हविर्देवैर्मिहमन्वादिभिरनुदायि अनुक्रमेण
दीयते । किमर्थम् । वृषहृत्पे वृषवधमनु ते तवेन्द्रियाव बलतिद्वयार्थम् । न केवलं
वृषवधमनुसृत्य किंनु क्षत्रधनु स्वदीर्घं क्षत्रियत्वजातमभिमानयनुसृत्य, सहोऽनु
स्वदीर्घं बलधनुसृत्य, नृपतो वैरिणमुष्पतिरस्कारशीलधनुसृत्य, तथापि मधोक्ताभ्यु-
पानवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्वीयत इति शेषः ।

अन्वामिष्टिं विधत्ते—

“ इन्द्राय वर्षधत्ते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्षसकामो ब्रह्मवर्षसं
क्षे वर्षं इन्द्रमेव धर्मवन्तं त्वेन भागधेमेनोप धावति स एवास्मिन्नसवर्षसं दधाति
ब्रह्मवर्षस्येव भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

वर्षधत्ते वेदशास्त्रादिप्रयुक्तभास्मिन्मोमुक्ताय । विद्वत्सु वेदशास्त्रादिरूपेण ब्रह्म-
वर्षसेन दीप्पव इति ब्रह्मवर्षस्य वर्षत्वम् ।

एतस्यामिहो पुरोनृवाक्यामाह—

आ यस्मिञ्जिति । वासयन्नि रथस्वापरादिपामिति वासवा आदित्यस्या-
न्वाः । ते च तत्त्वसंख्याकाः । सप्त युञ्जन्ति रथमेकवक्त्रमिति मन्त्रवर्णात् । न
चैवं सप्तिको अश्वो बहति सप्तनभित्वेन विरोधः । वचनद्वयबलेन विकल्पस्था-

(याज्यामुतेनुवाक्यामिधानम्)

झनिरुतत्वात् । ते च सप्ताधाः स्वारुहो यथाऽऽदित्यपरतन्वा अपि स्वयमेवाऽऽ-
रोहन्त इव वर्तन्ते, सुशिक्षितत्वेन प्रेरणं विनैव प्रवृत्तत्वात् । तादृशाः सप्ताधा
यस्मिन्नादित्य आविष्टान्ति अभिवर्तन्ते स आदित्यः क्षणित्वातीन्द्रियज्ञान्येव सर्वदा
वेदत्रयोवेदत्वात् । अत एवाऽऽम्नायते—“ भेदैरग्न्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ” इति ।
दीर्घश्रुत्तमस्येति शेषप्रकाशनेन प्रथितकीर्तितमः । ईदृशो धर्मो दीप्तिमान् आदित्य
इन्द्रस्य गृहेऽतिथिः स्वाभीष्टं पाचितुं यदा कदाचिदागच्छति तस्येन्द्रस्य महिमा
किमिव वक्तव्य इत्यभिप्रायः ।

याज्यामाह—

आमास्विति । आमासु फलपाकरहितास्त्रोषधीषु पक्वं सम्पन्नाकबुक्वं फ-
लं हे इन्द्र रामैर्यो वृद्धिद्वारा संपादितवानस्ति । सूर्यं विचरन्ते परिवर्तनसामर्थ्य-
प्रदानेन दिव्यारोहयसि । हेतिमिर्यजमाना जुष्टमिन्द्रस्य धियं हविः पुरोडाशस्त्वं
तपत सुष्ठु हुतं कुरुत । किमिव, धर्मं न प्रदग्ममिव, सुवृत्तिभिर्होकारप्रस्तावादि-
शोभनमभियुक्तैः सामन्सामभिर्धर्मं यथा तपन्ति । गिर्वेणसे गीर्भिः स्तुत्यायेन्द्राय
मिरः स्तुतिस्त्वाः प्रैसुक्तेति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्कामोऽर्को वै देवानामन्ध-
मिन्द्रमेवार्कवन्तं स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्धं य यच्छत्यन्नाद् एव
भवति ” [सं० का० २ य० २ अ० ७] इति ।

सुभुक्षुभिरर्ध्यापानत्वादादरेण स्वीक्रियमाणत्वाच्चरयार्कत्वम् ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रमिदिति । गाथिनः सामगा गृहद्व्यूहता साम्नेन्दमिन्द्रमेवानुपतास्तुव-
न् । अथ स्तुतावित्यस्माद्धातोः रुद्रश्चोऽर्कश्च कचमाचष्टे । अर्कमिर्कमिरर्किणो
बहुवचा इन्द्रमस्तुवन् । वागीरन्या अपि वाचो यजूत्सरा इन्द्रमस्तुवन् ।

याज्यामाह—

गायन्तीति । हे शतकवो गायत्रिणो गायत्रसामयुक्ता उद्गतारस्त्वां गाय-
न्ति । अर्किणो गृहवृत्तास्त्वामर्चन्ति स्तुवन्ति । वस्त्राणस्तदुपलक्षिता अथर्ववेद्योऽपि
त्वानुद्येमिर उत्थापयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । किमिव, वंशमिव । यथा कुलाचारा-
दिभिः स्वकीयं वंशमुत्तं कुर्वन्ति तद्वत् ।

इष्टचन्दरं निहविष्कं विधत्ते—

“इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्विन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रायार्कवते भूतिकानो यदिन्द्राय धर्मवते निर्वपति शिर एवास्थ तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत आत्मानमेवास्थ तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवाग्नाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येव ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

तेन धर्मवते निर्वापेणाध्यर्चुरस्य यजमानस्य शिरः करोति । एवंविधैश्वर्यादिभिः सभायामुज्ज्वलशिरस्कं करोति । तेनेन्द्रियावते निर्वापेणास्य यजमानस्याऽऽत्मानमेव करोति पुष्टशरीरमेव करोति । अर्कवते निर्वापेण यजमानो भूत एवैश्वर्यं प्राप्त एव सत्त्वदनयोग्ये सम्यग्चे प्रवितिष्ठति । भवत्येव पुनरप्यधिकमैश्वर्यं याप्नोत्येव । अथ धर्मवतो हविषि “ आ यस्मिन् ” इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । इन्द्रियावतो हविषि “ इन्द्रियाणि शशक्तो ” इत्यादिके । अर्कवतो हविषि “ इन्द्रमिन्द्राधिना बृहत् ” इत्यादिके ।

इष्टचन्दरं विधत्ते—

“ इन्द्राय२ होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना शुद्धितः स्मात्पाप्मा वा अ२ह इन्द्रमेवा२होमुच२ स्वेन भामधेयेनोव धावति स एवेन पाप्मनोऽ२हसो मुञ्चति ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

अहःशब्देभात्र नरकहेतुनिषिद्धाचरणादिरूपः पाप्मोच्यते । पाप्मनोऽहसोऽत्यधिकात्पावादित्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अ२होमुच इति । गृणानाः स्तुवन्तो वयमोषिष्ठदास्ते श्रीष्मकाले दावाग्निनाऽऽयन्तदग्धभूमदेशेभ्यो वर्षतीं वृष्टिदात्रेऽहोमुचे पापाभ्योचयित्रे मनीषां बुद्धिं मन्त्रेण स्वी कुपेः । कीदृशीं सुमतिं, त्वां तोषयेमेत्येवमादिशोभनपन्नोपेवात् । हे इन्द्रेदं त्यज्यमानं हव्यं पतियुहाण । तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

याज्यामाह—

विवेचेति । यद्यस्मात्कारणाद्विषणा पूर्वोक्ता बुद्धिर्मा विवेक व्याप्तवती तस्मादहं सुबुद्धिर्जन्तु जातवानस्मि । अथ एव पापदिहोः पुरोत्तमान्भरणदिवसात्परा त्वां स्तवे, आभरणं स्तवानीत्यर्थः । यत्र यस्यां विषणायां सत्याभिभ्योऽस्मानहसः पापात्पीपरदुत्तारितवान्सा विषणा विवेचेत्यन्वयः । अथवा यत्र-

(याज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

हन्यस्मानंहसः पारयति तस्मात्पादादहः पुरा स्तवा इत्यन्वयः । यथा लोके नावा नद्यां यान्तं नाविकमुभये कूलद्वयवर्तिनो हवन्ते' माप्नुवन्त्येवाह्वयन्ति तथैवाहसो मुक्तानस्मानुभयकूलप्रभवा आह्वयन्तीत्यर्थः ।

अथैव विकल्पितामन्मां याज्यामाह—

प्रसम्नाजमिति । हे नरो मनुष्या ऋत्विजः प्रकर्षेणोद्गं भजतेति शेषः । कीदृशं, सप्ताहं सम्पददीप्यमानम् । अभ्वराजामग्निष्टोमादीनां प्रथमं मुत्स्यदेवम् । अंहोमुचं पावान्मोचयितारम् । यज्ञियानां यज्ञसंयन्त्रिकालानां पुण्यं वर्णितारम् । अपां वृष्टिरूपाणामुदकानां नपावमविनाशयितारम् । ह्यन्दमैश्वर्यस्य गमयितारम् । हेऽग्निनावस्मिन्व्यजमान इन्द्रियं चक्षुरादिषाटवमोजो बलं च धर्तं स्थापयतम् ।

इष्टघन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय वैमुधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽग्निं प्रवेपेरन्ता-
व्राणि वाग्मिं सप्तियुरिन्द्रमेव वैमुध१ स्येन मागधेयेनोप धावति स एवास्यान्मृ-
धोऽपहन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

मृधो वैरिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन्मकर्षेण कम्पयेयुर्भातिमुत्सादयेयुः । अथवा राव्राणि देशानभितो विनाशयितुं सप्तियुः संगता भवेयुः, तस्य यज-
मानस्य रक्षायै वैमुधाय शत्रुविनाशकायेन्द्रोऽप निर्वपेत् । स चेन्द्रोऽस्माद्यजमा-
नान्मृधः शत्रून्पहन्ति ।

तत्र पुरोनुवाक्यमाह—

यि न इन्द्रेति । हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः शत्रुन्विशेषेण ग्रहि । किंच, पृतन्यतोऽस्मान्वावपितुं सेनामिच्छतः शत्रुभीषाक्यभूतान्यच्छोपरतांकुरु । यथान्योऽस्मानभिदासत्पुनक्षयमति तर्मी तमपि वैरिणमधस्तदमस्मत्पादयोः पणत-
शिरस्कं कधि कुरु ।

तत्र याज्यामाह—

इन्द्र क्षत्रमिति । हे इन्द्र वामं वननीयं शत्रुं क्षवाद्रक्षणमोजोऽस्मदीयं बलं चाभिलक्ष्याजामथा एतत्सर्वं संपादयितुं जातोऽसि । चर्षणीनां मनुष्याणां हे पुण्यं कामानां वर्षकामिवयन्तं शत्रुमाधमिच्छन्तं जनमपामुदास्तिरस्कृतवानसि ।

देवेभ्यो हविष्मदानादिभ्यवहारिभ्यो यजमानेभ्य उरुं विस्तीर्णं लोकं योमस्था-
नमकृणोः कृतवानेवासि ।

तस्यादेवेष्टौ विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

मृगो नेति । हे इन्द्र भीमो मर्मकरः कुचरः पाणिभक्षणादित्यकुत्सिताचरण-
शीलो गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंहव्याधादिमृग इव परस्थाः परायतो
महतो दुरादाजनाभास्मदिरोभिर्न हन्तुमागतोऽस्ति । आजमन्थेति हि शास्त्रान्तरे
मभ्यमपुरुषः पठितः । स्रुक् परशरीराविषु तरणशीलं तिम्रं तीक्ष्णं पर्विं वज्रं
संशाय सम्प्रवर्दीक्ष्णं कृत्वा विशेषेण शत्रून्साहय । मृगो योद्धुञ्छत्रुन्विशेषेण
नुदस्व निराकुरु ।

विकल्पितां याज्यामाह—

वि शत्रून्मिति । हे इन्द्र शत्रून्विशेषेण नुद निराकुरु । मृगो योद्धुनवि
विशेषेण नुद । वृत्रस्य हन् विरुज विशेषेण भग्नी कुरु । त्वं माभितः क्रुद्धः
सन्भविदासतोऽस्मानुपक्षययतोऽभिव्रस्य वैरिणो मर्त्युं विशेषेण भग्नी कुरु ।

दृष्टव्यन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय त्रिं पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मो वा परिपत्तो वेन्द्रमेव
जातारः स्वेन भानभयेनोप धावति स एवैनं त्रायते ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ७] इति ।

ब्रह्मः शृङ्खलया निगदितः । परिपत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो भ्रैरवरुद्धः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

जातारमिति । जातारं शृङ्खलानन्धाद्रक्षितारम् । अवितारं मदाबरोधाद्-
क्षितारम् । शूरं बन्धकानामवरोधकानां च विरस्कारे क्षमम् । हवे हवे सुहृदं
सर्वस्मिन्होमे सुधेनाऽऽह्नातुं शक्यम् । शक्रं सर्वेषु कार्येषु शक्तिशुक्लम् । पुरुहूतं
बहुभिर्बन्धनैराहूतमिन्द्रं हवे नु आह्वयाम्येव । यदिविशेषणमिन्द्रशब्दावृत्ति-
र्वाक्यमेषार्थः । जातारमिन्द्रं हवे । अवितारमिन्द्रं हव इत्येवं वाक्यमेषः ।
तैश्च बहुभिर्बन्धनैराहूतमिन्द्रायः भद्रं भवेत् । इन्द्राऽऽगच्छ हरिव आगच्छेत्यादौ
तदर्थनाम् । लोकेऽभ्यदिवालं पुनमुत्ताडयितुं पितरागच्छ जातरागच्छेत्यादौ
दृश्यते । मयवा धनवानिन्द्रो नोऽस्मभ्यं स्वस्ति धातु अविनाशं देदातु ।

तत्रैव यावद्यामाह—

मा ते अस्यामिति । हे सहस्रावन्वलयन्मित्रास्यां परिष्ठौ परित्राणार्थं क्रियमाणायामिष्टौ वयमघाय वैकल्पाय मा भूम, अस्मदनुष्ठिते कर्वाणि वैकल्पं मा भूदित्यर्थः । हे हरिवो हरिभिरथैस्तद्वन्परादे परादातुं त्वामवज्ञातुं वयं मा भूम कदाचिदप्यवज्ञा मा करवामेत्यर्थः । त्वं नोऽस्मान्बुकेभिर्हिंसकरहितैर्वरुथै-
रृहेस्तायस्व । तादृशान्मृहान्प्रवच्छ । सूरिषु विद्वत्सु यजमानेषु मध्ये वयं तव प्रिया भवेय ।

इष्टचन्तरं विवचे—

“ इन्द्रामार्काभ्येधयते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वेधो महायज्ञो नोपन-
मेदेते वै महामज्ञस्यान्त्ये तनु यदमार्काभ्येधयन्मित्रेवामार्काभ्येधयन्तर स्वेन भाम-
धेयेनोप धावति स एवास्या अन्ततो महायज्ञं धावयत्युपैतं महायज्ञो नमति ”
(सं० का० २ प्र० २ अ० ७) इति ।

अभ्येधयज्ञस्य साधनभूतो योऽग्निः सोऽर्कः । यश्च फलरूपभूत आदित्यः सोऽभ्येधः । अत एव पञ्चमकाण्डे पञ्चार्काहुतिविधिशेषार्थवादे समागम्यते—
“ अर्को वा एव यदग्निरसावादित्योऽभ्येधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काभ्येधयोरेव
ज्योतीः वि संधाति ” इति । अभ्येधमज्ञासणेऽग्यागम्यते—“ अग्निर्वा अभ्येधस्य
योनिरायतनम् । सूर्योऽग्रेयोनिरायतनम् । यदभ्येधेऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिं चिनोति
वायवर्काभ्येधो ” इति । वायसनेधिर्नोऽपि चित्यस्याग्नेरुपासने समामनन्ति—
“ एष वा अभ्येधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽपमश्निरर्कस्तस्येमे लोक
आत्मानस्तावेतावर्काभ्येधो ” इति । इन्द्रः स्तुतयोरग्न्यादित्ययोः स्वामित्वाद्-
र्काभ्येधयामित्युच्यते । ये यजमाने प्रत्यभ्येधराजसूयरूपो महायज्ञो नोपनमेज
मानुमात्स यजमानोऽर्काभ्येधस्वामिने निर्वपेत् । यावेतावर्काभ्येधशब्दवाच्याद-
ग्न्यादित्यौ तावुभौ महायज्ञस्याभ्येधस्यान्त्ये तनु पारम्भसमाप्तिकोटयोर्वर्तमान-
शरीरे । चित्याग्निः साधनत्वेन पारम्भकोटौ वर्तते । आदित्यः फलरूपत्वेन स-
याप्तिकोटिमासी । स एवेन्द्र एवस्मै यजमानस्य समीपे महायज्ञं प्रेरयति । स
च महायज्ञं एनं यजमानमुपनमति प्राप्नोति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अनयस्त इति । हे पुरुहूत बहुभिर्मजमनैराहूतेन्द्र ते तव रथमनवो मनु-

व्यास्तक्षेस्वक्षन्तु संस्कुर्वन्तु । किमर्थम् । अथायार्थं संयोजन् । त्वष्टा देवः
शिल्पी शुभन्तं दीधिभन्तं वर्जं तक्षतु । ब्रह्माणो ब्राह्मणा कविजोऽर्केरर्चनसाध-
नैर्मन्त्रैर्भूयन्तः पूजयन्त इन्द्रमवर्धयन्वशास्ता वर्धयन्तु । अहयेऽहिमर्षं महायज्ञ-
माधिमतिबन्धकं पापं हन्तवा उ अवश्यं हन्तुमवर्धयामित्वन्वयः ।

याज्यामाह—

वृष्णे यत्न इति । हे इन्द्र यद्यद्वा वृष्णे ते कायाभिवर्धिजस्व संवन्धिन-
मर्कमर्चनीयं वृष्णो वर्धये(कं) कलाभिवर्धकं यार्थं यावाणः साधनभूया ह्यदुप-
लादयः पदार्था अर्चानर्चयन्ति अलंकुर्वन्ति, तदानीमादितिर्वेदित्वा पृथिवी स-
जोपास्वया समारपीतिर्भवतु । इन्द्रेषिदा इन्द्रपेरिता ये पयसो वज्राः सन्ति
तेऽप्यरथा अनथासो रथाधनिरपेक्षा एव इत्थून्महायज्ञाभिवतिबन्धकानसु-
रावम्भवर्तन्तामित्यर्थं हन्तुं भवर्तन्ताम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ इन्द्रं वो विश्वतोऽमुष्मिश्चरानैव जघोर्द्वयम् ।

इन्द्रान्दिवावशाने स्वादा यस्मिन्वर्धयजौ ॥ १ ॥

इन्द्रं स्वादकैवशाने तिस्रोऽहोमुग्मजानुचः ।

विनो (वि)भूधे यतसः स्युस्तारं वातुमद्यजौ ।

अनवोऽर्काधवशाने मन्वाः सप्तदशेरिता(न्वा एकोनविंशतिः)

॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हाद निवारयन् ।

पुनर्योश्चतुरो वेदादिद्यातीर्थमहेभरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थभेह्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्व-
रस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(जथ प्रथमाहके सतमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त इडा सलु
वै पाकयज्ञः सैषाऽन्तरा प्रयाजानूयाजान्यजमानस्य लोकेऽ-
वहिता तामाह्वियमाणामभि मन्त्रयेत् सुरुपवर्षवर्ण एहीति
पशवो वा इडां पशुनेवोप ह्वयेत् यज्ञं वै देवा अदुहन्त्यज्ञोऽ-
सुराः अदुहन्तेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराऽभवन्त्यो वै यज्ञस्य
दोहं विद्वान् (१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं इहे सा मे
सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्योहैष वै यज्ञस्य दोहस्ते-
नैवेनं इहे प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेडा यजमानाय दुह एते वा
इडयै स्तना इडोपहृतेति वायुर्वत्सो यर्हि होतेडामुपह्वयेत्
तर्हि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेत्
(२) मात्रे वत्समुपावसृजति सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं
लोकमायन्पाकयज्ञेन मनुर्भ्राम्यत्सेडा मनुमुपावर्तत तां
देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः परांचीमसुराः सा देवानु-
पावर्तत पशवो वै तद्देवानवृणत पशवोऽसुरानजहुर्य कामये-
तापशुः स्यादिति परांचीं तस्येडामुप ह्वयेतापशुरेव भवति
यम् (३) कामयेत पशुमान्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुप
ह्वयेत पशुमानेव भवति ब्रह्मवादिनो बद्धन्ति स त्वा इडामुप
ह्वयेत् य इडामुपह्वयाऽऽत्मानमिडानामुप ह्वयेतेति सा नः
प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनीत्योहडोमेवोपह्वयाऽऽत्मानमिडांयामुप
ह्वयेत् व्यस्तमिष वा एतयज्ञस्य यदिडां सामि प्राश्नन्ति (४)

सामि मांर्जयन्त एतरप्रति वा असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत
 ब्रह्मणा देवाः समंदधुर्बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ब्रह्म
 वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञः सं दधाति विच्छिन्नं यज्ञं
 समिमं दधात्वित्याह संतत्येव विश्वं देवा इह मादयन्तामि-
 त्याह संतत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति या वै (५) यज्ञे
 दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु सं कामन्ति स एष ईजा-
 नोपशुर्भाङ्गिको यजमानेन स तु वै तत्कार्यमित्याहुर्नृप्यो देवजा
 कृते कुर्वीताऽऽत्मन्यशूर्मयतेति ब्रध्न पितृस्वेत्याह यज्ञो
 वै ब्रध्नो यज्ञमेव तन्महयत्यथो देवत्रैव दत्तं कुरुत आत्मन्य-
 शूर्मयते ददतो मे मा क्षाधीत्याहाक्षितिमेवोपैति कुर्वतो मे
 मोषं ददित्याह भुमानमेवोपैति (६) ॥

(विद्वान्भ्यवेज्जवति यं प्राश्नन्ति यां वै न एकाजविदशतिभ्यं) ।

इति छान्दोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथम-
 भाष्यके सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशस्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं गतम् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थनरोधरम् ॥

प्रपाठके सप्तमोऽस्मिन्नुवाकास्त्रयोदश ।

याजमानवाहणस्य केचः षट्स्रादिमेषु हि ॥

वाजपेयस्य मन्त्रास्तु षट्स्रव्येष्वथ याज्यकाः ।

इडानुमन्त्रणं तस्या इडायाथ प्रशंसनम् ।

अन्वाहार्योऽथ मन्थानुवाकव्याख्या त्रिषु स्मृता ।

रथमन्वा धावनं च रोहणं वाजहोमकः ।

उजित्पदिम्रासुपाज्या इत्यथोऽनुवाकनाः ॥

(इडानुमन्त्रणम्)

तत्र मध्येऽनुवाक इडानुमन्त्रणमुच्यते । तदेतद्विधातुं प्रस्तौति—

पाकयज्ञमिति । पाकयज्ञस्य स्वरूपमाप्तस्वम्बसूत्रपाठपातुमिकम्—“ औ-
पासनहोमो वैश्वदेवं पार्षणमष्टका मासि आर्घ्यं सर्ववलिरीशानवलिरीति सप्त
पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । बौधायनोऽप्याह—“ हुतः बहुत आहुतः शुलग्रयो
वलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोष इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । अन्ये
त्वाहुः—“ अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः ” इति । आश्वलायनोऽप्याह—ययः पाकयज्ञा
हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ बहूना जालजभोजेने बलणि हुताः ” इति ।

एतेषां मध्ये यं कंचिदप्याहिताग्नेः पाकयज्ञमनु यवाद्याः पशवोऽवस्थिता
भवन्ति पाकयज्ञेन लभ्यन्ते इत्यर्थः । अत्र त्रिडामक्षणमेव पाकयज्ञो ब्रह्मणि
हुत्वात् । अतोऽग्नेमापीडामक्षणेन पशवो लभ्यन्ते । तत्रेषमिडा यजमानस्य
लोके कलसाधने यज्ञे यवाजानुयाजमध्ये भवस्थिता । यवाजाज्यभागप्रधान-
स्त्रिष्टकञ्च ऊर्ध्वमनुयाजेभ्यश्च प्रागिडाया अनुष्ठेयत्वात् । एतच्च होत्रकाण्डे
स्त्रिष्टकपाश्याया अनुयाजयाज्यायाश्च मध्य इडोपाह्वानेनः प्रपाठादवगम्यते ।

विधत्ते—

तामाह्नियमाणामिति । तामिडा माह्नियमाणामववाद्य होतृसमीपमानीयमा-
नाम् । तत्प्रकारमाप्तस्वम्ब आह—“ इडापाचमुपस्तीर्यं सर्वेभ्यो हविर्भ्यं इडाः
समवद्यति चतुरवतां वा पञ्चावताम् ” इति । “ अभिवायेडाः होत्रे यदाय ”
इति च । इडादेवतायाः पशुसाधनत्वाद्वोरूपत्वाच्च मन्त्रगतेनेहीति पदेन पशूने-
वोपह्वयते ।

सा मे सत्याऽऽशीरित्येतं मन्त्रमात्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यज्ञं वा इति । दोहनं रिक्तीकरणम् । गां दोग्धीत्यत्र तथा दर्शनात् ।
देवाः मन्त्रं यज्ञमदुहन्नुदुहन्, तद्वत्सारकलस्वीकारेण रिक्ती यजुः । स च
यज्ञोऽसुरानदुहन्नुदीयसारापहारेण रिक्ती चकार । ततस्ते पराभूताः । यो यज-
मानो देवकर्तृकं यज्ञरिक्तीकरणं यज्ञकर्तृकमसुररिक्तीकरणं च विद्वान्यजते सोऽ-
प्यपि यजमानं दुहे रिक्ती करोति । एतस्य वाक्यस्य मन्त्रप्रसंसाररूपायादभ्यस्य
यजमानस्य न काचिद्धानिः ।

भ्याचष्टे—

सा मे सत्येति । उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवसंज्यायामुपहूत इत्या-

दिका येवमाशीरुपह्वानमन्त्रमता सेवमस्य मज्ञस्य संबन्धिन्याशीर्यम सत्या मूयादित्वेवैरुषो यज्ञदोहस्तेनैवान्यं यजमानं दोग्धि ।

वायुभ्यान् विधातुं प्रस्तौति—

प्रसा वा इति । प्रसा वत्सलेहनेन प्रस्तुतस्तानी गौर्दुहे पयः क्षारयति तद्-
द्वेष्टा प्रसा सती यजनानस्य फलं दोग्धि । तस्या इडाया इडोपहृतेत्यादिमन्त्र-
भागाः स्वराः । वायुवैत्सः ।

विधत्ते—

यर्हि होतेति । यर्हि मस्मिन्काण्डे ।

इडोपहृतेत्यादिमन्त्रभागप्रयोगे हेयोपादेयपक्षौ विधातुं प्रस्तौति—

सर्वेषोति । मनुसहिताः सर्वे देवाः कृत्स्नेन दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गलोके
वाप्नुमुद्यताः । तत्र मनुः पाकयज्ञेन आन्तोऽभूत् । “ इडा खलु वै पाकयज्ञः ”
इत्युक्तम् । अतो मनुर्होवा सन्निडोपाह्वान एव तात्पर्यवान्मूर्धिरुक्तं भवति ।
सा चेद्वा देवता तात्पर्यवन्तं मनुमुपगतवती । तां दृष्ट्वा देवाश्चासुराश्च परस्परव्य-
त्ययेनाहवन्त । ते देवाः मतीर्षी संमुखमुपाहवन्त । असुराः पराचीनमुखमुपा-
हवन्त । इडोपहृतेत्येवमादाविडाशब्दप्रयोगः सामुख्यम् । उपहृतेडेति पश्चादि-
डाशब्दप्रयोगो विमुखत्वम् । तत्र संमुखत्वेन तुडा सती सा देवानुवाचर्वत ।
पशवो वा इद्रेत्यन्यथाऽऽन्नातत्वादिविडाशब्दः पशवस्तत्तदा देवानवृणत वृषवन्तः
प्रागवन्तः । विमुखत्वेनेडाया अपरिहोपाचद्वृषाः पशवोऽसुरामजहूरुः संत्यक्तवन्तः ।

तत्र हेयपक्षं विधत्ते—यं कामयेतेति ।

उपादेयपक्षं विधत्ते—यं कामयेतेति ।

सा नः विधेदियन्त्रमार्गं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

अज्ञवादिन इति । वेदार्थविचारका विद्वांसः परस्परमित्याहुः । किमिति,
यो बुद्धिमान्मन्त्रेणेड एसादिन एहीत्यादिनेडामुपहृत्य तस्याभिडायामात्मानमुपहवयते
योजयति स एवेदां पश्चाच्छास्त्रमुपहवयेतेति ।

मर्थं व्याचष्टे—

सा नः प्रियेति । येवमिडाश्रयामिरिड एहीत्यादिनोपहृता सेवमिडा त्वं
नोऽस्माकं प्रियेत्यनेन वचनेन स्वात्मानविद्यायां योजितवान्भवति ।

मार्जनार्थं मनो ज्योतिरित्यादिकामुचं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

(इहानुमन्त्रणम्)

व्यस्तमिवेति । इहेति यदेतेन यज्ञस्याङ्गं व्यस्तं विच्छिन्नमिव भवति ।
तत्कथमिति । उच्यते—सामि पुरोडाशस्य लेशपिडाभागरूपभुत्विजः प्राश्नन्ति,
साम्पुदकलेखं मार्जयन्ते शिरसि सिञ्चन्ति, तदानीं प्रधानयागाः पूर्वमेव हुता
अनूयाजादियथा इत ऊर्ध्वं यष्ट्यास्तमध्ये त्वेद्विडामक्षणां मार्जनं च क्रियते,
तयोरयागरूपत्वाद्यागविच्छेदकत्वम् । तथा तस्यसुरा यष्टव्याननूयाजादीन्वि-
स्मृतवन्तः । अतोऽसुराणां यज्ञ एतत्पति भक्षणमार्जनद्वयं मत्पेतदीपे काले
विच्छिन्नोऽभूत् । देवास्त्वपमत्ताः सन्त्यो भक्षणा परिवृद्धेन केनचित्पुरुषेण सम-
दधुस्तयोर्विच्छिन्नयोः पूर्वोत्तरयोर्यज्ञभागयोः संबन्धं ऊदवन्तः ।

तस्या कनस्तृतीयपादं व्याचष्टे—

बृहस्पतिरिति । देवगुरुत्वाद्बृहस्पतेः परिवृद्धत्वम् ।

संधानुपतिपादकं तृतीयपादं व्याख्याय संधानमतिपादकं द्वितीयपादं
व्याचष्टे—

विच्छिन्नमिति । अविच्छेदायोऽर्थः ।

तस्य संततस्य यज्ञस्य देवमर्पणप्रतिपादकं चतुर्थपादं व्याचष्टे—

विश्वे देवा इति । यज्ञं पिन्वस्वेत्यादिकं पुरोडाशाभिमन्त्रणमन्त्रं व्याख्यातुं
प्रस्तौति—

यां वै यज्ञ इति । यज्ञमानेनर्त्विग्भ्यो दीपमानां यमान्वाहार्मादिरूपां दक्षिणां
तदीयाः पशवः सर्वेऽप्यनुगच्छन्ति, तदा यज्ञानुठाता च पशुरहितो भवति ।
अतः स्वेन दत्तं दक्षिणाद्रुष्यं यथा देवता देवेषु कृत्विहवस्थितं भवति, पशवश्च
यथा स्वस्मिन्नेव रमन्ते, तथा यज्ञमानेन कर्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः ।

मन्त्रस्य पथमभागे व्याचष्टे—

अध्वं पिन्वस्वेति । हे यज्ञ प्रीणीहीत्यनेन यज्ञस्य पूजार्त्तव्येण प्रोक्ताहनेन
यथोक्तं ययोजनद्वयं संपद्यते ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे—

वदतो म इति । दानप्रयुक्तो द्रव्यक्षयो वा क्षायीति प्रार्थनेन निवारितो
भवति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

कुर्वतो म इति । उपरूपनिवारणस्य पूर्वमेव प्रार्थितत्वाभ्योपदत्तदित्यनेना-
भिवृद्धिद्वयं बाहुस्यमेव प्रार्थ्यते भूपानमेवोपैतीति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सामप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सामप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

स*श्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिजमौषोदितिमुवाच यत्सत्रि-
णा* होताऽभूः कामिडामुपाह्वया इति तामुपाह्व इति
होवाच या प्राणेन देवान्दाधारं व्यानेन मनुष्यान्पानेन
पितृनिर्ति छिनत्ति सा न छिनत्ती ३ इति छिनत्तीति होवाच
शरीरं वा अंस्यै तदुपाह्वया इति होवाच गौर्वै (१)
अंस्यै शरीरं मां वाच तौ तत्पर्यविदतां यौ यज्ञे दीयते सा
प्राणेन देवान्दाधारं यथा मनुष्यां जीवन्ति सा व्यानेन
मनुष्यान्धां पितृभ्यो अन्ति साऽपानेन पितृभ्य एवं वेदं पशु-
भाम्भवत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः
प्रत्याभवतीत्यजं वा अंस्यै तत् (२) उपाह्वया इति होवाचौ-
षधयो वा अस्या अन्नमोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः
प्रत्या भवन्ति य एवं वेदाज्ञादो भवत्यथ वै तामु-
पाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगु-
ह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गुह्णातीति प्रतिष्ठां वा अंस्यै तदुपा-
ह्वया इति होवाचेर्यं वा अंस्यै प्रतिष्ठा (३) इयं वै प्रजाः
पराभवन्तीरनु गृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति य एवं वेदं
प्रत्येव तिष्ठत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्कर्मणे
घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति छिनत्ति सा न छिनत्ती ३

(इडाप्रशंसा)

इति न छिनत्तीति होवाच प्र तु अन्वयतीत्येष वा इडासुषा-
हत्या इति होवाच वृष्टिर्वा इडावृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः
संजीवन्तीः पिवन्ति य एवं वेद मैव जायतेऽज्ञादो भवति
(४) ॥

(गौर्वा अस्थितत्वाविडाऽहत्या इति विशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इडाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः मथमे व्याख्याताः । तामिडां द्वितीये द्योर्मुन्योः मञ्जो-
त्तराभ्यां प्रशंसति । तत्र मञ्जवतारयति—

सऽश्रवा इति । संभवा इत्युपेर्नामधेयम् । स च सुवर्चनसः पुत्रः । तुमिञ्ज
इत्युपेन्तरस्य नामधेयम् । स बोधोदितस्य पुत्रः ।

संभवसः मर्शं दर्शयति—

यत्सन्निष्ठा मिति । यद्यदा, तदेत्यध्याहारः । कां किं गुणकाम् ।

तुमिञ्जस्तेतरं दर्शयति—

तामुपाह्व इति । शान्तादिबुद्धिमिरिडाया देवादिभारणमुत्तरव स्पष्टी करि-
ष्यते । तां देवादिभारणगुणकामिडामुपहृतवानस्मि ।

पुनः मर्शं दर्शयति—

छिनत्तीति । त्वयोपहृता सेवमिडा गोत्पत्ता सती दक्षिणात्वेन मतिग्रहीतृन्कि
छिनत्ति मतिग्रहदोषेण विनाशयत्यश्रवा न छिनत्तीति विचारार्थः लुप्तः ।

उत्तरं दर्शयति—छिनत्तीति ।

एवं तर्हि नेयं मुख्येदेति मञ्जवादिनोक्तं दूषणं दर्शयति—

शरीरमिति । अस्या इडादिवतथाः शरीरमेव त्वयोपहृतं न तु सा देवता ।
इदानीमाख्यायिकातोऽपस्तुत्य भ्रुतिः स्वयमेवाऽऽह—

गौर्वा इति । गौर्वास्या इडायाः शरीरम् । एतच्च मानवी घृतपदी मैवाव-

रुषीयेतस्य हौवस्येदोषाद्धानमन्त्रस्य ब्राह्मणे मनुः पृथिव्या इत्याद्यनुवाके प-
सिद्धम् । अत इडायाः शरीरमूलां गन्धेव ज्ञातवन्ती तदानीं छिनत्तीत्येवाइशा-
म्यां प्रश्नोत्तरान्ध्यामनिन्दताम् ।

इदानीं देवादिधारणं स्पष्टी करोति—

या यज्ञ इति । यज्ञे दक्षिणात्पेण दत्तया यथा देवास्तूर्णमेव तुष्यन्ति न
तु तां दुहन्ति नापि ध्वन्ति । अतः प्राणेन प्रकृष्टचेष्टयोजयया युज्या देवान्धा-
रयति । मनुष्यास्तु मां दुग्ध्वा जीवन्ति, तदा नात्यन्तमहानिः क्षीरस्य हीनत्वा-
त् । नाप्यश्वन्तं हानिः । शरीरस्य यथाभावात् । अतः प्राणायानमप्यधर्विन्या
प्यानसमानया मध्यमदुग्धया मनुष्यान्धारयति । अष्टकाभावे मां पितृभ्यो ध्वन्ति ।
तथा चाऽऽपस्तम्बः—“ शोभते दर्भेण नामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरो-
मि ” इति । सेयं नीरशनेनाधमयुज्या मारगरूपया पितृन्धारयति ।

उक्तस्य देवादिधारणस्य वेदनं यशंसति—

अथ तुमिञ्जः स्वेनोपहूताया इडाया मुख्यत्वं संपादयितुं गुणान्तरेणेडां
विशिनष्टीति दर्शयति—

अथ वेति । पक्षान्तरक्षोवनायाध वा इति पदद्वयम् । येषमिडा प्रमुखोपेताः
यथाः प्रत्याभिमुख्येन वर्तन्ते तादृशीमिडानुपहूतवानस्मि ।

संज्ञया एवस्या अपीडाया मुख्यत्वं वारयतीति दर्शयति—

अञ्जं वा इति । अस्या इडायाः संज्ञं यदञ्जं तदेवोपहूतवानसि न तु
मुख्यामिडाम् ।

तदेतदेव उपपादयति—

ओषधय इति । ओषधीनां गवामन्त्रत्वं मतिद्धम् । यभुत्वेपेतानां च यजा-
नां गृहेषु बहुजनभोजनाय नीक्षाद्योषधय आगत्य वर्तन्ते ।

एतदेदनं यशंसति—य एवमिति ।

पुनरपि तुमिञ्जस्य गुणान्तरोक्तिमिडाया मुख्यत्वसंपादिका मुदाहरति—

अथवा इति । येषमिडा व्याख्यादिभिः पराभूयमानाः यजाः स्वस्थाव-
वस्थाप्यानुगृह्णाति, पराभूयमानाः यजास्तत्सदोषीक्षतस्थानयदानेन स्वी करोति ।

अस्या अपीडाया मुख्यत्वनिराकरयोक्तिं दर्शयति—

(इडाग्रशंखा)

प्रतिष्ठामिति । प्रतिविद्यत्यस्यामिडा गोरूपेति प्रतिष्ठा भूमिस्तामेवोपहृतवानसि
न मुख्यामिडाम् ।

तदेतद्देद उपपादयति—इयं वा इति ।

वेदनं प्रशंसति—य एवमिति ।

मुख्यत्वसंपादनाय गुणान्तरोक्तिं दर्शयति—

अथ वा इति । यस्या वृष्टिरूपाया इडाया निष्क्रमणे न्यग्भावेन पतने सति
मद्भृतं सरदुदकं तज्जीवनार्थिन्यः यया उपजीवन्ति तादृशीमिडागुपहृतवानसि ।

संभव आस्पाभिडायां पूर्ववदोषाभावामावो घृच्छति—

छिनत्तीति । वृष्टेरैवान्नभूमिनामिव प्रतिग्रासद्रव्यत्वाभावात्तुमिच्छस्य मति-
ग्राहदोषाभावोक्तिं गुणान्तरोक्तिं च दर्शयति—

न छिनत्तीति । वृष्टिरूपेणमिडा कपपि पुरुषं न छिनति न दूषयति
किंतु प्रकर्षेण सस्यादिकं जनयति ।

संभवसो मुख्येडात्वाङ्गीकारोक्तिं दर्शयति—

एष वा इति । एष वृष्टिरूपेडावादी रूपेण मुख्यामिडागुपहृतवानसि ।

एतस्यामुकायामिडायां पूर्वोक्तलक्षणं वेदो दर्शयति—

वृष्टिर्वा इति । तदेवमस्मिन्ननुवाके सर्वपाण्युपकारिभगवान्नभूमिवृष्टिरूपै-
रियमिडा प्रशस्ता ॥

इति श्रीपत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये यथमकाशे सप्तमपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव
देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति यदन्वाहार्यमाह्वरत्येते
वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्यणास्तानेव तेन प्रीणात्यथो दक्षिणैवा-
स्यैवाऽथो यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति यद्वै यज्ञस्य कूरं यद्वि-

लिष्टं तदन्वाहार्येण (१) अन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहा-
र्यत्वं देवदुता वा एते यहविजो यदन्वाहा-
र्यमाहरति देवदुतानेव प्रीणाति प्रजापतिदेवेभ्यो यज्ञान्वादि-
ज्ञात्स रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत्तमात्म-
भ्रष्टं स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽ-
न्वाहार्य आह्रियते साक्षादेव प्रजापतिमृध्नोत्यपरिमितो निरु-
णोऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेः (२) आप्त्यै देवा वै य-
यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहा-
र्यमपश्यन्तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं वि-
दुषोऽन्वाहार्य आह्रियते भवत्यात्मना पराऽस्य आतृभ्यो भ-
वति यज्ञेन वा इष्टी पक्केन पूर्तिं यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आ-
ह्रियते स त्वेष्टापूर्तिं प्रजापतेर्भागोऽस्ति (३) इत्याह प्रजा-
पतिमेव भागधेयेन समर्थयत्सृजस्वान्पयस्वानित्याहोर्जमे-
वास्मिन्पयो दधाति प्राणापानौ मे पाहि समानव्यामी मे
पाहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्तेऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा
मे क्षेष्ठा अमुष्मामुष्मिँल्लोक इत्याह क्षीयन्ते वा अमुष्मिँलो-
केऽक्षमितःप्रदानं* हांमुष्मिँल्लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवम-
मिमृशत्पक्षितिमेवैनद्रमयति नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयन्ते
(४) ॥

(अन्वाहार्येण प्रजापतेरसि संमुष्मिँल्लोके पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अन्वाहार्यभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रकाशके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीय इहावाः प्रशंसोक्ता । तृतीयेऽन्वाहार्यं उच्यते । तस्य दानं विधातुं प्रस्तौति—

परोक्षमिति । परोक्षमिति क्रियाविशेषणम् । अग्नीन्दादीनामदृश्यमानत्वात्तद्यागः

परोक्षः । क्वाविर्जा दृश्यमानत्वात्तद्यागः प्रत्यक्षः ।

अन्वाहार्यदानं विधत्ते—

यदन्वाहार्यमिति । अन्वाहार्यः एक ओदनस्तमाहरत्पूतिभ्यो दद्यात् । प्रत्यक्षं वर्तन्त इति शेषः ।

अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेन यज्ञच्छिद्रपिधापकत्वेन च तं प्रशंसति—

अथो दक्षिणेति । अन्वाहार्यशब्दं निर्धकि—

यद्वै यज्ञस्येति । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनमित्यस्मिन्वायमभिलाहृतिवन्त्रे प्रोक्तमधिकं यज्ञाङ्गमन कुरं, मूनं विच्छिद्यं, तदुभयमनेनान्वाहार्यदानेनानुकूलं यथा भवति तथाऽऽहरति समादधाति । तस्मादन्वाहार्यं आनुकूल्येन समाधी-
यतेऽनेनेत्यन्वाहार्यः ।

क्वाविकशीतिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति—देवदृता इति ।

प्रजापतिभागत्वेन पुनस्तं प्रशंसति—

प्रजापतिरिति । आग्नेयामीषोमीयपुरोडाशान्यागानग्न्यादिदेवेभ्यो विभज्य दत्त्वा स्वकीययागरहित्येन रिक्तात्मानं यन्वयानः प्रजापतिरमर्कं देवेभ्यो विभज्यासमर्पितं दृष्ट्वा तमात्मनि स्थापितवान् । ततोऽन्वाहार्यः याजापत्यः ।

तस्यान्वाहार्यस्य बाहुल्यसंपादनं विधत्ते—

अपरिमित इति । सर्वदेवस्वामित्वेन व्याप्तिबाहुल्यात्मजापतेरपरिमितत्वम् ।

स्वविजयहेतुत्वेन वैरिपराजयहेतुत्वेन च पुनः प्रशंसति—देवा वा इति ।

इहापूर्तकारित्वपूर्णेन च पुनः प्रशंसति—

यज्ञेन वा इति । इष्टयागेषादि श्रौतकर्म । पूर्वं वारीकृवादि स्मार्तकर्म ।

तथाऽऽग्नेयादिषागेनेष्टसंपत्तिः । यज्ञेनान्वाहार्येण पूर्वसंपत्तिः ।

तस्याभिमर्शनमन्त्रप्रथमभागं व्याचष्टे—प्रजापतेरिति ।

द्वितीयभागं व्याचष्टे—ऊर्जस्वानिति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

प्राणापानाविति । कश्चिन्मिरन्वाहामस्य नीयमानत्वात्तेन स्वकीयमाहा-
दिपाठनमाशीर्वाद एव ।

चतुर्थभागं व्याकुर्वन्मिमशोनं विधत्ते—

अक्षितोऽसीति । स्वर्गस्य कर्मभूतिताभावात् तत्साधनानुष्ठानेनान्नं तंवा-
धयितुं शक्यं, किन्तु स्वर्गपाप्माः पन्था इवःप्रदानमेतल्लोकानुष्ठितकर्मसंपादितमे-
वान्नं स्वर्गे लोक उपजीवन्ति । तस्माच्च न मुच्यमानमिदं क्षीयते । अक्षितोऽ-
सीति मन्त्रेण यदमिमशोनं तेनान्नस्याक्षयत्वप्रापणादर्थं न स्वर्गे क्षीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमपाठके सप्तमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्याह वर्हिषा वै
प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराश्वसंस्याहं
देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्याह नराश्वसं न वै प्रजापतिः
पशूनसृजत तेनैव पशूनसृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्य-
याऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते
प्रति यज्ञेन तिष्ठति दर्शपूर्णमासयोः (१) वै देवा उज्जि-
तिमनुदंजयन्दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताभेरहमुज्जिति-
मनुज्जेषमित्याह दर्शपूर्णमासयोरिव देवतानां यजमान उ-
ज्जितिमनुज्जयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृव्यानपं नुदते वाज-
वतीभ्यां व्यूहत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवावं रुधे द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ विद्वान्यजत उभयेतः (२) एव
यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चैव वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडा-
यामन्यो यर्हि होता यजमानस्य नाम गृहीयान्तर्हि जूयादेमा

(शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रव्याख्यानम्)

अ॒ग्नम॒ज्ञाशि॒पो वो॒हकामा॑ इति स॒स्तुता॑ ए॒व दे॒वता॑ दु॒हेऽथो॑
 उ॒भयत॑ ए॒व यज्ञं॑ दु॒हे पुर॑स्ता॒ञ्चोपरि॑ष्टा॒ञ्च रोहि॑तेन त्वाऽभि॒-
 दे॒वता॑ गमय॒त्वित्या॑हेते वै दे॒वाश्वाः॑ (३) य॒ज॒मानः॑ प्र॒स्तरो
 यदे॒तैः प्र॑स्तरं प्र॒हरति॑ दे॒वाश्चै॒रेव य॒ज॒मानः॑ सु॒वर्गं॑ लो॒कं ग॑-
 मयति वि ते मु॒ञ्चामि॑ र॒क्षना॑ वि र॒क्ष्मीनि॒त्याहै॒ष वा अ॒भेर्वि॑-
 मो॒क्तस्तेनै॒वैनं॑ वि मु॒ञ्चति॑ वि॒ष्णोः शृ॒णो॒रहं॑ दे॒वय॑ज्यया य॒ज्ञेन॑
 प्र॒तिष्ठां॑ ग॒मेय॑मित्या॒ह यज्ञो॑ वै वि॒ष्णुर्य॒ज्ञ ए॒वान्तः॑ प्र॒ति ति॑-
 ष्ठाति सोम॑स्याहं दे॒वय॑ज्यया सु॒रेताः॑ (४) रेता॑ धि॒षीये॒त्याह॑
 सोमो॑ वै रेता॒धास्तेनै॒व रेतं॑ आ॒त्मन्ध॑त्ते त्व॒ष्टुरहं॑ दे॒वय॑ज्यया
 प॒शूनाः॑ रूपं पु॒षेय॑मित्या॒ह त्वष्टा॑ वै प॒शूनां॑ मि॒थुना॑नाः रूपं
 प॒कृतेनै॒व प॒शूनाः॑ उप॒मा॒त्मन्ध॑त्ते दे॒वानां॑ प॒त्नीर॒भिर्गृ॑हप॒ति-
 र्य॒ज्ञस्य॑ मि॒थुनं॑ तयो॒रहं॑ दे॒वय॑ज्यया मि॒थुनेन॑ प्र भू॒यास॑मित्या॒-
 हेत॑स्माद्वै मि॒थुना॒त्रजा॑प॒तिमि॒थुनेन॑ (५) प्रा॒जाय॑त तस्मा॒-
 दे॒व य॒ज॒मानो॑ मि॒थुनेन॑ प्र जायते वेदो॒ऽसि॑ चि॒त्तिर॑सि विदे॒-
 येत्या॑ह वेदेन वै दे॒वा असु॑राणां वि॒त्तं वेद्य॑मविन्दन्त तद्दे॒वस्य॑
 वेद॑त्वं यद्य॒भ्रातृ॑व्य॒स्याभि॒ध्याये॑त्तस्य नाम गृह्णीयात्तदे॒वास्य॑
 सर्वं॑ वृ॒द्धके॑ घृत॒वंस्तं॑ कु॒लायि॑नः रा॒यस्पोषः॑ सह॒स्रिणं॑ वेदो
 द॒दातु॑ वा॒जिन॑मित्या॒ह प्र सह॑स्रं प॒शूना॑न्तो॒रया॑ऽस्य प्र॒जायां॑
 वा॒जी जा॑येत य एवं वेद (६) ।

(दृश्यपूर्णमासमोरुमतो देवाश्वाः सुरेताः प्रजापतिमिथुनेनाऽऽप्नोत्वष्टी च) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽन्वाहार्योऽभिहितः । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्यास-
न्ते । तत्रानुवाजमन्त्रान्व्याचष्टे—

बर्हिषोऽहमिति । बर्हिषा बर्हिषीमानुमन्त्रणेन । एवमितरत्रोभयत्र ।

सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

दर्शपूर्णमासयोरिति । अनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोरनेनोज्जितिमन्त्रपाठेनो-
ज्जितिरुत्कर्षः संपूर्णता भवति । तां च यजोऽज्जितिमनु देवा अप्युत्कर्षेणान-
यन् । ताम्नां च संपूर्णाम्नां दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरादिराचक्रुः ।

सुग्व्यूहानुमन्त्रणं विधत्ते—

वाजयन्तीभ्यामिति । व्यूहति अन्वयुणां क्रियमाणमनुमन्त्रयोदित्यर्थः ।

पादद्वयेनेव प्रकर्षेण स्थित्यर्थं मन्त्रद्वित्वमित्याह—

द्वाभ्यामिति । कालविशिष्टयेवा अम्मन्निति मन्त्रपाठं विधातुं प्रसूति—

यो वा इति । एष इदानीमेव यक्ष्यमाण एषा अम्मन्निति मन्त्रपाठः पृथग्दो-
हः । पूर्वविद्यायामुक्तः सा मे सत्याऽऽशीरिति मन्त्रपाठः पृथग्दोहः ।

विधत्ते—

यर्हि होतोति । होता सूक्तवाकं पठन्नाशास्तेऽयं यजमानोऽंशाविति यदा
नान ब्रूयाति तदानीमेव अम्मन्निति मन्त्रं पठेत् । या देवताः “ अभिमञ्ज
आवह ” “ आग्निदिदं हविरजुषत ” इत्यादिना होवा बहुशः संस्तुताः सर्वा
अप्यनेन मन्त्रपाठेन यजमानो दुग्धे । किंचेडाकाजीनो दोह इदानींतनो दोह
इत्युभयमपि संरादितं भवति ।

यस्तरानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

रोहितेनेति । यजमानवद्यागसाधनत्वात्प्रस्तरे यजमानत्वोपचारः ।

परिविधिमोक्षानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

वि ते मुञ्चामीति । ते रक्षणा विमुञ्चामीत्याग्नीमुद्दिश्यामिधानाद्यभयोर्दो-
षोक्तः ।

शंयुवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

विष्णोरिति । यज्ञस्य फलव्याप्त्या विष्णुत्वम् । अन्वतः समाप्तिकाले ।

(शेषाहुत्पनुमन्त्रणमन्त्रेण्यस्यानम्)

प्रथमस्य संयाजस्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

सोमस्येति । गर्भाशये रेतोधारणं सोमस्यानुग्रहाद्भवति । ततः सोमो रेतोधाः ।

द्वितीयपत्नीसंयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

त्वष्टुरिति । अन्यत्र “ यावच्छो वै रेतसः सिक्कस्य त्वष्टा रूपाणि विक-
रोति ” इत्याम्नानान्मनुष्यगवाधादिपशूनां स्त्रीपुरुषविधुनात्पकानां रूपं त्वष्टा
करोति ।

तृतीयचतुर्थपत्नीसंयाजयोरेकीकारेणानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—देवानामिति ।

वेदाभिमतमन्त्रं व्याचष्टे—

वेदोऽसीति । वित्तं पूर्वैलब्धं धनं, वेद्यमितः परं लब्धव्यं, तदुभयमसुरसं-
चन्धि यद्य कापि निक्षिप्तं, तदुभयं देवाः कदाचिद्देवेन भूमिं संभृजन्तोऽलमन्त ।
ततो विद्यते वित्तमनेनेति व्युत्पत्त्या वेदत्वं निष्पद्यते ।

विधत्ते—

यद्यद्भ्रातृव्येति । वैरिणः संचन्धि यद्गृहक्षेत्रादिकं यजमानो ममास्त्वित्य-
भिध्यायेत्तस्य सर्वस्य नामधेयं मन्त्रमध्ये गृहीत्वा विदेयेत्येतत्पदं पठेत् ।

एतस्य मन्त्रस्यान्यभागे सहस्रिणमिति षट्स्योच्चारणं यशंसति—धृतव-
न्तमिति ।

मन्त्रार्थवेदनं प्रशंसति—

आऽस्येति । प्रजायां संवती सर्वतः पुत्रोऽन्नसंभृदो जायते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामाध्वे मध्यमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो
यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यार्यमानां यज्ञोऽप्याप्यते यज्ञं
यजमानो यजमानं प्रजा अप्यायतां ध्रुवा भूतेनेत्याह

ध्रुवामेवाऽऽप्याययति तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वाप्यायते
यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः प्रजापतेर्विभाजामं लोकस्त-
स्मिन् स्त्वा दधामि सह यजमानेनेति (१) आह्वार्य वै
प्रजापतेर्विभाजामं लोकस्तस्मिन्नेवेन दधाति सह यजमानेन
रिच्यत इव वा एतद्यजते ययजमानभागं प्राश्नात्प्रात्मानमेव
प्रीणात्प्रेतावान्ने यज्ञो यावान्यजमानभागो यज्ञो यजमानो
ययजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रति छापयत्येतद्दे स-
यवसः सोदकं यद्वर्हिश्चाऽऽपश्येत् (२) यजमानस्याऽऽ-
यतने यद्देदिर्यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने
सुयवसः सोदकं कुरुते सदासि सन्मे भूया इत्याह्वाऽऽपो वै
यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन्धत्ते सर्वाणि वै भूतानि
व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति प्राच्यां विशि देवा ऋत्विजो मार्ज-
यन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयोरिवभूयः (३) यान्येवेन
भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तेरेव सहावभूयमवैति विष्णु-
मुक्ता वै देवाश्छन्दोभिरिमौल्लोकान्नपज्यमभ्यजयन्तर्हिष्णु-
क्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमौल्लोका-
न्नपज्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह
गायत्री वै पृथिवी त्रैलोक्यमन्तरिक्षं जागती यौरान्द्रुभीर्दिक्ष-
श्छन्दोभिरेवेमौल्लोकान्ययापूर्वमभि जयति ॥ ४ ॥

(यजमानेनेति चैतद्वमूयो विशः सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ यथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके वैश्वोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे शेषाद्भुतमनुमन्त्रमन्त्रा व्याख्याताः । एवमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽप्यायनमन्त्रं व्याख्यातुमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रस्तौति—

ध्रुवां वा इति । ध्रुवायां रिक्तायां यज्ञस्यासंपूर्त्ता यजमानस्य कलाभावात्तदीययजाया अन्नाद्यभावा इति व्यतिरेकः । एवमन्वये योज्यम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे—आ प्यायतामिति ।

यजमानभागपाशनमन्त्रं व्याचष्टे—

प्रजापतेरिति । विशेषेण कर्मभूमित्वेन भाषाति विमानयं भूलोकः । एनं यजमानभागम् ।

यजमानस्य रिक्तीकरणनिवारणेन भागपाशनं यशंसति—

रिच्यत इति । यजत इति यत्, एतेन पुरोडाशाज्यसंज्ञायाद्व्यवहारेण यजमानो रिक्त इव भवति । भागपाशनेन तु ग्रीतस्वं क्लेशं जहानि ।

यज्ञप्रतिष्ठाहेतुत्वेनापि तदेव यशंसति—

एतावानिति । यजमानस्य भागो यावानस्ति एतावानेवह लोके यजमानस्योपयुक्तो यज्ञोऽवशिष्टस्य देवैर्कृत्विगमिभ्य भक्ष्यमाणत्वात् । स्वयं च यज्ञस्थानित्वेन यज्ञात्मकः । तथा सति यजमानेन भोगे प्राशिते यज्ञ एव यज्ञः प्रतिष्ठापितो भवति ।

पूर्णपात्रस्य निनयनं विधातुं प्रस्तौति—

एतद्वा इति । वेदेर्हविर्वारणेन यजमानस्थानत्वम् । एतच्च स्थानं बर्हिषाऽऽस्तीर्णत्वात्सनीचीनतृणोपेक्षं । तत्राभावात् स्थानं न भवति ।

विधत्ते—

यत्पूर्णपात्रमिति । × पुनरुक्तं तृणपत्रादि । × पुनरुक्तं च पुनरे ।

निनयनमन्त्रं व्याचष्टे—

सदसीति । अयां यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वं जीवन्हेतुत्वाच्चातृत्वं, तस्मादयां अभिषेच्य नन्ते भूया इत्युक्ते सति यज्ञरूपममृतं स्थानं स्थापयति ।

× अयं भावप्रदाननिर्देशो बोध्यः । + ख. पुस्तकटिप्पण्यां सप्रवृद्धमिति ते ।

भुत्तेजनमन्त्रं व्याचष्टे—

सर्वार्णोति । 'दो यजमानो यज्ञजनमूर्धेति तमनु देवपिवादीनि सर्वान्नि भूतानि
वत् प्रारभन्ते । अतो देवपिवादिपार्ष्णपविषादकेनानेन मन्त्रेण तैः सर्वैर्मृतेः
संहिवाचमर्थं प्राप्नोति ।

विष्णुक्रमान्विषत्ते—

विष्णुमुस्ता इति । देवाः पूर्वं स्वेषु विष्णुभेषु मुत्तमं कृत्वा छन्दोभिधानि-
देवैः सहिता अन्यैरेतु यथा न शक्यते तथा लोकानवयन् । अतो यज-
मानो विष्णुक्रमान्कमेत वदन्ति यत्सर्विष्णुरेव भूत्वेमल्लोकानमवयति ।

तमत्यामन्त्राभ्याचष्टे—

विष्णोः क्रमः इति । गायत्रिदिच्छन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकैस्त्वामित्येन
मैः सह लोकैस्तान् जेतुं तन्मन्त्रमा-मन्त्रेषु गायत्रेण छन्दसेत्यादि नक्षत्रमित्य-
भिप्रायः ॥

इति भीमासायणाचार्यविरचिते भाष्येऽपि जेकार्यवक्तव्ये लक्षणमर्थे—

क्षीयन्मिमीसीयसंहिवाचमध्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाठके सप्तमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अगन्धं सुवः सुवर्गन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति संद-
हस्ति मर्षिस्ति यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽवृक्षिस्वाह यथा-
यगुरेवैतत्सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामांशुर्धा अस्यायुर्मं धेहीत्या-
हाऽऽशिर्षमेवैतमाः शांस्ते प्र वा एषोऽस्माद्धोकाच्छयते
यः (१) विष्णुक्रमान्कमेत सुवर्गाय हि लोकार्यं विष्णु-
क्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वे विष्णुक्रमान्कमेत
य इषोऽल्लोकान्प्रातृष्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहे-
तित्येव वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो यवरोहोऽहममुं प्रातृ-
ष्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इतिमानेव लोकान्प्रातृष्यस्य

(उपस्थानादिसम्बन्धस्य उपानस)

संविद्य-पुनरस्मं लोकं प्रत्यवरोहति । सम (२) । ज्योतिषाऽ-
भूकमित्याहास्मिन्नेव लोके । प्रति तिष्ठत्येन्द्रिमाकृतं प्रधातु-
इत्यहोसौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते ।
दक्षिण पर्यावर्तते स्वमेव कीर्यमनु पर्यावर्तते । तस्मादक्षि-
णोऽर्ध आत्मनो कीर्यवत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु
पर्यावर्तते समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽक्षिषद् (३) ।
एवंतामा शास्ते सभिर्द्वे अभे मे दीविहि सत्येका के अभे
दीयासमित्याह यथायजुर्वेन ह्यसमाप्यको पक्षिणाम्भ्यासमि-
त्याहाऽऽक्षिषंमेवैतामा शास्ते षड् वै गार्हपत्यस्यान्ते मिथ-
मिव चर्यत आभिषाकमानीभ्यां मार्हपत्यमुप तिष्ठते पुनार्ये-
वामि पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्वा अभे गृहपत इत्याहं
(४) यथायजुरेकैतच्छतर हिमा इत्वारु शतं त्वं हेमन्ता-
निन्धिषीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम नृणां प्रजापतेः
करोति तामाशिषमा शास्ते तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ज्ञा-
यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्यैवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो
जायते तामाशिषमा शास्तेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ज्ञायास्य
पुत्रः (५) जातः स्यात्तेज एकास्मिन्ब्रह्मवर्चसे ब्रजति को
वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्तथा
युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्न
वेन युनक्ति प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्वा ईश्वरं वै
अतमर्विसृष्टं प्रदहोऽग्ने अतपते अतमचारिषमित्याह अतमेव
(६) वि मुञ्जते ज्ञान्त्या अप्रदाहाय पराक्वाक यज्ञं प्रति
न वि वर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरालम्बं विद्वाम्पजते तन्मि

नि वर्तेते यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याहुष वै यज्ञस्य पुनरा-
लम्भस्तेनैवेन पुनरा लभतेऽनवरुद्धा वा एतस्य विराट्च
आहिताग्निः सर्जसभः पशवः खलु वै ज्ञाद्यगस्य समेष्टा
प्राहुत्कर्म्य ब्रूयाद्गोमां अग्नेऽर्विमां अन्वी यज्ञ इत्थं
सभां रुन्धे प्र सहस्रं पशूनाग्रोत्थाऽस्य प्रजायां वाजी
जायते (७) ॥

(मः समाशिर्षं गृहपत इत्याहानुष्मै ज्योतिष्मदीभिति ब्रूयाद्यस्य पुनो
वतमेव खलु वै यदुर्विशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ-

माष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आप्यायनादिमन्त्राः मञ्जने व्याख्याताः । उपस्थानादिमन्त्राः षष्ठे व्याख्या-
यन्ते । इषाऽऽहवर्नीयोपस्थानमन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे-

अगन्मेति । द्विरुक्त्वाऽऽदरस्य मवीतेः सर्वथा प्राप्नोत्येव ।

उत्तरभागं व्याचष्टे-

संहसा इति । अस्मिन्नुजनि त्वःशब्ददर्शनात्पसथ विच्छिन्नो मा भूव-
मिति मत्ववीथत एतद्वाजुरनतिक्रम्य तथैव प्राश्न्यते ।

आदिस्पोपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे-

सुभूरसीति । आसुर्वे वेहीत्यनेनाऽऽशीः मवीमते ।

इदमहमित्यादिकं वैरिनिःसारणमन्त्रं व्याख्यातुं मस्वीति-

प्र वा इति । विष्णुकवणां स्वर्गार्थेवाविष्णुकनैरस्माद्वोकात्मभ्युतिर्मवति ।
तस्याः मन्त्रेः परिहारोपायं ब्रह्मवादिनः परस्परमेवमाहुः-यो यजमानो वैरिण
इषाँहोकांस्तेन संवादितान्वैरिनिःसारणेन लब्ध्वा विष्णुकनैः स्वर्गारोहणाद्ध्वं
पुनरिमं मनुष्मद्योर्कं मत्ववरोहेत्त एव यजमानो विष्णुकवेषु चतुर इति ।

मन्त्रं व्याचष्टे-

(उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम्)

एष वा इति । इदमहमित्यादिमन्त्रमाहेति यदेव एव पाठोऽस्य मूलोक्तस्य संबन्धी प्रत्यवरोहः ।

आत्माभिषर्गमन्त्रं व्याचष्टे—

सं ज्योतिषेति । एतल्लोकमापकेन (ण) ज्योतिषा संगतोऽहमित्येवं मन्त्रे प्रतीयमानत्वात् ।

प्रदक्षिणावृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

ऐन्द्रीमिति । परमैश्वर्ययोभादादित्यस्येन्द्रत्वम् ।

प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

दक्षिणेति । दक्षिणा प्रादक्षिण्येन । दक्षिणभागवस्थाप्य वामभागस्य पश्चिमागणत्वादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावात्तदेवानुसृत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति । यस्मादक्षिण्यभागे वीर्यं श्रुतेरभिषेके तस्माल्लोकेषु सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते । किंच, आदित्यो मेरुं प्रदक्षिणीं करोति तदप्यज्ञानुसृतं भवति ।

विषर्गपेयाऽऽवृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

समहमिति । स्वयं यथा यजादिना संगच्छते तथा यजादिरपि स्वेन संगच्छत इत्येतदुभयं द्वितीयावृत्त्या प्रार्थयते ।

समिदाधानमन्त्रं स्पष्टार्थत्वेन व्याचष्टे—समिद्ध इति ।

जाह्नवनीपोपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

वसुमानिति । वसीमानतिशयेनै धनवान् ।

विधत्ते—

बहु वा इति । गार्हपत्योऽजस्रं धार्यते । तथा सति एतत्संनिधौ बहुविधजन्तुपौतकं संभाव्यते । अतो मजमानेन गार्हपत्यस्य समीपं पापमिश्रमिव होमादिक्रियांनुष्ठीयते ।

ततोऽग्नौ आयुंशीत्याद्याभ्याषग्निरवमानदेवैकाम्बां शुद्धिहेतुभ्यामृग्भ्यामग्निपस्थाने बह्वेः स्वस्थं च शुद्धिर्भवति ।

अन्यमपि गार्हपत्येवस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्ने गृहपत इति । तदिदं मन्त्राक्षणं स्पष्टार्थं पूर्वपपाठके व्याख्यातं च । यत्र नाम गृह्णातीति विधिः ।

तद्वत्तु पकारविशेषमाहाऽऽस्तम्भः—

“ तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति जातस्य ” इति ।

अजातस्य पुत्रस्य विशेषनामाभावात्तन्तव इत्येतदेव साध्याभ्यामः सूक्ष्मम् ।
जातस्य पुत्रस्यै त्वमुष्मा इत्येतन्न विशेषनामनिर्देशो विवक्ष्यते ।

यज्ञविशोकमन्त्रं व्याचष्टे—यो वै यज्ञमिति ।

अतविस्मयनमन्त्रं व्याचष्टे—

ईश्वरं वा इति । यद्वत्तं सूक्ष्मं सन्न विसृष्टं तद्वत्तं प्रदक्षो यजमानं
यदभ्युदीधरं समर्थम् । अग्रे वतपत इत्यादिमन्त्रपाठ एक अतविस्मयः । तेन शीतं
सन्न न दहति ।

पुनरात्मभवनं व्याख्यानं प्रस्तौषि—

परांशितिः । परांशुषोऽयं विष्णुः एकं पुनर्भं निवर्तते, पुनरात्मभवनं वादिनं
यजमानं यदि तु पुनर्भं वर्तते, पुनरप्यसावनुतिष्ठतीत्यर्थः ।

मन्त्रं व्याचष्टे—

यज्ञ इति । एष वै मन्त्रपाठ एव ।

गोमतीमन्त्रं विष्णुं प्रस्तौषि—

अनवरुद्धा इति । यो यजमानः आहिताग्निरपि सन्तमारहितो भवेत्,
एतस्य यजमानस्य विराड्विशेषेण राजधानी स्वीचितायां कदाचिप्यनवरुद्धाऽ-
स्वाधीना भवति । यागकाले समाहीनस्य ओम्कारव्यवहारकालेऽपि सभा न समवे-
दित्यर्थः । नात्र राक्ष इत्यात्मस्वमर्दरूपा सभा ब्राह्मणस्वीचिता, किं तां
यज्ञनिष्पादका द्विषादश्चतुष्पादश्च पञ्चवोऽस्य सभा ।

मन्त्रं विधत्ते—

इष्ट्वा प्रार्थति । भूमिन्दायशंतास्त्विति देवाकरणेष्टकत्वाद्योमानित्या-
दिको मनुष्यत्वयो बाहुल्यवाची । अतः सहस्रमाविर्भुक्ता । इडासन्ध्याजगदिति
मन्त्रेऽभिधानादस्य यज्ञायामन्वतः पुत्रस्योत्पत्तिर्युक्ता ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाशेषकाशे कृष्णजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे सप्तममन्त्रपाठके

(वाजपेयीपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

(अथ प्रथमपाठके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवं सवितः प्र सुंव यज्ञं प्र सुंव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो
गन्धर्वः । केतपुः केतं न पुनातु वाचस्पतिर्वाचमघ स्वंदाति
तः । इन्द्रस्य चर्रोऽसि वार्त्तस्त्वयाऽस्य कुर्वं ब्रह्मपत् ।
वाजस्य तु प्रसवे मातरं महीमवितिं जाम वक्षता करामहे ।
यस्यामिदं विश्वं भवं न माचिक्षेत् वक्षता नो देवः सक्ता अर्धं
साविषत् । अणु (१) अन्तरमुतमणु भेषजमपामुत प्रश-
स्तिष्वश्वा भवय वाजिनः । वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः
सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वे मायु अन्ते अस्मिन्नवमाद्दधुः ।
अती नपाद्दशहेमन्य ऊर्मिः ककुभ्रप्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनस्य
वाजं सेत् । विष्णोः कमरोऽसि विष्णोः कास्तमसि विष्णो-
र्विकान्तमस्यङ्की न्यवष्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वातप्र-
मनु संजरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावात्पतजी ते नोऽग्रयः पग्रयः
पादयन्तु (२) ॥

(अणु अष्टौ पञ्चदश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमपाठके
सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमपाठके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इत्थं षट्स्वनुवाक्रेषु दार्ष्टिक्याजमानत्रास्रणकेषु वर्णितः । अथ देव अक्षितः
प्र सुवेत्यादिषु षट्सु वाजपेयविषया आप्नयैवमन्त्रा उपपन्ते । कश्चास्मिन्त-
मेऽनुवाके रथविषया मन्त्राः कथ्यन्ते । तेषां वाजपेयमन्त्राणां त्रयस्त्रयानं ब्राह्म-
णग्रन्थे प्रथमपाठके तृतीयप्रपाठके द्वितीयमारभ्य सप्तमन्तेऽष्टस्वनुवाकेष्वाम्ना-
तम् । इव वाजपेयविधिर्ग्रहविधिः षड्वाविधिषाऽऽष्टेषु विष्वन्नुवाकेषु क्रमेणाऽऽ-
म्नाताः अन्येषां वाजपेयविषययोर्मन्त्रास्रणयोरत्यन्तविपश्चददेशवर्तितेन बुद्धिर्ता-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

निष्पन्नावाच्छ्रोतॄणां पतिवचिसौकर्याय पूर्वोक्तदार्शिकसौमिककाण्डवद्वास्तवेन सहैव मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तस्य च ब्राह्मणस्य प्रथमानुवाके वाजपेयं विधातुं प्रसीति-

“ देवा वै यथादर्शं यज्ञाताहरन्त । योऽग्निष्टोमम् । य उक्थयम् । योऽतिरात्रम् । ते सहैव सर्वे वाजपेयमपश्यन् । ते । अन्योन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यज्ञा इति । तेऽब्रुवन् । आजिनस्य धावामेति (१) । तस्मिन्नाजिमधावन् । तं बृहस्पतिरुदययत् । तेनायजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तविन्द्रोऽजयत् । मामनेन याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽयं देवतानां प्रमैत् । अगच्छत्स्वाराज्यम् । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय (२) ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

देवतानां मध्ये कश्चिदग्निष्टोमं ददर्श । अन्य उक्थयमपरोऽतिरात्रम् । ते च स्वस्वदर्शनमनविक्रम्य तान्मयज्ञानाहरन्तानुष्ठितवन्तः । ते देवाः सर्वे सहैव वाजपेयं ब्रह्माग्नेयं प्रथममनेन वाजपेयेन यज्ञा इत्येवं विवदमानाः परस्परं प्रथमानुवातृत्वलक्षणाय ज्यैष्ठ्याय नातिष्ठन्त ज्यैष्ठ्यं नाङ्गुनी चक्रुः । तत एव समर्थं चक्रुरस्मार्कं मध्यं आग्निं धावनेन यः कश्चिज्जयति स एव ज्यैष्ठोऽस्तिवति । आजिर्धावनमदेशस्यावधिर्भूविशेषः । एवं समर्थं कृत्वा तस्मिन्वाजपेयविषये विजयायाऽऽजिमधावन् । तत्र तं वाजपेयं यति धावन्बृहस्पतिरुदययत् । इतरेभ्यः प्रथममवार्धिं पश्यन् । ततः प्रथमं स एव तेन वाजपेयेनेष्ट्वा स्वाराज्यमपारतन्त्र्यकृतं माहाराज्यमगच्छत् । तद इन्द्रस्तं बृहस्पतिं संपार्थ्य तेन वाजपेयेनेष्ट्वा देवानां मध्ये ज्यैष्ठ्यायमपारतन्त्र्येण स्वर्गाधिपत्यलक्षणं स्वाराज्यं चागच्छत् । अस्पेन्द्रस्य ज्यैष्ठ्यामितरे सर्वे देवा मात्सर्यं परित्यज्याङ्गुनी चक्रुः ।

स्वाराज्यादिकामिते वाजपेयं विधेते-

“ य एवं विद्वान्वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यम् । अग्रं समानानां प्रयेति । तिष्ठन्तेऽस्मै ज्यैष्ठ्याय ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

अधिकारविशेषविधिमुच्यति ।

“ स वा एव ब्राह्मणस्य च राजन्यस्य च यज्ञः ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

स बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः । एष इन्द्रेणानुष्ठितः । देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मण-
जात्यभिधानी, इन्द्रः क्षत्रियजात्यभिधानी, ताम्र्यामेवानुष्ठितत्वात्मनुष्ठेयवि-
ब्राह्मणराजन्मयोरेवात्राधिकारो न तु वैश्यस्य । अत एवाऽऽस्तम्ब आह—
“ अरादि वाजपेयेन यजेत ब्राह्मणो राजन्यो वर्द्धिकामः ” इति ।

नामनिर्वचनं दर्शयति—

“ तं वा एतं वाजपेय इत्याहुः । वाजाप्यो वा एषः । वाज२ ह्येतेन देवा
प्रेप्सन् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

वाजो देवाचरुः सोमः पेयो यस्मिन्वागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् ।
यस्मादेतेन यज्ञेन देवा वाजं कलरूपमन्नमाप्नुमैच्छन्तस्मादन्नरूपो वाजः पेयः
प्राप्यो येन स वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् ।

सोमस्यैतद्यामसाधनत्वात्तद्भेदेन यागं तद्भेदेन च स्तौति—

“ सोमो वै वाजपेयः । यो वै सोमं वाजपेयं वेद (३) वाग्येवैनं पीत्वा
भवति । आऽस्य वाजी जायते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।
एनं वाजपेयगते सोमम् ।

कलभूतान्नाभेदोपचारेण स्तौति—

“ अन्नं वै वाजपेयः । य एवं वेद । अन्नपक्षम् । आऽस्यान्नादो जायते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

यागप्रतिपादकवेदाभेदोपचारेण स्तौति—

“ ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अन्ति ब्रह्मणाऽन्नम् । आऽस्य ब्रह्मा
जायते (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

ब्रह्मणा वेदाध्यापनसंवादिताया गुरुदक्षिणेत्यर्थः । ब्रह्मा वेदाध्यापकः ।

मन्त्रोच्चारणसाधनभूतवागभेदोपचारेण स्तौति—

“ वाग्वै वाजस्य प्रसवः । य एवं वेद । करोति वाचा वीर्यम् । एनं वाचा
मच्छति । अपिपती वाचं वदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

देव सवितः प्र सुवेत्यादिमन्त्ररूपा वागेन वाजस्य वाजपेयस्य प्रसव उत्प-
त्तिहेतुः । य एतदेदिता स तथा सभायां पाण्डित्यरूपया वाचा वीर्यमतिशयं
करोति । सभागवच्च विद्वत्संघः स्तुतिरूपया वाचा युक्त एवमागच्छति बहुधा
प्रशंसनीत्यर्थः । पुनरपि वाजपेयवाक्यं श्रोष्यामि तदर्थं शास्याम्यनुष्ठस्यामीत्ये-
वादेशः पुनस्पीत्यपिशब्दोपेतां वाचं सर्वदा वदति श्रद्धालुर्भवतीत्यर्थः ।

एकादशानुवाकगतानामुज्जितिमन्त्राणां पाठे विधानं प्रस्तौति—

“मजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत् । स आत्मन्वाजपेयमधत् । तं देवा अनु-
बन् । एष वाच यज्ञः । यदाजपेयः (५) अप्येव नोऽवास्त्विति । तेभ्य एता
उज्जितीः प्रायच्छत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

मजापतिरितरेभ्यो देवेभ्योऽग्निहोमादीन्यज्ञान्विभक्त्य दत्त्वा वाजपेयं स्वस्तिनेय
ख्यापितवान् । देवाश्च वाजपेय एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकमप्यथ भागोऽस्त्वित्य-
नुबन्, स च तेभ्य उज्जितिमन्त्राण्यप्यच्छत् ।

विधत्ते—

“ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते यज्ञस्य सर्वत्वाम् । देवतानामनिर्मा-
शाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

व्याख्यायन्ते व्याख्यायेरन्यठनीया इत्यर्थः । तत्पाठेन यज्ञस्य सर्वत्वमवैकल्यं
भवति । देवताश्च भागयुक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वग्निरग्निनौ विष्णुः सोम इत्येवं
तत्तद्भागभायो देवता आप्ताताः । अयं विधिरापस्तम्बेन स्पष्टं दर्शितः—“अग्नि-
रेकाक्षरेणेति धावरसूज्जितीयेजमानं वाचयति” इति । उज्जितिमन्त्राणां रथधा-
वनकाळे पठनीयत्वाद्धावनविधिसमीप एवायं विधिरुक्तकष्टव्यः ।

अस्य च विध्युत्कर्षस्य पसङ्गेन बुद्धिस्थं पुरुषार्थत्वेन कृतप्रकरणादुक्तव्यं
कंचित्प्रतिमहनिषेधं विधितुः प्रस्तौति—

“देवा वै जज्ञमश्वाक्षस्य च शमलमपाधन् । यद्वनस्रणः शमलमासीत् । सा
गाथा नाराशस्स्यमवन् । यदन्वस्य । सा सुरा (६) ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० २] इति ।

जज्ञणो वेदस्य शमलं चल्लिनमायमपाधनपनीतवन्तः । नराणां राजामात्या-
दीनामा सपन्वातप्रशंसनं नराशेस्तद्विषया गीनाराशेसी ।

प्रतिग्रहनिषेधे विधत्ते—

“तस्म ह्ययवश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यम् । मत्पतिगृहीयात् । शमलं प्रति-
गृहीयात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

यस्माद्धौकिकपनुष्यविषयगानसुरे मलरूपे तस्माच्चादृशगानवरस्य सुराशानव-
सरस्य च धनं न प्रतिगृहीयात् ।

प्रकारान्तरेण वाजपेयं प्रशंसति—

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ सर्वा वा एतस्य वाचोऽवरुद्धाः । यो वाजपेययाजी । या पृथिव्या याऽ-
मौ या रथंतरे । याऽन्तरिक्षे या वायौ या वामदेव्ये । या दिवि याऽऽदित्ये या
बृहति । याऽप्सु यौषधीषु या वनस्पतिषु ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

पृथिव्यन्तरिक्षद्युक्तं यल्लोकत्रयं तदभिमानिदेवतात्रयं रथंतरवामदेव्यबृहद्व-
यमुक्तोकाभिमानिदेवतात्रयं यस्तामवयवयोषधिवनस्पतिरूपं यद्यापोपयुक्तद्रव्यमयं
तस्य सर्वस्य संबन्धिषो या वाचस्ताः सर्वा एतस्य वाजपेययाजिनोऽवरुद्धाः
संस्थाः । तत्र सामसंबन्धिषो वाचस्तदाश्रयभूता ऋच एव । पृथिव्यै त्वाऽन्त-
रिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्येते यूपप्रोक्षणमन्त्राः । पृथिव्यादिविषया वाचः । अग्न-
आयूषीत्यादिरोग्रयातिग्राह्यमन्त्रोऽग्निविषया वाक् । आ वायो भूवेति ग्रहान्तर-
मन्त्रो वायुविषया वाक् । तुरीयाऽऽदित्य सवर्गं त इन्द्रियमित्यादिग्रहान्तरमन्त्र
आदित्यविषया वाक् । आप उन्दिषत्यादिराग्नविषया वाक् । ओषधे त्रापस्वै-
नमित्योषधिविषया वाक् । सूयस्था देवो वनस्पतितिरित्यादिर्यनस्पतिविषया वाक् ।
एवं पृथिवी दीक्षेत्यादयो बहव उदाहार्याः । तदेवं सर्ववागवरोधाद्वाजपेयः पशस्तः ।

तामिमां प्रशंसामुपसंहरति—

“ तस्माद्वाजपेययाज्यात्विजीनः । सर्वा एतस्य वाचोऽवरुद्धाः (७) ”

[जा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

आर्विजीनो वाजपेयं यष्टुं प्रशस्तानूत्विजोऽर्हति । वाजपेयेनेह्वा परार्थसा-
र्विष्यं चार्हति ।

इत्यमेकेनानुवाकेन वाजपेयो विहितः । अथान्येनानुवाकेन ग्रहविशेषा
विधीयन्ते, तत्रादिग्राह्यान्विधानं यस्तौति—

“ देवा वै यदग्न्यैर्महैर्यज्ञस्य नावारुन्धत् । यदतिग्राह्यैरतिगृह्यावारुन्धत् ।
यदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वम् ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

अग्न्यैरैन्द्रवायवातिग्राह्यैर्यज्ञं न प्राप्नुवंस्तदमाप्यं फलमतिग्राह्यसंज्ञकैर्महैर-
तिशयेन गृहीत्वा स्वाधीनं कृतवन्तः । इवग्रहानतिक्रम्य दुष्प्रापं फलं गृह्यत
एभिरित्यतिग्राहाः ।

विधत्ते—

“ यदतिग्राहा गृह्यन्ते । यदेवान्यैर्महैर्यज्ञस्य नावारुन्धे । तदेव तैरतिगृह्याव-
रुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(वाजपेथोपयुक्तरथाविषयमन्त्राभिधानम्)

मरुतिगणानामग्नेयैन्द्रसौर्याणापतिग्राह्याणां चोदकादेव भावत्वात्तद्विधित्वान्निष्पुदासाय संलपाविशेषं विधत्ते—

“ पञ्च गृह्यन्ते । षाड्को यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तमाप्तराश्वरुन्धे (१)

[भा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

धानाः कर्म इत्यादिग्राह्योदाहरणेन यज्ञस्य षाड्कत्वमस्यदर्शितम् ।

वक्ष्यमाणैरिन्द्राय शुष्टं गृह्णामीत्येतादृशैरिन्द्रलिङ्गकैर्मन्त्रैरेव तद्ग्रहणं विधत्ते—

“ सर्वं ऐन्द्रा भवन्ति । एकमेव यजमान इन्द्रियं दधाति ” [भा० का०

१ प० ३ अ० ३] इति ।

सर्वेषामेकदेवताकत्वेनैकविधेन्द्रियधारकत्वम् ।

ग्रहान्तराणि विधत्ते—

“ सप्तदश याजापत्या ग्रहा गृह्यन्ते । सप्तदशः यजापतिः । यजापतेराप्यै”

(भा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

यजापतेः सप्तदशत्वं यो वै सप्तदशमित्यवोपपादितम् ।

वक्ष्यमाणापसा विष्टा इत्यादिकामुचं कुविदङ्ग्रेत्यादिकां च विषयविशेषेण ध्वत्स्रियतां विधत्ते—

“ एकयर्षो गृह्णाति । एकमेव यजमाने वीर्यं दधाति ” [भा० का० १

प० ३ अ० ३] इति ।

तेषु ग्रहेषु वक्ष्यदयं विधत्ते—

“ सोमग्रहास्थ सुराग्रहास्थ गृह्णाति । एतद्वै देवानां परममन्त्रम् । यत्सोमः

(२) एवम्नुष्वाणाम् । यत्सुरा । परमेष्ठैवात्मा अन्त्याधेनावरमन्त्राद्यमवरुन्धे ”

[भा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

मनुष्वाणामथमन्त्रातीनापिति शेषः । शालिमुद्रादिकं परमाद्यं यावनालमि-
षंग्वादिकमवरम् । यदा परमाद्यसंपत्तिस्तदानीमवराज्यसंपत्तिः किमु वक्तव्या ।
अथग्रहपकारथाऽप्यस्तन्वेन स्पष्टीकृतः—“ ऐन्द्रमविष्टासं गृहीत्वोपयामगृही-
तोऽग्निं नृपदं त्वेति षञ्चैन्द्रमविष्टासन्गृह्णाति तेषां पूर्ववत्कल्पः, योऽग्निं गृही-
त्वाभ्या विष्टा जनयन्कवेराग्नीमि सप्तदश याजापत्यान्गृह्णाति तेषां योऽग्निवत्कल्पः,
कुविदङ्ग्रेत्यपरस्मिन्सरे पतिपरस्थाता सप्तदशभिरुपयामैः सुराग्रहान्गृह्णाति” इति ।
द्विविधग्रहविधिमनूय प्रशंसति—

“ संपुत्रः स्थ सं मा भद्रेण वृद्धकेत्याह । अन्वे वै भद्रम् । अन्वाद्येनैवैनं ससृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

हे सोममहा सृपं संपुत्रः स्थ संपर्कयोग्याः स्थ । अतो मां भद्रेण श्रेयसाऽ-
श्रेय संपुत्रं संयोजयत ।

प्रतिप्रस्थानुरुद्धवणस्य विधास्वमानस्य करणभूतं मन्त्रमुत्पद्यितुं प्रस्तौति—

“ अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यस्तुरा । शप्मेव खलु वै शमलम् । शप्मना
वा एतमेतच्छमलेन व्यतिषजति । यस्तोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च व्यतिषजति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

शप्मेव पापस्त्वमेव । लोकेवेदनिषिद्धत्वात् ।

मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ विपुत्रः स्थ वि शप्मना वृद्धकेत्याह । शप्मेनैवैनं शमलेन व्याचर्तयति
(६) तस्माद्वाज्येययाजी पूतो मेधो दक्षिण्यः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३
अ० ३] इति ।

हे सुराग्रहा सृपं विपुत्रः स्थ विभागयोग्याः स्थ । अतो मां शप्मना विपुत्रं
विषीजयत । तस्मात्पापव्यावृत्तावाद्यं शूची यष्टुं दक्षिणां दातुं च योग्यः ।

अभ्यर्च्यप्रतिप्रस्थानोरुद्धवणं विधत्ते—

“ प्राङ्मुद्ववति सोमग्रहैः । अमुमेव तैल्लोकमभिजयति । यत्तद्वसुराग्रहैः ।
इममेव तैल्लोकमभिजयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

तदेतदुद्धवणभाषस्तम्बः स्वष्टी चकार—“ संपुत्रः स्थ सं मा भद्रेण वृद्धकेति
प्राङ्मध्यः सोमग्रहैरुद्धवति, विपुत्रः स्थ वि मा शप्मना वृद्धकेति मत्सङ्घाविप्रस्थाता
सुराग्रहैराहवनीयं न्यङ्क्ते सोमग्रहैरविष्टन्ते(ते)पार्जातीयं न्यङ्क्ते सुराग्रहैः ” इति ।

प्रचारे विधत्ते—

“ प्रविष्टन्ति सोमग्रहैः । यावदेव सत्यम् । तेन सूयते ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ३] इति ।

प्रविष्टन्ति प्रचरन्ति श्रुततीत्यर्थः । सत्यमवश्यंभावि फले तद्यावदस्ति तेन
सर्वेणार्थं यजमानः सूयते येषते । कुरस्ते फलमुदिरस्य सोमग्रहैर्हृतवान्भवतीत्यर्थः ।
विधत्ते—

“ वाजसूद्व्यः सुराग्रहान्हरन्ति । अनृतेनैव विशः ससृजति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजसूतोऽन्नस्यार्जयितारो वैस्याः । तेभ्यः सुराग्रहान्सोमरहितान्दधुः । सुरायाः श्वत्सुस्वेनानृतसदृशत्वाद्विशमधमजातिपटृतेनैव संयोजितवान्भवति ।

दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ हिरण्यपात्रं मघोः पूर्णं ददाति । मघस्योऽस्मानीति ” [आ० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

मधु माक्षिकम् । मध्वादिभोज्यद्रव्ययुक्तो भवामीत्यनेनाभिप्रायेण मधुपूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् ।

तद्दानस्य कृष्णलदानसाहित्यं विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमान आपुस्तेजो दधाति (७) ” [आ० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

कृष्णलसाहित्यं चाऽऽवस्तन्वो दर्शयति—“ कृष्णलं कृष्णलं वाजसूदभ्यः प्रयच्छति तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति बहुष्टालं च सौवर्णं शतमानस्य कृतम् ” इति ।

ग्रहविधिमनेनानुवाकेन समाप्मानुवाकान्तरेण पशून्विवातुं प्रसीति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्त्यः । न षोडशी नातिराजः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञकृतवोऽवकथ्यन्ते इति । पशुमिरिति ब्रूयात् ” [आ० का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

यज्ञशब्देनेदिशत्यागस्तथाः प्रयाजादयः प्रत्येकमभिधीयन्ते । तत्समूहस्तु एव फलसाधनात्मा कर्मविशेषः कृतुः । वेदवादिनो मिलित्वा परस्परमेवं विचारयन्ति— यज्ञाश्च कृतवन् सर्वेऽपि वाजपेयेऽन्तर्भूता इत्यस्ति मतिरिति । तत्कथमुपपद्यते । तथा हि—प्रयाजादीनां दीक्षणीयादिद्वारा तन्नाम्नर्भावेऽप्यग्निष्टोमादीनामनन्तर्भावात् । तेषां ब्रह्मवादिनां मध्ये कश्चिद्व्युक्तिमानेवमुत्तरं ब्रूयात्—अग्निष्टोमादिगतै-
राग्नेयादिसवनीयपशुभिः कृतवोऽन्तर्भूता इति ।

पशून्विधत्ते—

“ आग्नेयं पशुमाश्रमते । अग्निष्टोममेव तेनावकथ्ये । ऐन्द्राग्नेनोक्त्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याधतिराजम् (१) माकृत्या बृहतः स्तोत्रम् । एतादन्तो वै यज्ञकृतवः । तान्यशुभिरिवापकथ्ये ” [आ० का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

(वानर्षयोपसुत्तरयाविषयमन्त्राभिधानम्)

आग्नेयादयोऽग्निष्टोपादीनां व्यावर्तकाः वशावः । षोडशिनो ग्रहस्य स्तोत्रं, तेन स कनुपलक्ष्यते । सारस्वती मेधी, सा चातिरात्रस्य व्यापृत्तिहेतुः । मारुती वशा, तस्यानुबन्धवशा बृहत्सामसंबन्धि स्तोत्रमवलक्ष्ये, तेन च स्तोत्रेण वाचमेव उपलक्ष्यते, तस्य चात्ताधारणत्वात् ।

तानेतान्पशुविधीन्बौधायन उदाहरति—

“ आश्विनं गृहीत्वा षड्वशना आदाम् यूपमध्येति स्वर्गं यूपमुत्सृज्याथैनान्-
नशूनपाकरोत्याग्नेयमैन्द्राग्नेन्द्रं मारुतीं वशां सप्तदशं प्राजापत्यान्त्रयामानेक-
रूपान्तारस्वतीमन्तरः ” इति ।

आपस्तम्बस्याग्नेयादीनां चोदकप्राधान्यामनुवादं मत्वा मेधीमारुत्वोर्विधिमुदा-
हरति—

“ वशुकाष्ठे त्रीन्कनुपशूनपाकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति सारस्वतीं च
मेधीम् ” इति ।

आत्मादिपीतिहेतुत्वेन भूम्यादिलोकजगद्हेतुत्वेन तेजःप्रभृतिधारणहेतुत्वेन च
कनुपशून्यशंसति—

“ आत्मानमेव स्पृणोत्प्राग्निष्टोत्रेण । प्राजापानावुक्थ्येन । धीर्मन् षोडशिनः
स्तोत्रेण । वाचमतिरात्रेण । यज्ञां बृहदः स्तोत्रेण । इममेव लोकमभिजयत्यग्नि-
ष्टोत्रेण । अन्तरिक्षमुक्थ्येन (२) । सुवर्गं लोकं षोडशिनः स्तोत्रेण । देव-
यानानि च आरोहत्यतिरात्रेण । नाकं रोहति बृहदः स्तोत्रेण । तेज एवाऽऽ-
त्मन्धत्ता आग्नेयेन वशुना । ओजो बलमैन्द्राग्नेन । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचं सार-
स्वत्या । उभावेव देवलोकं चाभिजयति मारुत्या वशया ” [जा० का० १
प्र० ३ अ० ४] इति ।

अथाग्निष्टोत्रेनेत्यादिशब्दैस्त्वन्निष्पादका आग्नेयादिपशवो विदक्षिताः । पशुविधेः
प्रस्तुतत्वात्, आग्नेयेन पशुनेत्यन्विमपर्याय(ये) विधानाच्च ।

विधत्ते—

“ सप्तदशं प्राजापत्यान्पशूनाजभते । सप्तदशः प्रजापतिः (३) प्रजा-
पतेरात्मै ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्पमेदमङ्गिष्ठत्वं विधत्ते—

“ स्थाना एकस्त्वया भवन्ति । एवमियं हि प्रजापतिः समुदये ” [जा०
का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

पशूनामेककृपात्वं नैकैकविषयशुक्लपुच्छादिभिर्मुक्तत्वम् । प्रजापतिशब्देनाविश्व-
रस्य हिरण्यमर्मशरीराद्यभिष्यक्तेः प्राग्वत्स्था विवक्ष्यते । ६। चावस्या १पमिव
भवति । “ तप आसीत्तमसा गूढम् ” इति श्रुतेः । जगद्गुप्तस्य नानात्वस्यानुत्प-
त्तेरेककृपात्वम्, “ एकमेवाद्वितीयम् ” इति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये
सति समूहिर्भवति ।

प्रकृतिभूतेऽक्षीणोमीये पक्षी पर्याशिकरणादूर्ध्वपाविलम्बेनाऽऽलम्बस्य विहितत्वा-
दत्रापि चोदकपरम्परया तत्प्राप्तौ सहसाऽऽलम्बनं निषेधति—

“ तान्पर्याशिकताभुत्सृजति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

तदानीं नाऽऽलम्बेतेत्यर्थः ।

आलम्बस्य व्यवधाने कारणमाह—

“ मरुतो यज्ञमजिघांसन्प्रजापतेः । तेभ्य एतां मारुतीं वशामालभत ।
तैवैवान्नश्मयत् ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

सप्तदशप्रजापतिरूपो यः प्रजापतेर्यज्ञस्त्वं यज्ञं मरुतः पर्याशिकरणादूर्ध्वं हन्तु-
मुद्यताः । तदानींभुत्कोचरूपेण प्रजापतिर्मरुद्भ्यो वशामालभत, कुदाभरुतस्तथा
वशया शमितवान् ।

प्रजापत्यानां संज्ञाप्रकारं विधत्ते—

“ मारुत्या प्रचर्य । एतान्संज्ञयेत् । मरुत एव शमापित्वा (४) एतैः
प्रचरति । यज्ञस्याघाताय ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

प्रचर्य मारुत्या वशाया वषां हुत्वेत्यर्थः ।

सप्तदशानां वषानां सह प्रचारं विदधाति—

“ एकवा वषा जुहोति । एकदेवत्या हि । एते । अथो एकैव यजमाने
वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

विधत्ते—

“ नैवारेण सप्तदशशराणेनैवार्हं प्रचरति । एतत्पुरोडाशा स्तेते । अथो पशू-
नामेव छिद्रमपिदधाति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

मीनारैर्निष्पन्नचरुनैवारः, सप्तदशसंख्याकैः शरावैर्निरूप्यः सप्तदशशरावः,
तेनैव चरुभैतर्हि प्रजापत्यवशाहोपादूर्ध्वं प्रचरेत् । एव एव चरुः पशुपुरोडाश-

स्वर्गमीषो येषां राजापत्यपशूनां न दृढतुरोडाद्या अतः प्रकृतौ यथा वयमा-
पत्यं पुरोडाशेन प्रचरति तद्वद्वापि । किंच वपोत्वेदात्पशूनां यच्छिद्रं कर्मै-
कैस्त्वं भवति तदेतेन चरुणाऽपिहितं भवति ।

सारस्वतस्य मेष्याऽङ्गव्यचारस्य काष्ठविशेषं विधत्ते—

“ सारस्वत्योच्यया प्रचरति । वाग्वै सारस्वती । तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा ।
अथो राजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । प्रजापतिर्हि वाक् ” [जा० का० १
य० ३ अ० ४] इति ।

सारस्वती यथोत्तमा चरमा भवति तथा प्रचरेत् । सप्तदशपञ्चमप्रचारादूर्ध्वं
प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात्सारस्वत्या उत्तमत्वं तस्मात्तोकेऽपि सारस्वतीरूपा धाक्या-
षानां वक्षुःश्रीवादीनां मध्य उत्तमा, सभायध्ये विद्वद्व्यात्यादेर्वाग्मिनः यामलम्य-
दर्थेनाक् । किंच प्रजापतेः सारस्वतीपतित्वात्तदमेदोपचारेण वाङ्मयत्वे सति सार-
स्वत्या समापनेन प्रजापतावेव यज्ञः समापितो भवति ।

सारस्वत्या मेष्याः कंचिद्गुणं विधत्ते ।

“ अपञ्चदशी भवति । तस्यान्त्यनुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति [५] ” [जा०
का० १ य० ३ अ० ४] इति ।

अपतितदन्तोपेता मेषी कार्या । छेकिऽप्यपतितदन्तरः पुरुषाः सर्वाण्यक्ष-
राणि यथोक्तस्थानप्रयत्नोपेताभ्येवोच्चारयन्ति ।

देव सवितरिति । तदेवं ब्राह्मणगतेनानुवाकवयेण वाजपेयगता विधयो
निरूपिताः । अथ मन्त्रव्याख्यानरूपान्नास्तुवानुवाकांस्तत्तन्मन्त्रैः सहैवोदाह-
रायः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगं बोधायन आह—“ वीक्षणीयां निर्वन्त्यन्ता-
वित्रं जुहोति देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगव्य दिव्यो गन्धर्वः ।
केतवूः केवं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमय स्वदाति नः स्वहेति, वीक्षाद्वृतीर्हो-
व्यन्तावित्रं जुहोति, प्रायणीयां निर्वन्त्यन्तावित्रं जुहोति ” इति ।

हे सवितर्देव प्रेरकान्तर्वाचिन्त्यस्मदीयं वाजपेययज्ञं पर्वत्य । यज्ञपतिं यजमानं,
भगयानुष्ठानरूपायैश्वर्याय । दिवि भवो यो गन्धर्वः सवितुरनुग्रहात्केतवानुनाति
प्राणिमां विज्ञानानि शोधयति सोऽस्माकं केवं वाजपेयविज्ञानं पुनातु शोधयेत् ।
वाचसावित्रं सवित्राऽनुशासोऽधात्मिकर्तृणि वाचमस्माभिः पठितवान्वाजपेयमन्त्रा-
न्स्वदाति स्वदपतु यथावत्पाठयतु ।

(वाजपेयीपुनरुक्तविषयमन्त्राभिधानम्)

अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

“ सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

तदेतद्वैवाचनेनैवोदाहृतम् ।

तत्तत्कर्मादी होममुपमादयति—

“ कस्तद्वेदेत्याहुः । यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सावितृप्रसूत एव यथा-
पूर्वं कर्माणि करोति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

यज्जक्रमैरेक्ष्ये-श्वोदकमात्रैः प्रत्यक्षविहितैश्चोपेतस्य वाजपेयस्य यदङ्गं पूर्वमात्रि
यच्च पश्चाद्वापि तन्मनुष्यः को वेदेति बुद्धिमन्त आहुः । सावित्रहोमे तु कृते
सावित्रा घेरित एव सन्क्रममनुष्ठङ्घ्यं कृतवान्भवति ।

प्रतिकर्म तमेतं होमं कर्तुमशक्तं यति पश्चान्तरं विधत्ते—

“ सवने सवने जुहोति । आक्रमणमेव दासेतुं यजमानः कुर्वते । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

उक्तेन यथाणां सवनानामादी होमेन स्वर्गं प्राप्तुं सेतुस्थानीयमाक्रमणं कृत-
वान्भवति ।

अस्य भावस्य चतुर्थपादे स्वप्नस्याश्वविषयस्य वाग्विषयत्वमनुपसृक्तमिति
शङ्कां निराकर्तुं व्याचष्टे—

“ वाचस्पतिर्वाचपद्य स्वदाति न इत्याह । वागै देवानां पुराऽप्यमासीत् । वाच-
मेवास्मा अज्ज स्वदयति (१) ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

स्तुत्या देवैस्तु(वानां तु)प्वत्वाद्वाचो देवाज्जत्वम् ।

इन्द्रस्येति । कल्पः—“ रथ एष दक्षिणे ओष्यन्ते रथवाहन आहिषो भवति
तमुपसादयतीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णेजस्त्वयाऽयं वृत्रं बध्नादिति ” इति ।

वार्ष्णेजो वैरिघाती योऽप्यमिन्द्रस्य वज्रः, हे रथ स एव त्वमसि । त्वया सह-
कारिणा सहितोऽयं यजमानो वृत्रं वैरिष्यं बध्नात् ।

रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापिते गननाय सर्जीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात्का-
ष्ठाद्वरोहणं विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णेज इति रथमुवावहरति विजित्यै ” [ब्रा० का०
१ प० ३ अ० ५] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथाविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजस्येति । कल्पः—“अथैनं वगृहीतमृतवैद्यम्यावर्तयन्ति वाजस्य नु प्रसवे यातरं यहीमदिति नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विधं भुवनमाविशेत् तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषदिति ” इति ।

दक्षिणवेदिश्रोण्यान्ते रथबाह्नादवरोपितं रथं सौमिकवेदिमध्ये प्रादक्षिण्ये-
नाऽऽनयेदित्यर्थः । वाजस्य नु अश्वस्यैव प्रसव उत्पत्तिमिषितं यातरमश्वस्य
निर्वाणीं यही वेदिरूपां पृथिवीमदिति नामास्तण्डनीयामेव वचसा स्तुत्या करा-
महे कर्मः । यस्यां पृथिव्यामिदं सर्वं भूतजावं प्रविश्यामादित्ये तस्यां पृथिव्यां
नोऽस्माकं धर्मं धारणं सविता देवः साविषदनुजानात् ।

अनेन मन्त्रश्रुतेन भूमिं तदाभितं यमञ्च स्वाधीनत्वेन संपादयतीत्येवं व्याचष्टे—

“वाजस्य नु प्रसवे यातरं यहीमित्याह । यथैवेयम् । यच्चास्यामि । तदे-
वावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवोमयेऽभिषिष्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ०
५] इति ।

न केवलं तपोः स्वाधीनत्वं किन्तु तस्मिन्नुपयस्यभूम्यां तदाभितजने च
राजत्वेनाभिषिक्तो भवति ।

अप्स्वन्तरिति । कल्पः—“अथाथान्तपूलमपि अप्स्वन्तरमृतमप्यु भेषज-
मपामृतं प्रशस्तिष्वथ भवथ वाजिन इति ” इति ।

पल्लयति अले प्लावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्यु मध्येऽपमृत्यु-
निवारकं रोगनिवारकं च सारं वर्तते । हे वाजिनोऽश्ववन्तोऽथा अर्धां संवन्धि-
नीषूतं प्रशस्तिष्वमृतमभेषजत्वसदृशीष्वन्यास्वपि गुणवत्त्वमशंसात् युयं संवन्धा
भवथ ।

विधत्ते—

“अप्स्वन्तरमृतमप्यु भेषजमित्यथान्तपूलयति । अप्यु वा अश्वस्य तृतीयं
मपिष्टम् । तदनु वेनन्ववप्लवते । यदप्यु पल्लयति (२) यदेवास्याप्यु
मपिष्टम् । तदेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

क्षपयितुं प्रवेशितोऽप्यथः स्वेच्छया श्रीहज्जलस्योपरि प्लवते तत्रैदमुत्ते-
सते—अप्युयोनिर्वा अथ इति अन्तरभजन्मकाले गर्भसंसन्धि तृतीययंशजावं ज-
लेऽवस्थितं भवति, यथा मनुष्यगर्भे तद्वत् । अत एव हि मनुष्या नवमस्तुत्या
योदितो गर्भस्थानं समाधातुं बहुभिरीषवैधिक्रित्तां कुर्वन्ति । एवं च सत्ययमव्यय-
स्तदंशजातमनु वेनन्नु कामयमानो नु प्रायेणावप्लवते, यथा दिनहृद्व्यमन्धि-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधामम्)

च्छन्नुरुषो जले पुनः पुनर्मज्जन्नुचिष्ठति तद्वा । एवं च सत्यध्वर्युः प्लावंप-
तीति मत्तेनाप्सु मविष्टमथाववज्जावं तत्सर्वं संपादितवान्भवति ।

मकारान्तरेण प्लावनविधिं स्तौति—

“ बहु वा अथोऽभ्येष्ममुपगच्छति । यदप्सु प्लुतमति । मेध्यानेदैनान्क-
रोति ” [ब्रा० का० १ पृ० ३ अ० ५] इति ।

अथः खलु पृथिव्यां यत्र काप्यशुचिप्रदेशे विपरिवर्तमानो बहुविधमनेध्वम-
यगार्हमुच्छिष्टादिकमुपगच्छति । अतोऽध्वर्युः प्रक्षालनेनाथान्ध्रयोऽग्यानेव करोति ।

वायुर्वेति । कल्पः—“अथ दक्षिणं योग्यं युनक्ति वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा
मन्धर्वाः सवविंशतिः । ते अग्रे अभमामुञ्जन्ते अस्मिञ्जवमादधुरिति ” इति ।

योग्यं रथे योक्तुमर्हदर्थं वायुश्च मनुश्च पञ्चविंशतिसंख्याका मन्धर्वाश्चेति
मिलित्वा सप्तविंशतिसंख्याका ये पृथुषास्ते सर्वेऽग्रेऽस्मत्तः पूर्वं रथे संयोजित-
वन्तः । ते पुनः सर्वे पृथुसमार्जनाद्युपचारेणास्मिन्मध्ये वेमं संपादितवन्तः । वायु-
स्त्वामयोजयन्मनुस्त्वामयोजयादिति पृथग्वाक्यकरणं तयोर्मुख्यत्वज्ञापनार्थम् । अहं
युनज्मीत्याभिप्रायः ।

अहं युनज्मीति पाठं परित्यज्य वायुर्वा त्वेति पाठस्वामिप्रायमाह—

“ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्पाह । एता वा एतं देवता अग्रे अभमामुञ्जन् ।
ताभिरेवैनान्युनक्ति । सवस्योऽभिजत्यै ” [ब्रा० का० १ पृ० ३ अ० ५] इति ।

योजयितुणां देवानामनुग्रहाद्यज्ञस्थोत्कर्षेण जयो भवति ।

विधत्ते—

“ यजुषा युनक्ति व्यावृत्त्यै (३) ” [ब्रा० का० १ पृ० ३ अ० ५] इति ।

अनुष्ठुब्धन्दस्त्वादभूपोऽपि वायुर्वा त्वेति मन्यो यजुर्वेदपठितत्वाद्यजुरित्युपचर्यते ।
लौकिके रथे मन्त्रयन्तरेणाथयोजनादत्र समन्वक्तवेन व्यावृत्तिर्भवति ।

अपां नपादिति । कल्पः—“अथास्य पृष्ठं मर्मज्यते—अपां नपादाशुहेम्य
कर्मिः ककुब्धामप्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाज२ सेदिति ” इति ।

मर्मज्यते पुनः पुनः सर्षीष्टि । हेऽपां नपाद्वनकाले जलस्य कालुष्यानापा-
दनादविनाशयितः, आशुहेमस्तीम्रयन्तः, तादृश हेऽथ जले य कर्मिः ककुब्धा-
न्ककुदिबोन्नतः प्रतूर्तिर्निमज्जनेन प्रसाकस्थोपद्रवस्य वकर्षेण हिंसको वाजसातमः
सस्थोपकारित्वेनातिशयेनान्नप्रदस्तेन त(त्व)वृष्टलमेनोर्षिणाऽस्माकं वाजमर्ज
सेत्साधय ।

विधये-

“अपि नपादाशुहेममिति संपाद्वि । मेघवनेकेनान्करोति । अथो स्तौत्येवै-
नानाजिः स्रिष्टतः ” [बा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

दृष्टसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वम् । किंच धावनार्थायः सप्तदशशर-
पातपरिमिताया भूमेरवधिराजिस्तं प्रति स्रिष्टयन्ति श्रमिष्यन्ति, तान्नामिष्यतोऽ-
थान्पृष्ठसंमार्जनस्त्येगोपलालेनेन स्तौत्येव मोत्साहयस्यैव ।

विष्णोः क्रम इति । कल्पः-“अथ रथमभिपेति विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः
कान्तमसि विष्णोर्विकान्तमसीति ” इति ।

तदेतद्व्यजमानकर्म ।

तथा चाऽऽपस्तम्बः-“विष्णोः क्रमोऽसीति रथं व्यजमानोऽभ्येति ” इति ।

व्यजमानस्य यम हे प्रथमप्रक्रम त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदीश्वरस्य वि-
विक्रमावतारस्यै क्रमोऽसि प्रथमपदप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीयप्रक्रम
त्वं कान्तं विष्णोर्द्वितीयपदप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीयप्रक्रम त्वं विका-
न्तं विष्णोः पराक्रमेण जितं त्रिविष्टपमसि ।

विधत्ते-

“विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेवाङ्गिकानभिजयति ” [बा० का०
१ प्र० ३ अ० ५] इति ।

कल्पः-“अथ रथस्य पक्षसी संमृशस्यङ्कौ न्यङ्कूः अभितो रथं याविति ” इति ।

पक्षसी पार्श्वौ ।

पाठस्तु-

अङ्कौ न्यङ्कूविति । रथमभितो यावङ्कौ लक्षणभूतौ पार्श्वविशेषौ,
न्यङ्कूनि निवरा लक्षणभूतौ चक्रविशेषौ । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह-“अङ्कौ
न्यङ्कूविति रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा ” इति । ध्वान्ते ध्वन्युपेतं, वाताम्रं
वायोरपि पुरोदेशं शीघ्रतया वायुमन्वतिलङ्घनानुकमेण संचरन्ती, सादृग्भ्यामु-
भाभ्यामग्नयो नोऽस्मान्पारयन्तु धावनावधिं पारयन्तु । कीदृश आशयः । यमयोऽ-
पेक्षितमर्थं पूरयितारः । येऽग्नयो बुरेहेतिरित्यादिनामोपेतास्ते ।

एतन्मन्त्रमभिपदं रथावस्थितदेवतापरत्वेन व्याचष्टे-

(वाजपेथोपशुकरवसिष्ठमन्त्रमित्राक्षरम्)

“ वैश्वदेवो वै रथः । अङ्गुली न्यङ्गुणवन्धितो रथं यावित्पाह । या एव देवता रथे प्रविष्टाः । ताम्य एव नमस्करोति । आत्मनोऽनार्षे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

तूरेहेतिरित्यादिनापक्वा अश्वयोऽथ विधे देवाः । तदाहनस्तोऽयं रथः । पर-
यन्त्रिवति पार्थनैव नमस्कारस्तेन नमस्कारेण तदीयं रथमाकृष्टस्यापि स्वस्याऽऽ-
र्विनं भवति ।

वेदनं प्रशंसति—

“ अश्वमरथमातुकोऽस्य रथो भवति । य एवं वेद (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

श्वमयुको रथः श्वमरथो मन्दगतिः । अश्वमरथः श्वीममती रथः । तच्छी-
लोऽस्य वेदितु रथो भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवहोमोऽथ कर्मादाविन्दस्य रथमाहरेत् ।

वाजस्य वेदिमध्ये तमभ्यावर्तयते रथम् ॥ १ ॥

अप्स्वभ्यान्मृगयत्येवमुक्तं तुरगं रथे ।

अपां तदश्वपृष्ठानि मार्ष्टे विष्णो रथं वजेत् ॥

अङ्गुली रथे मृगोत्पक्षावष्टौ मन्त्रा इहोदिताः ॥२॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य अनुर्थेर्पादे चिन्तितम्—

“ यजेत वाजपेथेन स्वाराज्यार्थं विषी गुणः ।

नाम वा गुणता तन्वस्योगाद्गुणकलद्वये ॥

साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।

विकल्पं विरुद्धं स्थापयतामां फलं प्रति ॥

उपादानविधेयत्वगुणत्वात्पविकं यजेः ।

उद्देशानुक्तिमुख्यत्वविकं तस्य गुणं प्रति ॥

त्यक्त्वा तन्त्रं तदातुल्यौ वाक्ये भिद्येत तेन सः ।

वाजपेथेतिवद्वेऽपि कर्मनामाभिहोषकत् ॥ ”

“ वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत ” इत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधी-
यते । अथवाची वाजशब्दः । तच्चाद्यं येषं सुराद्वर्णं तच्चात्र गुणः । सुराग्रहा-
णाभ्यनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे वाजपेयद्रव्यवत्ता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं
मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । भैवम् । सल्लुच्चरितस्य यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेय-
गुणो स्वाराज्यकले च तन्वेण संबन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयद्रव्येण स्वाराज्याय
यजेतेत्येवमुभयसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति
यजेः कर्मकारकत्वं भवति, कलसंबन्धे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति कर-
णकारकत्वं, ततः कथमुभयसंबन्ध इति चेन्नायं दोषः । यजेः साधारणत्वेन
द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र मल्लत्या याग उक्तः, पश्येन भावनोका,
तयोस्तु समभिध्याहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधार-
णम् । न सल्लु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षादभिधायिका काचिद-
साधारणा विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां भुणक्तलाम्भ्यां
युगपत्संबन्धे सति यथोचितं संबन्धविशेषः पर्यवस्यति । एवं तन्वेण संबन्धा-
ङ्गीकरणे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादित्यस्यार्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि
नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्युद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्तर्हि तान्यपि वाक्या-
न्यबोदादस्य तर्हीयः सिद्धान्तः पुनराभिप्थत्वमिति याप्ते ब्रूयः—यजेस्तन्वेणो-
भयसंबन्धे सति विरुद्धनिकटप्रापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं
चेत्येकं त्रिकम्, उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादयः
स्वाराज्यकलनिष्ठा धर्मा उपादेयत्वादयस्तत्राः साधनभूतयजिनिष्ठाः । कलमुद्दिश्य
यजिरुपादीयते, कलमनूय यजिर्धिधीयते । कलं प्रधानं यजिरुपसर्जनम् । कल-
स्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारो यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः,
शाबुभौ यमःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ ।
ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयस्य कथनं विधिः । कलयागयोः साध्य-
साधनरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे । एवं सति कलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः
स्वभावपर्यालोचनायां कलस्योद्देश्यत्वादिनिकं यागस्योपादेयत्वादिनिकं व्यपदिष्टवे ।
तथा यागस्य वाजपेयद्रव्यस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां यागस्योद्देश्यत्वा-
दिनिकं द्रव्यस्योपादेयत्वादिनिकं पर्यवस्यति । ततो यागस्य कलद्रव्याभ्यामुभाभ्यां
प्रतियोगिभ्यां युगपत्संबन्धे सति विरुद्धनिकटप्रापयेत् । ननु तर्हि नाभूत्संबन्धोभय-

(बाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

संमन्त्रः पृथक्संबन्धाय यगिरादर्थतामिति चेन्न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण यार्त्तं कुर्यादित्येकं वाक्यम्, यामेन फलं कुर्यादित्यपरम् । तस्मादाजपेयशब्दो न गुणविधायकः, किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्यामिहोचशब्दकर्मनामधेयम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आहुतीस्त्वित्स इत्यत्र कर्मैक्यमुच्यते भिन्नता ।

एकत्वं स्रष्टृदाख्यामातृसंख्यावृत्त्या प्रमाणवत् ।

आरुधातमार्त्तं नो यानं संख्यया बहुकर्मता ।

आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥

पशून्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।

विचारमाह पूर्वम क्रियावित्स्फुटत्वतः ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगाद्भिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नाम क्रियागता ।

देवतासंगतस्यैव तद्वितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसंगमो रूपसंख्ययाऽहः क्रियाभिदा ॥”

तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजती-
त्यादिवन्नाम्यस्तं, किंतु स्रष्टृदेवाऽऽज्ञातम् । तत एकमिदं कर्म वित्वसंख्या तु
तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेवत्या । यथा यथाजेज्यैकादशत्वसंख्या पशूनामेव
प्रयाजानामावृत्त्या नीता तद्वदिति भावे ह्यमः—किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरा-
मेव कर्मैक्ये प्रमाणम्, उच्यते पदान्तराश्रितम् । नाऽऽहः । वाक्यांशस्य पदमात्रस्य
प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये वित्वसंख्याया विशेषितेनाऽऽख्यातेन कर्मबहुत्वं
गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव संख्यावरुद्धत्वाऽऽवृत्तिपत्तेरैकादशत्वं वृत्तं पादम् ।
इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम् । तदेतद्वृत्ति-
कारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते । कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणं न
विशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वजोदाहरणं—सप्त-
दश प्राजापत्यान्पशूनाल्लभत इति । अत्र यजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजा-
पत्या इति तद्वितन्युत्तरो बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । तैतो द्रव्यैक्यादेवतै-
वयाञ्च यामस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशेति संख्या सा

(बाजपेयोपयुक्तरचयिष्यमन्त्रानिधानम्)

पशुशुष्यमता, न तु पूर्वोदाहृतवित्वसंख्येय क्रियागता । तस्मान् कर्मभेदया-
पादयतीति भावे भूमः—अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य
इति तद्धितान्तं प्रातिपदिके व्युत्पाद्य पश्चात्तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापति-
देवताविशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वविबक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने ।
तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावत्तद्धितोत्पत्तिवेत्तायामन्यथो नास्ति,
कुतः पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्धितान्तप्रा-
तिपदिकेनैकपशुद्वयकमेकदेवतोरेतं यागस्य रूपं समर्धयेत् । तददृशानां च रूपाणां
बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया
कर्मभेदः । एवं च सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकादशिनपशुगणविक्रितिव-
मुपपद्यते ।

पञ्चमाष्टयायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने ।

क्रमो नास्त्यस्ति वा भारित नियामकविजर्जनात् ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्कर्मणं स एव हि ।

क्रमोऽन्वय प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥

बाजपेये “ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते ” इति विहितानां पशूनामुपाक-
रणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तत्रेदं पशुपुष्पक्रम ईदृशे च सप्ताति-
रिति नियमकारिणः शास्त्रस्थाभावाद्वैच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः
संस्कारोऽभ्युदितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम् । तदानी-
मीदृशः पशुः प्रथमं निभोक्तव्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावा-
त्तास्ति क्रमनियम इति चेन्नैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियो-
जनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव यथमप्रवृत्तिरपि क्रमं निय-
न्तुमर्हति । प्रवृत्त्या भुजिस्थस्य क्रमस्य त्यागकारणभावात् । प्रावृत्तिक्रम-
स्वीकारे प्रथमपशुपुष्पाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पञ्चमरे-
व्यनुष्ठितैः षोडशभिरुपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च व्यवधानं सप्तदशे-
दिविधमल्लादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पञ्चमराणां पूर्वं नियोजनं
कृत्वा पश्चात्प्रथमपशोरपि नियोजनं क्रियेत तदा द्वाविंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं
स्यात् । तत्र नाम्मनुज्ञातम् । तस्मात्प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते ।

तत्रैव द्वितीयादे चिन्तितम्—

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्रनिधानम्)

“ वाजपेये किमेकैकपशोः सर्वसमापनम् ।

सर्वेषु वैकैकधर्मा आद्यः साहित्यसिद्ध्यै ॥

वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशुवाकरणनियोजनादि-
संस्काराः सर्वे समापनीयाः । तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवच-
नेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्राप्तवति ।
पशुवाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्मादत्र काण्डानुसमो
न तु पदार्थानुसम इति प्राप्ते रूपः—सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति
वचनात्पशुसाहित्यमवगतं, तच्च प्रवर्त्ते, प्रत्यक्षेण पशूनिपुणेनैकशब्देन प्रापि-
तत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितं, किंतु प्रयोगवचनेन परि-
कल्प्यते । यदैकस्मिन्प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्याच्चदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्ग-
प्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येत्यर्थापत्तेर्योदकेनापि विरुद्धौ धर्मसाहित्यवचनमुष्ठी-
यते । तदुभये प्रत्यक्षरूपशुसाहित्यवचनाद्दुर्बलम् । तस्माद्वैश्वर्षी कृत्वा प्राजाप-
त्यैश्वर्यतीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमप्रापितुं सर्वेषु पशुष्वेकैक
उपाकरणादिधर्मैः कर्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमोऽभ्युपेतव्यो न तु काण्डानुसमः ।
अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एक-
स्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणापनुष्ठितत्वात् ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यदा समुच्चयः ।

अक्रियार्था पशूक्तिः स्याल्लिङ्गं वेनास्तु बाधनम् ॥

पशून्दिश्य संख्याया देवस्य च विधौ भिदा ।

कर्मान्यत्वे महन्मायादोधनाच्च समुच्चयः ॥ ”

वाजपेये श्रूयते—“ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते ” इति । तैत्तिरीयैः प्राकृत-
पशूनामाध्यादीनां बाधः स्यात् । कुतः । पशुत्वलिङ्गान् । नहि पशुशब्दो मह-
शब्दवदपूर्वा विधेयक्रियां ब्रूते, येन लिङ्गत्वं हीयेतेति प्राप्ते रूपः—किमत्र प्राकृत-
पशुनुवादेन सप्तदशसंख्या प्राजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयते, आहोस्वि-
दिशिष्टमन्त्रकर्म । नाऽऽद्यौ वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं,

(वाजपेयोपशुकरथविषयमन्त्राभिधानम्)

ततोऽथ ग्रहंभ्यामो योजनीयः । किंचावरोधनमेवमान्नायते—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोवध्यः । न वोऽहशी नातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञकवचोऽवरुध्यन्त इति । पशुविरिति ब्रूयात् । आग्नेये पशुमालभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोवध्यम् । ऐन्द्रेण वोऽहशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् । मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञकवचः । शान्यशुभिरैवावरुन्धे” इति । अस्मिन्नावरोधनान्नाये चोदकमाप्ताग्नेमादिपशुसद्भावस्य सिद्धवदनुदादात्समुच्चयोऽवगम्यते ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्वमुत्तामिमः ।

पशुभेदादेवपाककालैक्याच्छक्तोऽन्तिमः ॥”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापतिदेवताकेषु पशुषु तज्जदानुसारेण वसाहोमो मियत इति चेन्नैवम् । प्राजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते । प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम् । प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति । कालश्चैकः, शान्वाया अर्धचान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशात् । शक्यते च सह होमः । तस्मात्तन्वम् ।

तथैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्मदो नो वाऽङ्गभेदतः ।

भेदो मैवमशेषाङ्गभ्रपणादौ प्रभुत्वतः ॥”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य वषाधपण्याथ भेदः स्यात् । कुतः । तन्वत्पञ्चगानां भिन्नत्वात् । मैवम् । पञ्चगानां बहुत्वेऽपि मीढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थभ्रपणादौ प्रभुत्वात् । तस्मात्तन्वम् ।

तथैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“प्राजापत्यप्रचारः किमामेवे शस्त्रिसोमतः ।

ऊर्ध्वं वा विष्ठतो वोऽथ परस्तात्सर्वसोमतः ॥

आममेवे चोदकादुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तदा तस्मात्तृतीयो विष्ठतित्वतः ॥

पशवो नहि सोमस्य विकारा अविशेषतः ।

उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्ठातप्रचर्यशम् ॥”

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुपचारस्य काले चतुर्था संशयः । तत्र तावदर्थं प्रयोगक्रमः—तृतीयसवने प्रथममार्गः पवमानः, ततो वैधदेवग्रहपर्यन्तः शस्त्रवन्तः सोमाः, ततोऽशस्त्रेष्ववशिष्टेषु सोमग्रहेषु पर्वीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्ना ऊर्ध्वमुक्थ्यादयः सोमविकारा इति । एवं स्थिते प्राजापत्यपशुनामार्गवकाले प्रचारः । कुतः । प्रकृतौ तस्य पशुपचारकालत्वेन चोदकमाप्तेरित्याद्यः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वः कालो विधीयते । यदि प्रातः—सवनमाहर्ध्वदिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वनामर्गवकालस्पास्तीति योग्येत तदा चोदकेनैव तत्कालमाप्तेर्वचनमिदमनर्थकं स्यात् । अतस्तृतीयसवनगतसोमानामुपरीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदा चोदकमाप्तः कालो विप्रकृष्येत । ततः प्रत्यासक्तये शस्त्रिणां वैधदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमानामित्यवशिष्टेषामनुत्ता भुविः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षार्था बाध्येत, तस्माच्छस्त्रवतां वदहितानां च सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे यज्ञायक्षीयसाम्ना संस्थिते सति तत्प्रचारः कार्यः, तस्य विरुतिकालत्वात्प्राजापत्यपशूनां च विरुतिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवार्थं कालः, पशवस्तु न सोमविकाराः, तस्मादवशिष्टेष्ववचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यपशुपचार इति राजान्तः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ पर्यग्निकरणे स्थाम आलम्भो ब्रह्मसापनि ।

कर्मक्षेमनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥

किंवात्कर्षोऽवशिष्टस्य सारण्योक्तिवदादिमः ।

अदृष्टवाक्यमेदोभिर्द्रव्याभावेन चान्विमः ॥ ”

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान्पशून्प्रकृत्य श्रूयते—“ तान्यर्थग्निकृतानुत्सृजति, ब्रह्मसाम्भ्यालभते ” इति । तेषु सप्तदशसु पशूषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावी कर्मक्षेप उत्सर्गशब्देन निषिध्यते । अन्तेमे “ पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति ” इत्यत्र कर्मक्षेपनिषेधस्य संप्रतिपन्नत्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्यग्निकरणान्ताः समावर्त्तनीयाः । आलभतिना च ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरं विधीयत इति भाषे ब्रूमः—कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्मादृष्टाद्विभं किंचिददृष्टं कल्प्येत, वाक्यमेदं प्राप्नुयात् । किंच ब्रह्मसाम्भ्यालभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयो-

रक्षणाज कर्मान्तरविधिः संभवति । तस्मात्पर्यग्निकरणानन्तरमेव कर्तव्यस्य सप्त-
दशपञ्चमासम्मादिशेषस्य ब्रह्मसायकाश्च उत्कर्षो विधीयते । तथा सत्यवर्धमातः
पर्यग्निकरणानन्तरमाधिकर्मशेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माचरीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-
दीयदैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्याह* संवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं
जेपं देवस्याह* संवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं
नाकं* रुहेयमिन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाज-
मजयित् । अश्वानि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्स-
मत्सु वाजय । अर्वाऽसि सतिरसि वाज्यसि वाजिनो वाजं
घावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजन्ता मिमीध्वमध्वनः
स्कम्नीत (१) काष्ठां गच्छतु वार्यवाजेऽवत वाजिनो
नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत
मादयध्वं तृता यात पथिभिर्देवयानैः । ते नो अर्वन्तो
हवन्ध्रतो हवं विश्वे जृण्वन्तु वाजिनः । मितद्रवः
सहस्रसा मेघसाता सनिण्वः । महो ये रत्नं* समि-
थेषु जघ्निरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देव-
साता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं* रक्षांसि
सर्नन्त्यस्मशुषवन् (२) अर्मीवाः । एष स्य वाजी
क्षिपाणिं तुरण्यति ग्रीवायां वद्धो अपिकक्ष आसनि ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

ऋतुं दधि॒क्रा अनु॑ संत॒र्वीत्व॒त्पथाम॑रु॒क्ताऽस्य॒न्वाप॒नी॒फण॒-
त् । उ॒त स्मा॑स्य॒ द्र॒वत॑स्तुर॒ण्यतः॑ पर्णं॒ न वे॒रनु॑ वाति
प्रग॒र्धिनः॑ । श्ये॒नस्ये॒व ध्र॒जतो॑ अ॒ङ्कसं॑ परि॒ दधि॒-
क्रा॒णः स॒होर्जा॑ तरि॒श्रतः॑ । आ मा॒ वाज॑स्य प्रस॒वो
ज॒गम्या॑दा यावा॑पृथि॒र्वा वि॒श्वशं॑भू । आ मां ग॒न्तां
पि॒तरा॑ (३) मा॒तरा॒ णाऽऽ मा॒ सोमो॑ अमृत॒त्वाय॑
गम्यात् । वाजि॑नो वाज॒जितो॑ वाजं॒ सरि॑ष्यन्तो वाजं
जे॒ष्यन्तो॑ बृह॒स्पते॑र्भा॒गम॑व जिघ्र॒त वाजि॑नो वाज॒जितो॑
वाजं॒ स॒सुवा॑ऽसो वाजं जि॒गिवा॑ऽसो बृह॒स्पते॑र्भा॒गे नि
मु॒हृद॒वमि॑यं वः सा स॒त्या सं॒धाऽभू॒द्यामि॒न्द्रेण॑ स॒मध॑द-
ध्व॒मजी॑जिप॒त व॒नस्प॑तय॒ इन्द्रं॑ वाजं॒ वि मु॑च्यध्वम् (४) ॥

(स्क॒जीत॒ यु॒ववा॒पि॒तरा॒ द्वि॒चत्वारि॑श्व॒चम्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे रथमन्त्रा वर्णिताः । अष्टमे रथस्य धावनमन्त्रा वर्ण्यन्ते ।

देवस्याहमिति । कल्पः—“ रथमातिष्ठति देवस्याहं सविनुः प्रसवे बृह-
स्पतिना वाजजिता वाजं जेषमिति ” इति ।

आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः । वाजजिताऽभजयकारिणा बृहस्पतिनाऽनुगृहीतोऽहं
वाजं जेषमर्चं जेष्यामि ।

एतन्मन्त्रमन्त्रं बृहस्पतिशब्दं ब्राह्मणजात्यभिमानिदेवपरत्वेन व्याचष्टे—

“ देवस्याहं सविनुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषमित्वाह । सवि-
नुपसूत एव ब्राह्मणा वाजमुज्जयति ” [भा० का० १ प० ३ अ० ६]
इति ।

देवस्याहामिति । कल्पः—“ चात्वाळे रथचक्रं निमित्तं ब्रह्माऽऽरोहति तमत एवानुमन्त्रयते देवस्याहं सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकं रुहेयमिति ” इति ।

निमित्तं मित्रातस्य काष्ठस्याग्रे स्थापितं, वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् ।

पूर्वमन्त्रवद्ध्यवष्टे—

“ देवस्याहं सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकं रुहेयमित्याह । सवितृप्रसूत एव ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकं रोहति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ चात्वाळे रथचक्रं निमित्तं रोहति अतो वा अङ्घ्रिरस उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अत उपरि स्थितादथचक्रात्, उत्तमा उद्गततमाः, साक्षादेवाभ्यवधानेनैव ।

विधत्ते—

“ आवेष्टयति । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव दिशोऽभिजयति (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

ऊर्ध्वकाष्ठान् स्थापितं ब्रह्मणा सपारुढं रथचक्रं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यावर्तयेत् । रथस्य वज्रांशत्वाद्वज्रत्वम् । तच्चान्यथाऽऽम्नातम्—“ स्वस्तुतीयं रथस्तुतीयं भूवस्तुतीयम् ” इति । अतो भ्राम्यमाणेन वज्ररूपेण रथचक्रेणैव सर्वासां दिशां जयो भवति ।

विधत्ते—

“ वाजिनां साम गायते । अन्नं वै वाजः । अन्नेवावरुन्धे ” ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वाजिनामन्त्रार्थिनां संधन्धि यत्साग्र तद्ब्रह्मा गायेत् । अन्नप्रदस्तु सामविशेषः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मण इदं गानमित्यादस्तव्यः स्पष्टयति—“ औदुम्बरं रथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहति तमाह वाजिनां साम गायेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति, तथाऽऽवर्त(र्य)पाने ब्रह्मा गायति ” इति ।

(वाजपेयोपयुक्तस्य धावनमन्त्राभिधानम्)

इन्द्रायेति । कल्पः—“ आध्नन्ति दुंदुभीन्संप्रवदन्ति वाचः संप्रवदिता वाचोऽनुयन्त्रयत इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदिति ” इति ।

यागलक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद्यजमान इन्द्रस्तस्या इन्द्राय हे सभ्या ब्राह्मणा आशीर्वादरूपां श्रुतां वाचं वदत । इन्द्रं यजमानं वाजं जापयत । अन्वविषये जयं पापयत । अयमिन्द्रो यजमानो वाजमजययिजयतु ।

सौम्यं यन्त्र आपस्तम्बेन दुंदुभिवादाने विनिमुक्तः—“ इन्द्राय वाचं वदतेति दुंदुभीन्सं ह्लादयन्ति ” इति ।

तमेवं दुंदुभिचारं विचारुं प्रस्तौति—

“ वाचो वर्ष्म देवेभ्योऽप्राकामत् । तद्वनस्पतीन्यादिकत् । सैषा वाग्बनस्प-
तिषु वदति । या दुंदुभौ । तस्माद्दुंदुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वाग्देवताया वर्ष्म नादात्मकं प्रचानशरीरं, तस्य प्रवेशादयं दुंदुभिः सर्वा मनुष्यवाचोऽतिक्रम्य ध्वनिं करोति ।

विधत्ते—

“ दुंदुभीन्समाध्नन्ति । परमा वा एषा वाक् (२) वा दुंदुभौ । परमयैव
वाचाऽवरा वाचमवरुन्धे । अथो वाच एव वर्ष्म यजमानोऽवरुन्धे ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

मन्त्रगतमिष्टिप्रयपदं वाजयजयिदित्येतच्च व्याचष्टे—

“ इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदित्याह । एव वा
एतर्हन्द्रिः । यो यजवे । यजमान एव वाजमुजयति ” [ब्रा० का० १ प्र०
३ अ० ६] इति ।

अश्वजानीति । कल्पः—“ अथास्मा अश्वजनिं प्रपच्छति अश्वजनि वा-
जिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्समस्तसु वाजयेति ” इति ।

अस्मै यजमानाय । अश्वमजति क्षिपवीत्यश्वजानी कक्षा । सा च विजयेना-
न्यप्रदत्ताद्वाजिनी । वाजिन्यो वेगवत्योऽश्वमजयस्तथा अस्याः कक्षाया इति वा-
जिनीवती । यद्योक्तगुणत्रयोपेते हे कक्षे वाजेष्वजेषु निपसभूतेषु सत्सु त्वमश्व-
ान्समस्तसु युद्धेषु वाजय गमय । [ब्राह्मणेन] अयं मन्त्रः स्पष्टतनुद्ध्योपेक्षितः ।

वीन्विधेयान्विधत्ते—

“ सप्तदश मन्वाधानार्जि धावन्ति । सप्तदश स्तोत्रं भवति । सप्तदश सप्तदश दीपन्ते (३) सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

प्रकर्षेण बलाधिक्येन विध्यन्ते मुच्यन्ते वाग्वा यावत्परिमाणेषु देशविशेषेषु तावत्परिमाणा देशाः प्रव्याधाः । ते च सप्तदशसंख्याकाः । तेषामन्तेऽवधित्व-
द्योतनाय काचिदौदुम्बरी शास्त्रा निबन्धये तत्काष्ठमुक्तोऽवधिराजिः । तत्पर्यन्तं
रथाकृता धामेयुः । अस्मिन्वाजपेये सामवेदमसिद्धं यस्तोत्रं तत्सप्तदशसंख्याका-
वृत्तियुक्तं भवेत् । तदावृत्तिप्रकारस्त्वष्टमपाठके समिधमाविष्टेत्यस्मिन्ननुवाके ब्रा-
ह्मणोदाहरणेन स्पष्टी करिष्यते । दक्षिणात्वेन दातव्यानां रथादीनां गोशतान्ता-
नां ब्रह्मणां मध्य एकैकब्रह्मं सप्तदशसंख्यायुक्तं दद्यात् । तच्चाऽऽयस्तम्बो
दर्शयति—“ दक्षिणाकाले सप्तदश रथान्ददाति सप्तदशानांसि सप्तदशाध्वान्स-
प्तदश हस्तिनः सप्तदश निष्कान्सप्तदश दास्यः (स्त्रीः) सप्तदशाजाः सप्तद-
शावीः सप्तदश वासांसि सप्तदश गवां शतानि ” इति । यद्यपि स्वोपविशेषवि-
भेदेऽयम्ब्रह्मसंख्याविधेयं नायमवसरस्तथाऽपि गन्तव्यदेशविशेषसंख्याविधिप्रसङ्गेन
तदुभयं विहितम् । तथा सन्नेकेनैव सप्तदशः प्रजापतिरित्यनेनार्थवादेन विधि-
त्रयस्य स्तोत्रं शक्यत्वात् ।

अर्वाऽसीति । कल्पः—“तथा यथायुक्तमभ्यान्तिवति अर्वाऽसीति दक्षिणं
समिरसीति मध्यमं वाज्यसीत्युत्तरम् ” इति ।

अर्वादयोऽध्वजाविधिशेषाः । तदेवाभिधेयान्प्रवाऽऽम्नामते—“ ह्यो देवानद-
हृदसांस्तुराग्वाजी गन्धर्वानधो मनुज्यान् ” इति । वामदक्षिणयोरध्वयोर्मध्य ई-
नाद्वयं प्रसारं तयोर्मध्ये सप्तयाख्यजातिविशेषोपेतमर्थं युज्यमात् ।

अंस्तान्देवताचरूपेण स्तौति—

“ अर्वांसि समिरसि वाज्यसीत्याह । अग्निर्वा अर्वा । वायुः सतिः ।
आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्यै देवताभिर्देवरथं मुनकि ” [ब्रा० का० १
म० ३ अ० ६] इति ।

पूर्वं यजुषा युभकीत्यत्र पन्त्रो विहितः । इदानीं रथयोर्म विधत्ते—

“ प्रष्टिवाहिनं मुनकि । प्रष्टिवाही वै देवरथः । देवरथमेवास्यै मुनकि
(४) ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

(वाग्येयोपशुकरयथाशनमन्त्राभिधानम्)

प्रतिः पादवसोपेतो भोजनपावस्याऽऽवारस्तद्वद्वैलिभिर्बह्वीति प्रतिवाही ।
अत एवोपरिष्ठाद्वसते—“ जमोऽथा भवन्ति रथधत्तुर्थः ” इति ।

वाजिन इति । कल्पः—“ अथैतानाजिसृतो विख्यापयति वाजिनो वाजं
धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कम्नीत काष्ठां गच्छ-
तेति ” इति ।

हे वाजिनोऽथा वाजमन्त्रं संपादयितुं त्वरया धावत । मरुतामनुज्ञायां सात्वा-
मन्त्रं जयत । विशेषेण बहून्मयि योजनानि मिमीध्वं शीघ्रधावनेन परिमिता-
न्वल्हानीव कुरुत । किंचाध्वनो मार्गान्स्कम्नीत स्कम्भयत शीघ्रगत्या पीडि-
ताङ्कुरुत । काष्ठामध्वसमाप्तिमाजिशिरो गच्छत ।

अस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागं प्रतीकत्वेनोपादाम चतुर्थभागे काष्ठाशब्दं व्याचष्टे—

“ वाजिनो वाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै लोकः काष्ठा ।
सुवर्गमेव लोकं यन्ति ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

द्विग्विशेषं विधातुं प्रसीति—

“ सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति । य आर्जिं यावन्ति ” [जा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ प्राञ्चो धावन्ति । प्राञ्चि हि सुवर्गो लोकः ” [जा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

प्राञ्चः पूर्वाभिमुखाः । ऐन्द्रत्वात्स्वर्गस्य प्राग्दिग्वर्तित्वम् ।

कल्पः—“ अथ रथान्धावतोऽनुमन्त्रयते वाजेवाजेष्वत वाजिनो न इति
चतसृभिरनुच्छन्दसम् ” इति ।

तत्रेयमुक्तप्रधाना—

वाजेवाज इति । हे वाजिनोऽथा वाजेवाजे तत्तदन्वनिमित्तं धननिमित्तं च
नोऽस्मानवत । विप्रा जाल्पणवत्स्नानेन शुद्धा अमृता मरणरहिताः अपरहिता
ऋतज्ञा कर्तृ सत्यमस्य गन्तव्यदेशं ध्यानन्तः । तादृग्धामिमानिनो हे देवा अस्प
मध्वः पिबत, धायनात्पूर्वं पश्चाद्भावघ्राप्यमाणं मधुसमानं भैवारचरुसं पिबत ।
पीत्वा च मादमध्वं हृष्टा भवत । ततस्तुभाः सन्तो देवयानैः पथिभिराजि
प्रति यात ।

अथ द्वितीया—

ते न इति । तेऽथा अर्चन्तो गतिकुशला हवनश्रुतोऽस्मदाह्वानभोदारो
वाजिनोऽभवन्तो विभो सर्वेऽपि हवमाह्वानमस्मद्वचनं शृण्वन्तु ।

अथ तृतीया—

मितद्रव इति । महान्तमपि पन्थानं मितमल्पमिव द्रवन्ति गच्छन्तीति
मितद्रवः । सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽश्वराशेः सनितारो दातारः । मेघसाता
यज्ञस्य यदातारः । सनिष्पवः सानि द्रव्यदानमस्मास्विच्छन्तः । ईदृशा येऽथाः
सभिद्येषु संग्रामेषु महो रत्नमत्यधिकं शत्रोर्धनं जग्मिरे' हतवन्तस्ते वाजिनो
नोऽस्मार्कं शी भवन्तु सुखकरा भवन्तु ।

अथ चतुर्थी—

देवताता इति । देवताता देवानर्हन्तीति देवतातपः । मितद्रवः पूर्ववत् ।
स्वर्कः शीघ्रधावनेन सुहवर्चनीयाः, ते वाजिनोऽर्हि वृकं रक्षांसि सर्ववदरप्यथ-
वदनाथकान्द्रक्षसाञ्जम्भयन्तः, वर्णव्यत्ययः । सनेपि क्षिपमेवाभीवा रोमानस्य-
छुमवचस्मत्तो विमोजितवन्तः ।

तदेवमध्यापकसंप्रदायमनुसृत्य मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बौधायनाचार्यस्तु ते
नो अर्चना इत्यादिर्वाजिनो हविष्विदमस्त एक एव मन्त्र इत्यभिमेत्य चतुर्थी-
मेव स्य वाजीत्यादिकामुच्यं चतुष्टयेऽन्तर्भावियामास । उदीयपाठस्तु—

एष स्य इति । ग्रीवायां कक्ष आस्ये च तत्तदुचितवरज्जुविकेर्षैर्वज्रः सशेष
स्य बाण्येशोऽथः क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति, बहुदा बद्धत्वादर्थं भञ्ज-
यितुमिवस्ततो न गच्छति, कंसबाऽथः शीघ्रं धावतीत्यर्थः । दधिका धारका-
न्मार्गविरोधकान्पाषाणाक्षीप्यतिक्रामन्कतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संतपीत्वःसम्यग-
नुसंधानः पथां मार्गोन्नामङ्कुरांसि लक्षणाणि कुदिलानि निम्नोन्नतानि च बाण्य-
न्वापदीफणदनुक्रमेणशुल्वं समत्वं चाऽऽवाद्यंस्तुरण्यतीति पूर्ववान्वयः ।

कल्पः—“ स यद्यस्थे रथशेषमाचक्षते आग्नीध्र एतां जुहोत्युव स्मास्पद्रवतस्तु-
रण्यत इति ” इति ।

पाठस्तु—

(वाजपेयोपयुक्तस्यपावनमन्त्राभिधानम्)

उत स्मास्येति । उत स्मापि च द्रवतो गच्छतस्त्वुरण्यतस्त्वयदोः प्रथि-
नोऽवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतोऽस्याधस्याङ्कुन्तं शृङ्गारविहर्नं वल्लभापरादिकं परि स-
र्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानमनु वाति गच्छन्तमभ्यनुत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति ।
कस्य किमिव । वेः पक्षिणः पणौ न पक्ष इव । यथा त्वरमा गच्छतः पक्षिणः
पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽधस्मालंकाररूपं वल्लभापरादिकं
विरपष्टमवलोक्यते । पक्षिमात्रस्य पणौमङ्कुन्तस्य दृष्टान्तरवेनाभिहितम् । शीघ्रभा-
वने श्येनदृष्टान्त उच्यते । ध्रुवतो गच्छतः श्येनस्मेव दक्षिणाण्यो धारकपर्वता-
द्यतिक्रामिण ऊर्जा सहात्यन्तबलेन सह त्रिवृतो भूमेः तत्रतोऽधस्येति योज्यम् ।

आवस्तम्बरस्तेवमाह—“ वाजिनो वाजं धावतेति चतसुभिर्धावतोऽनुमन्त्रयते-
भिरेकाक्षरेणेति धावस्तुजिगीर्यजमानं वोचमति लक्षणं प्राप्नोदञ्च आवुत्थ मद्-
क्षिणमावर्तन्ते मितध्रुव इति चतसुभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते ” इति । वाजिनो
वि योजना वाजेवाजे ते नो अर्बन्त इति चतसः ।

प्रधावतोऽनुमन्त्रणं विधत्ते—

“ चतसुभिरनुमन्त्रयते । चत्वारि छन्दांसि । छन्दोभिरेवैनान्तसुवर्गं लोकं
गमयति (५) ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

गायत्री प्रिहुञ्जमत्यनुष्टुप्ति च्छन्दसां चतुष्टयम् । उद्दङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिं
विधत्ते—

“ म वा एवेऽस्माल्लोकाञ्च्यवन्ते । म आर्जिं धावन्ति । उदञ्च आवर्तन्ते ।
अस्मादेव तेन लोकास्तमन्ति ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ रथविमोचनीयं जुहोत्या मा वाजस्य प्रसवो जग्म्यादिति ” इति ।

वाठस्तु—

आ मा वाजस्येति । वाजस्याजस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा प्रत्याजग्म्यादागच्छतु ।
द्यावापृथिव्यौ च विश्वंभू कृत्स्नस्य जगतः सुखं भावयन्तौ (न्यौ) ममागच्छता-
म् । विवरा मातराऽस्मदीयः पिता माता च मां प्रत्यागम्यां चिरजीवित्वाय समा-
गच्छताम् । किंच सोमश्चासृत्वाय मम देवत्वजम्भने मां प्रत्यागम्यादागच्छतु ।

“ अपाम सोमममृता अभूम् ” इति छान्दवं श्रुतम् ।

विधत्ते—

“ रथविमोचनीयं जुहोति प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

रथाविमोकेनाश्वानामावाप्तं परिहृत्य स्वयं प्रतिष्ठितो भवति ।

मन्त्रे बाजप्रसवोक्तेरभिप्रायमाह-

“आ मा बाजस्य प्रसवो जगम्यादित्याह । अर्चं वै बाजः । अश्वमेदाव-
रुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

इतरेः षोडशरथैर्धावद्भ्यः कृष्णलदानं विधातुं प्रस्तौति-

“ यथालोकं वा एत उज्जयन्ति । य आग्निं धावन्ति (६) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

ये रथान्तरवर्तिन आग्निं धावन्ति, एते यथालोकं यथास्थानमुजयन्ति ।
यस्मिन्पश्चिन्स्थाने यो यो धावत्यसावसौ वसत्स्थानं जयतीत्यर्थः ।

विधत्ते-

“ कृष्णलं कृष्णलं बाजसृग्भ्यः प्रयच्छति । यमेव ते बाजं लोकमुजयन्ति ।
तं परिक्रीयावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यवत्रयपरिवितं सुवर्णं कृष्णलम् । बाजमन्नुद्दिश्य सरन्ति धावन्तीति बाज-
सृवो रथान्तरवर्तिनः ।

अत एवाऽऽपस्तम्बः-

“ ययुर्युक्तं यजमान आरोहति बाजसुत इतरान्स्थान् ” इति ।

एकैकस्यै बाजसृव एकैकं कृष्णलं दद्यात्तेन तैः संवादिदमन्नं निवासस्थानं
च परिक्रीय स्वाधीनं करोति ।

तान्मोडश कृष्णलान्पुनरादायैकीकृत्य ब्रह्मणे तद्दानं विधत्ते-

“ एकथा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अरुं विधातुं प्रस्तौति-

“ देवा वा ओषधीष्वग्निमयुः । ता बृहस्पतिरुदजयत् । स नीवारान्भिरवु-
णीत । तन्नीवारानां नीवारत्वम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यथा पूर्वं प्रथमतो बाजपेयमागार्धमाग्निं धावतो बृहस्पतेरैयस्त्वद्दत्ताप्योष-
धीषु सारस्वीकारायाऽऽग्निमाप्तौ बृहस्पतिर्जैयं माप्यौषधीषु सारत्वेन नीवारान-
न्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृष्यावुणीत । निःशेषेण वृत्तवान्नीवारत्वं संपन्नम् ।

विधत्ते-

(वाजपेयोपयुक्तधवावनमन्त्राभिधानम्)

“ नैवारश्चरुर्भवति (७) एतद्दे देवानां परममन्त्रम् । यन्नीवाराः । परमेणैवा-
स्मा अन्वायेनापरमन्त्राद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

शाल्वादिभ्योऽन्यन्तपूतत्वेन नीवाराणां देवान्त्वम् ।

चरोः परिमाणं विधत्ते—

“ सप्तदशशरावी भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । यजापतेराप्त्यै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

चरोः सप्तदशशरावपरिमितत्वं पूर्वं दत्तपचारविधौ व्याख्यातम् ।

चरुनिष्पादनोपयुक्तं द्रव्यविशेषं विधत्ते—

“ क्षीरे भवति । रुच्येवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
रुचं स्वादुत्वम् ।

निष्पन्ने चरौ घृतप्लावनं विधत्ते—

“ सर्पिष्वाग्भवति मेध्यत्वात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
एतदेवाभिमेत्याधेदेवानुद्दिश्यास्य मध्वः पिबत मादयध्वमित्यस्य मन्त्रस्यार्थो
व्याख्यातः ।

चरोर्देवतां विधत्ते—

“ बार्हस्पत्यो वा एष देवतया (८) । यो वाजपेयेन यजते । बार्हस्पत्य एष
चरुः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

कर्तव्य इत्यध्याहारः । वाजपेधधाजिनो बृहस्पतिर्देवतेति तत्रत्यचरोरपि सा
देवता युक्ता ।

वाजिन इति । कल्पः—“ तमेताम्यजुर्भुजोऽथानवधायपति—वाजिनो वाज-
जितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं जेष्मन्तो बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रतेति ” इति ।

वाजजितोऽन्नं जेतुमुद्यता वाजिनो हेऽथा वाजमन्नं जेतुमाजिमुद्दिश्य सरिष्य-
न्तो धावनं करिष्यन्तो वाजमन्नं जेष्मन्तो भुयं बृहस्पतेर्भागमिमं चरुमवजिघ्रत ।

वाजिन इति । कल्पः—“ यजुर्भुजोऽथान्वत्यावावतोऽवधायपति—वाजिनो
वाजजितो वाजः ससृवांसो वाजं जिगिवांसो बृहस्पतेर्भागे नि मृद्द्वावेति ” इति ।

यजमानार्थे रथे यजुर्भिर्मन्त्रैर्वोजनीया अन्वा यजुर्भुजः ससृवांसो धावनं कृत-
वन्तः । जिगिवांसो जयं कृतवन्तः । निमृद्द्वां शुद्धा भवत । आपस्तम्ब-
मते तु जिगिवांस इत्यन्तो मन्त्रः । तदर्थपूरणाय बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति पूर्व-

(वाजदेवोपसुकरवाविषयमन्त्राभिधानम्)

स्यान्मन्त्रादनुवर्तनीयम् । अवशिष्टभागो मन्त्रान्तरं, तस्य विनियोगं स एवाऽऽह—

“बृहस्पतेर्भागे निमृद्भूमिति यथोद्येनु च लेपाग्निमार्ति” इति । यथोद्या ओष्टायाणि ।

आजिधावनान्पुरा यथाद्याववापणं विधत्ते—

“अथान्सरिष्यतः ससुवधाववापयति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति ।
तमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।इयं वा इति । कल्पः—“अथ रथान्विमुच्यमानाननुमन्त्रयते—इयं वाः सा
सुखा संधाऽभूद्याग्निन्द्रेण समवदध्वमिति ” इति ।हे रथा वो युष्माकमियं संधाऽऽजिधावनमतिज्ञा सा सत्याऽभूत् । यां यति-
ज्ञामिन्द्रेणानुमद्देशेण समवदध्वं सम्प्रवर्तितवन्तः । इन्द्रानुमद्देशविषेन्द्रस्य वज्रोऽ-
सीति रथपन्थ आम्नातः ।अजीजिपतेति । कल्पः—“दुन्दुभीनवस्थतोऽनुमन्त्रयते—अजीजिपत वन-
स्पतय इन्द्रं वाजं वि मुच्यध्वमिति ” इति ।हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभय इन्द्रं यागस्वामिने वाजमन्त्रमुद्दिषा-
जीजिपत यथा जितवान्मववि तथा जितवन्तः । तादृशा यूयं पूर्वं यव वज्रा-
स्तवो विमुच्यध्वं विमुक्ता भवत । बन्धनप्रदेशसत्त्वापस्तम्भेन दर्शितः—दक्षिणस्यां
वेदिभोण्यां सप्तदश दुन्दुभीन्मवध्मातीति ” इति ।

विधत्ते—

“अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन्विमुञ्जति ।
यमेव ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभय उज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे (<) ” [ब्रा०
का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“देवाऽऽरोहेद्वर्धं स्वामी ब्रह्मारोहणमन्त्रणम् ।

देवेतीन्द्रा दुन्दुभीर्मां योवोऽथाञ्च कशामहः ॥ १ ॥

अर्वाऽसीति विभिर्मन्त्रैर्युनक्तस्यध्वयं रथे ।

वाजीत्येतैर्मन्त्रयेत चतुर्भिर्धावतो रथान् ॥ २ ॥

मितेत्वाभिधत्तुमिस्तान्प्रत्याधावतो रथान् ।

आ मा रथविमुक्त्यास्त्वं जुहुषादाभिनदयान् ॥ ३ ॥

मतेः पुनरेरिषाञ्च वापयेत्तकमधकान् ।

बृहादिजिह्वतेत्यन्वो द्वितीयेऽप्यनुचन्त्यते ॥ ४ ॥

(बाजपेयोपयुक्तरथधानमन्त्राभिधानम्)

बृहेति मार्षि घोणायामियं तु रथमन्त्रणम् ।

अजी दुंदुभिमन्त्रः स्यादेकविंशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यजुर्युक्तोऽध्वर्युभामं बाधते यमद्युतम् ।

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तो नियम्यते ॥ ”

बाजपेये श्रूयते—“ यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति ” इति । तस्यायमर्थः—
रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदश द्रव्याणि प्राकृतगघावादिदक्षिणाद्रव्यबाध-
कान्यत्र विहितानि । तेषु च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः
सप्तदश । तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणायन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तै-
र्मन्त्रैः सज्जी करोति । सोऽयं यजुर्युक्तो रथः । तं च दक्षिणाकृष्टेऽध्वर्यवे
दद्यादिति । प्राकाशवध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाध
एवमपि । ननु सप्तदशद्रव्यविधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधः सिद्धः । बाढम् । तथाऽ-
ध्वरिणः पादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमविभागविशेषवत्कृतिर्न द्रव्यान्तर-
विधिमात्रेण बाधितुं शक्या । विरोधिनो विधान्तरस्याविधानात् । अतश्चोदक-
प्रोप्ता येममध्वर्योर्भागविशेषवत्कृतिः सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना
बाध्यते । तस्मादध्वर्योर्न रथान्तरभागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिमान इति पूर्वः
पक्षः । नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैयर्थ्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ तत्र
विधेयौ । यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथा हि—सप्तदश रथान्ददातीत्युक्ते
कस्य की रथ इति वीक्षायाम् यजमानेच्छाया निर्यामकत्वाद्यदाऽध्वर्यवे तं दातु-
मिच्छति तदा प्राप्नोति, यदा नैच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तिः । ततो
यजुर्युक्तो यो रथः सोऽध्वर्यवेऽध्वर्यं देय इति नियम्यते । अतो न कस्याप्य-
नेन बाधः ।

तथैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शराध्वैः सप्तदशभिर्ध्वर्यस्तत्र मुष्टयः ।

चत्वारः सन्ति नो वोव स्मादेकं मुष्टिसंख्ययोः ।

१ क. ख. घ. ङ. “रमा” । २ क. ख. ङ. च. “प्राप्तेष” ।

तत्किमाद्यधोदितत्वाच्छरावापूरणान् सः ।

द्वितीयोऽस्तिवति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥

तृतीयोऽस्त्येकलोपेऽप्योऽ) न धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।

क्रियायोगान्न तन्धर्मः बाधभ्यास्ताऽनुगृह्यताम् ॥ ”

पञ्चमौ “ चतुरो मुष्टीन्निर्वपति ” इति मुष्टितत्संख्ये श्रुते । तथा वाजपेये विरुतिरूपः सप्तदशशरावचक्रः श्रुतः । तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विधेते किंवा द्वे अपि न विधेते । आहोस्त्विदुभयोरेकमसप्तम्यन्वास्ति । यदैकं सदाऽपि किं मुष्टिरेव किंवा संख्यैवेति संशयः । चोदकपाप्तमुमयमरतीत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चतुर्मिमुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणे समर्थस्य चतोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः । तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्येते इति द्वितीयः पक्षोऽस्तिवति चेन्मैवम् । एकतरबाधेनैव पूरणाभाषपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवमसङ्गत् । नन्वत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते, तथा सप्तदशसंख्याया चतुःसंख्या बाध्यत इत्युपयबाधोऽवश्यमावी । भैवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधातन्मवात् । शरावसप्तदशसंख्ये यागसंबन्धे मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबन्धे इति विषयभेदः । कथं तर्ह्येव बाधमसङ्गः । अन्यथाऽनुपपत्त्येति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणासंभवेन दृशिता । पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते । मुष्टिबाधे मथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः स्यात् । चतुःसंख्याबाधे मथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । तत्र संख्या धर्मः, मुष्टिर्धर्मः । तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति निराशयस्य धर्मस्यासिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यमावी । संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शक्नोत्यवस्थापुम् । तस्मात्संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिबाधेऽन्वेति, कर्मकारकवाचिद्वितीयाविमक्त्यन्तस्य चतुःशब्दस्य + सह कर्मकारकेण निर्वपतिधातुना सहान्वयात् । अतः संख्या न मुष्टिर्धर्मः । पार्थिका-न्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्टयोः क्रियासंबन्धे संपादे सत्यपि मथमश्रुतत्वात्ताऽनुगृह्यते, चरमश्रुत्येन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यत इति राक्षान्तः ॥

+ सप्तमिकेतेत्यर्थः ।

(वाजपेयविषयशूषारोहणमिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकं-

हृमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य योर्निरसि जाय एहि सुवो
रोहाव रोहाव हि सुवर्हं नादुभयोः सुवो रोक्ष्यामि
वाजंश्च प्रसवश्चापिजश्च कतुश्च सुवंश्च मुधा च व्यश्नि-
यश्चाऽऽस्त्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपातिश्च ।
आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानः (१)
यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्प-
तां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्य-
ज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्प-
तां सुवर्देवाः अंगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा
अभूम समहं प्रजया सं मया प्रजा सम रायस्पोषेण
सं मया रायस्पोषोऽग्राय त्वान्नाद्याय त्वा वाजाय त्वा
वाजजित्यार्य त्वाऽमृतमासि पुष्टिरसि प्रजननमसि (२) ।

(अपानो वाजाय नव न) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे रथधावनमुक्तं नवमे शूषारोहणमुच्यते ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“ अथ यजमानं तार्ष्यं परिधावयति क्षत्रस्योल्बम-
सीति दुर्ममथं पत्नीम् ” इति ।

धृताकं वस्त्रं वार्ष्णेम् । स्रजस्य राजस्थानीयस्य यजमानस्य गर्भत्वेनोपचर्य-
माणस्योत्पन्नावरणमस्ति । उत्पन्नवृत्तो गर्भ इति छन्दोमा आमनन्ति । हे कर्मण्य
मत् स्रजस्य राजमहिषीस्थानीयस्य पत्नीशरीरस्य योमिरसि शीतनिवारणका-
रणमपि ।

सदेतत्तारिधानद्वयं विधत्ते—

“ वार्ष्णे यजमानं परिधापयति । यज्ञो वै वार्ष्णेम् । यज्ञेनैवैनं सपर्ययति ।
कर्मममं परिधापयति । पवित्रं वै कर्माः । पुनात्येवैनम् । वाजं वा एषोऽवकुरुस्ते ।
यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः सल्लु वै वाजः । यद्वर्मममं परिधापयति ”
(१) वाजस्यावकुरुष्वै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

वार्ष्णेस्य महासाधनत्वाद्युक्तत्वम् । एवं पत्नीदेहम् । वाजपेयमाग्निनोऽनावरोध-
कमपि ओषधिरूपदर्ममयेनाश्रमवक्तव्यं भवति ।

जाय एहीति । कल्पः—“ अथ जायमानमन्वये जाय एहि सुवो रोहावेति,
रोहाय हि सुपरितीतरा मत्पाहाहं नाबुभयोः सुवो रौक्षपासीति यजमानः ” इति ।

स्रजार्थो मन्त्रः ।

एहीत्याख्यानस्य वात्पर्यमाह—

“ जाय एहि सुवो रोहवित्पाह । पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आख्यानेन यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे सति यज्ञोऽनव-
च्छिद्यो भवति ।

पूर्वमन्त्रैः स्वर्गत्वेन निरूपितस्याऽऽरोहणीयस्य सूरस्य चोदकपात्रं परिमाण-
मपवादितुं परिमाणान्तरं विधत्ते—

“ सप्तदशारतिर्यूपो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चतुर्वैश्वस्यद्वमुत्तीपरिमितोऽरतिः । सप्तदशसंख्याका अरतयः परिमाणं यस्य
सूरस्येति विग्रहः ।

अन्यद्गुणद्वयं सूरस्य विधत्ते—

“ तूपरम्भतुरभिर्भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

इतरेषां सुपानामग्रे शृङ्गस्थानीयः काष्ठशेषोऽग्नीषांधपासपविमोकाभावशे-
ष्यवे, सोऽस्य नास्तीति दूषरत्वम् । अष्टाभित्वमपवादितुं चतुरभित्वम् ।

(वाजपेयविक्रयसूत्रोद्घाटनानिधानम्)

चषात्तनामकस्य सूषकटकस्य दारुमयत्वापवादाय विधत्ते—

“ गौधूमं चषात्तम् । न वा एते घ्रीहभ्यो न यवाः । यद्रौधूमाः (२) । एव-
मिष हि प्रजापतिः समृद्धये । अथो अमुमेवास्यै लोकमन्त्रवन्तं करोति ”
[ब्रा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

गौधूमं कुर्यादिति शेषः । यथा घ्रीहिभ्यो यवेभ्यश्च गोधूमानां लोके यश-
स्त्वमेवमेवान्येभ्यो देवेभ्यः प्रजापतिः । किंच गोधूमसंपत्त्या स्वर्गोऽ-
न्त्रवान्भवति ।

सूषस्य वेष्टनं विधत्ते—

“ वासोभिर्वेष्टयति । एष वै यजमानः । यसूषः । सर्वदेवतयं वासः । सर्वा-
भिरैवेनं देवताभिः समर्धयति । अथो आक्रमणमेव तस्मैतुं यजमानः कुरुते ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

वाससां संख्यामापस्तम्ब आह—“ रचनाकाले सप्तदशभिर्वासोभिर्धूपं वेष्ट-
यति ” इति ।

वाससां सर्वदेवत्वत्वमश्नेत्सुषाधानमित्यादौ सौमिकदीक्षामकरणे विस्पष्टम् ।
आक्रमणं स्वर्गारोहणं सोपानसदृशम् ।

कल्पः—“ आहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादश
सुवाहुतीः ” इति ।

वाठस्तु—

वाजश्चेति । वाजादयः सर्वे मम सन्ति इति शेषः । वाजोऽन्त्रं, प्रसवस्तस्मो-
त्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिः । ऋतुः संकल्पो मोगादिविषयो यामो
वा । सुवस्तस्यैवोत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथवा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नामवि-
शेषाः । तदानीं सर्वे ते प्रीणन्तिषि वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था
अनुककालादिदेवतासमुच्चयार्था वा ।

विधत्ते—

“ द्वादश वाजप्रसवीयानि जुहोति (३) । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरमेव प्रीणाति । अथो संवत्सरमेवास्या उपधत्ति । सुवर्गस्य लोकस्य
समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

वाजशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन श्रूयेते तानि कर्माणि राजपसवी-
यानि । अञ्जोरपशिष्टेतुत्वाद्वा राजपसवीयत्वम् । न केवलमनेन होमेन संवत्स-
रदेवतायाः पीतिः, किंत्वस्य यजमानस्य स्वर्गप्राप्तये संवत्सरदेवतां निःश्रेणि-
बहुप्रधानपाधारमपि करोति ।

कल्पः—“ तं दशभिः कल्पै रोहत्यायुष्यज्ञेन कल्पतामिति ” इति ।

तं सूयम् । कल्पैः कल्पशब्दोपेदैः ।

पाठस्तु—

आयुष्यज्ञेनेति । आत्मा जीवः । यज्ञेन यज्ञसंबन्धिना सूयारोहणेन ।
आयुराद्यः स्वस्वप्रमोहनसमर्था भवन्तु ।

विधत्ते—

“ दशभिः कल्पै रोहति । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशभी । पाणनिव
यथास्थानं कल्पयित्वा । सुवर्गं लोकमेति । एतावद्वै पुरुषस्य स्मत् (४) ।
यावत्प्राणाः । यावदेवास्मास्ति । तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” [जा० का०
१ म० ३ अ० ७] इति ।

अन्वयः सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाङ्मांसविति श्रुतत्वादिहापि छिन्ना-
भिप्रायः पाणशब्दः । अनेन कल्पयन्त्रपाठेन पाणापानचक्षुःश्रोत्रादीन्प्राणा-
न्स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा वैस्तदीयस्थानैः सह स्वर्गं प्राप्तो भवति ।

सुवर्गदेवानिति । कल्पः—“ बाहू उद्गृह्णाति सुवर्गदेवाः अगन्तामृता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूमेति ” इति ।

उद्गृहीताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यजमानेनेदमुच्यते । वर्ष स्व-
र्गावस्थितदेवान्प्रत्यगमन् प्राप्ताः स्यः । प्राप्य बामृता देवा अभूम । अतः प्रजा-
पतेः पीतिविषयाः प्रजा अस्मिन्भूलोके यज्ञानुष्ठानपरा अभूम ।

मन्त्रस्य त्रीन्भागान्पृथग्व्याचरे—

“ सुवर्गदेवाः अगन्तेत्याह । सुवर्गमेव लोकमेति । अमृता अभूतेत्याह । अ-
मृतमिव हि सुवर्गो लोकः । प्रजापतेः प्रजा अभूतेत्याह । प्राजापत्यो वा अमं
लोकः । अस्मादेव तेन लोकान्नैति ” [जा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

तेन तृतीयभागपाठेन भूलोकात्सर्वात्मना निर्गतो न भवति ।

(वाजपेयविषययुपासोहणानिधानम्)

समहामिति । कल्पः—“ अथेनं लोकं यत्प्रवेक्षते समहं यजया सं यया यजा समहं रायसोषेण सं यया रायसोष इति ” इति ।

संगतोऽस्मि संगम्यतामिति यथायोगमभ्याहर्तव्यम् ।

आशीःशरत्वेन व्याचष्टे—

“ समहं यजया सं यया यजेत्याह । आशीःशरत्वेनावाचास्ते ” [भा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

अन्नायेति । कल्पः—“ तमेवमासपुटैर्गन्ति अन्नाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः, अन्नाधाय त्वेति दक्षिणतो बला, बाजाय त्वेति पश्चाद्धोता, बाजजित्वायै त्वेत्युत्तरत उद्धावा ” इति ।

ऊषस्वननपांसव आसास्तामभ्यथपथैः पुटीकृत्य तैरासपुटैर्युपाद्वरोहन्तं यजमानं हन्मुः ।

अत एवाऽऽपस्तम्ब आह “ तमाभ्यथैरासपुटेरुषपुटेरुमथैर्वा वैश्याः प्रतिदिशमर्षयन्ति महर्षिजो वा दीर्घवंशेषु मेवभ्य ” इति ।

सामान्येन प्राणिभिर्भोज्यमन्नं, राजावात्यादिभिर्भोज्यमन्नाद्यम् । तत्राप्यपूर्वादिविशेषो बाजः । तस्य सर्वस्यान्नस्य संवादनं बाजजित्वा ।

द्विविधं हननं क्रमेण विधत्ते—

“ आसपुटैर्गन्ति । अन्नं वा दधम् । अन्नाद्येनैवैनं समर्षयन्ति । ऊषैर्गन्ति । एते हि साक्षादन्नम् । यदूषाः । साक्षादेवैनमन्नाद्येन समर्षयन्ति ” [भा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

ऊषाणामाधानादिसाधनत्वेन पारलौकिकार्थं प्रति साक्षात्साधनत्वम् ।

हनने प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यञ्चं गन्ति (६) । पुरस्तादि मवीचीनमन्नमधत्ते ” [भा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

हन्ममानस्य पुरतादवस्थितो हन्ता प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखं हन्त्यात् । लोकेऽपि हि पुरतोऽवस्थितात्पावात्समादाय स्वाभिमुखं ददन्नमधत्ते ।

एवदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“ मुखतोऽभिगन्ति हन्तारं हन्तारमभिपरीवर्तते ” इति ।

वाडयमानं प्रदेष्टुं विधत्ते—

“शीर्षतो घन्ति । शीर्षतो लुन्मन्यते” [जा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

चतुर्दिक्षु हननं विधत्ते—

“दिग्भ्यो घ्नन्ति । दिग्भ्य एवास्मा अन्नाद्यमवकृन्धते ” [जा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

अमृतमसीति । कल्पः—“ अवाप्तैः शत्यवरोहव आसुर्दीं निदधाति तस्यां बस्ताजिनमास्तृण्णाति बस्ताजिने शतमानः हिरण्यं दक्षिणं पादः हिरण्यं अपावरोहयति अमृतमसीति, पुष्टिरसि मज्जनमसीति सव्यं बस्ताजिने ” इति ।

हे हिरण्य त्वं विनाशरहितमसि । नक्षत्रौ प्रक्षिप्तमपि हिरण्यं काष्ठादिवद्धि-
नश्यति । हे बस्ताजिन त्वं पुष्टिरसि सवत्सरे नह्वपत्योत्पादकत्वाद् । एतेदवा-
भिमेत्य मज्जनमसीत्युच्यते ।

हिरण्येभ्यरोहं विधातुं प्रसीति—

“ ईश्वरो वा एष पराङ्मदघः । यो यूपः रोहति ” [जा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

यूपमास्तुतो यजमानः पराङ्मुखोऽस्मिन्नुपः मदघः मदघं स्वात्मानं विना-
शयितुमीश्वरः समर्थो भवति । अथवा मदघः मकरपेण मन्तुमीश्वरो न पुनरा-
वर्तत इत्यर्थः ।

विधत्ते—

“ हिरण्यमभ्यरोहति । अमृतं वै हिरण्यम् । अमृतः सुवर्गो लोकः ।
अमृत एव सुवर्गो लोके प्रतिविष्ठति ” [जा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

हिरण्यस्य परिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आपुष्येवेन्द्रिये पतिति-
ष्ठति ” [जा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

मानशब्देन पणस्य किंशो भागोऽभिधीयते । ततः पञ्चषणपरिमितमित्युक्तं
भवति । शतसंख्याकाः सवत्सराः पुरुषस्याऽऽयुः । दशानां ज्ञानकर्मैन्द्रियाणां
मध्ये चक्षुरादीन्द्रियस्यैकैकस्य दशानु नाडीषु घृतिभेदेन शतेन्द्रियत्वम् ।

बस्ताजिने वामपादप्रक्षेपं विधातुं प्रसीति—

(वाजपेयविषयसूपारोहणाभिधानम्)

“ पुष्टये वा एतद्वृषम् । यदजा । विः सेवत्सरेस्यान्त्यान्पशून्पारिजायते ”

[जा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

सेवत्सरे सक्तप्रसवेपितानन्त्यान्पशून्पारिजायते सेवत्सरे विरपस्यानि प्रसूतेऽवोऽस्याः पुष्टिरुपपन्नम् ।

विधत्ते—

“ यस्ताजिनमभ्यवरोहति । पुष्ट्यामेव प्रजनने मदितिष्ठति (७) ”

[जा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ क्षत्र ताप्यं क्षत्र दाम्यं परिधत्तोऽत्र दंपती ।

जाये स्वाम्याहवयेन्द्रायौ रोहा वं मतिवाकि सा ॥ १ ॥

अहं स्वाम्याह वाजश्च जुहुयाद्द्वादशाऽऽहुवीः ।

आयुर्दशमिरारोहेत्स्वयं बाहूदग्रहः सुवः ॥ २ ॥

सं भुवं मेक्षतेऽन्वाय चतुर्भिस्तु महर्षिजः ।

दिग्भ्यो घ्नन्त्यासपुटकैरमुषाष्टिद्वयात्पदे ।

स्वर्गजस्तत्त्वचोदित्वात्पञ्चिंशत्त्रिहोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ ताप्यमहवस्त्रस्य बाधकं स्वीज्य बाधयिमः ।

गुंसाच्छादनकार्प्येन्यादयोग्यत्वात्समुच्चयः ” ॥

महावते श्रवते—“ ताप्यं यजमानः परिधत्ते कर्ममयं पत्नी ” इति । प्रकृतौ

“ अहर्त वासः परिधत्ते ” इति प्रताकं वस्त्रं ताप्यमित्युच्यते । ताप्यां ताप्य-
दर्ममर्षाभ्यां दंपत्योरहृतं वस्त्रं बाध्यते । कुंतः । परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गिन
गुंसाच्छादनलक्षणस्य कर्मस्यैकत्वावगमात् । भवम् । ताप्यं दर्ममययोगुंसा-
च्छादयितुमयोग्यत्वात् । परिधानं स्वयंपरितनं प्रावरणम् । तत्कार्यमेवा-
स्तमुच्चयः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ भवेत्सप्तदशारतिर्वाजपेयस्य सुषकः ।

उन्मानं द्रव्यं वाजपेयस्याह्णं पक्षोरुत ॥

(वाजपेयविषययुक्तारोहणानिबानम्.)

आन्तर्वात्तिकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपक्षे स्वादिरेष्टे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥

यूपद्वारा पक्षोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशो विना ॥ ११

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते—“सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति” इति । अत्र यूपब्रह्मयत्तं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं पश्चादपेयकर्मणोऽङ्गं, सप्तदशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न संभवेत्तर्हि वाजपेययत्तं स्वादिरूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्तदुन्मानं संवध्य तद्द्वारा कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः—सप्तदशारत्निर्यूप इति सामानाधिकरण्याद्युपल साक्षात्संवध्यते । तस्य च यूपस्य पश्चदङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा पक्षोरङ्गं भवति । तस्यापि पक्षोरवाजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथाऽपि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्युपसंवन्धाभावात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । वाजपेयस्येति पठ्याः संवन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंवन्धमप्यसावमिषत्ते, देवदत्तस्य नमेति प्रयोगवत् । यत्सप्तदशारत्नि-वाजपेयशब्दयोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभये न विरुद्धं, पश्वङ्गत्वेऽप्यन्तरो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किंच पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ।

वैषाष्टमपादे चिन्तितम्—

“वाचयेत्स्वामिन् शशौ वाचनीयो ज्ञ इव वा ।

अविशेषादुभौ जस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥”

वाजपेये श्रूयते—“कल्पतीर्यजमानं वाचयति” इति । आयुर्वेत्तेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः कल्पशब्दः । तत्र मन्त्रतदर्थमिज्ञमनभिज्ञं शोभायति वाचयेत्, विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्वयणात् । अनभिज्ञं तदैव शिक्षयित्वाऽपि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेन्नैवम् । अध्ययनविधिबलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मावकीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयदैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

भवयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1894

Call No. Sa2V22
Tai/Agā

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Kṛsnayajurvediya-
Title Taittiriya-Samhita .
Part II.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.